

**ETHNOANTROPOLOŠKI
ПРОБЛЕМИ**

**ISSUES IN ETHNOLOGY AND
ANTHROPOLOGY**

**PROBLEMES D'ETHNOLOGIE ET
D'ANTHROPOLOGIE**

ОДЕЉЕЊЕ ЗА ЕТНОЛОГИЈУ И АНТРОПОЛОГИЈУ
УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ – ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

University of Belgrade – Faculty of Philosophy
Journal of the Department of Ethnology and
Anthropology

ISSUES IN ETHNOLOGY AND ANTHROPOLOGY

**Vol. 15 Is. 4 (n. s.)
2020**

ISSN 0353–1589 (Printed edition)

ISSN 2334–8801 (Online edition)

Accepted for publication by Editorial Board of IEA
on December 3th 2020

Address:

Filozofski fakultet, Čika Ljubina 18–20
11 000 Beograd
011/3206–277

eap@f.bg.ac.rs
info@eap-iea.org

www.eap-iea.org
www.anthroserbia.org

University of Belgrade – Faculty of Philosophy
Journal of the Department of Ethnology and Anthropology

Dosije studio, Belgrade

ISSUES IN ETHNOLOGY AND ANTHROPOLOGY

Editor in Chief

Prof. Dragana Antonijević PhD

University of Belgrade, Faculty of Philosophy,
Department of Ethnology and Anthropology

Deputy Editor in Chief

Prof. Ivan Kovačević PhD

University of Belgrade, Faculty of Philosophy,
Department of Ethnology and Anthropology

Secretary

Mladen Stajić PhD

Editorial Board:

Prof. Marijana Belaj PhD, University of Zagreb, Faculty of Philosophy, Croatia; **Prof. Michal Buchowski PhD**, University Adam Mickiewicz, Poznan, Poland; **Prof. Luís Roberto Cardoso de Oliveira PhD**, Universidade de Brasília, Brasil; **Prof. Ljubodrag Dimić PhD**, University of Belgrade, Faculty of Philosophy; **Prof. Virginia R. Dominguez PhD**, University of Illinois at Urbana-Champaign, USA; **Prof. Thomas Hylland Eriksen PhD**, University of Oslo, Norway; **Prof. Gordana Gorunović PhD**, University of Belgrade, Faculty of Philosophy; **Prof. Robert Hayden PhD**, University of Pittsburg, USA; **Vlado Kotnik PhD**, University of Primorska, Faculty of Humanities, Slovenia; **Prof. Senka Kovač PhD**, University of Belgrade, Faculty of Philosophy; **Prof. Slobodan Naumović PhD**, University of Belgrade, Faculty of Philosophy; **Mladena Prelić PhD**, Institute of Ethnography SASA, Belgrade; **Prof. Ljupčo Risteski PhD**, Institute of Ethnology and Anthropology, University Sts. Cyril and Methodius, FRY Macedonia; **Prof. Klaus Roth PhD**, University of Munich, Institute for German and Comparative Ethnology, Germany.

Chair of the Advisory Board

Prof. Aleksandar Palavestra PhD, University of Belgrade
– Faculty of Philosophy, Department of Archaeology

Advisory Board:

Prof. Milena Dragičević-Šešić PhD, University of Belgrade, Faculty of Dramatic Arts; **Prof. Dejan Dimitrijević PhD**, University of Nice-Sophia Antipolis, France; **Miroslava Lukić-Krstanović PhD**, Institute of Ethnography SASA, Belgrade; **Prof. Miodrag Jovanović PhD**, University of Belgrade, Faculty of Law; **Prof. Ioannis Manos PhD**, University of Western Macedonia, Department of Balkan Studies, Greece; **Prof. Mateja Sedmak PhD**, University of Primorska – Scientific and Research Centre Koper, Slovenia.

Translation to English: Ana Popović Pecić MA

Translation to French: Tamara Valčić-Bulić PhD

The Journal *Issues in Ethnology and Anthropology* is indexed in:

WOS: ESCI – Web of Science Core Collection –
Emerging Sources Citation Index

ERIH PLUS – European Reference Index for the Humanities

DOAJ – Directory of Open Access Journals

EBSCO – Central and East European Academic Source

WorldCat OCLC - Online Computer Library Center

CEEOL - Central and Eastern European Online Library

Technical support: Dosije studio

Proof reading: Ana Banić Grubišić PhD

Logo: Studio Kdodesign

Journal is published four times a year

Journal is co-funded by Ministry of Education and Science
Journal is freely distributed to institutions of science and culture,
public libraries, and researches in Serbia and abroad.

Journal is free to download from the Web sites

www.eap-iea.org

www.anthroserbia.org

Editorial Policies available at

<http://www.eap-iea.org/index.php/eap/about/editorialPolicies#focusAndScope>

Универзитет у Београду – Филозофски факултет
Одељење за етнологију и антропологију

ЕТНОАНТРОПОЛОШКИ ПРОБЛЕМИ

год. 15 св. 4 (н. с.)
2020

ISSN 0353-1589 (Штампано издање)

ISSN 2334-8801 (Онлајн издање)

Примљено за објављивање на Издавачком савету
3.12.2020 године

Адреса редакције:

Филозофски факултет, Чика Љубина 18-20
11 000 Београд
011/3206-277

eap@f.bg.ac.rs
info@eap-iea.org

www.eap-iea.org
www.anthroserbia.org

Универзитет у Београду – Филозофски факултет
Одељење за етнологију и антропологију

Досије студио, Београд

ЕТНОАНТРОПОЛОШКИ ПРОБЛЕМИ

Главни и одговорни уредник
проф. др Драгана Антонијевић

Филозофски факултет Универзитета у Београду,
Одељење за етнологију и антропологију

Заменик главног и одговорног уредника:
проф. др Иван Ковачевић

Филозофски факултет Универзитета у Београду,
Одељење за етнологију и антропологију

Секретар редакције:
Доц. др Младен Стајић

Редакција:

Проф. др Маријана Белај, Филозофски факултет, Свеучилиште у Загребу, Одсек за етнологију и културну антропологију, Хрватска; **Проф. др Михал Буховски**, Универзитет Адам Мицкијевич, Познан, Пољска; **Проф. др Гордана Горуновић**, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, Одељење за етнологију и антропологију; **Проф. др Љубодраг Димић**, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, Одељење за историју; **Проф. др Вирџинија Р. Домингез**, Универзитет у Илиноису, Урбана-Шампањ, Одељење за антропологију, САД; **Проф. др Томас Хиланд Ериксен**, Универзитет у Ослу, Одељење за социјалну антропологију, Норвешка; **Проф. др Луис Роберто Кардозо де Оливеира**, Универзитет у Бразилији, Одељење за антропологију, Бразил; **др Владо Котник**, Универзитет Приморска, Факултет хуманистичких студија, Одсек за медије, Копар, Словенија; **Проф. др Сенка Ковач**, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, Одељење за етнологију и антропологију; **Проф. др Слободан Наумовић**, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, Одељење за етнологију и антропологију; **др Младена Прелић**, Етнографски институт САНУ, Београд; **Проф. др Љупчо Ристески**, Универзитет св. Кирила и Методија, Скопље, Институт за етнологију и антропологију, Македонија; **Проф. др Клаус Рот**, Универзитет у Минхену, Институт за немачку и компаративну етнологију, Немачка; **Проф. др Роберт Хајден**, Универзитет у Питсбургу, Одељење за антропологију, САД.

Председник Издавачког савета:

проф. др Александар Палавестра, Филозофски факултет
Универзитета у Београду, Одељење за археологију

Издавачки савет:

Проф. др Милена Драгићевић-Шешић, Факултет драмских уметности
Универзитета у Београду; **проф. др Дејан Димитријевић**, Универзитет
у Ници – Софиа Антиполис, Француска; **проф. др Миодраг Јовановић**,
Правни факултет Универзитета у Београду; **др Мирослава Лукић-
Крстановић**, Етнографски институт САНУ, Београд; **проф. др Јоанис
Манос**, Универзитет Западне Македоније, Флорина, Одељење за Балканске
студије, Грчка; **проф. др Матеја Седмак**, Универзитет Приморја, Научно-
истраживачки центар, Копар, Словенија.

Превод на енглески: Ана Поповић Пецић МА

Превод на француски: др Тамара Валчић – Булић

Часопис *Етноантрополошки проблеми* је индексиран у:

WOS: ESCI – Web of Science Core Collection –
Emerging Sources Citation Index

ERIH PLUS – European Reference Index for the Humanities

EBSCO – Central and East European Academic Source;

DOAJ – Directory of Open Access Journals;

WorldCat OCLC - Online Computer Library Center

CEEOL - Central and Eastern European Online Library

Компјутерска обрада: Досије студио

Лектура и коректура: др Ана Банић Грубишић

Лого: Studio Kdodesign

Тираж: 300 примерака

Часопис излази четири пута годишње

Часопис се суфинансира средствима Министарства образовања и науке

Часопис се непрофитно дистрибуира научним и другим библиотекама,
установама културе и научним истраживачима у земљи и иностранству

Часопис се бесплатно може преузети на

www.eap-ia.org

www.anthroserbia.org

Политика часописа доступна на

<http://www.eap-ia.org/index.php/eap/about/editorialPolicies#focusAndScope>

Садржај / Contents / Contenu

Научни чланци / Articles

949–978 **Бојан Жикић, Младен Стајић, Марко Пишев**

**Нова друштвена и културна нормалност
и ковид-19 у Србији од фебруара
до маја 2020. године**

*The New Normal and Covid-19 in Serbia from February to
May 2020.*

*Nouvelle normalité sociale et culturelle et covid-19
en Serbie de février jusqu'en mai 2020*

979–1006 **Марија Брујић**

**„Батина без шаргарепе“:
антрополошка анализа дневне штампе
о обавезној ММР вакцинацији у Србији**

*“Stick without a Carrot”: An Anthropological Analysis
of the Daily Press on Mandatory MMR Immunization in
Serbia*

*« Le bâton sans la carotte »: analyse anthropologique de la
presse quotidienne sur la vaccination ROR obligatoire en
Serbie*

1007–1036 **Milan Urošević**

**Savremena literatura za samopomoć:
jedna analiza iz perspektive studija upravljanja**

*Contemporary Self-Help Literature:
An Analysis From the Perspective of Governementality
Studies*

*La littérature contemporaine d'auto-assistance:
Une analyse dans la perspective des études de gestion*

**1037–1058 Dragana Antonijević, Miloš Rašić,
Ana Banić Grubišić**

**Šta mladi u Srbiji i dijaspori (ne)znaju o
nematerijalnom kulturnom nasleđu Srbije?**

*How (Un)Aware are Young People in Serbia and the
Diaspora of Serbia's Intangible Cultural Heritage?*

*À quel point les jeunes en Serbie et dans la diaspora (ne)
connaissent le patrimoine culturel immatériel de Serbie?*

1059–1099 Miloš Zarić

**(Anti)fašizam i superherojski strip:
antropološko razmatranje inovativnosti
u stripu na primeru V kao Vendeta**

*(Anti)Fascism and Superhero Comics:
An Anthropological Examination of Innovativeness
in Comic Books as Exemplified by V for Vendetta*

*(Anti)fascisme et la bande dessinée super-heroïque:
analyse anthropologique de l'innovation dans la bande
dessinée sur l'exemple de V pour Vendetta*

1101–1118 Милан Томашевић

Популарна космологија и мит: основни појмови

Chaos and Order: Contemporary Cosmology and Myth

La cosmologie populaire et le mythe: notions fondamentales

1119–1140 Vladana Ilić

Američka jeremijada: osobito američki žanr

The American Jeremiad: A Specifically American Genre

La jérémiade américaine: un genre proprement américain

1141–1152 Michele F. Fontefrancesco**Raise Your Voice:
The Multicultural Question
and the Birth of Migrant Literature in Italy**

*Podigni svoj glas: pitanje multikulturalnosti i rađanje
migrantske književnosti u Italiji*

*Lève ta voix: question de la multiculturalité et de la
naissance de la littérature migrante en Italie*

1153–1184 Ivana Lučić-Todosić**Telo kao izvor značenja u kulturi sećanja:
reputaciono preduzetništvo likova
jugoslovenskih narodnih heroja**

*The Body as a Source of Meaning in the Culture of
Remembrance: The Reputational Entrepreneurship of the
Characters of Yugoslav National Heroes*

*Le corps comme source de signification dans la culture de
la mémoire: Entrepreneuriat de réputation des figures
des héros populaires yougoslaves*

**Друге друштвене и хуманистичке науке /
Other social sciences and humanities /
D'autres sciences humaines et sociales****1187–1209 Aleksandar Krel i Marija Mandić****Društvene promene i upotreba jezika
u porodici Banatskih Švaba
između dva svetska rata**

*Social Changes and Language Use
in the Families of Banat Swabians
Between the Two World Wars*

*Les changements sociaux et l'usage de la langue
dans la famille des Souabes du Banat
entre les deux guerres mondiales*

1211–1226 Ana Stipančević**Socijalni stavovi studenata prema Nemcima i nemačkom jeziku u tradicionalnoj i inovativnoj nastavi nemačkog jezika na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu**

Students' Social Attitudes Towards German and The German Language in Traditional and Innovative Teaching of German as a Foreign Language at The Faculty of Philosophy in Novi Sad

Opinions sociales des étudiants sur les Allemands et l'allemand dans un enseignement traditionnel et innovateur à la Faculté de Philosophie de Novi Sad

1227–1237 Милош Миловановић**Петровићева феноменологија и платонизам Флоренског**

Petrović's Phenomenology and Florensky's Platonism

La phénoménologie de Petrovic et le platonisme de Florensky

Прикази / Reviews / Comtes rendus**1239–1241 Danijela Stefanović**

Odgovor na prikaz V. Vasiljević: Stefanović, Danijela. 2018. *Pouka za Merikarea: staroegipatski traktat o vlasti*. Beograd: Evoluta. ISBN 978–86–80912–20–2

Author's Reply to V. Vasiljević's Review of the Book *A Lesson for Mericare: Ancient Egyptian Treatise on Power*

1242–1246 Dragana Antonijević**Periferijski svet opere: pet studija slučaja****Peripheral Opera Worlds: Five Case Studies**

Vlado Kotnik, *Small Places, Operatic Issues. Opera and Its Peripheral Worlds*. Cambridge Scholars Publishing, 2019, pp. 281.

1247–1249 Miona Ilić**Nastava muzike i izgradnja „socijalističkog čoveka“****Teaching Music and Building a Socialist Man**

Lada Duraković, *Glazba kao odgojno sredstvo u formiranju „socijalističkog čovjeka“: nastava glazbe u osnovnim školama u Hrvatskoj (1945–1965)*, Hrvatsko muzikološko društvo, Zagreb 2019, 148 str.

Hronika / Currents / Actualité**1251 Marija Brujić**

Nagrada Civil Society Scholar Award 2019/20 Fonda za otvoreno društvo

**1253–1259 Lista recenzenata Etnoantropološki problemi za 2020. godinu
List of Peer Reviewers Issues in Ethnology and Anthropology for 2020.**

Научни чланици

Articles

Бојан Жикић

*Одељење за етнологију и антропологију,
Филозофски факултет, Универзитет у Београду
bzikic@f.bg.ac.rs*

Младен Стајић

*Институт за етнологију и антропологију,
Филозофски факултет, Универзитет у Београду
mladen.stajic@f.bg.ac.rs*

Марко Пишев

*Институт за етнологију и антропологију,
Филозофски факултет, Универзитет у Београду
marko.pisev@f.bg.ac.rs*

Нова друштвена и културна нормалност и ковид-19 у Србији од фебруара до маја 2020. године

Апстракт: Стање изазвано појавом ковида-19 можемо да посматрамо као критичан догађај: типолошки, то је догађај без преседана, који изискује и обликује нове врсте повесног деловања, до данас непознатог у датом контексту. Критични догађаји служе као снажни вредносни и емотивни оријентир у културној когнитивности сваке средине и на основу њих се врши значењско одређивање према другим догађајима. На материјалу прикупљеном првенствено у интернет верзијама електронских и штампаних медија разматрамо на који начин је кроз вести, представљене у њима, обликована стварност кроз изјаве државних управљача и лекара у Србији. Показујемо како је текао наративни преображај социокултурне стварности из времена пре избијања опште заразе ковидом-19 у нашој земљи до времена непосредно након укидања ванредног стања проглашеног због те заразе. Претпоставка је да све што се ради и што се радило да би се изашло на крај са заразом није сврха само себи, већ има за циљ омогућавање повратка оном животу на који смо навикли пре избијања заразе. Ковидом-19 дестабилизвана је наша свакодневица. Таква свакодневица јесте референцијална тачка „нормалности“. Социокултурна нормалност односи се на уобичајено и неометано одвијање свакодневних активности. Појава ковида-19 изнедрила је појам „нове нормалности“, то јест одвијања свакодневног живота који је налик нормалном, уобичајеном животу, али уз придржавање мера донетих од стране власти чији је циљ спречавање ширења заразе. У тескту се бавимо периодом који започиње непосредно пре избијања зара-

зе ковидом-19 у нашој земљи, а окончава периодом по укидању ванредног стања, да бисмо показали како се дискурзивно производи слика друштвене стварности у којој појам „нове нормалности“ има посредничку културно когнитивну улогу експланаторног средства ситуације у којој се мора живети са заразом да би се једног дана могло вратити начину живота какав је постојао пре њега.

Кључне речи: друштвена и културна нормалност, критичан догађај, обреди прелаза, културна когнитивност, електронски/ интернет медији

Увод

У тексту „Индекс ‘корона’: симболичка употреба ковида-19 у јавном говору Србије“ разматрали смо начин на који се у српском друштву и култури оперисало ковидом-19 као метонимијским, метафоричким и вредносно-значењски инверзивним средством културне комуникације (Pišev, Žikić, Stajić 2020). Као и у том случају, и овде су у средишту истраживачке пажње били чиниоци вести, то јест креатори државних и јавних политика и медицински стручњаци који су говорили у њихово име. На материјалу прикупљеном првенствено у интернет верзијама електронских и штампаних медија покушаћемо да покажемо на који начин је кроз вести представљене у њима обликована стварност кроз изјаве државних управљача и лекара, односно како је текао наративни преображај социокултурне стварности из времена пре избијања опште заразе ковидом-19 у нашој земљи до времена непосредно након укидања ванредног стања проглашеног због те заразе.

Стање изазвано појавом ковида-19 може да се означи као критични догађај терминологијом усвојеном у антропологији. То се односи на догађаје без преседана, који изискују и обликују нове врсте повесног деловања, до тада непознатог у датом контексту. Критични догађаји служе као снажни вредносни и емотивни оријентири у културној когнитивности сваке средине и на основу њих се врши значењско одређивање према другим догађајима, како онима чији је повесни след довео до њих, тако и онима на које се гледа као на њихове последице (Das 1996, 5). Истина је да се то у случају ковида-19 односи на цео свет, практично, али овде ћемо то посматрати у контексту наше земље. Време које наступа или које је наступило након појаве те болести и првих организованих државних одговора на њега широм света већ је почело да се назива „новом нормалношћу“ – у медијима, пре свега – па ћемо га и ми тако звати, тим пре што је сам назив бременит социокултурним значењем¹.

¹ Треба обратити пажњу на то да се израз појавио, на одређен начин, као „објашњење“ тога каква нас социокултурна стварност очекује након појаве опште заразе ковидом-19, те да је послужио као опис у прво време неименованог таквог

Дати назив конотира друштвену и културну промену и то такву за коју се не може знати (бар не још увек) да ли је трајна. Осим тога, представља искривљену аналошку референцу на стање пре критичног догађаја, да се тако изразимо, пошто упућује на сличност у знатној мери са њом, али ни пошто и истоветност. У нареченом изразу, напokon, садржана је и друштвена телеологија – или макар жеља за њеним постојањем: све што се ради, односно радило да би се изашло на крај са zarazом није само себи сврха, већ има за циљ омогућавање повратка оном животу на који и на какав смо навикли. Оно што је погођено ковидом-19 у социокултурном смислу, наиме, јесте наша свакодневица – живот који се састоји од рада или учења, коришћења слободног времена, дружења и томе слично. Таква свакодневица јесте референцијална тачка „нормалности“, у ствари, онда када се говори о животу пре, за време и након стања опште заразе ковидом-19. Како дато стање није прошло, заправо, нити знамо хоће ли и како ћемо то сазнати уопште, израз „за време заразе“ односи се у контексту овог текста на ванредно стање које је у Србији било на снази од 15. марта до 07. маја. 2020. године.

Ванредно стање представља средишњицу (текућег) критичног догађаја изазваног општом zarazом ковидом-19 у Србији. Оно је међаш свакодневице „пре и после короне“, како се то каже колоквијално, пошто су се управо током његовог трајања десиле све оне појаве које су избациле ту свакодневицу и наше животе из претходног, устаљеног тока, то јест онога што називамо нормалношћу. Баш та чињеница и омогућава да се о свакодневици након укидања ванредног стања у Србији говори као о „новој нормалности“, пошто омогућава тачку поредбеног дисконтинуитета. Свакодневица сама по себи није предмет овог текста, односно није то у чињеничном смислу. Као што смо већ рекли, у њему разматрамо не стварност саму по себи, већ њену слику, то јест њену наративну и дискурзивну конструкцију у вестима од стране оних који највише утичу на обликовање стварности и иначе – државних и друштвених управљача, као и лекара позваних од стране тих управљача.

Обликовање стварности у вестима, а које се односе на зарazu вирусом САРС-КоВ2, односи се на усмерено, политичко приказивање стања у друштву изазваног њом или под њеном претњом. Обухваћен је период од фебруара до маја 2020. године, односно време у којем је ковид-19 најпре почео да добија знатнији простор у нашој јавности, а са тим и да привлачи пажњу званичника, затим ванредно стање, те напokon период од првих неколико седмица по његовом укидању. Последњи период ограничили смо на

стања, упор. Lichfield 2020, па затим <https://emergeconf.io/blog/gideon-lichfield-emerge-2020>.

време до краја месеца маја због тога што смо сматрали да мора постојати колико-толико прецизна одредница временске контекстуализације истраживања². Било да се оно што се сада назива „нова нормалност“ устали у смислу асимптотске сличности са „животом пре короне“, било да се социокултурна свакодневица изметне у нешто битно различито од тога, или да се свакодневица у потпуности „врати“ у претходно стање – феномени на којима то све почива могли би се пратити истраживачки годинама, а наш циљ је да допринесемо разумевању наративног и дискурзивног обликовања, то јест медијског представљања преласка из „нормалности“ у „ненормалност“, па затим у „нову нормалност“.

Етнографија вести

На почетку ширења вируса из Кине, Светска здравствена организација је представила заразу као „инфодемију“. Израз „инфодемија“ употребљен је као кованица израза „информације“ и „епидемија“ и требало је да конотира то да је у питању медијско конструисање заразе – тачније, да свету поручи да не постоји толика опасност од ковида-19 као што су одмах претпоставили поједини епидемиолози (Zarocostas 2020). Дати израз упућивао је на то да су медији чиниоци обликовања знања о ковиду-19 и да прве рекације људи широм света (медицинара, политичара, тзв. обичних грађана) представљају одговор на конструкцију заразе, а не на болест у чињеничном смислу.³ У том смислу, пласирању израза „инфодемија“ следиле су препоруке СЗО⁴ о томе да не треба захтевати прекид промета људи и робе са Кином, нити затварати државне границе.

² Културна мисао средине у којој живимо и о којој пишемо даје нам за право у томе, на одређени начин: време се културно контекстуално концептуализује тако да се календарске одреднице, односно календарски дефинисани почеци и завршеци узимају као оријентир у сегментирању социокултурног времена, па су тако, рецимо, одлуком нишког штаба за ванредне ситуације од 21.05.2020. године закупци градских локала ослобођени плаћања закупа за период 15.05–31.05.2020. https://www.b92.net/biz/vesti/srbija.php?yyyy=2020&mm=05&dd=20&nav_id=1686003

³ СЗО отпочела је, у сарадњи са представницима друштвених мрежа попут Фејсбука, Твитера и Тик Тока, борбу усмерену ка сузбијању дезинформација и промовисању службених информација на овим платформама. https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=02&dd=26&nav_category=12&nav_id=1659214

⁴ Портпарол СЗО изјавио је да би затварање граница узроковало повећање илегалног кретања људи и робе. https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=01&dd=31&nav_category=78&nav_id=1649075

Мање од месец дана пре увођења ванредног стања у Србији, узрокованог општом zarazом ковидом-19, на сличан начин је ова болест представљана и од наших чиниоца вести. Вирус који је изазива назван је дословно „најсмешнијим у историји“, тврдило се да не може да зарази децу, па чак и да га деца не могу пренети одраслим особама, да су Срби генетски отпорни на њега, да су у опасности само мушкарци, препоручивало се путовање ради наводно јефтине куповине у тадашње жариште заразе у Европи (у смислу тога колико је вирус безопасан – конкретно по жене), говорило се да су бели лук и алкохол довољно делотворни за спречавање његовог развијања у болест, да није толико значајан у поређењу са другим друштвено-економским темама да би о њему државни управљачи водили неког нарочитог рачуна, те да је у крајњем смислу – шта год тај вирус био – Србија спремна за њега.⁵ Штавише, последње седмице пред увођење ванредног стања у Србији, када су већ били забележени први случајеви оболевања од ковида-19 у нашој земљи, препоручивано је да образовне установе не прекидају рад, а министар просвете и науке јавно је поручивао директорима школа које би то учиниле да ће их позвати на одговорност уколико самоиницијативно прекину одржавање наставе.⁶

Основне поруке које су биле послате на такав начин, и које су уоквириле такозвани званични дискурс о ковиду-19 у Србији пре проглашења ванредног стања, те самим тим обликовале доживљавање опасности од те болести у нашој средини, могу се сагледати као здравствене, управне и опште. Прве су се односиле на преношење виђења дотадашњих искуствених сазнања о ковиду-19 у свету, која су у медијима износили за то одабрани лекари; друге на преношење мишљења државних управљача о (не) важности датог феномена за друштвени и привредни живот наше земље (у којој се још није био испољио тада у пуном замаху); а треће на уверавања државних функционера о томе да је стање установа и других битних елемената друштвене структуре у нашој земљи такво да болест или неће имати значајнијих последица по функционисање свакодневног живота у њој, или да су капацитети кључних сектора државе такви да ћемо, као друштво и држава, са њом изаћи на крај на задовољавајућ начин.

⁵ На конференцији за медије, одржаној у Председништву Србије 26. фебруара, изнето је низ шаљивих коментара са циљем да се истакне неутемељеност страха од новог вируса. <http://www.nspm.rs/hronika/vucic-26-februara-nasao-sam-sebi-dotatni-razlog-da-popijem-po-jednu-casicu-rakije-dnevno-nestorovic-najsmesniji-virus-u-istoriji-covecanstva-koji-na-fejsbuku-postoji-vucic-danas-nemojte-da-lazete-nikoniye-rekao-da-je-najsmesniji-virus.html?alphabet=1>

⁶ Посебно су критиковане две гимназије из Београда и Чачка које су самоиницијативно престале са радом и најавио инспекцијску истрагу по окончању кризне ситуације. https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=03&dd=13&nav_category=12&nav_id=1666108

Може се рећи да је такво обликовање доживљавања ковида-19 – као својеврсне инфодемије – практично и само било нека врста инфодемије. Дата болест конструисана је дискурзивно и медијски представљана као нешто мало јача или необичнија верзија сезонског грипа, чије последице по становништво у целини не могу бити битно различите од оних које имају сезонске епидемије грипа, при чему је у тако обликованим вестима пренебрегавана чињеница, рецимо, да је школски распуст ове године био продужен за недељу дана управо због сезонске епидемије грипа – о којој иначе нису саопштавани статистички подаци (број и демографска структура заражених), нити је јавност била превише заинтересована за њих (нити је била икада у сличним ситуацијама, право буди речено).⁷ То је довело до парадоксалних појава у друштвеној стварности – у области спорта, на пример – у којој се у првој седмици по бележењу првих оболелих од ковида-19 у нашој земљи инсистирало на одржавању такмичења за викенд (онај на чијем крају је проглашено ванредно стање), да би који дан пре тог викенда државни врх одлучио да би их ипак требало одржати без публике.⁸

Карактерисање званичног дискурса у Србији до средине марта ове године као инфодемије, односно као тежње да се дискурзивно обликује оно што се представља тако да се у јавности умањи страх од болести, засновано је на томе да је у свету у то време било објављено више научних студија, спроведених махом у Кини, које су указивале на високу заразност и, да се тако изразимо – демографску недискриминативност вируса SARS-CoV-2, али и на то да болести дисајних органа, иако најчешће, нису једина њена здравствена последица (в. нпр. Kam et al. 2020; Alipio 2020; Xu et al. 2020). Поред тога, стање у појединим државама, у датом периоду више погођеним заразом него у остатку света, као и мере које су почеле да предузимају одређене државе у намери да спрече ширење заразе на њихове територије, упућивале су на потребу пажљивијег разматрања тога шта би требало радити да вирус не доспе у нашу земљу, те како спречити његово неконтролисано ширење када ту једном доспе (упор. Iacobucci 2020; Takeuchi 2020; Greene et al. 2020; Bernard-Stoecklin et al. 2020).⁹

⁷ Министар здравља изјавио је 26. фебруара да је коронавирус доста слабији од обичног сезонског грипа од кога је у Србији оболело 24000 особа. <https://insajder.net/sr/sajt/vazno/17045/>

⁸ Председник државе најавио је 11. марта да ће се спортска такмичења на отвореном и грати предпубликом, да би дванаест дана касније премијерка саопштила одлуку Владе Републике Србије о забрани присуства публике на фудбалским утакмицама. https://www.b92.net/sport/fudbal/vesti.php?yyyy=2020&mm=03&dd=13&nav_id=1666075

⁹ Пажњу медија посебно је привлачило стање у жаришним областима, Италији и земљама у региону, а извештаји су најчешће праћени основним информацијама

Не можемо знати, наравно, да ли је на неким састанцима са којих јавност није извештавана расправљано у том правцу, али чињеница остаје да је представљање ковида-19 као инфодемије у званичном дискурсу у Србији довело до уобличавања одређених претпоставки о тој болести као образаца који установљавају културну мисао о њој. Слично томе, као што се на AIDS гледало дуго времена као на „болест наркомана, курви и педера“ (Žikić 2006), ковид-19 је у културну когнитивност наше средине ушао као болест која напада дисајне органе старих људи, евентуално особа са озбиљним хроничним здравственим проблемима, од које не треба да се плаше млађе особе, као ни оне које су доброг здравственог стања.¹⁰ Може се претпоставити да је такав ментални образац мишљења о датој болести утицао на прилично опуштен однос који је становништво наше земље имало према њој, практично све док бројеви заражених и умрлих нису почели да постају вишецифрени. Томе у прилог говори и запамћено (да не кажемо: аутоетнографски забележено) стање у Београду два дана пре проглашења ванредног стања (а које је показивало тенденцију понављања у одређеном облику и у ванредном стању изван времена забрањеног кретања): људи шетају, рекреирају се и седе по парковима (или кафићима док се могло), без нарочитог обраћања пажње на међусобну физичку удаљеност, и без назнаке употребе заштитних средстава.

Проглашавање ванредног стања и (прве) мере које су заједно с њим ступиле на снагу заобишле су сваку причу везану за коронавирус и болест коју он изазива. Осим што је наведено да се земља „бори против невидљивог непријатеља“, дискурзивна пажња усредсређена је одмах на последице те борбе, то јест, посредно – на последице ширења заразе по свакодневни живот у нашој земљи.¹¹ Донете мере нећемо наводити детаљно,¹² већ ћемо се

о вирусном обољењу и мерама превенције. https://www.b92.net/bbc/index.php?yyyy=2020&mm=03&dd=08&nav_id=1663840

¹⁰ Један познати лекар изјавио је 15. марта да се до 2003. године корона вирус сматрао изазивачем кијавице, да за већину људи није опасан и да је фаталан за старе с хроничним болестима, док су деца и здраве жене до четрдесет година старости готово имуни. <https://www.espreso.rs/vesti/drustvo/525281/mi-smo-vec-na-kraju-epidemije-ne-znam-sta-bi-revolucionarno-moglo-da-se-desi-doktor-nestorovic-izneo-novu-prognozu>

¹¹ Председник државе, приликом проглашења ванредног стања, нужност донетих мера дефинисао је речима: „Затвара се живот да би сачували живот“. https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=03&dd=15&nav_category=12&nav_id=1666753

¹² Донете уредбе и мере могу се видети на линковима: https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=03&dd=16&nav_category=12&nav_id=1666792; https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=03&dd=16&nav_category=11&nav_id=1667094; https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=03&dd=17&nav_

осврнути само на дискурзивно уобличавање и телеолошко употребљавање болести у вестима које образлажу те мере. Оно што је од стране чиниоца вести наведено као њихова сврха јесте (дискурзивно и медијски пренето) усмереност читаве борбе против ширења заразе на спречавање да од ковида-19 оболе особе у најстаријој животној доби. Слично појму зрелости – који је у суштини биолошка одредница, па се мора културно производити (упор. van Genner 1969, 65–70) – и старост јесте биолошка категорија, која у људском друштву бива одређена најчешће административно. У овом случају, као социокултурна граница старости узета је биолошка доб од 65 година, чиме се старост изједначава, практично, са економском непродуктивношћу, пошто барем у нашем друштву представља законску границу за одлазак у пензију (упор. Milosavljević 2010a,b, 2018).

Ковид-19 постао је, тако, у дискурзивном и медијском смислу пре свега болест старих људи. Издвајање, или наглашавање, тог елемента мало пре описаног културно когнитивног обрасца дате болести представљено је као намерава чин. Његова сврха, па са њом и смисао целокупног низа предузетих мера, јесте друштвена, тачније међугенерациска солидарност. За разлику од инфодемичности претходне фазе обликовања вести преношењем изјава државних званичника и одабраних лекара, за коју смо показали да је занемарила у доброј мери искуствено стање са ковидом-19 у другим социокултурним срединама, временски период у којем је проглашено ванредно стање у Србији, па надаље, одликује се таквим обликовањем вести о датој болести које не само што узима у обзир једно од њених битних својстава – већу заразност и већу смртност најстаријих људи, већ га наглашава као њено најважније својство.¹³

У том смислу, и мере које су предузете – где мислимо на *све*, односно на опште мере ограничавања кретања и спречавања физичког додира између људи, укључујући ту и забрану напуштања пребивалишта прописану за особе старије од 65 година – представљене су од стране друштвених управљача као (једини) начин заштите најстаријих грађана и грађанки од ковида-19.¹⁴ Друштвени значај тога наглашен је изјавама да ће у оним смештајним просторима који нису у власништву тих људи, а где они бора-

category=12&nav_id=1667253; https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=03&dd=20&nav_category=12&nav_id=1668122

¹³ Председник државе чин увођења ванредног стања објаснио је као нужни начин заштите живота лица старијих од 65 година, казавши да „неће stradати наша деца, страдаће наши родитељи“: https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=03&dd=15&nav_category=12&nav_id=1666753

¹⁴ Премијерка је 16. марта критиковала старије суграђане и поново је позвала пензионере да озбиљно схвате ситуацију. Описујући поштовање мера забране кретања као поражавајуће упутила је опомену: „Немојте да те-

ве стално или привремено – у старачким домовима и болницама – рачуна о њиховој безбедности водити припадници Војске Србије, што се односило на својеврсно изузимање тих простора из спацијалних домена уобичајене друштвене приступачности (упор. Turner 1969, 96 *et passim*; Cohen 1985, 20 *et passim*)¹⁵ Држава се поставила на тај начин као скрбник друштва и тако представљена тема борбе против ковида-19 преовлађиваће у вестима до окончања ванредног стања, а у извесном смислу и непосредно након тога.

Правно донете мере проистекле из увођења ванредног стања довеле су до значајне промене свакодневног живота, како у сферама привређивања и образовања, тако и у сферама културе и слободног времена. Осим што су државни управљачи апеловали да се престане с одласком на посао и пређе на рад од куће где и коме год је то могуће, правно уведена ограничења утицала су и на потпуни прекид одређених активности: путничког градског и међумесног саобраћаја, угоститељства и туризма, кладионица и коцкарница, биоскопа и позоришта итд. С друге стране, одређене производне линије пренамењене су за произвођење оних артикала који су неопходни за борбу против заразе, попут заштитних средстава и респиратора, на пример, док су поједине привредне гране попут трговине и транспорта, рецимо, доспеле у ситуацију да се њихова активност не сме обуставити.¹⁶

Чиниоци вести су у периоду трајања ванредног стања у Србији „поделили улоге“: друштвени управљачи су говорили о ономе што смо означили као постављање државе за скрбника друштва, док су лекари говорили о болести, њеном распрострањању, броју оболелих и жртвама. Лекарски дискурс био је јасно медицински¹⁷ и оријентисан сасвим супротно ономе што га је сачињавало у времену пре увођења ванредног стања. Ковид-19 третиран је у њему као изузетно озбиљно оболење о којем се не зна много, па се самим тим не може рећи прецизно ни то, када и како ћемо изаћи на крај са

рате владу да уводи полицијски час“. https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yuyu=2020&mm=03&dd=16&nav_category=12&nav_id=1666797

¹⁵ Председник државе изразио је наду 29. марта да се вирус неће појавити у геронтолошким центрима и истакао да њихову безбедност чувају припадници војске. https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yuyu=2020&mm=03&dd=29&nav_category=12&nav_id=1670847

¹⁶ Од избијања епидемије поједине компаније потпуно су или делимично измениле своју производњу и усмерили се на производњу заштитних маски, одела, респиратора, дезинфекционих средстава итд. https://www.b92.net/biz/vesti/srbija.php?yuyu=2020&mm=04&dd=05&nav_id=1672676

¹⁷ Уз поједине изузетке, када су лекари из редова чиниоца вести говорили о томе да деца треба да крену у школу, па макар да се организује „летња школа“, то јест да се настава одвија преко лета. https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yuyu=2020&mm=04&dd=10&nav_category=12&nav_id=1674201

том пошести, понављана су упозорења која се тичу мера спречавања његовог преношења и наглашавано изнова да, осим тога што се сви морамо трудити да се сачувамо – а да ћемо то учинити најбоље поштујући мере које је донела држава – посебно опрезне треба да буду најстарије особе.¹⁸

Друштвени управљачи и лекари подједанко су истицали важност потпуне изолације људи старијих од 65 година, те су и деца и унуци позивани да их не посећују, уколико не живе са њима.¹⁹ Највећи значај у медијском посредовању стварности од стране чиниоца вести дат је превентивном деловању против ширења заразе у Србији смањивањем учесталости и потпуном обуставом физичког контакта између људи. Мера која је спровођена у циљу тога била је такозвана карантинизација, односно присиљавање на останак код куће путем полицијских часова различите дужине трајања.²⁰ Друштвени управљачи су је бранили на основу података које су добијали о броју оболелих и умрлих од ковида-19, док су лекари истицали изнова да је једини делотворан начин борбе против вируса, који изазива ту болест, онемогућавање његовог преношења са човека на човека. То је уједно била и мера коју је било потребно нарочито оправдавати и бранити, пошто се значајан број грађана и грађанки Србије није слагао с њом, сматрајући је функционално непримереном циљу који се желео постићи њоме.²¹

¹⁸ Речено је да је вирус нов, да постоји могућност да уђе у осетљиви део популације и да није познато којом ће се брзином преносити. https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=04&dd=11&nav_category=12&nav_id=1674391

¹⁹ Један од лекара из Кризног штаба 19. априла изјавио је да није препоручљиво љубљење бака и дека са унуцима и да руковање и грљење треба избегавати неко време. https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=04&dd=19&nav_category=12&nav_id=1676687

²⁰ Први пут забрана кретања током целог викенда уведена је у петак 10. априла и важила је до понедељка 13. априла. https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=04&dd=09&nav_category=12&nav_id=1674034

²¹ Део грађана од 26. априла почео је сваке вечери у 20:05 исказивати своје незадовољство лупањем у шерпе и лонце и прављењем буке. Непосредно пре укидања ванредног стања кренуо је протест лупањем шерпама и подизањем буке пет минута након 20 часова (у 20 часова до тада се аплаудирало здравственим радницима), за који је тешко рећи колико је био обиман – велика бука не значи и велику бројност, није се могло проценити у условима забране кретања) – као и да ли је био усмерен преваходно против таквих мера ванредног стања каква је био полицијски час, или је то био протест незадовољства управљањем кризом изазваном ковидом-19 уопште, или једноставно политички протест против власти, <https://www.danas.rs/politika/u-mnogim-delovima-buka-protiv-diktature-glasnija-od-aplauza/>

Државна скрб над друштвом појављивала се ту – тачније у изјавама државних функционера и функционерки на дату тему – као једини могући одговор на ковид-19 у Србији, међутим, пошто се у њима јасно повлачила граница између одговорног понашања државе, то јест њених установа и функционера, и неодговорног понашања грађана, где су понекад коришћене формулације „део грађана“ и „неодговорни грађани.²² То је било учљиво посебно у случајевима „продирања“ вируса САРС-КоВ2 у државне установе, када су чиниоци вести из редова државних управљача упорно и изнова понављали да се припадници МУПа, Војске, различитих министарства итд. нису заразили на послу, већ изван њега.²³ Тако нешто дошло је до изражаја посебно онда када је букнула зараза ковидом-19 у геронтолошком центру у Нишу, када су различити функционери и функционерке давали различите изјаве о томе због чега је до заразе дошло, а којима је заједничко било то, заправо, да на одређени начин умањују или чак одричу кривицу формацијски правно одговорног лица (које је по моделу присутном код нас невезано за режим и даље политички постављено од стране власти на ту функцију а не изабрано у колективу) и пребацују је на грађанство.²⁴ Чиниоци вести из редова лекара у истом периоду такође су оправдавали строгост карантинизације тиме што је то најсигурнији начин да се спрече физички додири између људи, заговарајући с времена на време и такозвану потпуну, или двадесетчетворочасовну забрану напуштања стамбених простора у периоду и до две седмице.²⁵

²² Заменик градоначелника Београда изјавио је да део грађана не поштује никакве препоруке и угрожава друге, што може приморати власти да уведу ригорозније мере. <https://www.begrad.rs/cir/beoinfo/1772167-vesic-sportske-dvorane--privremene-bolnice-apelujem-na-gradjane-da-maksimalno-postuju-mere-vlade/>

²³ У случају државног секретара Министарства заштите животне средине Бранислава Блажића, који је касније преминуо од последица заражавања корона вирусом, медији су приликом информисања јавности да је он први припадник владе тестиран позитивно, по правилу истицали чињеницу да је реч о особи која долази из Кикинде, граду који је етикетиран као једно од жаришта епидемије у Србији. https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yuyu=2020&mm=03&dd=24&nav_category=12&nav_id=1669456

²⁴ Министар за рад, запошљавање, социјална и борацка питања изјавио је да је корона вирус у Геронтолошки центар у Нишу највероватније ушао када је у хотелу са којим центар дели двориште одржана изложба паса, упркос изолацији корисника центра. https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yuyu=2020&mm=04&dd=16&nav_category=12&nav_id=1675871

²⁵ Један од лекара из Кризног штаба објаснио је одлуку двадесетчетворо часовне забране кретања као крајњу меру која се уводи пред крај епидемије како би имала ефекта. https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yuyu=2020&mm=04&dd=02&nav_category=12&nav_id=1671853

Без обзира на извесни отпор таквим мерама од стране такозваних обичних људи, већина их је усвојила не као принуду, већ као начин заштите од могућег обољевања од ковида-19 и придржавала их се на зато што мора, већ зато што треба. Насумичне етнографске забелешке и опажања, понајпре из микросоцијалних окружења аутора овог текста, али и добијене као посредна обавештења путем телефона, електронске поште или друштвених мрежа, упућују на то да се представа о стварности као о ономе што је дефинисано свакодневном рутином (школа, посао, култура, слободно време итд.) изокренула у току ванредног стања, а поготово од његове друге седмице, у такво њено доживљавање које је било у потпуности одређено не само ванредним мерама самима по себи, већ и културно уобличеном мисли о томе да смо се, као друштво и цивилизација уопште, сусрели са проблемом за који (барем тренутно) немамо решење, те да је најбоље клонити се свега онога што у том смислу може да нас угрози. Ковид-19 „прихваћен“ је тако прећутно као основна детерминанта друштвеног и индивидуалних живота, средиште друштвеног организовања и свакодневних активности појединаца.

Битна тема у медијском промовисању државе као скрбника друштва током трајања ванредног стања била је привреда. На томе су од стране чиниоца вести инсистирали државни управљачи, разуме се, али ће се ње дотаћи и лекари у време непосредно пред укидање ванредног стања у Србији и након тога.²⁶ Производни и сектор услуга највише су (били) погођени изменама у друштвеној свакодневици узрокованих појавом ковида-19 у Србији и шире. Нормативно ограничење кретања становништва, као и затварање граница, а поред тога и забране извоза одређених артикала, пре свега медицинских и прехрамбених, које су донеле владе многих појединачних земаља и Европске уније у целини, довели су до опадања или заустављања пословних активности у оним привредним областима којима се иначе пуне државни буџети.²⁷ Влада Републике Србије инсистирала је од почетка ванредног стања на томе да ће пружити економску помоћ свим привредним субјектима – уколико послодавци не буду от-

²⁶ Лекари, који су део кризног штаба, присуствовали су седници владе 28. априла на којој су донете одлуке о попуштању мера забране рада појединих привредних сектора. Један од њих најавио је поновни почетак рада градског и међуградског превоза, кафића, ресторана и тржних центара, као и вртића и продуженог боравка у школама „из потребе да привреда крене“. https://www.b92.net/biz/vesti/srbija.php?yyyy=2020&mm=04&dd=28&nav_id=1679103

²⁷ У првом кварталу 2020. године извоз Србије мањи је за 5%, а дефицит је повећан за 7.5%, у односу на исти период прошле године. https://www.b92.net/biz/vesti/srbija.php?yyyy=2020&mm=05&dd=29&nav_id=1689185

пуштали раднике – те је донела и почела да спроводи одговарајуће мере помоћи.²⁸

У вестима је дата акција помоћи привреде српске владе такође представљана телеолошки. Имајући у виду то да су од почетка избијања опште заразе ковидом-19 у Европи кренуле процене светских финансијских стручњака о томе колики ће бити општи привредни губици, односно колико ће износити пад БДП-а које државе, државно помагање привреди у Србији је, осим социјалне, добило и такмичарску конотацију – да се тако изразимо – у изјавама званичника. Целокупна привредна ситуација у земљи процењивана је као боља од многих других европских земаља и изјављивано је како ће Србија имати један од најмањих процентуалних падова БДП-а, те да ће самим тим бити у врху европске економије у наредној, 2021. години, тачније онда када се претпоставља(ло) да ће друштвене околности какве су се десиле избијањем опште заразе ковидом-19 остати за нама.²⁹ Постепено поновно покретање целокупне привреде – укључујући и оне делатности које су недвосмислено оцењиване као потенцијално најопасније за ширење заразе – постала је све чешћа тема у изјавама државних управљача из редова чиниоца вести како се приближавало укидање ванредног стања³⁰.

Након неколико седмица упорног објашњавања из врха власти и од стране за то задужених лекара да је једини начин за избегавање великог и наглог пораста броја заражених особа строга изолација, ванредно стање у Србији укинута је нагло.³¹ Статистика заразе није показивала битна одступања у периоду непосредно пре и непосредно након укидања ванредног

²⁸ Министар финансија изјавио је да ће пакет помоћи привреди износити 5.1 милијарду евра и да ће укључивати одлагање плаћања пореза на зараде, доприносе и добит на три месеца, а председник државе најавио је помоћ малим и средњим предузећима која нису отпустила више од 10% радника током епидемије кроз исплату три минималне зараде.

<https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-52107193?xtor=AL-73-%5Bpartner%5D-%5Bb92.net%5D-%5Blink%5D-%5Bserbian%5D-%5Bbizdev%5D-%5Bisapi%5D>

²⁹ Гувернерка Народне банке Србије изјавила је: „Оцена ММФ-а је да ће Србија имати једну од најбољих стопа раста БДП-а у 2020. години, односно да ћемо имати најмањи пад од свих земаља у Европи. То је, у овим незапамћеним условима, добра околност.“ https://www.b92.net/biz/vesti/srbija.php?yuuu=2020&mm=04&dd=16&nav_id=1675845

³⁰ Говоримо о времену када још нисмо знали да ће и када ће оно бити укинута. Председник државе најавио је 18. априла отварање бројних трговачких и услужних радњи до краја месеца и отпочињање рада фабрика почетком маја.

³¹ Скупштина Републике Србије изгласала је 06. маја укидање ванредног стања, иако је тог дана регистровано 114 нових случајева инфекције. <https://www.>

стања, па ипак, и поред првих наговештаја да укидање не значи и одустајање од већине уведених мера борбе против ковида, врло брзо су се вести окренуле потреби за нормализацијом живота.³² Лекари из Кризног штаба такође су истицали како је време да се привреда поново покрене и да се треба враћати нормалном начину живота, односно свакодневици на коју смо навикли пре избијања заразе – али уз поштовање физичког дистанцирања и ношење заштитне опреме, пружајући на тај начин подршку своје струке за политички донете одлуке од стране државних управљача које су се косиле са њиховим претходним ставовима и препорука везаним за борбу против ковида-19.³³

Државни управљачи, са своје стране, образложили су укидање ванредног стања медицинским разлозима, односно повољним статистичким развојем епидемиолошке ситуације у земљи.³⁴ По њима, престала је потреба за ванредним мерама у целини – тачније, барем за онима које онемогућавају циркулисање људи – а остала само за мерама такозване личне заштите, то јест придржавања правила просторног размака између људи и ношења маски (и рукавица) у затвореном простору.³⁵ Првобитно најављено

[b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=05&dd=06&nav_category=11&nav_id=1681303](https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=05&dd=06&nav_category=11&nav_id=1681303)

³² Након укидања ванредног стања јавни превоз поново је постао доступан свим грађанима, отворили су се тржни центри, дозвољени су јавни скупови до 50 људи и најављено је поновно отварање факултета, обнављање авио-саобраћаја и настављање спорских такмичења. https://www.b92.net/biz/vesti/srbija.php?yyyy=2020&mm=05&dd=08&nav_id=1681981

³³ Један од лекара из Кризног штаба исказао је уверење да је државни приступ епидемији „био одличан, али да сада све треба пустити“, уз тврдње да ће до краја маја епидемија бити завршена и да се вирус неће враћати, да ће сигурно бити одржани фестивали Егзит и Гуча и да је сада право време да се људи заразе и стекну имунитет. Истакао је и значај менталног повратка у нормалу кроз ублажавање мера социјалног дистанцирања: “видим да су људи почели да се рукују, што је лепо и да се грле, дочекали су тај моменат”. https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=05&dd=08&nav_category=12&nav_id=1682143

³⁴ Неколико дана пре укидања ванредног стања председник државе обзнанио је да је забележена најмања дневна процентуална зараженост до тог тренутка, што је окарактерисао као заслугу мера које су предузимане, а на које се људи љуте. Закључио је да су бројеви по градовима добри: „Ниш се опоравио драматично и Београд је бољи него јуче. Нови Сад има фантастичне резултате већ десет дана. У крагујевцу су углавном добри...“. https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=05&dd=01&nav_category=12&nav_id=1679933

³⁵ Премијерка је 07. маја изјавила да, „све мере превенције и опреза остају на снази, а сада је наважнија лична одговорност“. https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=05&dd=07&nav_category=12&nav_id=1681812

постепено укидање ванредних мера убрзано је изменом одлуке о поновном успостављању градског превоза у Београду и томе да ће он бити доступан свима, а недуго након тога имали смо и политички „перформанс“ испред Скупштине³⁶, на којем се „спонтано“ (по речима представника власти и њима блиских медија) окупило неколико хиљада људи.³⁷ Истичући епидемиолошку заснованост својих одлука, државни управљачи су их дискурзивно додатно ојачавали позивањем на правне норме – највише на оне које су се тичале неопходности одржавања избора „у законском року“ и забрани дискриминације грађанства по било ком основу³⁸.

С укидањем ванредног стања и објашњењима тога – како од стране управљача, тако и од стране лекара – да је не само потребно већ и неопходно да се живот врати „у нормалу“, у вестима се појавио заједнички став Кризног штаба и представника власти о томе да одговорност за заштиту од инфекције корона вирусом сада лежи искључиво на појединцима.³⁹ Наглашавањем личне одговорности као кључне за даљи ток заразе ковидом-19 у нашој земљи, држава је лишена „скрбништва“ над друштвом дискурзивно, остајући у својству усмеривача његове будућности: чиниоци вести говорили су о конкретним мерама помоћи привреди и оживљавању економије уопште, потом о отварању државних граница и омогућавању колико је год могуће више несметаног кретања људи унутар и преко њих, затим о формалним условима које ће бити неопходно испунити да би преласци границе у оба смера били могући, уз то о инфраструктурним пројектима на којима се ради и који ће бити покренути у земљи, те напокон о предстојећим изборима.⁴⁰

³⁶ Поједини политичари из редова владајуће и неких опозиционих странки сукобили су се вербално и помало физички, а затим се надметали – такође мало – у томе ко ће бити већи уметник у гладовању, да се послужимо Кафкиним речима, пошто дату представу може одговарајуће описати само мајстор апсурда попут њега.

³⁷ Испред Скупштине окупило се око 6000 људи, а посланик владајуће странке и учесник штрајка глађу захвалио је „спонтано окупљенима“. <http://rs.n1info.com/Vesti/a598389/Okupljanje-ispred-Skupstine-Srbije.html>

³⁸ Председница парламента изјавила је: „Не можемо бесконачно да отежемо с одржавањем избора, у складу с изборним законима и уставом – биће одржани.“ https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=04&dd=25&nav_category=11&nav_id=1678192 Друго се односило на коришћење градског превоза у Београду, односно на првобитно представљена ограничења у томе. https://www.b92.net/biz/vesti/srbija.php?yyyy=2020&mm=05&dd=07&nav_id=1681752

³⁹ Један од лекара из Кризног штаба изјавио је 07. маја да „мере остају, али то је за личну одговорност“. https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=05&dd=07&nav_category=12&nav_id=1681839

⁴⁰ Након састанка са представницима најугроженијих сектора привреде, министар финансија истакао је да је држава спремна да помогне како би се што

Посматрањем (без учествовања) утврдили смо да се живот у Београду заиста вратио у стање сличном ономе пре избијања заразе ковидом-19. Угоститељски и објекти за физичку рекреацију користе се углавном у сличној мери као и раније, а то важи и за градски превоз, одласке у куповину, на посао, шетње итд. Мере личне заштите примењују се минимално, рекли бисмо, а то је опажено и од стране лекара који се појављују у медијима као презентери званичног дискурса о стању изазваном ковидом-19.⁴¹ У вестима у којима се то може чути, користи се изрази „опустили смо се“ за однос грађанства према *препорученим*⁴² мерама индивидуалне заштите⁴³ и то можемо потврдити и на основу насумичне етнографске опсервације и истих таквих разговора са људима на дату тему. С друге стране, приметно је, међутим, да – осим у такозваним саобраћајним шпацима – учесталост коришћења јавног превоза није толико висока као у време пре проглашавања ванредног стања, а да се то може рећи и за посећивање објеката за физичку рекреацију, а поготово за свакодневну социјализацију, односно за дружење.

Слично није исто, и кратки опис ситуације пре и после ванредног стања, односно онога што је сматано врхунцем епидемије у нашој земљи у датом тренутку, упућује да о „повратку нормалном начину живота“ након окончања ванредног стања може да се говори као о некаквој „новој нормалности“ у односу на свакодневну организацију живота пре тога. И поред тога што се иде ка потпуном функционисању друштва у свим његовим сегментима, приметно је да код људи – говоримо уопштено, али сматрамо да се односи на преовлађујући број – постоји извесна уздржаност у оства-

пре покренула привредна активност и сачувала радна места. https://www.b92.net/biz/vesti/svet.php?yuyu=2020&mm=05&dd=11&nav_id=1682910. Најављено је отварање граница за 01. јун, а негативан тест одређен је као услов за улазак у земљу. https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yuyu=2020&mm=05&dd=12&nav_category=12&nav_id=1683230

⁴¹ Један од лекара из Кризног штаба изјавио је да „показујемо да не умемо да поштујемо мере и да би требало да нам буде обавезно ношење маски и друге мере.“ https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yuyu=2020&mm=05&dd=12&nav_category=12&nav_id=1683086

⁴² Наши чиниоци вести, а поготово државни управљачи међу њима, као да заборављају да „препоручено“ и „обавезно“ нису синоними, те да израз „апел“ значи „позив“, у ствари, одакле је тешко очекивати да се већина људи придржава као обавезног нечега што није представљено на такав начин.

⁴³ Један од лекара из Кризног штаба оценио је 10.5.2020. да су се грађани превише опустили и да је епидемиолошка ситуација и даље несигурна. https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yuyu=2020&mm=05&dd=10&nav_category=12&nav_id=1682681

ривању физичких контаката са другим особама. У предузећима, трговинама, угоститељским објектима и томе слично углавном се примењују мере индивидуалне заштите запослених у њима, а одређен број људи и даље сматра да не треба да излази изван својих домова без неког практичног циља, какав је набавка неопходних потрештина или одлазак на посао.

Нормално и ненормално

Како је то већ речено раније у тексту, када се каже да је ковид-19 изазвао значајне промене у друштвеном животу, мисли се на разарајуће дејство по свакодневицу. Рутина целог друштва заснована је на рутини појединаца и установа. Рутина се састоји од оних активности које се изнова понављају – дословно свакодневно, или посматрано у другим временским одсечцима, седмично, месечно, годишње. На пример: сваког радног дана иде се у школу или на посао, сваке седмице мења се биоскопски репертоар, месечно се врши обрачун пореза на додатну вредност, спортска такмичења одржавају се на годишњем нивоу и томе слично. Устаљено функционисање свега тога – и мноштва других активности, наравно – склони смо да посматрамо као целокупност појединачног и друштвеног живота, као рутину, свакодневицу или *нормалност*. Нормално у друштвеном и културном смислу, дакле, није само оно што се сматра позитивно нормираним и санкционисаним, у рецимо правном и економском смислу, и не односи се искључиво на преовлађујуће културне вредности и идеје, нити на индивидуално понашање у складу с њима (Žikić 2011). Социокултурна нормалност односи се на све то, али схваћено у кључу убичајеног и неометаног одвијања свакодневног живота, односно активности (Allen 2008).

У антропологији је одавно присутно сазнање о томе да се друштвени живот одвија у фазама рутине и ритуала, односно свакодневног и обредног или празничног организовања активности. Дате фазе смењују се у ономе што се назива годишњи обредни циклус и на тај начин омогућавају културно концептуализовање протока времена (в. нпр. Gell 1992, 295, 297 *et passim*). Усудили бисмо се да приметимо да терминологија, која је некада била експланаторна, не помаже онда када се културно поимање времена посматра тако да обухвати оно што је у њој било означено као фазе свакодневице и обреда или празника: у савременим друштвима рутином, односно свакодневицом можемо означити целокупно устаљено и ничим ометано функционисање друштва из два основна разлога. Најпре, обредност која је на делу у њима (говоримо о оној на нивоу целог друштва, не у његовим појединачним сегментима) није више верског карактера, пошто

су та друштва секуларна: не постоји обредно мишљење и понашање које је, онда када у концептуализацији времена наступају ритуалне фазе, битно разликује од онога које би било означено као рутинско. Државни или међународни празници одржавају се без церемонија које укључују све припаднике заједнице – као што је то био случај у оним друштвима у којима су раније етнологија и антропологија проучавале феномене који се тичу обредности, свакодневице и поимања времена.

Полагање венаца на гроб Незнаног јунака или оснивача државе, посећивање места са одређеним повесним значајем (попришта битака, страдања итд.), подсећање на датуме када су изборена нека права или почела борба за њих (радничка, родна, национална, мањинска итд.) и друге сличне церемоније не само што су пре свега протоколарног типа⁴⁴, већ за њих не мари највећи број грађана и грађанки државе – који свеједно радо користе слободне дане предвиђене законом – а који представљају оно што је у класичној антропологији, да се тако изразимо, називано ритуалном фазом друштвеног живота, насупрот радној свакодневици (в. нпр. Howe 1981; Leach 1982, 202; Kovačević 2001a, 182–185; Kovačević 2001b, 96–99). Други разлог произлази одатле: државни званичници појављују се као јасни, и у највећем броју случајева једини титулари фазе празника. Они су ти који обављају протоколарне, односно церемонијалне радње које отелотворују идеју државног празника у стварности. На тај начин они су и ти који воде рачуна о подсећању на садржину или смисао празника, а таква њихова церемонијална улога произлази из њиховог друштвеног положаја: они су отелотворење метонимијског представљања државе.

Схваћена као целокупност уобичајених активности, друштвена рутина, дакле, обухвата фазе рада и фазе празновања – да их тако назовемо; и када у овом тексту говоримо о друштвеној свакодневици, мислимо на континуитет унапред уређене и предвидљиве динамике смењивања речених фаза. Већ на први поглед бива јасно шта је остало од свакодневице у „времену короне“ – стварност у потпуности обликована акцијама, односно мерама државних званичника, који су путем медија настојали да на масовном нивоу креирају доживљај стварног, будући да се медицинско, економско, правно или стање личних слобода у земљи није могло установити ни на један начин сем на основу њихових изјава. Те изјаве су биле мање или више различито оријентисане у односу на оно што је одређујући чинилац стања у земљи у временском периоду о којем пишемо – зараза ковидом-19 – и у односу на који и формулишемо оно што у тексту називамо временом „нормалности“, „ненормалности“ и „нове нормалности“.

⁴⁴ У питању је оно што се у друштвеним и хуманистичким наукама назива световним, односно секуларним ритуалима, в. Murg i Majerhof 1984.

Прва ознака односи се на временски период који се окончао увођењем ванредног стања у Србији и на стање друштвене свакодневице у њему; друга ознака односи се на ситуацију током ванредног стања, а трећа на временски период и стање друштвене свакодневице по укидању ванредног стања. Значењски однос нормално-ненормално-(скоро па) нормално који се успоставља као уопштени опис – али и доживљавање – целокупног друштвеног живота у Србији (а он ту укључује и животе појединаца, не треба то сметати с ума), у временском периоду на који се осврћемо у овом раду, може да послужи као парадигматска основа за разматрање осталих ознака које се односом према ковиду-19 појављују као својства наратива и дискурса чиниоца вести у појединачним оријентисаним временским периодима на које реферишемо датим ознакама.

Наречена парадигматска основа представља три засебне парадигме, у ствари, које одговарају културном значењу до којег се долази када се анализирају различите комуникацијске категорије укључене у њих, али која истовремено представља значењску целину сама по себи – о чему ће бити више речи даље у тексту. Комуникацијске категорије, са своје стране, представљају оне теме које су највише присутне у изјавама чиниоца вести у сваком појединачном временском периоду, и којима се придаје нарочит значај у културној комуникацији која се одвија на релацији званичници-јавност, а посредством медијски презентованих вести. Те категорије су: статус заразе, снага болести, опасност заразе и болести по појединце, стање економије, управљање кризом изазваном заразом и државом уопште, лична права и обавезе грађанства.

У суштини, оно што се мења у зависности од контекста појединачног временског периода „нормалности“, „ненормалности“ и „нове нормалности“ јесте вредносни и нормативни однос чиниоца вести – а пре свега државних управљача – према концептуалном садржају датих категорија. Треба рећи још, при том, да нису све те категорије подједнако биле присутне у вестима у сваком од временских периода којима се бавимо овде. Последња од њих, рецимо, појављује се тек у периоду „ненормалности“, док су, с друге стране, стање у економији и управљање државом у медијима стално присутне теме, било да о њима говоре они који су нам у фокусу текста, државни званичници, било да су предмет ма чијег другог разматрања. Остале теме форматирани су као предмет културне комуникације на нивоу целог друштва у потпуности, на основу избијања опште заразе ковидом-19 у свету и доласком те болести у нашу земљу, и за њих се може рећи да у садржинском смислу представљају детерминанту друштвеног стања описаног као „нормалност“, „ненормалност“ и „нова нормалност“.

Треба обратити пажњу на то да се дискурзивно конструисање парадигматских категорија на основу раније наведених тематских наратива односи заправо на „ненормалност“ и „нову нормалност“; парадигматска категорија „нормалност“ њихова је референтна позиција, у суштини. Онда када се говори о „нормалности“, реферише се на уобичајено стање социокултурне свакодневице, на начин живота на који смо навикнути. У том периоду нема суштинске значењске везе између пошаста и економије, или управљања државом и стања законом загарантованих грађанских права. Стање свега тога подразумева се као уобичајено, то јест *нормално* у истим таквим животним околностима.

Онда када зараза продире преко државних граница, према њој започиње дискурзивни однос као према туђину који продире у друштвено ткиво (Csordas 1990, 2012; Singer 2004). Очигледно парађе тог ткива изазива функционалну реакцију државне управе, а доношење мера које треба да спрече проширивање малициозног деловања заразе на одређени начин доприноси промени свакодневног живота у свим његовим сегментима, слично као и зараза. Неминовност таквог нечега тематска је суштина наратива који су усмерени ка објашњавању промене начина управљања државом у смислу најбољег могућег руковођења кризом, где дискурзивно описивање здравствене опасности представља исходиште, а нужност привремене промене у начину привређивања готово свих привредних субјеката, као и начину живота појединаца представљају исходе целокупне наративне акције.

Временски период након укидања ванредног стања, са своје стране, аналоган је, у погледу медијски посредованог конструисања стварности, периоду који је претходио увођењу ванредних мера. Смисао дискурзивног конструисања стварности огледа се у грађењу наративног контраста у односу на пресек стања током принудне карантинизације становништва, те у успостављању референцијалног односа према времену пре званичног избијања заразе. Због тога, неке од кључних тема пласирају државни управљачи у вестима, пре свега, тако да покажу истоветност стања у Србији „пре и после короне“⁴⁵ (попут грађанских права), неке друге да укажу на унапређеност у одређеним секторима (економија) у односу на време пре заразе, а оне које се односе на саму заразу, опет, тако да подсети на то да се са њом нисмо изборили још увек, иако се може сматрати да је суспрегнута.⁴⁶

⁴⁵ Како смо раније у тексту напоменули, колоквијална синтагма „после короне“ односи се на период након укидања ванредног стања у Србији.

⁴⁶ А што омогућава да се друштвени живот васпостави у сличном, али опет у извесној мери измењеном облику у односу на време пре појаве ковида-19 у Србији.

Табела 1: тематска конструкција парадигми „нормалност“, „ненормалност“ и „нова нормалност“

теме	„нормалност“	„ненормалност“	„нова нормалност“
статус заразе	<i>непостојећи</i>	<i>висок</i>	<i>смањен</i>
снага болести	<i>никаква</i>	<i>изузетна</i>	<i>смањена</i>
опасност заразе и болести по појединце	<i>мала</i>	<i>веома велика</i>	<i>све мања и мања</i>
стање економије	<i>убичајено: добро, може и боље</i>	<i>ванредно: није лоше у компаративној перспективи, могло је горе, а биће боље</i>	<i>у опоравку: биће боље и у компаративној перспективи и иначе</i>
управљање кризом изазваном zarazом и државом уопште	<i>нема потреба за тим</i>	<i>основна државна и друштвена активност</i>	<i>надзирање ситуације</i>
лична права и обавезе грађанства	<i>уставом загарантована</i>	<i>ограничење уставних гаранција</i>	<i>уставом загарантована</i>

У Табели 1 представили смо својеврстан резиме тематског конструисања парадигми којима су чиниоци вести описивали стање у Србији изазвано општом zarazом ковидом-19 у периоду од фебруара до краја маја 2020. године. Из ње се може видети у коликој мери је у вестима конструисана стварност од стране њихових чиниоца. Наиме, једина категорија у потпуности заснована на чињеницама јесте тема личних права и обавеза грађана. О њој се и у вестима у назначеним временским периодима говорило у том смислу – колико оправдано или правно засновано јесте ограничавање Уставом загарантованих права грађана. Све остале теме представљају дискурзивну конструкцију, у мањој или већој мери. Оне које се односе на ковид-19, значи статус заразе, снага болести и њена опасност по појединце јесу биле засноване на одређеним статистичким подацима – онда када вирус није више био „смешан“, али су пласиране на такав начин да је тешко било одредити који критеријум опредељује да се о ковиду-19 у Србији говори као о више или мање опасном, заразном, смртоносном и томе слично – број заражених и умрлих, број тестираних, проценат тестираних, проценат заражених и умрлих или нешто друго.

Теме које су се односиле на економију, управљање кризом и државом, односно друштвом у њој, пласиране су од стране чиниоца вести онако како то политичари раде иначе, били у опозицији или на власти – по принципу, „уста моја, хвалите ме“, односно тако да се покаже да су урадили све најбоље што су могли не само да економија не би доживела потпуни суноврат, а друштвене установе пропале, већ и да би економија напредовала, а установе биле оснажене. Сигурно је да постоје стварни параметри на које би се чиниоци вести могли позвати у своју корист у овом случају, али сматрамо да стање представљено таквим изјавама треба посматрати као дискурзивну

конструкцију, пре свега, из два разлога: 1) у условима ванредног стања и непосредно по његовом окончању било је тешко проверити релевантне податке – а нарочито у компаративној перспективи европских привреда у коју су неки од државних управљача радо сврставали нашу све то време;⁴⁷ 2) још пре увођења ванредног стања знало се да земљу чекају избори, те је очекивано да политичари зборе како зборе и дискурзивно конструишу реалност, што у доброј мери подсећа на антрополошко виђење обредних радњи као оквира за учитавање личних и значења проистеклих из свакодневног друштвеног живота (упор. Laidlaw and Humphrey 1994, 6, 80).

Медијско, односно наративно и дискурзивно успостављање „нове нормалности“ спроведено је на сличан начин, такође. Раније спомињана парадигматска основа нормално-ненормално-(скоро па) нормално успостављена је, најпре, накнадним „проглашавањем“ друштвене свакодневице за „нормалност“ и значењску референтну позицију најважнијих тема које конституишу сваку од засебних парадигми дате основе. Потом је свакодневица временског периода конструисана као наопака, то јест изврнута слика тога – конструисана у вестима након доношења одговарајућих ванредних мера које су је учиниле таквом, у ствари. Напокон, прилично изненадно укидање ванредних мера образложено је конструисањем „нове“ свакодневице, која треба да личи на ону „првобитну“, али и да се истовремено разликује од ње по и даље присутној, мада значајно умањеној здравственој опасности, као и по ефектима мера предузетих у „средњој фази“ читавог временског циклуса од стране државних управљача. Такво конструисање „нове нормалности“ означили смо као медијско због тога што је посредовано медијима у потпуности, као наративно зато што је свака од спомених тема формулисана као приповест о томе шта је у датом сегменту друштвеног живота било, јесте и биће, а као дискурзивну због успостављања типских, парадигматских јавних говора о сваком од временских периода разматраних овде.

Јасно је да трофазност такве структуре подсећа на обреде прелаза. На први поглед, рекло би се да би конструисање „нове нормалности“ заиста и могло да се означи тако: с једне стране, обреди прелаза јесу они којима се мења статус друштвених субјеката, а са друге стране сама чињеница да три посебне парадигме сачињавају јединствену значењску целину, може да упути на поменуту процесуалност статуса (Bell 1992, 73). Друштвени субјекти су људи, било узети као појединци било као чланови неке групе, и ритуална транзитивност којој су посвећени обреди прелаза односи се на њих. Што се тиче трофазности структуре, која се узима обично као

⁴⁷ Председник Србије изјавио је да је сигуран да ће Србија 2020. године бити прва држава у Европи по стопи економског раста. https://www.b92.net/biz/vesti/srbija.php?yuuu=2020&mm=05&dd=01&nav_id=1679935

својство обреда прелаза, за разлику од културно-логички унапред задате и повезане три обредне фазе, оно што разматрамо овде, и како смо то већ изнели, представља накнадно успостављање прве фазе, да би трећа имала смисла, заправо (Leach 1971, 134–136).

Истина је да се може посматрати намера чиниоца вести да конструишу такозвану нову нормалност као друштвену промену на одређени начин, међутим то што се назива новом нормалношћу, односно оно што се наративно и дискурзивно успоставља као различито у односу на уобичајену друштвену свакодневицу – ону пре избијања заразе у Србији, у суштини је исто што и ранија свакодневица, само са извесним бројем преосталих ванредних мера, а чијем укидању се тежи у дискурзивном и практичном смислу.⁴⁸ Чак и временско сегментирање друштвених догађаја и стања у друштву на оне „пре короне“ (или пре ванредног стања), затим на оне „за време“ и „после короне“, говори у прилог неоснованости примене модела обреда прелаза у тумачењу здравствене кризе изазване епидемијом ковида-19 у Србији.

Наиме, ковид-19 узет је као критични догађај од стране чиниоца вести, тачније његова појава у Србији и реакција државе на њега искоришћена је као социо-темпорална референтна тачка за медијско пласирање одговора државних званичника на кризу. У том смислу, критични догађај не може се узети, на пример, као фаза сепарације у обредима прелаза, већ као својеврсно стециште дискурса: он је разлог мерама које се предузимају онда када се предузимају и укидају онда када се укидају, он је разлог привременом заустављању друштвеног живота и његовом поновном покретању, он је мерило квалитета стања у држави и сваког појединачног живота и самим тим основа сваког наратива, односно структура сваке теме (Žikić 2012).

Закључак

Наративно и дискурзивно конструисање стварности кроз вести, посредоване електронским медијима у Србији, посматрано *post factum*, изгледа у структурном смислу као секуларни обред прелаза којим се друштво уздрмано појавом ковида-19 уводи у такозвану нову нормалност. У таквој конструкцији јасно се могу разликовати временски периоди који одговарају темпоралној сегментацији обреда прелаза која посвећеника најпре издавају из дотадашње свакодневице, односно социокултурне рутине, затим

⁴⁸ Бројне мере постепено су укидане, али су поједине остале актуелне или су поново увођене, сходно проценама креатора политика. https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=05&dd=06&nav_category=12&nav_id=1681469

га смештају у безстатусну позицију издвојености из ње, да би га потом поново укључили у њу, али овај пут, и након изведених одговарајућих обредних радњи, са промењеним, најчешће узвишеним статусом⁴⁹ (Lič 2001, 117–120). Осим тога што друштва не посматрамо као субјекте обреда прелаза, и наравно тога што не постоје никакве обредне радње којима би се извршио „прелаз“, оно што се назива новом нормалношћу не може се посматрати у таквој перспективи ни зато што представља јединствен догађај у друштвеној повести, док је једно од најзначајнијих својстава обреда – временски контекстуализована опетованост (Leach 1966).

„Нова нормалност“ представља прву реакцију друштвених, то јест државних управљача на друштвену кризу извазану појавом ковида-19. Дата друштвена криза у Србији огледала се, пре свега, у обустављању већине привредних, као и свих образовних, спортских, културних итд. активности у уобичајеном облику⁵⁰ у периоду од нешто мање од два месеца. Била је праћена увођењем ванредног стања и ограничавањем кретања грађана, а упоредо са свим тим, приоритет је – у стварном и дискурзивном смислу – даван активностима које су имале за циљ да спрече даље ширење заразе у земљи. Онда када је – од стране оне *ad hoc* формиране структуре, коју смо овде означили као „чиниоци вести“ – процењено да рестриктивне мере више нису неопходне, а да је, напротив, неопходно поново покренути општу привредну делатност и друштвени живот у целини, почело је да се говори о потреби повратка у нормалност, али уз стално упозоравање да је та нормалност у извесном смислу условна, односно да зараза није нестала и да се треба понашати „одговорно“.

Постојање друштвене промене које се овим чиниоцима имплицитно привременог је карактера, пошто њен дискурзивни и практични циљ представља повратак у „нормалност“, заправо, односно повратак онаквој друштвеној свакодневици каква је постојала пре избијања заразе. Како је то немогуће извршити докле год постоји стварна опасност од поновног разбуцтавања заразе⁵¹, на такво стање потребно је подсећати дискурзивно

⁴⁹ Изузев ако се не ради о таквим обредним поступцима (пре свега у такозваним световним обредима) које за циљ имају управо супротно – кажњавање, односно унижавање и показивање таквог статуса, као у случајевима телесних и смртних казни, или поступања са посмртним остацима погубљених (Žikić 2018, 383, 385; упор. Vučković 2014).

⁵⁰ Односно, ко год је то могао, радио је од куће, настава на свим нивоима одвијала се на даљину, а културне установе организовале су своје представе онлајн.

⁵¹ О даљем току заразе постоје различита медицинска мишљења и док ово пишемо: једни тврде да је могуће развити имунитет крда, а други не; једни сматрају да вакцине неће бити скоро а да без ње нећемо успети да се изборимо са

и самим тим, на исти начин, конструисати тренутну слику стварности тако да буде *готово као* она пре заразе. Посматрана из такве перспективе, „нова нормалност“ није циљ сама по себи, већ – таквим речима неозначено – средство ка повратку друштва у његово уобичајено стање, односно у „нормалност“: да бисмо се вратили свакодневици друштвеног живота на коју смо навикли (и коју и сами изнова производимо), неопходно је да прођемо, не кроз фазу привикавања на некакву нову свакодневицу, већ кроз фазу одвикавања – да се тако изразимо – од друштвеног не-живота, до којег је дошло услед појаве ковида-19, али и на накнадну адаптацију на извесне облике социјалног понашања који нас чине „одговорним“, како по сопствено, тако и по здравље других.

Вратимо ли се аналитичкој аналогiji конструисања „нове нормалности“ вестима електронских медија, не треба је поредити са фазом агрегације обреда прелаза. Као што смо управо изнели, „нова нормалност“ претходи повратку у првобитно стање друштвене рутине, односно у „нормалност“. Узета као таква, ближа је ономе што се у теорији обреда прелаза назива лимиалношћу: заправо, заједно с оним што је овде означено као „ненормалност“, представља супротност – ако не у формалном, онда свакако у значењском, али и вредносном смислу – „нормалности“. Одатле, значењски, то јест парадигматски однос нормално-ненормално-(скоро па) нормално не представља, дефинитивно, структуру никаквог обреда прелаза, већ указује на културно логичко упориште културној мисли која повезује стање у друштву са дискурзивном концептуализацијом времена, имајући пред собом циљ да објасни све оно што се догађа у друштву.

Пошто је објективно немогуће говорити о томе шта ће се десити у ближој или даљој будућности онда када се то односи на стање целокупног друштва, односно на начин друштвеног живота у целини, а звучати иоле озбиљно – а што је увек циљ оних који управљају друштвом или се барем претварају да тако јесте – користе се културне когнитивне поштапалице – да то означимо тако, које истовремено следе уобичајену логику културне комуникације пошиљалац-прималац порука, умирују јавност и показују да они који их користе „знају нешто више“ од осталих грађана, односно да су кадри да управљају ситуацијом. „Нова нормалност“ – одн. дискурзивна производња одговарајуће слике друштвене стварности – представља јед-

корона вирусом, док други не деле то мишљење; неки од њих предвиђају други талас заразе али не могу да се сложе хоће ли бити опасан попут овога, или можда још и гори итд. а у периоду од када смо започели писање (крај маја 2020. године) до када смо га завршили (почетак августа исте године) заиста је дошло до новог јачања заразе, не само у Србији, већ у целом свету, а што је вероватна последица попуштања мера за борбу против заразе уведених на њеном почетку, односно покушаја значајног искорак ка нормализовању друштвеног живота.

ну такву културну когнитивну поштапалицу, пошто сама по себи не значи ништа, али у контексту свега онога што се са друштвеним животом догодило услед појаве ковида-19, испуњена је културним садржајем који се упола састоји од матрице сличности са ранијом друштвеном рутином, а упола од слике стварности у којој је ту рутину, додуше у једној ограниченој мери, нарушила зараза.

Како се не може рећи оно што сви очекују – а претпостављамо и желе – да ће „ствари опет бити онакве какве су биле“, нити се, с друге стране, све ванредне мере донете у циљу заштите од заразе могу у пракси поништити једним потезом, кроз вести се успоставља таква слика стварности која представља припрему за повратак уобичајеној друштвеној рутини. „Нова нормалност“, на тај начин, заједно са „ненормалношћу“ стања у периоду врхунца заразе ковидом-19, треба да представља ознаку привремености којом се потврђује сталност тока друштвеног времена – само привремено прекинутог zarazом, и друштвене свакодневице – такође само привремено измењене zarazом. (Свако) друштво хоће да буде јаче од свега што тежи да прекине његову активност и ток времена, те отуд критични догађаји у културном поимању времена и повести и остају референтне тачке – са снажним емотивним набојем, додуше – а не одреднице тог поимања (упор. Žikić 2013, 28–30, 49–50).

Литература

- Alipio, Mark M. 2020. “2019-nCoV scare: 2019nCoV scare: Situation report, role of healthcare professionals and clinical findings.” *International Journal of Multidisciplinary Health Sciences Research* 8 (9): 1–6.
- Allen, Lori. 2008. “Getting by the Occupation: How Violence Became Normal during the Second Palestinian Intifada.” *Cultural Anthropology* 23 (3): 453–487, <https://doi.org/10.1111/j.1548-1360.2008.00015.x>
- Bell, Catherine. 1992. *Ritual Theory, Ritual Practice*. New York: Oxford University Press.
- Bernard-Stoecklin, Sibylle, Rolland P., Silue Y., Mailles A., Campese Ch., Simondon A., Mechain M., Meurice L., Nguyen M., Bassi C., Yamani E., Behillil S., Ismael S., Nguyen D., Malvy D., Lescure F. X., Georges S., Lazarus C., Tabai A., Stempfelet M., Enouf V., Coignard B., Levy-Bruhl D. Investigation team. 2020. “First cases of coronavirus disease 2019 (COVID-19) in France: surveillance, investigations and control measures, January 2020.” *Euro Surveill* 25(6): pii=2000094. <https://doi.org/10.2807/1560-7917.ES.2020.25.6.2000094>
- Cohen, Anthony P. 1985. *The Symbolic Construction of Community*. London: Tavistock.
- Csordas, Thomas J. 1990. “Embodiment as a paradigm for anthropology.” *Ethos: Journal of Anthropology* 18 (1): 5–47. <https://doi.org/10.1525/eth.1990.18.1.02a00010>
- Csordas, Thomas. 2012. “Embodiment: Agency, Sexual Difference, and Illness.” In *A companion to the anthropology of the body and embodiment*, edited by Frances E. Mascia-Lees, 137–156. Oxford, Mass: Wiley-Blackwell.

- Das, Veena. 1996. *Critical Events: An Anthropological Perspective on Contemporary India*. Delhi: Oxford University Press.
- Gell, Alfred. 1992. *The Anthropology of Time: Cultural Constructions of Temporal Maps and Images*. Oxford, UK/ Providence, RI: Berg.
- Greene, Christopher J. Samuel L. Burleson, James C. Crosby, Matthew A. Heimann, David C. Pigott. 2020. "Coronavirus disease 2019: International public health considerations." *JACEP Open* 2020; 1–8. wileyonlinelibrary.com/journal/emp2, DOI:10.1002/emp2.12040
- Howe, Leopold E.A. 1981. "The Social Determination of Knowledge: Maurice Bloch and Balinese Time". *Man* (n.s.), No 16, 220–234.
- Iacobucci, Gareth. 2020. "Covid-19: UK lockdown is "crucial" to saving lives, say doctors and scientists." *BMJ* 368:m1204. doi: 10.1136/bmj.m1204
- Kam, Kai-Qian, Chee Fu Yung, Lin Cui, Raymond Lin Tzer Pin, Tze Minn Mak, Matthias Maiwald, Jiahui Li, Chia Yin Chong, Karen Nadua, Natalie Woon Hui Tan, Koh Cheng Thoon. 2020. "A Well Infant with Coronavirus Disease 2019 (COVID-19) With High Viral Load." *Clinical Infectious Diseases* Feb 28; ciaa201. doi: 10.1093/cid/ciaa201.
- Kovačević, Ivan. 2001a. *Semiologija mita i rituala I. Tradicija*. Beograd: Srpski genealoški centar.
- Kovačević, Ivan. 2001b. *Semiologija mita i rituala II. Savremeno društvo*. Beograd: Srpski genealoški centar.
- Laidlaw, James, Caroline Humphrey. 1994. *The Archetypal Actions of Ritual: A Theory of Ritual Illustrated by the Jain Rite of Worship*. Oxford, UK: Oxford University Press
- Leach, Edmund. 1966. "Ritualization in Man in Relation to Conceptual and Social Development". *Philosophical Transactions of the Royal Society of London. Series B, Biological Sciences* 251 (772): 403–408. doi: 10.1098/rstb.1966.0026
- Leach, Edmund. 1971. *Rethinking Anthropology*. London/ New York: The Athlone Press/ University of London Press/ Humanities Press Inc.
- Leach, Edmund. 1982. *Social Anthropology*. Glasgow: Fontana.
- Lič, Edmund. 2001. *Kultura i komunikacija. Logika povezivanja simbola. Uvod u primenu strukturalističke analize u socijalnoj antropologiji*. Beograd: XX vek.
- Lichfield, Gideon. 2020. "We're not going back to normal." *MIT Technology Review*, March 17, <https://www.technologyreview.com/2020/03/17/905264/coronavirus-pandemic-social-distancing-18-months/>
- Milosavljević, Ljubica. 2010a. "Konstrukcija starosti: štampa o domovima za stare (1945–1960)." *Etnoantropološki problemi* 5 (2): 165 – 183. <https://doi.org/10.21301/eap.v5i2.8>
- Milosavljević, Ljubica. 2010b. "'Namćori" iz komšiluka: predstavljanje starosti u domaćoj televizijskoj reklami." *Etnoantropološki problemi* 5 (3): 75 – 97. <https://doi.org/10.21301/eap.v5i3.4>
- Milosavljević, Ljubica. 2018. "Sarost kao resurs na primeru socijalnog rada." *Antropologija* 18 (1): 59–71.
- Mur, Sali F, Barbara G. Majerhof. 1984. "Sekularni ritual: forme . značenja." *Glasnik Etnografskog instituta SANU XXXIII*:117–139.

- Pišev, Marko, Bojan Žikić, Mladen Stajić. 2020. „Indeks „korona“: simbolička upotreba kovida-19 u javnom govoru Srbije“. *Etnoantropološki problemi* 15 (3): 795–827. doi
- Singer, Merrill. 2004. “The social origins and expressions of illness.” *British Medical Bulletin* 69, 9–19, <https://doi.org/10.1093/bmb/ldh016>
- Takeuchi, Ichiro. 2020. “COVID-19 first stage in Japan – how we treat ‘Diamond Princess Cruise Ship’ with 3700 passengers?” *Acute Medicine & Surgery* 7: e506. doi: 10.1002/ams2.506
- Turner, Victor. 1969. *The Ritual Process. Structure and Anti-Structure*. Ithaca, NY: Cornell university Press.
- van Gennep, Arnold. 1969. *The Rites of Passage*. Chicago, Il: University of Chicago Press.
- Vučković, Marija. 2014. “Koncept ‘loše smrti’“. “*Etnoantropološki problemi* 9 (2): 513–537. <https://doi.org/10.21301/eap.v9i2.12>
- Xu, Xiao-Wei, Xiao-Xin Wu, Xian-Gao Jiang, Kai-Jin Xu, Ling-Jun Ying, Chun-Lian Ma, Shi-Bo Li, Hua-Ying Wang, Sheng Zhang, Hai-Nv Gao, Ji-Fang Sheng, Hong-Liu Cai, Yun-Qing Qiu, Lan-Juan Li. 2020. “Clinical findings in a group of patients infected with the 2019 novel coronavirus (SARS-Cov-2) outside of Wuhan, China: retrospective case series.” *BMJ* 368:m606 <http://dx.doi.org/10.1136/bmj.m606>
- Zarocostas, John. 2020. “How to fight an infodemic.” *Lancet* 395 (10225): 676. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(20\)30461-X](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(20)30461-X)
- Žikić, Bojan. 2006. *Antropologija AIDS-a. Rizično ponašanje intravenskih korisnika droge*. Beograd: Filozofski fakultet i Srpski genealoški centar.
- Žikić, Bojan. 2011. “Koliko je “srpski” Srpski film? Konceptualizacija kulturno normalnog i nenormalnog u savremenoj Srbiji”. *Etnoantropološki problemi* 6 (2): 381–412. <https://doi.org/10.21301/eap.v7i4.1>
- Žikić, Bojan. 2012. “Vremenska kontekstualizacija kulturnih predstava o postsocijalizmu, tranziciji i evrointegracijama u Srbiji.” *Etnoantropološki problemi* 7 (4): 783–805. <https://doi.org/10.21301/eap.v6i2.6>
- Žikić, Bojan. 2013. *Slike u izlogu: kulturne predstave o Evropskoj uniji kao sredstvo opisivanja paralelne stvarnosti stanju u Srbiji 1991–2011*. Beograd: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta i Srpski genealoški centar.
- Žikić, Bojan. 2018. *Antropologija tela*. Beograd: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta i Dosije studio.

Bojan Žikić

Department of Ethnology and Anthropology,
Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia

Mladen Stajić

Institute of Ethnology and Anthropology,
Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia

Marko Pišev

Institute of Ethnology and Anthropology,
Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia

The New Normal and Covid-19 in Serbia from February to May 2020.

The situation caused by the appearance of Covid-19 can be viewed as a critical event: typologically, it is an unprecedented event, which requires and shapes new forms of historical action hitherto unknown in the given context. Critical events serve as strong value and emotional landmarks in the cultural cognition of each social environment, and form the basis for a meaningful determination towards other events. Using material collected primarily from the online versions of electronic and printed media, we consider how the reality they presented is shaped through the news through the statements of politicians and medical doctors in Serbia. We trace how the narrative transformation of socio-cultural reality took place from the time before the of Covid-19 outbreak in our country to the time immediately after the lifting of the state of emergency declared due to that infection. The premise of all that is being done to tackle the infection is not a purpose in itself, but aims to enable a return to the life we were accustomed to before the outbreak of the epidemic. Covid-19 destabilizes our everyday life – a life that consists of work or study, use of free time, socializing etc. Such everyday life is a reference point of “normalcy”. Socio-cultural normalcy refers to all that is understood as a normal and undisturbed course of everyday life. The appearance of Covid-19 gave rise to the notion of the “new normal”, that is, a course of everyday life that is similar to normal, ordinary life, but with adherence to measures aimed at preventing the spread of infection by the authorities. In the paper we deal with the period that begins just before the outbreak of Covid-19 in our country, and ends with the period after the lifting of the state of emergency, to show the discursively produced picture of social reality in which the concept of the “new normal” serves as a cultural cognitive tool for understanding a situation in which one has to live with Covid-19 in order to one day be able to return to the way of life that existed before it.

Key words: social and cultural normalcy, critical event, rites of passage, cultural cognition, electronic / internet media

*Nouvelle normalité sociale et culturelle et covid-19
en Serbie de février jusqu'en mai 2020*

L'état provoqué par l'apparition du covid-19 peut être considéré comme un événement critique: d'un point de vue typologique, il s'agit d'un événement sans précédent, qui exige et façonne de nouvelles sortes d'activité historique, jusqu'à aujourd'hui inconnue dans le contexte donné. Les événements critiques servent de repères axiologiques et émotifs dans la cognition culturelle de chaque milieu et c'est à partir d'eux que se positionnent d'autres événements. En prenant pour appui le matériel recueilli principalement dans les médias électroniques et les médias imprimés dans leur version numérique, nous analysons à partir de ces informations de quelle manière est façonnée la réalité dans les déclarations des décideurs de l'État et des médecins en Serbie. Nous montrons comment s'est déroulée la métamorphose narrative depuis la réalité socioculturelle du temps avant l'apparition de la contagion générale par le covid-19 dans notre pays jusqu'à la période qui a immédiatement suivi la sortie de l'état d'urgence proclamé en raison de cette contagion. L'hypothèse est que tout ce que l'on fait et ce qui a été fait pour surmonter la contagion n'est pas un objectif en soi, mais que l'objectif en est de permettre le retour à la vie à laquelle on était habitué avant l'apparition de la contagion. Par le covid-19 c'est notre quotidien qui est déstabilisé – une vie faite de travail ou d'études, de temps libre, de fréquentation des amis etc. Un tel quotidien est le point référentiel de la „normalité“. La normalité socioculturelle équivaut au déroulement habituel et paisible de la vie quotidienne, c'est-à-dire de nos activités. L'apparition du covid-19 a fait naître la notion de la „nouvelle normalité“, c'est-à-dire d'un tel déroulement de la vie quotidienne qui ressemble à la vie normale, habituelle, mais qui est accompagnée d'une série de mesures adoptées par les autorités dont l'objectif est d'empêcher la propagation de la contagion. Dans ce texte nous traitons la période commençant juste avant l'apparition de la contagion du covid-19 dans notre pays et se terminant par la sortie de l'état d'urgence, pour montrer comment se produit discursivement l'image de la réalité sociale dans laquelle la notion de la „nouvelle normalité“ a un rôle médiateur culturel et cognitif explicatif de la situation dans laquelle il faut vivre avec la contagion pour pouvoir un jour retourner à la façon de vivre telle qu'elle a existé avant.

Mots clés: normalité sociale et culturelle, événement critique, rites de passage, cognitivité culturelle, médias électroniques/internet

Primljeno / Received: 14.08.2020.

Prihvaćeno / Accepted: 2.09.2020.

Марија Брујић

*Институт за етнологију и антропологију,
Филозофски факултет, Универзитет у Београду
marija.brujic@f.bg.ac.rs*

„Батина без шаргарепе“: антрополошка анализа дневне штампе о обавезној ММР вакцинацији у Србији^{52*}

Апстракт: У научном и јавном дискурсу сматра да су вакцине једно од највећих медицинских достигнућа у свету. Међутим, историјски гледано, вакцинација је увек наилазила на отпор у јавности због претпостављених негативних исхода. Обавезна дечја вакцина против малих богиња, заушки и рубеоле (ММР) предмет је текуће контроверзе о штетности вакцина у Србији. С тим у вези, у овом раду се истражује медијска презентација ММР имунизације у Србији. На који начин је државни здравствени наратив у дневној штампи у Србији представљао ММР имунизацију током 2014–2020? То је уједно и период последње две епидемије малих богиња (2014/15; 2017/18). У раду се користи теоријски приступ „текст-контекст-хипертекст“ Љиљане Гавриловић на примерима домаће дневне штампе. Резултати показују да државни здравствени наратив превиђа да је у корену неповерења у вакцину неповерење у државу и здравствени систем и да би законске мере за унапређивање одзива на вакцинацију требало да следе из унапређивања поверења у државу, а не обрнуто.

Кључне речи: ММР вакцинација, Република Србија, епидемије малих богиња 2014/15 и 2017/18, дневна штампа

Увод

Сматра се да су вакцине једно од највећих медицинских достигнућа које, не само да су спасиле милионе живота у прошлости, већ у виду превенције играју важну улогу у опстанку човечанства и данас. Упркос томе, у многим историјским периодима и у многим земљама од њиховог увођења па све до данашњег дана, у јавности постоји отпор према вакцинама и вакцинацији

* Овај чланак је настао као резултат рада на пројекту „Идентитетске политике Европске уније: Прилагођавање и примена у Републици Србији“ (177017) МПНТР РС (2011–2019) и истраживања у оквиру стипендије „Civil Society Scholars Award 2019–2020“ коју даје Open Society Foundations.

и критике претпостављених нуспоследица.¹ Међутим, нису све вакцине подједнако „вредноване“ у очима јавности, односно не постоји према свим подједнак анимозитет међу лаицима, пре свега међу родитељима.

Вакцина која је у последњих неколико деценија предмет контроверзе на глобалном нивоу и у коју чак ни родитељи који су вакцинисали децу немају пуно поверење (Petts and Niemeyer 2004, 12; Poltorak et al. 2004, 22, 26; Baker 2008) јесте комбинована жива вакцина против малих богиња (морбили), заушки (паротитис) и рубеола (црвенка), познатија као ММР вакцина (енг. *measles, mumps, rubella*). Последице обољевања од малих богиња могу да воде запаљењу мозга, запаљењу средњег уха и упали плућа, а у најгорем случају могу да имају смртан исход; рубеола може да има штетно дејство по плод труднице; а заушке могу да буду узрочник запаљења тестиса или јајника итд. (Radovanović 2016, 78, 87, 91), иако су у највећем броју случајева симптоми благи и пролазни а имунитет после прележаних болести доживотан.

Крајем 1980-их година, ММР вакцину су неки родитељи у Великој Британији почели да повезују са појавом специфичног облика аутизма који укључује и неке дигестивне поремећаје или Кронове болести који су се појавили код њихове деце након, према њиховим тврдњама, примања споменутих вакцине.² С друге стране, у академском и јавном дискурсу се сматра да је почетак контроверзе 1998. година (Pareek and Pattison 2000,

¹ Сматра се да се скептицизам према вакцинама појавио након увођења прве вакцине (против великих богиња) а самим тим да су се појавили и антивакцинаши (Trifunović 2019, 507). В. нпр. о отпору према увођењу вакцинације од великих богиња и, последично, према обавезној вакцинацији у 19. веку у британској Индији, Холандији, Америци, Енглеској и Велсу (Streefland 2001, 162, 163; Blume 2006, 628–629). Отпор према вакцинацији карактеристичан је како за развијене тако и за неразвијене земље. Док у индустријализованим земљама, вакцинацију одбијају високообразовани или припадници религијских и алтернативних религијских група (као што су амиши, антропозофи, ортодоксни протестанти у Холандији), у неразвијеним и мање развијеним земљама невакцинација је обично последица тешке политичко-економске ситуације (Streefland et al. 1999, 1710, 1711; Streefland 2001, 161, 164, 166; Leask and McIntyre 2003, 4700; Hamilton et al. 2004; Blume 2006, 629, 635–636).

² Родитељи су се на различите начине организовали: формирали су активистичке групе против ММР вакцине, унајмили адвокате, тужили произвођаче вакцина и научно-истраживачке институције (Payne and Mason 1998, 907; Moore and Stilgoe 2009, 668) што је имало за последицу да се неки брендови вакцина повуку или да родитељи добију правну помоћ и захтевају новчану накнаду од Министарства здравља, Одбора за за безбедност лекова или произвођача вакцине, а неки су чак добили и одштету због тешких и озбиљних нуспојава које су се јавиле као последица вакцинације ММР-ом (*BMJ* 1994, 759).

969; Petts and Niemeyer 2004, 8). Те године је Ендрју Вејкфилд, британски гастроентеролог са дванаест сарадника, објавио резултате истраживања са дванаесторо деце у престижном часопису *Лансет* износећи претпоставку да је могуће да ММР вакцина утиче на појаву аутизма (Wakefield et al. 1998). Иако није потврђена директна веза између ММР вакцине и споменутих обољења (Moore and Stilgoe 2009, 666, 669), уследиле су бројне критике на рачун тог истраживања. Истраживачки новинар *Sunday Times*-а, Брајан Дир, показао је, између осталог, да је Вејкфилд унапред прилагодио резултате својим тврдњама, изабрао децу са симптомима који су се уклапали у његову студију и сарађивао с адвокатом ради добијања новчане компензације од произвођача вакцина (Deer 2011), иако Вејкфилд никада није прихватио те оптужбе. Неки коаутори су негирали везу између ММР вакцине и аутизма (Murch et al. 1998, 908). Рад је повучен 2010. године и Вејкфилд је изгубио медицинску лиценцу у УК.³ Међутим, у Великој Британији, као и у свету, број вакцинисане деце ММР-ом драстично опада од 1990-их (O'Brien et al. 1998, 906).

У Србији постоји вишедеценијски континуитет у имунизацији против малих богиња, заушки и рубеоле чија се примена у заштити колективног имунитета сматра успешном. Прво је уведена вакцина против малих богиња 1971. године, затим је 1986. године у саставу комбиноване двовалентне вакцине, поред малих богиња уведена и вакцина против заушки, док се ММР вакцина користи од 1993. године (Radovanović 2016, 79, 89, 93; cf. Knežević et al. 2019). У Србији се даје деци после навршеног првог рођендана, између 12. и 15. месеца обично, док ревакцинација следи пред полазак у основну школу (Radovanović 2016, 79). Међутим, јавни резентман према имунизацији није заобишао ни српско друштво. Како објашњава Трифуновићева, вакцине су, од свог увођења у Србију, наилазиле на спорадично противљење међу грађанима, иако тек у постсоцијалистичком периоду долази до масовног отпора вакцинацији који је „покренут“ куповином вакцине против свињског грипа 2009. године (Trifunović 2019, 511).⁴ Када је у питању имунизација ММР вакцином у

³ Медицинска, пре свега епидемиолошка, истраживања показују да Вејкфилдово истраживање нема довољно доказа (Miller 2002, 3–5; Prior 2003, 53) и да се појава аутизма подударна с временом давања ММР вакцине (Taylor et al. 1999, 2026) што се погрешно тумачи као да ММР изазива аутизам. Друга истраживања одбацују везу између ММР вакцине и појаве аутизма или цревних болести (Rayne and Mason 1998, 907).

⁴ Не само да се у јавности и медијима преиспитивала безбедност (и неопходност вакцине против свињског грипа), већ је незаконита набавка вакцине додатно уздрмала поверење јавности у здравствене ауторитете и политичаре који су учествовали у томе. Том приликом је оштећен државни буџет за више од милион

Србији, сматра се да је растући отпор према вакцинацији довео до пада колективног имунитета, што је у последњих неколико година проузроковало епидемије овим вирусима. Епидемије малих богиња су забележене 1997, 2007, 2011, 2014/15, и 2017/18, а епидемија заушки је забележена у два наврата 2009. и 2012. године (Radovanović 2016, 79; Petrović 2018; cf. Knežević et al. 2019).

С обзиром на то да не постоји установљена здравствена пракса нити организована едукација родитеља о вакцинацији, родитељи у Србији се најчешће информишу путем медија, интернета или преко својих пријатеља, рођака или познаника, што је, у ствари, глобална пракса када је у питању приступ информацијама на ову тему.⁵ Због све већег присуства ове тематике у масовним медијима и, с тим у вези, скорашњих појава епидемија малих богиња у Србији, поставља се питање на који начин медији у Србији пред-

и по евра. Међутим, покренута истрага против тадашње директорке Републичког фонда за здравствено осигурање и директора још три компаније због злоупотребе службеног положаја одбачена је због недовољно доказа 2016. године. Током афере „Вакцина“ у својству грађанина је био саслушан и тадашњи министар здравља Томица Милосављевић. Министар Милосављевић је остао упамћен у јавности и као заговорник вакцинације против свињског грипа, а чувена је и његова фотографија на којој прима вакцину (*Politika* 2011; *Politika* 2016c). Међутим, нису само вакцине и лекови ти који су покренули сумњу у државни здравствени сектор. У јавности је позната и афера „Цитостатик“ у оквиру полицијске акције „Краба“ (2007–2009) због корупције и проневере око милион евра на Институту за онкологију и радиологију у Београду. Суд је ослободио 2017. оптужене лекаре јер није доказано да су за новчану надокнаду фаворизовали лекове одређених фармацеутских компанија (више у *Blic* 2017a). Такође, треба споменути и нерешене случајеве „несталих беба“. Родитељи беба за које су им рекли у болници да су преминуле у породишћу, сматрају, на основу непотпуне или сумњиве документације и поступака медицинских радника, да је у питању била организована крађа беба која траје од 1970-их година, а у коју су (били) умешани медицинско особље у породишћима, полиција и центри за социјални рад широм Србије (*Blic* 2018a). И, на крају, актуелни министар здравља од 2014. године, Златибор Лончар, такође је био предмет јавног скандала. У медијима су се 2016. појавиле његове фотографије са припадницима криминалне групе тзв. „земунски клан“. Од 2006. године постоје оптужбе да је био њихов члан, иако је он то све оповргао више пута на полиграфу (*Kurir* 2016a). Иако су у свим случајевима оптужбе одбачене, ове скорашње афере у здравственом сектору су пољуљале поверење грађана у здравствене ауторитете. И на жалост, то нису једине афере (в. више о противзаконитим активностима бившег ректора Универзитета у Крагујевцу и његовог сина Александра Арсенијевића на Медицинског факултету у Крагујевцу у *Blic* 2019a).

⁵ В. нпр. Evans et al. (2001, 906, 907); Petts and Niemeyer (2004, 10–13); Serpell and Green (2006, 2, 4–5).

стављају ММР имунизацију? Медији представљају важне карике у преносу информативног знања о медицинским темама. Још важније, студије показују да добро-осмишљене медијске здравствене кампање могу да утичу на здравствено понашање тако што подижу свесност о важности одређеног здравственог проблема и, с тим повезаним, одређене здравствене активности; преносе знање како људи треба да се понашају или убеђују људе зашто треба да усвоје или да избегавају одређено понашање (Atkin 2001).

Имајући то у виду, у овом раду анализирамо наративе о вакцинацији ММР-ом из периода последње две епидемије 2014/15 и 2017/18 користећи „текст-контекст-хипертекст“ приступ анализи медијског наратива Љиљане Гавриловић (Gavrilović 2005), ограничавајући се на анализу дневне штампе у периоду 2014–2020. Циљ рада је да покажемо на које је све начине здравствени, медицински и државни наратив о ММР вакцинацији могуће ишчитати и анализирати као „текст“ и које су импликације тог наратива. Иако не постоји пуно антрополошких радова на тему богиња и вакцинације у Србији (Кнежевић 1989; Trifunović 2017; 2019), они показују колико антрополози могу да допринесу у културном разумевању здравствених политика.⁶ У складу с тим, и ово истраживање треба посматрати као један од начина тумачења државне и здравствене политике о ММР вакцинацији.

⁶ Кнежевићева је истраживала народну здравствену културу као део народног стваралаштва, узевши за пример богиње и то, пре свега, велике богиње у историјско-културном контексту и епидемију великих богиња (вариола вера) из 1972. у СФР Југославији. Ауторка је изнела детаље да су представници СЗО били задовољни ефикасним сузбијањем великих богиња у СФРЈ (Кнежевић 1989, 77). Трифуновићева о епидемији великих богиња доноси другачије закључке. Из перспективе културне епидемиологије која посматра културне факторе као елементе биомедицинских догађаја и користећи концепт времена као производа културе, Трифуновићева је анализирала епидемију великих богиња (вариола вера) из 1972. Упоредивши ову епидемију са, до тада, последњом епидемијом из 1930. у Краљевини Југославији, ауторка је закључила да је новонастала ситуација последица неколико фактора, од којих су најважнији: временска, социо-културна и политичка дистанцираност од претсоцијалистичког периода (који се сматрао „назадним“ и „заосталим“) у колективном памћењу; неспремност лекара и политичара да прихвате чињеницу да је социјалистички систем негде „омануо“ и, најзад, неприпремљеност здравствених радника који прво нису препознали велике богиње док, напослетку, здравствени сектор није био спреман за брзу и масовну вакцинацију (Trifunović 2017). У раду (Trifunović 2019), ауторка анализира дискурсе о вакцинама међу медицинским експертима и у јавности, на основу свог дуготрајног истраживања медија, медицинских приручника и јавних медицинских предавања о вакцинама.

Метод

Медији, пре свега интернет, имају важну улогу не само у ширењу информација о вакцинама већ и у сензационализацији вести о вакцинама и ширењу антивакциналних сентимената (Kata 2010, 1709). Стога у овом раду анализирамо садржај медија, тачније садржај дневних новина, доступних у електронском и штампаном облику, у периоду последње две епидемије малих богиња у Србији. Да би се разумео медијски дискурс о обавезности вакцинације, прво установљавамо садржај наратива (текст), затим излажемо оно што се подразумева (контекст) и на крају, испитујемо (хипертекст) унутрашње везе између садржаја поруке/порука, медија и друштва/културе/државе као пошиљаоца порука (Gavrilović 2005, 146).

Ограничили смо се само на садржај а не и на коментаре читалаца које је могуће прочитати у електронском издању новина. Иако студије показују важност електронских коментара посетилица, тзв. *eWoM* (енг. *electronic word-of-mouth*) на објаве на јавном сервису (енг. *public service announcements*, PSAs), на интернету или у електронској штампи, у истраживањима здравствених тема као што су ширење антивакциналних или провакциналних ставова (Kata 2010; Kareklas et al. 2015; Trifunović 2019), у овом раду се фокусирамо само на дневну штампу, сматрајући да је то почетни корак у дубљем истраживању овог феномена. С тим у вези, у раду се анализира садржај о ММР вакцини у следећој дневној штампи: *Ало*, *Блиц*, *Вечерње новости*, *Курир* и *Политика* током и после епидемија малих богиња: 2014/15 и 2017/18 користећи релевантну литературу из области правних, медицинских и етнолошко-антрополошких студија.

ММР вакцинација у Србији данас

Текст

Двадесетак година после увођења ММР вакцине у Србији, долази до драстичног пада у вакцинацији деце што се сматра главним узроком слабљења колективног имунитета и повезује са порастом заразних болести у Србији, пре свега, малих богиња. Због свега тога, држава се активно ангажовала у промоцији вакцинације кроз претњу кажњавањима (в. *Ало* 2014), пре него путем организоване здравствене политике о важности и корисности вакцинације. Док су се родитељи који не желе да вакцинишу дете позивали на *Закон о правима пацијената* који дозвољава одбијање медицинске процедуре или лека, педијатри и доктори су се позивали на *Закон о здравственој заштити* који обавезује родитеље да вакцинишу децу

(*Večernje novosti* 2015; *Alo* 2015). Међутим, иако су и ранијих година родитељи били у обавези да плате одређену новчану суму уколико се оглуше о обавезну вакцинацију деце (*Blic* 2015), почетком 2016. године у Народној скупштини је усвојен нови *Закон о заштити становништва од заразних болести*. Према овом Закону, обавезна имунизација представља једну од посебних мера за заштиту становништва од заразних болести (међу којима су уврштене и мале богиње, заушке и рубеоле) (чл. 5, 17, 32 (1)). Чланом 85 се регулишу новчане казне (30.000–150.000 динара) за физичка лица која одбију имунизацију.

Упркос обавезном карактеру, све више (високообразованих) родитеља одбија да вакцинише своју децу сматрајући да ММР вакцина може да изазове тешка обољења (међу којима су специфични облик аутизма, дисфазија и др. поремећаји) и позивајући се на негативна искуства, како својих пријатеља и познаника који тврде да су им се деца после ММР вакцине тешко и, врло често неизлечиво, разболела, али и на лична сведочанства трауматичних реакција старијег детета после вакцинације ММР-ом (в. *Večernje novosti* 2015; *Kurir* 2016с, 9).

Kurir преноси речи високообразоване мајке чијем сину је у периоду после примања ММР вакцине установљен аутизам:

Њен син је, каже, из породилишта пуштен са оценом девет; проходао је на време, проговорио је на време, а онда. (...) 'Ђорђе је ММР вакцину примио тек са две године јер је нон-стоп био болешљив, нон-стоп је имао неке прехладе, температуре (...) И, после отприлике два месеца од вакцинисања Ђорђе је изгубио способност говора. Рекли су ми да је аутизам' – присећа се (*Kurir* 2016d).

С друге стране, здравствени радници у Србији и озбиљна дневна штампа одбијају такву везу сматрајући да су такве изјаве неосноване.

Противници вакцина имају на хиљаде својих сајтова који 'разоткривају истину' објашњавајући како ММР вакцине изазивају аутизам код деце, иако постоји низ студија који потврђују да таква веза не постоји. (...) Нажалост, кад се ова идеја једном усади брижним родитељима у главу, јако је тешко променити им мишљење. (...) Мајке које ово виде у паници одлазе на интернет форуме где их дочека још више паничних исповести. (...) у односу на овакве емотивне исповести, некакво хладно и рационално саопштење Светске здравствене организације, која тврди супротно, брижним мајкама делује потпуно неуверљиво. (...) Међутим, родитељи мале деце, а поготово мајке, често су веома ирационални и доносе одлуке искључиво вођени емоцијама. (...) (*Politika* 2015а, 25).

Објављену исповест мајке која тврди да њено дете после примљене вакцине више није било здраво, др Радовановић назива злоупотребом родитеља несрећне деце. Он додаје да родитељ има право да верује да је

поремећај здравља последица примљене вакцине, али да је зато важан глас струке и лекара који о томе ипак знају више (*Politika* 2016a).

Родитељи оболеле деце хорски тврде да никад нико није отворено признао да и вакцине остављају негативне последице по здравље. Ипак, код већине нас преовлађује разумни део личности који нам говори да послушамо глас стручњака. А сви они упорно тврде да вакцине немају мрачну тајну. Чак ни лекари који представљају потенцијалне кривце за антивакцинални покрет у Србији у овом тренутку не желе да износе своје аргументе (*Politika* 2016b, 14).

С друге стране, шира јавност, укључујући и особе које тврде да су претрпеле штету од ММР вакцине, родитеље који не желе да вакцинишу своју децу, затим родитеље који се залажу за вакцинацију, као и чланови „Грађанске иницијативе за необавезну вакцинацију“ сматрају да би вакцинација требало да буде „ствар избора“ (*Kurir* 2016e; *Blic* 2016b).⁷ Другим речима, није спорна вакцинација већ слобода избора невакцинације.

На пример, у *Куриру* се такође наводи случај Бојане Павловић, мастер финансијског менаџмента, која је после ММР вакцине оглувела:

Ја сам особа са оштећењем слуха од сто одсто. Рођена сам као потпуно здрава, чула сам. Са годину дана сам склапала реченице, имала сам развијен вокабулар. У 14. месецу сам примила ММР вакцину на црвено грло. Последица тога је стопостотни губитак слуха. (...) Али да се разумемо, ја нисам против вакцине! Ја сам за то да родитељи имају право избора да одлуче да ли ће да вакцинишу своје дете или неће (*Kurir* 2016d).

Другим речима, Закон је због своје обавезности наишао на осуду у јавности и отпор међу родитељима.

Постоје такође и доктори који се противе обавезној вакцинацији ММР-ом (*Alo* 2014; 2015; *Kurir* 2016c). Међутим, такве изјаве су се проредиле после увођења новог Закона 2016. године зато што казнама подлежу и лекари као актери антивакциналног лобирања уколико се противе обавезној вакцинацији (*Kurir* 2016c).⁸

⁷ <http://vakcinainfo.org>

⁸ Медијски најпропраћенија вест кажњавања антивакцинаша у оквиру струке је случај психијатра Јоване Стојковић која је, уједно, и проминентнији медицински гласноговорник против вакцинације. Према *Блицу*, поступак против одузимања њене лекарске лиценце „због нарушавања етике и антивакциналних активности“ је прекинут због нереда који су правила антивакцинаши који су дошли на рочиште (*Blic* 2019). Међутим, најеминентнији доктор у Србији који се повезује са критиком ММР вакцине јесте проф. др Бранимир Несторовић, педијатар пулмолог. Он је својевремено био против обавезне вакцинације ММР-ом сматрајући да је то „непотребна вакцина“ (*Alo* 2014). Међутим, у интервјуу 2020.

Примећује се да су се, током епидемије малих богиња 2017/18, потпуно изгубили опречни ставови о ММР вакцини и вакцинацији. У том периоду, сва гласила објављују сличне или исте информације које преносе доктори, пре свега епидемиолози: подаци о растућем броју заражених и умрлих, подаци о растућем броју вакцинисаних; информације о прекршајном поступку инспекције Министарства здравља против родитеља који не вакцинишу децу ММР-ом; информације о кривичној пријави чланова удружења „Грађани против шарлатана“ и „Педијатрија заснована на доказима“ против јавних личности али и лекара због ширења панике и антивакциналних порука јавности; користи од ММР вакцине и могуће компликације од малих богиња, рубеоле и заушки и сваљивање кривице на антивакцинални лоби због појаве епидемије (*Blic* 2017b; *Kurir* 2017; *Politika* 2017; 2018a; 2018b; *Večernje novosti* 2017).

Контекст

Према званичним подацима, 2014. године је забележено 37 случајева малих богиња и 384 случаја 2015. (Пић et al. 2016, vi, 4). С друге стране, последња епидемија је уједно имала и најтеже последице. Тада је забележено 5783 случаја малих богиња у Србији и 29 смртних исхода (Batut 2019) од којих је 95% било међу невакцинисанима, делимично вакцинисанима (једном дозом) или код особа непознатог вакциналног статуса, а само 5% међу потпуно вакцинисаним особама.⁹

С обзиром на то да се бавимо медијском интерпретацијом обавезне вакцинације, у даљем раду ћемо реферисати само на информације из дневне штампе које истичу да су, по *Закону о заштити становништва од заразних болести*, родитељи дужни да плате високу новчану казну уколико не вакцинишу дете (*Blic* 2016b; *Blic* 2016c; *Kurir* 2016b). Закон прописује да је вакцинација обавезна, односно да деца могу да се вакцинишу без сагласности родитеља али не на силу. Уколико родитељи одбију обавезну вакцинацију деце и занемаре упозорења из надлежног Дома здравља, биће приморани да плате новчану казну а у каснијем процесу социјални радници доносе решење о занемаривању развоја детета (*Blic* 2016b). У пракси то значи да ће, уколико родитељи не желе ни после опомена да вакцинишу

године на новинарско питање „колико је тачна информација да сте припадник антивакционалног покрета“, изјавио је да није противник вакцина. „Не нападам концепт вакцинације, већ сигурност и тестирање вакцина. Мислим да оне морају боље да се контролошу“ (*Politika* 2020a, 07). Проф. Несторовић није споменуо своје мишљење о ММР вакцини.

⁹ Пре ове епидемије, последња велика је била 1997. Тада је било регистровано 4692 случаја малих богиња и 7 смртних исхода (Кнежевић et al. 2019, 83).

своје дете, сносити новчане последице, „па они плаћањем казни практично могу да ‘купе’ право да њихово дете остане невакцинисано“ (*Blic* 2016c). Насупрот овоме, иако је овај Закон донет да би се „избегла колизија“ са споменутиим *Законом о правима пацијената* (*Blic* 2016c), примећује се да не нуди практичних решења. Сем што остаје нејасно да ли невакцинисано дете, чији су родитељи платили казну, постаје мање опасно по околину, такође су збуњени социјални радници.

Још није јасно на основу чега бисмо донели решење о занемаривању детета ако родитељ не жели да оно прими вакцину, али се о њему стара на најбољи начин. Познато је шта подразумева занемаривање, а ово су новине с којима нисмо упознати – кажу у Центру за социјални рад у Суботици (*Blic* 2016c).

Како преноси Политика, родитељима су углавном изрицане опомене, зато што су се током судског процеса одлучивали да вакцинишу децу. Међутим, уколико родитељи не вакцинишу дете, суд може делимично да лиши родитеље родитељског права да би га привремени државни старатељ одвео на вакцинацију. Међутим, да не постоји организована и јасна здравствена политика говори и изјава министра просвете, Младена Шарчевића, да ће се у екстремним случајевима, када се „родитељи баш заинате у одбијању вакцинације“ а уз то су и наркомани, изузети деца из породице (*Politika* 2019a, 12; 2019 b, 12–13) која може само да збуни и изазове додатни резентман јавности.

С обзиром на то да *Закон о заштити становништва од заразних болести* није донео веће промене у друштву, бар из визуре државних ауторитета, током последње епидемије поднете су и тужбе против јавних личности, тзв. „припадника антивакциналног лобија“ због ширења лажи о штетности ММР вакцине.

(...) Зараза куца на врата, а антивакцинални лоби по тастатури, не би ли преко сајтова које су отворили у сврху изазивања панике и изношења нетачних информација ширили бесмислице о ММР вакцини. Оно чега се сви ови људи чврсто држе, јесте став да ММР вакцина изазива аутизам, иако постоји низ студија које потврђују да таква веза не постоји. (...) Последица ширења лажи је низак степен имунизације у Србији. (...) (*Blic* 2017b).

Поред тога, уведене су нове мере за родитеље који не вакцинишу децу обавезним вакцинама. Према новом *Закону о финансијској подршци породици са децом* из 2018, новчана надокнада за мајке првог, другог, трећег и четвртог детета, тзв. „родитељски додатак“ знатно је увећана у односу на раније године, али је строго дефинисано да сва деца (укључујући и претходно рођену) морају да буду уредно вакцинисана (2018, чл. 25; *Blic* 2018b), што значи да мајке невакцинисаног детета неће примати никакву

новчану помоћ од државе. На тај начин, популациона политика престаје да буде сврха сама себи, већ постаје последица шире државне имунолошке политике.

Хипертекст

Како се, на основу информација из медија о обавезној вакцинацији, производи здравствени дискурс о вакцинацији?

Према званичним медијским информацијама које преносе државни дискурс, држава путем вакцинације деце жели да успостави један од основних елемената одржавања здравља поједница, групе и целокупне нације. На пример, угледни епидемиолог, проф. др Радовановић, указује да су многа светска истраживања међу децом показала „да не постоји веза“ између аутизма и ММР вакцине (*Politika* 2016a, 08). Међутим, када порасте број невакцинисане деце, долази до нарушавања колективног имунитета чиме се угрожава здравље читаве популације. Др Радовановић објашњава да је „основна порука да се епидемије у неимуној средини понашају попут пожара. Једном изазван, пожар траје све док има ‘запаливих материја’ (осетљивих особа) које могу да буду ‘захваћене пламеном’“ (*Politika* 2015b, 07). Зато „што невакцинисано дете угрожава живот друге деце“ усвојен је и нови *Закон о заштити становништва од заразних болести* у оквиру кога су поштрене казне за родитеље који одбију имунизацију (*Kurir* 2016b, 3). С тим у вези, званична здравствена државна политика путем медија и законских казни за родитеље који не вакцинишу децу приказује невакцинсану децу као потенцијалне носиоци заразе.

Дискусија

Да ли тренутне законске мере доводе до „колизије“ закона о којој се пише у новинама? Каква су права пацијената у датом случају? Драшкићева објашњава да се концепт „права пацијената“ први пут у таквом облику појављује седамдесетих година 20. века. У том периоду почиње да се поштује принцип аутономије пацијента: „воља пацијента је највиши закон“, који је повезан са принципом *информисаног пристанка* (Turza 2015, 69–70, курзив у оригиналу). Лекар је дужан да поштује аутономију пацијента, његова лична права, као што су људско достојанство и право самоодлучивања у односу на властито тело, што значи да пацијент може и да одбије препоручену медицинску интервенцију која би му спасила живот (Draškić 2018, 10–11). Међутим, права пацијента, која укључују поштовање приватног и породичног живота и слободу мисли, савести, изражавања и окупљања

нису апсолутна. Она су такође законски ограничена у појединачним случајевима хитности (када се не може добити пристанак) или у циљу заштите начела демократског друштва, како у међународним тако и у српским законима.

Наиме, према *Конвенцији о људским правима* (2010, чл. 8, 9, 10, 11) и *Конвенцији о људским правима и биомедицини* (чл. 26) допуштено је да се државна власт умеша у вршење тих права, с циљем очувања јавне или националне безбедности, економске добробити земље, спречавања криминала и заштите јавног реда, здравља, морала, или ради заштите права и слобода других у демократском друштву. У том смислу, у међународном законодавству јасан је став – држава има право, у циљу заштите популације, да пропише обавезну вакцинацију. С тим у вези, Драшкићева наводи примере одлука Европског суда за људска права и уставних судова у Хрватској и Словенији када су одбачене представке појединаца против обавезне вакцинације (Draškić 2018).

На сличан начин је однос према сопственом здрављу регулисан и у српском законодавству. У *Закону о заштити права пацијената*, објашњава се да „[п]ацијент има право да слободно одлучује о свему што се тиче његовог живота и здравља, осим у случајевима када то директно угрожава живот и здравље других лица“ али да се „[м]едицинска мера противно вољи пацијента, односно законског заступника детета, односно пацијента лишеног пословне способности, може се предузети само у изузетним случајевима, који су утврђени законом и који су у складу са лекарском етиком“ (2013, чл. 15, ст. 1 і 3). Иако су према родитељском праву родитељи законски заступници детета, њихово право на самоодлучивање у корист детета је ограничено, према *Закону о заштити становништва од заразних болести* када је у питању обавезна вакцинација (чл. 32, ст. 1). Наиме, „то ограничење је диктирано интересом заштите јавног здравља односно заштите права и слобода других“ (Draškić 2018, 17). Став државе по питању обавезне вакцинације је потврдио и Уставни суд који је одбацио иницијативе за оцену уставности члана 32 о имунизацији с образложењем да је у питању превентивна мера заштите јавног здравља и елиминације одређених заразних болести (Ćirić 2019, 59–80).

Док дата правна објашњења и праксе домаћих и међународних судова потиру могућност колизије *Закона о правима пацијента* и *Закона о заштити становништва од заразних болести*, примена потоњег Закона јесте дискутабилна када се упореди са *Законом о предшколском васпитању и образовању* (2010, 2017, 2018 і 2019) и са *Законом о основном образовању и васпитању* (2018). Супротно *Закону о заштити становништва од заразних болести*, ови закони не постављају услов да предшколски програм, односно основну школу, могу да похађају само вакцинисана

деца. Забраном похађања државног вртића, обавезног предшколског програма или школе невакцинисаној деци ускрађује се право на обавезно школовање – што је својеврсан парадокс. Право на бесплатно и квалитетно основно образовање и васпитање обавезно је у Србији (Ustav 2006, чл. 71; Zakon о osnovnom obrazovanju i vaspitanju 2018, чл. 4, 5), али и према УН *Универзалној декларацији о људским правима* (1948, чл. 26(1)) и *Конвенцији о правима детета* (1990, чл. 28). С тим у вези, из правног угла гледано, родитељи или законски старатељи могу да поднесу тужбу због кршења права на образовање (Sjeničić et al. 2016, 328).

Додатну тензију у јавности може да произведе скрајнуто питање безбедности вакцина.¹⁰ Оно је много важније од питања обавезности зато што би државни органи требало да сносе надокнаду штете уколико дође до споредних ефеката услед обавезне вакцинације од заразних болести (Мујовић-Zorniћ 2016, 303, 314). У случајевима када се докаже узрочно-последична веза између дејства вакцине и новонасталога обољења, жртва има право на обештећење у неким европским државама. Због тога, студије из области упоредног законодавства, на основу примера из других држава закључују следеће: 1) добровољном вакцинацијом је могуће постићи исти ако не и бољи резултат; 2) систем обавезне вакцинације је компликован и скуп; 3) вакцинација је домен грађанских слобода пошто се одбијањем вакцинације директно не угрожава здравље других (Мујовић-Zorniћ 2016, 304; Draškić 2018, 26); и 4) присилна имунизација може имати контраефекат међу онима који су скептични према вакцинама и може довести до судских спорова (Sjeničić et al. 2016, 321).

Драшкићева у добровољној имунизацији, као што је то у неким земљама ЕУ, види могућу алтернативу (Draškić 2018, 27). Међутим, та опција која укључује слободу избора и слободу мишљења би подразумевала и већу одговорност државе према својим грађанима с циљем враћања поверења у државу и њен здравствени апарат. С тим у вези, имунолошка политика треба да укључи: 1) добро организован здравствени сектор, здравствену едукацију и васпитање грађана, законски регулисану едукацију здравствених радника, детаљне прегледе пре вакцинације и узимање личне и породичне анамнезе и омогућавање пуне информисаности грађана (давање обавештења ради пристанка и ради сигурности) да би пацијент могао да

¹⁰ Иако се од 2017. о томе готово и не пише у домаћим медијима, вакцине, као и сваки други лек, могу да имају нежељене и непредвиђене реакције, иако се то дешава ретко. Примера ради, на основу *Извештаја о пријављивању нежељених реакција на лекове за 2018. годину* (која је уједно и година са највишом стопом пријава за период 2003-2018), од 1148 пријављених случаја нежељених реакција, 262 случаја (22, 82%) су се односила на нежељене реакције на вакцине, а преостали случајеви на остале лекове (ALIMS 2019, 7).

одлучи да ли прихвата последице вакцинације; 2) усвајање критеријума о тешким нежељеним ефектима и прописивање одговорности; 3) усвајање одлуке о компензацији од стране државе у случају штетног догађаја после вакцинације, као што је то у неким другим земљама ЕУ; 4) формирање фонда за финансијску надоканду; 5) сарадњу са медијима и јавну кампању о корисности имунизације; 6) прописивање других обавеза релевантних тела (Мујовић-Zorniћ 2016, 304–305, 308; Sjeničić et al. 2016, 325–326, 328–330;¹¹ Draškić 2018, 26–27).

На основу медијских наратива, могуће је издвојити и следеће опозиционе парове који су последице поштрених мера обавезне вакцинације:

здравље:болест:: вакцинисана деца:невакцинисана деца::
контрола:слобода:: неповерење у државу: поверење у појединца

Како сматра епидемиолог, проф. др Зоран Радовановић, обавезна вакцинација је неопходна у Србији:

Држава не би смела да подлегне притиску антивакцинацијског лобија и прогласи вакцинацију необавезном (...). То би у Србији било контрапродуктивно, као што би у Скандинавији, како наглашава, супротан ефекат имало увођење обавезне вакцинације.

– Када бисте Швеђанина обавестили да је од сутра вакцинација обавезна, он би се запрепастио и мислим да би опао одзив људи. Тамо нема потребе да наговарате некога да доведе дете на вакцинацију. Скандинавци имају поверење у систем, државу, па и у лекаре. Лекарске одлуке може да преиспитује само неки чуцак који је недавно дошао с Балкана. Ипак, свуда постоји притисак да се вакцинација спроведе. Ево, у Немачкој обданиште мора да плати казну од 2.500 евра уколико је примило невакцинисано дете (...) (*Politika* 2017).

Међутим, овде се занемарује да би поверење у државу и здравствени систем требало да води избору вакцинације, а не принуда. Другим речима, корен проблема нису антивакцинални ставови о ММП-у, већ неповерење према држави. Трифуновићева (Trifunović 2019) објашњава да неповерење у вакцинацију није толико подстакнуто антивакцинашким сајтовима и ко-

¹¹ Аутори сматрају да имунизација против одређених болести треба да остане обавезна али критикују принципе поштрене обавезности, присиле и кажњавања зато што обухват вакцинације није порастао с применом строжих мера уведених *Законом о заштити становништва од заразних болести*. Они сматрају да држава треба да регулише обавезност непринудним мерама (Sjeničić et al. 2016, 328). Међутим, остаје нејасно шта значи „блага норма“.

ментарима, колико личним причама родитеља оболеле деце због вакцинације а којима држава није обезбедила никакву финансију и другу помоћ.

Еткин (Atkin 2001, 31–32) објашњава да здравствене медијске кампање могу да имају слаб и никакав ефекат због низа баријера отпора као што су: погрешно схватање пријемчивости на негативне исходе, одбијање непријатних препорука, порицање применљивости здравствених препорука (на себе) и инертност; здравствене поруке могу да се тумаче као увредљиве, узнемирујуће, досадне, небитне, бескорисне, немотивишуће, неинформативне; док непрецизне поруке могу да изазову бумеранг ефекат, смање кредибилитет здравственог ауторитета и поруке и да изнервирају читаоце/гледаоце у случајевима када се прети, када је прокламовано штетно дејство мање од предвиђеног, односно када су претећи узбуњујући апели неосновани или преувеличани. С тим у вези, резултати квалитативног истраживања у Мелбурну међу 45 породица који су имунизовали, делимично имунизовали или нису уопште вакцинисали своју децу показују да „опажени недостатак информација или недовољно информација може да изазове бес према ауторитетима или колебање према вакцинацији“ (Bond and Nolan 2011, 8). Када то узмемо у обзир, можемо да закључимо да увредљиве изјаве, претње казнама, кажњавање и преувеличани исходи епидемије из 2014/15 нису довеле до очекиваног исхода, тачније до масовне имунизације – пошто је наредна епидемија букнула управо међу невакцинисаном или делимично вакцинисаном популацијом. Напротив, неосноване тврдње су имале само контрапродуктиван ефекат.

Када узмемо у обзир шири историјско-политички и културни контекст, онда ситуација постаје још јаснија. Прво, нарушен однос између државе и појединаца због односа према безбедности вакцина није само под знаком питања у Србији, већ представља глобални, вишедеценијски одговор на вакцинацију.¹² На пример, током епидемије малих богиња 2017/18 у 2017. је регистровано 173.330, а 2018. 229. 068 случаја малих богиња у свету (Кнежевић et al. 2019, 91). С тим у вези, медији, пре свега интернет сајтови али и електронска издања новина имају важну улогу у преношењу информација о здрављу и вакцинама. На пример, Ката је издвојила најчешће стереотипне теме антивакциналних америчких и канадских интернет сајтова од којих су се многе појављивале у српској штампи до 2017. године, као што су: небезбедност вакцина; вакцине као узрочник болести; обавезна вакцинација као вид кршења грађанских слобода и родитељских права; те-

¹² Европски форум за вигиланцу вакцина чине представници организација и појединци из 25 европских земаља који се противе обавезној вакцинацији као здравственом ризику и виду кршења људских права. Њихов циљ је јединствена вакцинална политика заснована на слободи избора и информисаном пристанку (EFVV 2020)

орије завере; нетачне, лажне или застареле информације (Kata 2010, 1710). Другим речима, невакцинација се мора прихватити као глобални изазов, а не као проблем појединачних држава за шта се осуђују појединци (као припадници антивакциналног лобија) и вређају родитељи (мајке).

Друго, грађани земаља Југоисточне Европе, са једне стране, гаје поверење у појединице, док у држави и њеним институцијама виде непријатеље (Rot 2013, 294–295, 328). Имајући у виду ову слику, последице политике кажњавања због одбијања вакцинације деце ММР вакцином могу само да допринесу дубљем отпору међу грађанима. Зато што је поверење у државу слабо, државне мере се перципирају као рестриктивне и принудне. У складу с тим, Трифуновићева закључује да влада и медицински експерти у Србији не узимају у обзир неколико аспеката које воде паду у имунизацији деце, а које су део јавног дискурса и мишљења. Превиђа се континуирано и дуго-трајно неповерење у државу, здравствени систем, социјалну и здравствену заштиту и схватање државе као корумпиране а државне апарате (пре свега, из домена правосуђа) као слабе. Схватање опште несигурности (в. Žikić 2013) у комбинацији са елементима постсоцијалистичке трансформације, као што су смањена одговорност државе према појединцу, нестанак колективне одговорности и солидарности, губитак послова, довели су до тога да су појединци прихватили одговорност за своје поступке, али су последично развили и неповерење према систему у коме живе (Trifunović 2019).

Треће, нејасне законске мере и непостојање одговора на важна питања која покрећу државне мере, додатно могу само да наруше поверење у државу и њене законске процедуре и, последично, проузрокују контраефекте као што су емиграција грађана и отпор према новим вакцинама, што је актуелна тема у време и после пандемије COVID-19 вируса 2020. године.

Четврто, класификовање свих мишљења против обавезне вакцинације као „антивакциналних“ и тврдње да делују негативно на јавно мњење, последично су довеле до искључивања ставова медицинских експерата из јавне сфере и, на неки начин, укинули постојање могућности – не антивакциналних ставова – већ сумње у вакцинацију. Како објашњава Трифуновићева, у јавности није толико развијен отпор према вакцинама, колико оклевање према вакцинама (Trifunović 2019). Пошто је Уставом забрањена дискриминација (на основу политичког или др. уверења) (чл. 21), а члан 43 гарантује слободу мисли, савести, уверења и вероисповести (Ustav 2006), у јавности се може интерпретирати да држава гуши основне људске слободе.¹³ На тај начин, држава може само да потпири нови талас сумње у свој државни апарат и здравствени систем.

¹³ Још је *Универзална декларација о људским правима* дефинисала право на слободу мисли, савести и вероисповести (1948, чл. 18).

На крају, да оваква досадашња политика није плодотворна на дуже стазе говоре и подаци Института за јавно здравље „Милан Јовановић Батут“ о вакцинацији ММР-ом. У периоду 2011–2015 у већини случајева, обухват обавезне вакцинације деце је био нижи од 95%, упркос постојању епидемије малих богиња. Детаљније, у 2015. години је, уместо 95%, првом дозом ММР-а вакцинисано 84% деце, а ревакцинисано 87,5% (Batut 2016, 1, 4). Како се објављује у извештају, таква ситуација је последица више фактора: прекида у снабдевању вакцинама 2012., нередовног снабдевања у периоду 2013–2015 али је повезана и са порастом „антивакциналних активности и последичног одбијања имунизације од стране родитеља“ (Batut 2016, 4). С тим у вези, медији и законодавство не узимају у обзир да постоји и велики број одраслих који нису вакцинисани против малих богиња. На тај начин се превиђа да је искорењивање малих богиња могуће ако је уредно вакцинисано 95% укупне популације (Ђурић-Petković et al. 2017), а не 95% укупне деце популације. На пример, проф. др Радовановић каже за себе да није вакцинисан. Он је прележао мале богиње и има природни имунитет као и сви рођени пре 1963. године „јер је више од 95 одсто популације оболевало од малих богиња до десете године живота“ (Politika 2017). Међутим, поставља се питање шта са оним људима који су рођени после тог датума а пре појаве вакцине против малих богиња у Србији? Ово питање отвара низ нових дилема: да ли треба увести обавезну вакцинацију и за њих и онда их казнити, уколико то не учине? Ако плате казну а не вакцинишу се, да ли им треба забранити да иду на посао или их послати у затвор? Да ли они представљају мању или већу опасност по колективни имунитет од невакцинисане деце? Колики је проценат таквих грађана у Србији, бар оквирни? Колико је одраслих невакцинисаних или делимично вакцинисаних који су оболели током последњих епидемија? Колико деце је оболело? Да ли су оболели били здрави или су имали лекарске потврде да не смеју да се вакцинишу? Одговорима на ова питања, државни здравствени сектор би дао потпунију имунолошку слику грађана у Србији али и спречио могуће медијске, здравствене и политичке махинације. Другим речима, у државним здравственим наративима су као повод за појаву епидемија малих богиња искоришћена лаичка и медицинска мишљења против обавезне вакцинације или сумње у вакцинацију. Они су интерпретирани као „антивакционално лобирање“, иако није доказано колико су њихове активности заиста могле да утичу на мишљења појединаца, поготово зато што Србија није представљала жариште епидемије малих богиња. С друге стране, држава се није изјаснила о томе зашто је било прекида у снабдевању вакцинама, колики број деце због тога (а не због родитељске одлуке) није вакцинисан и колики је број одраслих који нису вакцинисани ММР-ом током периода кризе 1990-их.

Завршна разматрања

Циљ овог рада је био да покаже како је могуће читати, тумачити и разумети дискурс о обавезној вакцинацији 2014–2020, узимајући у обзир друштвено-културни контекст у оквиру кога се појављују и неке тензије (о здрављу, болести, слободи избора) које су покренули ММР вакцинација и епидемија малих богиња. Користивши информације из дневне штампе, прво смо прецизирали који је званични државни наратив о вакцинацији ММР-ом, затим који је шири контекст у оквиру кога фигурира овај наратив и, затим, анализирали дубинску структуру датог наратива (хипертекст) користећи законодавну, медицинску и етнолошко-антрополошку литературу.

Резултати показују да, уместо да се поверење грађана задобија путем чињеница, едукације, дијалога и стицањем поверења у државне секторе, као што је здравствени, гради се додатно неповерење путем искључивања опонирајућих ставова из медија или дискредитовањем мишљења као дела „антивакциналног лобија“. На тај начин се превиђа да поверење у вакцину није пољуљано антивакциналним активностима већ да је део друштвеног, политичког и историјско-културног неповерења у државу. Када упоредимо медијске наративе из периода пре и након 2014/15 епидемије и наративе током 2017/18 епидемије, следи да је из епидемије 2014/15 држава „научила“ да приче утичу на људе, због чега више у дневној штампи нема негативних прича родитеља или здравствених радника о штетном дејству ММР вакцине. Међутим, управо појава нове епидемије указује да се није побољшало поверење грађана према држави и њеним апаратима, већ само да је ефикасније спречена слобода мишљења – а то може водити само новим отпорима у јавности и новом таласу неповерења у здравствени систем и државу. То неповерење се вештачки може само продубити а никако задобити што свакако не иде у корист текућој здравственој политици нити проевропском путу Републике Србије, о чему говоре и наведене студије из области правних наука.

С обзиром на то да рад представља прелиминарни поглед на медијску презентацију ММР вакцинације у Србији, има и одређена теоријско-методолошка ограничења. Наредна истраживања отпора или сумње у ММР вакцинацију у Србији би требало да укључе и интервјуе са родитељима и лаицима, али и разговоре са релевантним медицинским стручњацима и правницима. На основу тога би се добила комплетнија слика о страховима или проблемима родитеља, проблемима с којима се суочавају здравствени радници када је у питању обавезна вакцинација ММР-ом, док би правници могли да дају конкретне одговоре на законодавне теме.

На основу анализе медијских наратива и закључака правних студија, сматрамо да грађани не пружају отпор вакцинацији, већ принуди, због

чега се и предлаже добровољна вакцинација (Мујовић-Zorniћ 2016; Draškić 2018). Стицање поверења у државу је могуће једино путем стратешке, добро организоване (а не медијски засноване) едукације грађана, пре свега родитеља, о вакцинацији, али и увођењем других афирмативних мера, као што су одређене бенефиције родитељима који вакцинишу децу. Иако је едукација грађана важна, као једна од мера, многа истраживања показују да је недовољна у борби против антивакциналних сентимената (Kata 2010, 1715), поготово у српском контексту где се грађани и родитељи који се противе вакцинацији етикетирају као заостали и примитивни (Trifunović 2019). Едукација лекара о одговорима на питања које родитељи постављају у вези са ММР вакцином, као што су нпр. наводни штетни састојци, појава аутизма и др. болести може умањити неспоразуме или отпор. Како објашњава Блум, лекарима често сметају додатна питања родитеља о безбедности вакцина. Због тога, родитељи често лекаре виде као део друштвеног притиска да пристану на вакцинацију и више као препреку у доношењу одлуке о вакцинацији, него као извор савета и информације (Blume 2006, 641). С тим у вези, да би се разумео антивакцинални дискурс, мора да постоји дијалог (Kata 2010, 1715). Да би постојала масовна сагласност на вакцинацију (ММР-ом), мора да постоји вишесмеран ток информација у медијима. Први корак ка томе је „видљивост“ родитеља у дневним гласилима који сматрају да су им се деца разболела после примања ММР вакцине, а да их је држава, након тога, „заборавила“ (в. Kurir 2016d), пошто смо детаљним прегледима разних дневних гласила у Србији утврдили да се од 2017. такве приче више не појављују. Дискредитовање родитеља не води дубљем поверењу у државу, већ може само да пробуди сумњу у грађанима да држава жели нешто да сакрије, а то не само да се коси са демократским начелима већ има и супротан ефекат. Иако спекулације о штетности ММР вакцине постоје, како у медијима тако и у научној јавности, тим пре родитељи и шира јавност могу да буду само збуњенији и да гаје већи отклон према државним мерама и државном здравственом систему.

Напоследку, у одсуству конкретне и јасне здравствене политике о вакцинацији деце која се заснива више на застрашивању казнама или употреби моћи путем кажњавања уместо на едукацији и пружању следећих информација: о вакцинама (произвођачима и саставу вакцина); броју оболеле деце од развојних болести;¹⁴ краткорочним и дугорочним последицама од болести које могу да изазову мале богиње, рубеоле и заушке; учесталост фаталних последица (и међу којом популацијом); и колики је број невакци-

¹⁴ Регистар деце са развојним сметњама је требало да буде, након три године израде, готов у јануару 2020 (*Politika* 2018с). Међутим, нема новијих информација на ову тему у штампи.

нисане деце, постоји тенденција да отпор родитеља буде све већи и масовнији, што не представља сценарио који је пожељан за друштво у целини. Родитељ који тврде да су им деца оболела због ММР вакцине, у медијима су дискредитовани као „ирационални“, „заостали“ и „емотивни“. Ирационално их је занемаривати.

Епилог

Два дана пре проглашења краја ванредног стања изазваног пандемијом COVID-19 вирусом, 4.05.2020, министар здравља Златибор Лончар је потписао *Правилник о програму обавезне и препоручене имунизације становништва против одређених заразних болести* који је усвојило Министарство здравља (Pravilnik 2020). Правилник ступа на снагу 2021. године (Politika 2020b) и једна од новина јесте да су новчане санкције увећане – казне за непоштовање одредби крећу се између 50 000 и 150 000 РСД. Ову важну вест су прво пренели интернет портали, па седам дана касније и дневна штампа. Према интернет порталу Б92, основна школа је у обавези да контактира Центар за социјални рад када због немарности родитеља, невакцинисано дете не може да се школује. Уколико родитељи по наређењу Центра за социјални рад не вакцинишу дете, следеће мере су одузимање деце несавесним родитељима који не брину о својој деци, њихово вакцинисање и давање у хранитељску породицу (B92 2020). Другим речима, деца се неће одузимати зато што су невакцинисана, већ зато што се не школују. За невакцинисане грађане су у плану и следеће мере: немогућност напуштања земље, немогућност регистрације возила и немогућност запошљавања. Међутим, о свим овим мерама се не говори у Правилнику. Б92 још напомиње да је министар просвете Шарчевић поздравио „строже мере према свима који се противе вакцинацији, он се јавно залаже за то да се сви који одбију вакцинацију најстроже казне и изопште из друштва“ (B92 2020).

Како објашњава Рот, не само да грађани земаља Југоисточне Европе немају поверења према државној власти већ и себе виде као жртве у односу на политичаре. Једна од последица таквог мишљења је и супротстављање онима на власти или избегавање онога што држава од њих захтева (Rot 2012, 313–315). Неусклађени закони и поштравање казних мера могу, понављамо, да имају само контраефекат с обзиром на историјско-културолошки контекст. Упркос томе што принуда делује као брже и сигурније средство постизања конкретних мера повећања обухвата имунизације код деце, правне студије, закључци антрополошких истраживања и здравствена пракса показују да једини циљ који таква пракса постиже јесте да држава постаје непријатељ у очима грађана.

С обзиром на то да је Република Србија „чланица СЗО [и] у обавези [је] да своју регулативу и практично деловање у области заштите од заразних болести, усагласи са Међународним здравственим правилником СЗО, чија је потписница“ (Sjениčić et al. 2016, 336), неусклађени закони и принцип присиле и у будућности ће представљати препреку према обавезној дечјој имунизацији. Пошто је већ виђено да принуда и оштре казнене мере нису донеле повољне резултате, дијалог правних стручњака, посленика из области хуманистичких наука, медицинских стручњака и политичких стратега би указали на мане досадашње имунолошке политике и недоследност закона, с једне стране, и понудили културолошки смислена и из перспективе људских права гледано хуманија решења, с друге стране.

Литература

- Agencija za lekove i medicinska sredstva Srbije [ALIMS]. 2019. *Godišnji izveštaj o prijavljivanju neželjenih reakcija na lekove u Republici Srbiji 2018*. Beograd: Nacionalni centar za farmakovigilancu NCF. <https://www.alims.gov.rs/ciril/files/2019/07/Godisnji-izvestaj-o-prijavljivanju-NRL-2018.pdf> [15 maj 2020]
- Atkin, Charles. 2001. *Impact of Public Service Advertising: Research Evidence and Effective Strategies*. Kaiser Family Foundation, 1–47. <https://www.yumpu.com/en/document/read/7268393/impact-of-public-service-advertising-research-evidence-and-> [8 maj 2020]
- Blume, Stuart. 2006. “Anti-Vaccination Movements and Their Interpretations.” *Social Science and Medicine* 62: 628–642. DOI 10.1016/j.socscimed.2005.06.020
- Bond, Lyndal and Terry Nolan. 2011. “Making Sense of Perceptions of Risk of Diseases and Vaccinations: A Qualitative Study Combining Models of Health Beliefs, Decision-Making and Risk Perception.” *BMC Public Health* 11 (943): 1–14. 0.1186/1471–2458–11–943.
- British Medical Journal (BMJ). 1994. “Families Win Support for Vaccine Compensation Claim.” *British Medical Journal* 309 (6957): 759.
- Deer, Brian. 2011. “How the Case Against the MMR Vaccine Was Fixed.” *British Medical Journal* 342: 77–82.
- Draškić, Marija. 2018. „Obavezna vakcinacija dece: pravo pacijenata ili interes javnog zdravlja?“ *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* LXVI (3): 7–30.
- Đurić-Petković Danica, Elizabeta Ristanović i Nada Kuljić-Kapulica. 2017. „Virus malih boginja.“ *Medical Data* 9 (3): 181–184.
- Evans, Maggie, Helen Stoddart, Louise Condon, Elaine Freeman, Marg Grizzell and Rebecca Mullen. 2001. “Parents’ Perspectives on the MMR Immunisation: A Focus Group Study.” *British Journal of General Practice* 51: 904–910.
- Gavrilović, Ljiljana. 2005. „Preludijum za antropologiju medija.“ U *Etnologija i antropologija: stanje i perspektive. Zbornik Etnografskog instituta SANU 21*, uredila Dragana Radojičić, 143–150. Beograd: Etnografski institut.
- Hamilton Matilda, Paul Corwin, Suzanne Gower and Sue Rogers. 2004. “Why Do Parents Choose not to Immunise Their Children?” *The New Zealand Medical Journal* 117 (1189): 1–6.

- Ilić, Dragan, Dragana Dimitrijević, Mitra Drakulović et al. *Izveštaj o zaraznim bolestima u Republici Srbiji za 2015. godinu*. Beograd: Institut za javno zdravlje Srbije "Dr Milan Jovanović Batut". <http://www.batut.org.rs/download/izvestaji/Zarazne%20bolesti%20godisnji%20izvestaj%202015.pdf> [26 apr 2020]
- Kata, Anna. 2010. "A Postmodern Pandora's Box: Anti-Vaccination Misinformation on the Internet." *Vaccine* 28: 1709–1716. DOI 10.1016/j.vaccine.2009.12.022
- Kareklas, Ioannis, Darrel D. Muehling, and T.J. Weber. 2015. "Reexamining Health Messages in the Digital Age: A Fresh Look at Source Credibility Effects." *Journal of Advertising* 44 (2): 88–104. DOI 10.1080/00913367.2015.1018461
- Knežević, Srebrica. 1989. „Velike boginje (variola vera). Rezultanta odnosa narodnog običajnog života i njegove zdravstvene kulture“. *Acta historica medicinae, pharmacie, veterinae* 29 (2): 55–82.
- Knežević, B. Snežana, Ljiljana P. Đurović, Vladan D Šaponjić, Verica D. Đukić i Nadica P. Radonjić. 2019. „Epidemija malih boginja u Kraljevju, Srbija, 2017/2018.“ *Opšta medicina* 25 (3–4):81–94.
- Leask, Julie and Peter McIntyre. 2003. "Public Opponents of Vaccination: a Case Study." *Vaccine* 21: 4700–4703. DOI 10.1016/S0264–410X(03)00520–6
- Miller, Elizabeth. 2002. "MMR Vaccine: Review of Benefits and Risks. Review." *Journal of Infection* No. 44, 1–6.
- Moore, Alfred and Jack Stilgoe. 2009. "Experts and Anecdotes: The Role of 'Anecdotal Evidence' in Public Scientific Controversies." *Science, Technology, & Human Values* 34 (5): 654–677. DOI 10.1177/0162243908329382
- Mujović-Zornić, Hajrija. 2016. „Odgovornost za štetu od vakcina.“ *Pravni život. Časopis za pravnu teoriju i praksu* I (9): 303–320.
- Murch, Simon, Mike Thomson and John Walker-Smith. 1998. "Author's Reply." *The Lancet* 351 (9106): 908.
- O'Brien, J. Sarah, Ian G. Jones and Peter Christie. 1998. "The Correspondence. Autism, Inflammatory Bowel Disease, and MMR Vaccine." *The Lancet* 351 (9106): 906.
- Pareek, Manish and Helen Pattison. 2000. "The Two-Dose Measles, Mumps, and Rubella (MMR) Immunisation Schedule: Factors Affecting Maternal Intention to Vaccinate." *British Journal of General Practice* 50: 969–971.
- Payne, Christopher and Brendan Mason. 1998. "The Correspondence. Autism, Inflammatory Bowel Disease, and MMR Vaccine." *The Lancet* 351 (9106): 907.
- Petrović, Vladimir. 2018. *Epidemija malih boginja u Republici Srbiji 2017/18 godine*. http://cji.com.hr/wp-content/uploads/2018/05/1.Epidemija-malih-boginja-u-Srbiji-2017-18-godine_Vladimir-Petrovi%20C4%87.pdf [26 apr 2020]
- Petts, Judith and Simon Niemeyer. 2004. "Health Risk Communication and Amplification: Learning from the MMR Vaccination Controversy." *Health, Risk & Society* 6 (1): 7–23. DOI 10.1080/13698570410001678284
- Poltorak, Mike, Melissa Leach and James Fairhead. 2004. *MMR "Choices" in Brighton: Understanding Public Engagement with Vaccination Science and Delivery*. IDS Working Paper 224. Brighton: Institute of Development Studies.
- Prior, Lindsay. 2003. "Belief, Knowledge and Expertise: The Emergence of the Lay Expert in Medical Sociology." *Sociology of Health & Illness* 25: 41–57. DOI 10.1111/1467–9566.00339

- Radovanović, Zoran. 2016. *Istina o vakcinama. Priručnik za savesne roditelje*. Smederevo: Heliks.
- Rot, Klaus. 2012. *Od socijalizma do Evropske unije. Ogledi o svakodnevnom životuu jugoistočnoj Evropi*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Serpell, Lucy and John Green. 2006. "Parental Decision-Making in Childhood Vaccination." *Vaccine* 24 (19): 1–6.
- Sjeničić, Marta, Dragana Miljuš i Marko Milenković. 2016. „Nacionalni pravni okvir kojim se uređuje oblast zaštite stanovništva od zaraznih bolesti.“ *Pravni život. Časopis za pravnu teoriju i praksu* I (9): 321–337.
- Streefland, Pieter, A.M.R. Chowdhury and Pilar Ramos-Jimenez. 1999. "Patterns of Vaccination Acceptance." *Social Science & Medicine* 49: 1705–1716.
- Streefland, Pieter H. 2001. "Public Doubts about Vaccination Safety and Resistance against Vaccination." *Health Policy* 55: 159–172.
- Taylor, Brent, Elizabeth Miller, C. Paddy Farrington, Maria-Christina Petropoulos, Isabelle Favot-Mayaud, Jun Li, and Pauline A. Waight. 1999. "Autism and Measles, Mumps, and Rubella Vaccine: No Epidemiological Evidence for a Causal Association." *Lancet* 353: 2026–2029.
- Trifunović, Vesna. 2017. "Temporality and Discontinuity as Aspects of Smallpox Outbreak in Yugoslavia." *Glasnik Etnografskog institute SANU* LXV (1): 127–145. DOI 10.2298/GEI1701127T
- Trifunović, Vesna. 2019. "Framing Vaccination in Post-Socialist Serbia: An Anthropological Perspective." *Etnoantropološki problemi* 14 (2): 507–529. <https://doi.org/10.21301/eap.v14i2.5>
- Žikić, Bojan. 2013. *Slike u izlogu. Kulturne predstave o Evropskoj uniji kao sredstvo opisivanja paralelne stvarnosti stanju u Srbiji 1991–2011*. Beograd: Srpski genealoški centar i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.
- Закони**
- Ćirić, Jovan ur. 2019. „*Bilten Ustavnog suda za 2017. godinu*.“ Beograd: Ustavni sud, *Službeni glasnik RS*. http://www.ustavni.sud.rs/Storage/Global/Documents/Sudska_Praksa/Билтен_2017.pdf [12 maj 2020]
- Pravilnik o programu obavezne i preporučene imunizacije stanovništva protiv određenih zaraznih bolesti. 2020. *Službeni glasnik RS* 65. <https://www.paragraf.rs/propisi/pravilnik-o-programu-obavezne-i-preporucene-imunizacije-stanovnistva-protiv-odredjenih-zaraznih-bolesti.html> [12 maj 2020]
- Savet Evrope. 2010. *Konvencija o ljudskim pravima*. 2010. Strazbur: Evropski sud za ljudska prava. https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_SRP.pdf [13 maj 2020]
- Ujedinjene nacije. 1948. *Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima*. https://www.poverenik.rs/images/stories/Dokumentacija/54_ldok.pdf [10 maj 2020]
- United Nations. 1990. *Convention on the Rights of the Child*.
- Ustav Republike Srbije. 2006. *Službeni glasnik* 98.
- Zakon o potvrđivanju Konvencije o zaštiti ljudskih prava i dostojanstva ljudskog bića u pogledu primene biologije i medicine: Konvencija o ljudskim pravima i biomedicini. 2010. *Službeni glasnik RS – Međunarodni ugovori* 12. <http://ravnopravnost.gov>.

- rs/wp-content/uploads/2012/11/images_files_Konvencija%20o%20ljudskim%20pravima%20i%20biomedicini.pdf [13 maj 2020]
- Zakon o osnovnom obrazovanju i vaspitanju. 2013, 2017 i 2018. *Službeni glasnik RS* 55/13; 101/17; 27/18.
- Zakon o pravima pacijenata. 2013. *Službeni glasnik RS* 45.
- Zakon o predškolskom vaspitanju i obrazovanju. 2010, 2017, 2018 i 2019. *Službeni glasnik RS* 18/10; 101/17; 113/17; 95/2018; 10/19.
- Zakon o zaštiti stanovništva od zaraznih bolesti. 2016. *Službeni glasnik RS* 15.
- Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom. 2017 i 2018. *Službeni glasnik RS* 113/2017 i 50/2018.

Извори

- Alo. 2014. „MMR vakcina ipak izaziva autizam?!“ *Alo* [online], 08. februar. <http://arhiva.alo.rs/vesti/aktuelno/mmr-vakcina-ipak-izaziva-autizam/45735> [09 apr 2016]
- Alo. 2015. „Nemam ni za vakcinu, odakle mi za kaznu?“ *Alo* [online], 30. januar. <http://arhiva.alo.rs/vesti/aktuelno/nemam-ni-za-vakcinu-odakle-mi-za-kaznu/83909> [29 nov 2015]
- B92. 2020. *Novi Pravilnik o imunizaciji: Evo za koga je vakcina obavezna i kolike su kazne.* https://www.b92.net/zdravlje/vesti.php?yyyy=2020&mm=05&dd=11&nav_id=1682945 [13 maj 2020]
- Blic. 2015. „Nećete da vakcinišete dete? Platićete 50.000!“ *Blic* [online], 24. januar. <http://www.blic.rs/vesti/drustvo/necete-da-vakcinisete-dete-platicete-50000/0ddzb40> [09 apr 2016]
- Blic. 2016a. „Skandal skrivan 30 godina. Loša vakcina uništila život 15 mališana.“ *Blic* [online], 2. februar. <http://www.blic.rs/vesti/drustvo/skandal-skrivan-30-godina-loša-vakcina-unistila-zivot-15-malšana/s279cfl> [20 apr 2016]
- Blic. 2016b. „Obavezna vakcinacija. Šta vas čeka ako nećete vakcinu, a šta vas zbunjuje.“ *Blic* [online], 17. april. <http://www.blic.rs/vesti/drustvo/obavezna-vakcinacija-sta-vas-ceka-ako-necete-vakcinu-a-sta-vas-zbunjuje/6738403> [15 apr 2016]
- Blic. 2016c. „Ko ne vakciniše dete, piše izjavu i ide pred inspekciju.“ *Blic* [online], 18. april. <http://www.blic.rs/vesti/drustvo/ko-ne-vakcinise-dete-pise-izjavu-i-ide-pred-inspekciju/cqjtdp> [15 apr 2016]
- Blic. 2017a. „Afera ‘Citostatici’. Pravosnažno oslobođeno svih troje optuženih lekara.“ *Blic* [online], 29. jun. <https://www.blic.rs/vesti/hronika/afera-citostatici-pravosnazno-oslobodeno-svih-troje-optuzenih-lekara/eelmyke> [10 maj 2020]
- Blic. 2017b. „Roditelji i lekari prijavili šarlatane: pala prva krivična prijava zbog širenja panike od vakcine.“ *Blic* [online], 25. novembar. <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/roditelji-i-lekari-prijavili-sarlatane-pala-prva-krivicna-prijava-zbog-sirenjapanike/7kzsvtv> [21 apr 2020]
- Blic. 2018a. „,Idi kući, rađaćeš još’. Potresne ispovesti roditelja koji sumnjaju da su im deca ukradena u porodilištu.“ *Blic* [online], 12. februar. <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/idi-kuci-radjaces-jos-potresne-ispovesti-roditelja-koji-sumnjaju-da-su-im-deca/ls1hl1f> [14 maj 2020]

- Blic. 2018b. „Više novca, stroža pravila. Ko ne vakciniše dete neće dobiti roditeljski dodatak, ali to nije jedino ograničenje.“ *Blic* [online], 19. jun. <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/vise-novca-stroza-pravila-ko-ne-vakcinise-dete-neece-dobiti-roditeljski-dodatak-ali-to/6d4sxcf> [05 mar 2019]
- Blic. 2019a. „Sin bahatog rektora prima doktorsku platu od 95.000 mesečno, i to bez diploma.“ *Blic* [online], 3. jul. <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/sin-bahatog-rektora-prima-doktorsku-platu-od-95000-mesecno-i-to-bez-diplome/ym46khz> [10 maj]
- Blic. 2019b. „‘Govedo!’, ‘bagro!’ Besna rulja udarala lekare. Skandal na oduzimanju licence antivakcinašici Jovani Stojković i još jedna šarada u nizu.“ *Blic* [online], 26. decembar. <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/govedobagro-besna-rulja-udarala-lekare-skandal-na-oduzimanju-licence-antivakcinasici/x3bbqwc> [10 maj 2020]
- Danas. 2020. Počela Druga sednica Narodne skupštine za vreme vanrednog stanja. *Danas* [online], 6. maj. <https://www.danas.rs/politika/pocela-druga-sednica-narodne-skupstine-za-vreme-vanrednog-stanja/> [13 maj 2020]
- European Forum for Vaccine Vigilance [EFVV]. 2020. “About Us.” <https://www.efvv.eu> [16 May 2020]
- Institut za javno zdravlje Srbije “Dr Milan Jovanović Batut” [Batut]. 2016. „Rezultati sprovedene imunizacije u Srbiji u period 2011–2015. godine.“ <http://www.batut.org.rs/download/aktuelno/2016JulImunizacija.pdf> [21 apr 2020]
- Institut za javno zdravlje Srbije “Dr Milan Jovanović Batut” [Batut]. 2019. „Aktuelna epidemiološka situacija malih boginja (morbila) u Republici Srbiji.“ <http://www.batut.org.rs/index.php?content=1629> [21 apr 2020]
- Kurir. 2016a. „Ministra optužili da je ubio za Zemunce: ko 10 godina štiti Zlatibora Lončara?“ *Kurir* [online], 22. januar. <https://www.kurir.rs/vesti/politika/2106113/ministra-optuzili-da-je-ubio-za-zemunce-ko-10-godina-stiti-zlatibora-loncara> [10 maj 2020]
- Kurir. 2016b. „Zastrašujuće: Vakcine su opasne po život i zdravlje.“ *Kurir*, 14. mart, 2–3.
- Kurir. 2016c. „Pažnja! Vakcinu sme da primi samo skroz zdravo dete: potrebni detaljni pregledi!“ *Kurir* [online], 14. mart. <http://www.kurir.rs/vesti/drustvo/paznja-vakcinu-sme-da-primi-samo-skroz-zdravo-dete-potrebni-detaljni-pregledi-citajte-u-kuriru-clanak-2173695> [09 apr 2016]
- Kurir. 2016d. „Pedijatri su najvažnija karika u vakcinaciji!“ *Kurir*, 17. mart, 9.
- Kurir. 2016e. „Afera vakcine. Potresna ispovest roditelja: Naše dete je umrlo, drugo nećemo da vakcinišemo!“ *Kurir* [online], 17. mart. <http://www.kurir.rs/vesti/drustvo/afera-vakcine-potresna-ispovest-roditelja-nase-dete-je-umrlo-drugo-nece-mo-da-vakcinisemo-clanak-2175329> [20 mar 2016]
- Kurir. 2017. „Umesto da budu iskorenje, male boginje se šire Srbijom: i to sve zbog jednog lobija...“ *Kurir* [online], 10. novembar. <http://www.kurir.rs/vesti/drustvo/2939005/umesto-da-budu-iskorenje-male-boginje-se-sire-srbijom-i-to-sve-zbog-jednog-lobija> [21 apr 2020]
- Politika. 2011. „Afera ‘vakcine’: ispitan i Tomica Milosavljević.“ *Politika* [online], 5. avgust. <http://www.politika.rs/scc/clanak/186758/Afera-vakcine-ispitan-i-Tomica-Milosavljevic> [10 maj 2020]

- Politika. 2015a. „Pametni roditelji (ne)vakcinišu svoju.“ *Politika*, 9. januar, 25.
- Politika. 2015b. „Male boginje sve veća opasnost.“ *Politika*, 9. januar, 07.
- Politika. 2016a. „Opasne tabloidne izmišljotine o vakcinama.“ *Politika*, 18. mart, 08.
- Politika. 2016b. Mali narodi u raljama velikog poretka. *Politika*, 20. mart, 14–15.
- Politika. 2016c. „Za aferu “vaccine” nema dokaza.“ *Politika* [online], 6. decembar. <http://www.politika.rs/scc/clanak/369466/Za-aferu-vaccine-nema-dokaza> [1 maj 2020]
- Politika. 2017. „MMR vakcina nije uzrok autizma.“ *Politika* [online], 2. decembar. <http://www.politika.rs/scc/clanak/393686/MMR-vakcina-nije-uzrok-autizma> [21 apr 2021]
- Politika. 2018a. „Male boginje prete mnogima.“ *Politika* [online], 21. januar. <http://www.politika.rs/scc/clanak/396960/Male-boginje-pretnja-mnogima> [21 apr 2020]
- Politika. 2018b. „Minimalne kazne za nevakcinisanje dece.“ *Politika* [online], 4. april. <http://www.politika.rs/scc/clanak/401407/Minimalne-kazne-za-nevakcinisanje-dece> [21 apr 2020]
- Politika. 2018c. „Registar dece sa razvojnim smetnjama biće gotov za godinu dana.“ *Politika* [online], 29. novembar. <http://www.politika.rs/scc/clanak/416929/Registar-dece-sa-razvojnim-smetnjama-bice-gotov-za-godinu-dana> [23 apr 2020]
- Politika. 2019b. Oduzimanje dece samo u ekstremnim slučajevima. *Politika*, 14. april, 12–13.
- Politika. 2019a. Uglavnom minimalne novčane kazne. *Politika*, 14. april, 12.
- Politika. 2020a. Virus korona nije kolega ni kuga. *Politika*, 15. mart, 07.
- Politika. 2020b. „Novi pravilnik o vakcinaciji počinje da važi tek 2021. godine.“ *Politika* [online], 14. maj. <http://www.politika.rs/scc/clanak/454144/Novi-pravilnik-o-vakcinaciji-pocinje-da-vazi-tek-2021-godine> [17 maj 2020]
- Večernje novosti. 2015. „Vakcina ruski rulet? Porodica iz Sivca tvrdi: Sin nam izgubio govor zbog MMR-a!“ *Večernje novosti* [online], 13. oktobar. <http://www.novosti.rs/vesti/srbija.73.html:571666-Porodica-iz-Sivca-tvrdi-Sin-nam-izgubio-govor-zbog-MMR-a> [13 dec 2015]
- Večernje novosti. 2017. „Uprkos antivakcionom lobiju: opet poverenje u MMR.“ *Večernje novosti* [online], 8. decembar. <https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:699920-Opet-poverenje-u-MMR> [21 apr 2020]

Marija Brujić

Institute of Ethnology and Anthropology,
Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia

“Stick without a Carrot”: *An Anthropological Analysis of the Daily Press on Mandatory MMR Immunization in Serbia*

The vaccine is considered in academic, foremost medical, but also in political and public discourse as one of the greatest human achievements. Immunization has saved and is saving millions of lives around the world. However, from a

historical perspective, immunization was always followed by more or less public resistance due to its alleged negative side-effects, such as outbursts of severe illnesses. A mandatory childhood vaccine against measles, mumps, and rubella (MMR) is part of the current controversy over the harmfulness of vaccines in Serbia. In view of the fact that the media is an important source for transmitting health messages and understanding health issues, the subject of this paper is the media presentation of MMR immunization in Serbia. How was the state health care narrative on MMR immunization presented in the Serbian daily press during the last two measles outbreaks in 2014–2015 and 2017–2018? By using the theoretical “text-context-hypertext” approach to media content by Ljiljana Gavrilović, Serbian broadsheets and daily papers, such as Blic, Kurir, Politika, Večernje Novosti, from the period 2014–2020, are analyzed. The preliminary results show that the news that concurs with the 2014–15 measles epidemic differs greatly from the news during the 2017–18 epidemic. During the first period, the papers carried medical experts’ advice on the benefits and importance of the MMR vaccine, criticizing (irrational and emotional) parents (mostly mothers) who do not vaccinate their children, in parallel with parental lay evidence on its harmfulness. From approximately 2017 anti-vaccination attitudes disappeared from the newspapers, even from the yellow press. This is concomitant with the new Law on the Protection of the Population against Communicable Diseases (2016), which penalizes anti-vaccination lobbying. In other words, instead of gaining public trust in the health sector and the state by presenting facts, offering dialogue with opponents and systematic education, the state leaders discredited and excluded opposing opinions as “uncivilized”, “irrational” and part of “anti-vaccination lobbying”. Studies explained that citizens of post-socialist countries trust more individuals (friends and family) and distrust the state authorities (as enemies). By introducing compulsory penalties for non-vaccination, the state only deepened this historical and cultural distrust between the state and its citizen. To conclude, insults to parents of non-immunized children, threats of penalties and actual penalties, and the exaggeration of the outcomes of the 2014–15 measles epidemic did not lead to mass immunization. On the contrary, all this acted only counterproductively, as the latest epidemic broke out precisely among non-vaccinated and semi-vaccinated populations. Therefore, it is suggested in the paper that this vaccine should be optional, parallel with the introduction of organized promotion of MMR vaccination, its benefits and side-effects, detailed information on vaccine content, greater freedom of media content on the MMR vaccine, and open public dialogue of parents with medical experts.

Key words: MMR vaccination, the Republic of Serbia, measles epidemics 2014–15 and 2017–18, daily press

« Le bâton sans la carotte »: analyse anthropologique de la presse quotidienne sur la vaccination ROR obligatoire en Serbie

Dans le discours scientifique et publique on considère que les vaccins sont une des acquisitions médicales les plus importantes au monde. Cependant, d'un point de vue historique, la vaccination a toujours rencontré de la résistance dans la sphère publique en raison des issues négatives présumées. Le vaccin obligatoire infantile contre la rougeole, les oreillons et la rubéole (ROR) fait l'objet d'une controverse actuelle sur la nocivité des vaccins en Serbie. C'est pourquoi est explorée dans ce travail la présentation médiatique de l'immunisation ROR en Serbie. De quelle manière le discours sanitaire de l'État dans la presse quotidienne en Serbie présentait-il l'immunisation ROR au cours des années 2014–2020? C'est en même temps la période des deux dernières épidémies de la rougeole (2014/15; 2017/18). Ici est utilisée l'approche théorique „texte-contexte-hypertexte“ de Ljiljana Gavrilovic sur des exemples de presse quotidienne. Les résultats montrent que le discours sanitaire de l'État oublie que c'est en fait la méfiance à l'égard de l'État et du système sanitaire qui est à l'origine de la méfiance à l'égard des vaccins, puis que les mesures juridiques pour un accroissement de la réponse à l'appel à la vaccination devraient découler de l'accroissement de la confiance en l'État, et non l'inverse.

Mots clés: Vaccination ROR, République de Serbie, épidémies de la rougeole 2014/15 et 2017/18, presse quotidienne

Primljeno / Received: 14.08.2020.

Prihvaćeno / Accepted: 10.09.2020.

Milan Urošević

*Institut za filozofiju i društvenu teoriju,
Univerzitet u Beogradu
milanurosevic1993@yahoo.com*

Savremena literatura za samopomoć: jedna analiza iz perspektive studija upravljanja

Apstrakt: U radu ćemo analizirati savremenu literaturu za samopomoć koristeći koncepte razvijene u okviru teorijskog pravca nazvanog „studije upravljanja“, čije je poreklo u radu Mišela Fukoa. U prvom delu rada ćemo izložiti osnovne pojmove koje ćemo koristiti u istraživanju, kao što su pojmovi dispozitiva, subjekcije, subjektivnosti i pojma tehnologije sopstva, koji će za potrebe našeg rada biti naznačajniji. Potom ćemo izložiti kontekst našeg istraživanja koji čini promena iz disciplinarnog režima upravljanja u neoliberalni režim u drugoj polovini dvadesetog veka. Preći ćemo onda na bliže određenje literature za samopomoć, a potom i na izlaganje njene kratke istorije. Potom ćemo izvršiti analizu savremene literature za samopomoć koristeći Fukoov teorijski diskurs razvijen u drugom tomu *Istorije seksualnosti* kao naš metodološki instrument. Zaključićemo da je savremena literatura za samopomoć tehnologija moći neoliberalnog režima upravljanja koja služi formiranju njemu odgovarajućih subjekata.

Ključne reči: literatura za samopomoć, Fuko, neoliberalizam, tehnologije sopstva, subjektivnost, studije upravljanja

Uvod

Kako to primećuje hrvatska kulturna teoretičarka Iva Žurić Jakovina (2014, 7–8), literatura za samopomoć se do sada mahom smatrala trivijalnom, banalnom i kvazi-naučnom temom, posebno u akademskim zajednicama na našim prostorima. Percipiranje ove literature na takav način se prema njoj čini neopravdanim s obzirom na to da je njena popularnost nesumnjiva, što lako možemo videti ako samo uzmemo u obzir da je od 1998. do 2008. u Hrvatskoj prodato 640 hiljada primeraka te literature (Žurić Jakovina 2014, 7). Razloge za to odbacivanje Žurić Jakovina (2014, 7) vidi u rigidnosti akademske zajednice i njihovom odbacivanju popularne kulture kao akademske teme. Ona zaključuje da literaturu za samopomoć stoga karakteriše „paradoks tišine i popularne prihvaćenosti“ s obzirom na to da na našim prostorima akademska zajednica o toj literaturi ne govori ništa, a šira populacije je masovno konzumira (Žurić Jakovina 2014, 7–8).

Literatura za samopomoć ima dugu tradiciju, što ćemo i pokazati, ali drastičan rast popularnosti doživljava od osamdesetih godina dvadesetog veka. U radu ćemo ukazati na širi društveni kontekst koji doprinosi tom porastu. Važno je napomenuti da je savremena literatura za samopomoć kompleksan amalgam žanrova i diskursa, što izuzetno otežava njenu klasifikaciju i proučavanje. Ona je kompleksan fenomen koji se mora sagledati interdisciplinarno i iz više uglova ne bi li se njegova društvena uloga potpunije razumela.

U našem radu ćemo literaturu za samopomoć istražiti iz perspektive onoga što se obično naziva „studijama upravljanja“. Taj teorijski pravac je inspirisan radom Mišela Fukoa (Michel Foucault) i podrazumeva proučavanje odnosa moći u savremenim društvima i procesa kojim ti odnosi kroz različite institucije utiču na ponašanje pojedinaca. Naša namera je da analizom literature za samopomoć, kroz Fukoovu teoriju upravljanja, navedenu literaturu predstavimo kao jedan od mehanizama za preoblikovanje subjektivnosti koji nastaje usled ekonomskih, političkih i kulturnih promena u drugoj polovini dvadesetog veka.

O teoriji upravljanja

Rad Mišela Fukoa se uobičajeno deli na tri perioda od kojih je svaki određen nekom tematikom. Prvi period njegovog rada obeležava istraživanje diskursa različitih nauka¹ čija pravila čine uslove mogućnosti postojanja znanja u tim naukama². U drugom periodu svog rada Fuko (2010, 296) proširuje interesovanje sa diskursa i diskurzivnih praksi na nediskurzivne prakse te njihovo integrisano proučavanje kroz ono što naziva „režimima praksi“³. Naime, od njegovog dela *Nadzirati i kažnjavati* Fuko (1997, 25–26) razvija pojmovni aparat za istraživanje diskurzivnog i nediskurzivnog delanja što označava sintagmom „moć/znanje“. Kompleks moći i znanja kod Fukoa dobro objašnjava Gajatri Spivak (Gayatri Chakravorty Spivak) tvrdeći da diskurzivno delanje za Fukoa podrazumeva stvaranje diskursa koji čine određene entitete vidljivim i spoznatljivim te time podložnim delanju kroz nediskurzivne prakse (Spivak 1993, 37). Nediskurzivnim praksama Fuko (2017, 302) naziva one oblike delanja koje obično

¹ Nauke koje Fuko istražuje u ovom periodu kroz različita dela su psihijatrija, medicina, biologija, politička ekonomija i lingvistika.

² Taj period počinje 1963. godine i traje do 1969. godine. Period odgovara njegovim delima *Radanje klinike*, *Reči i stvari* i *Arheologija znanja*. Fuko svoje prvo delo *Istorija ludila u doba klasicizma*, izašlo 1961. smatra mešavinom sve tri tematike (Fuko 2012, 119).

³ Period počinje 1971. godine sa Fukoovim pristupnim predavanjem na Kolež de Fransu (Collège de France) nazvanim *Poredak diskursa* i traje do 1976. godine i prvog toma *Istorije seksualnosti*. *Poredak diskursa* se može smatrati za prekretnicu između prvog i drugog perioda.

označava pojmom moći. Naime, moć za njega podrazumeva svaki uticaj na pojedinca kojim se menja verovatnoća za neko njegovo buduće delanje.

U drugom periodu svog rada Fuko teorijski razvija ideju režima praksi kao sklopa diskurzivnog i nediskurzivnog delanja formulišući pojam dispozitiva. Kako Delez (Deleuze 1992, 160) objašnjava, dispozitiv se sastoji od praksi koje imaju diskurzivne i nediskurzivne dimenzije, a koje su međusobno povezane određenim pravilima. Ta pravila funkcionišu poput dijagrama koji vektorima povezuje različite prakse i daje im sistematičan oblik (Agamben 2012, 66). U jednom od svojih intervjuua Fuko (2012, 174) potvrđuje takvo Delezovo tumačenje tvrdeći da je dispozitiv heterogen skup diskurzivnih i nediskurzivnih elemenata koji su međusobno povezani određenim pravilima u vidu „matrice“. Pojam dispozitiva dakle odgovara Fukoovom shvatanju režima prakse kao sklopa koji dovodi u vezu „ono što je potrebno učiniti“ i „ono što je potrebno znati“ tj. diskurzivnu i nediskurzivnu dimenziju praksi (Fuko 2010, 296). Logika funkcionisanja pravila koja povezuju prakse u okviru dispozitiva i njihove diskurzivne i nediskurzivne dimenzije je fokus Fukoovog rada u drugom periodu.

Fuko razvija teoriju upravljanja na kraju drugog perioda i ona se može videti kao ekstrapolacija njegovog istraživanja institucije zatvora u delu *Nadzirati i kažnjavati* na viši nivo. Prema Gordonu (Gordon 1991, 4), on teoriju upravljanja razvija ne bi li odgovorio kritičarima koji su tvrdili da je njegov pojmovni aparat moguće primeniti samo na mikro nivou tj. na nivou određenih institucija kao što je zatvor. Stoga Fuko prilagođava svoj teorijski pristup tako da ga je moguće primeniti na nivou države. On upravljanje prvobitno definiše široko kao „vođenje vođenja“ tj. kao uticaj na ponašanje pojedinaca tako da ono zadobije određen oblik (Fuko 2017, 302). Na drugom mestu možemo pronaći preciznije određenje upravljanja kao sklopa koji čine „institucije, procedure, analize i refleksije, računi i taktike koji omogućavaju izvršavanje veoma specifične, mada kompleksne forme moći“ (Fuko 2014a, 127). Fuko nadalje tvrdi da su dispozitivi glavni instrumenti za sprovođenje upravljanja (2014a, 127).

Kako Alpar Lošonc (2009, 26) tvrdi, upravljanje je decentralizovana i kompleksna praksa koja strukturira odnose u društvu ne bi li uticala na delanje pojedinaca. Nikolas Rouz (Nikolas Rose), kao možda najvažniji predstavnik studija upravljanja, upravljanje određuje kao „delanje na daljinu“ (Miller and Rose 2008, 26). On tvrdi da je upravljanje praksa koja se vrši kroz kompleksnu mrežu „releja“ kao tačaka kroz koje cirkuliše moć i na indirektan način oblikuje ponašanje subjekata⁴ (Miller and Rose 2008, 26–27). Najvažniji element prakse

⁴ Tvrđnjom da je upravljanje decentralizovana praksa želimo da kažemo da ne postoji jedinstvena „upravljачka instanca“ koja organizuje odnose koji sačinjavaju dispozitiv upravljanja. Praksa upravljanja se stoga sprovodi kroz mnoštvo različitih institucija i organizacija što primećuje i Fuko (2017, 306) ali napominje da je država instanca koja ima najveći uticaj na praksu upravljanja. Kako on tvrdi, to ne znači da

upravljanja je „upravljačka racionalnost“ i podrazumeva najširi oblik rezonovanja o problematici zbog koje se upravljanje vrši (Lošonc 2009, 30). Stoga praksi upravljanja možemo odrediti kao praksu organizacije topologije dispozitiva na nivou celokupnog društva čime se određena racionalnost sprovodi u delo.

Diskurzivni aspekt dispozitiva u teoriji upravljanja Fuko (2012, 134) naziva „režimom istine“ i određuje ga kao skup uređenih praksi i procedura koje proizvode i stavljaju i cirkulaciju određene diskurse. Uloga tih diskursa je reprezentacija stvarnosti, oni prezentuju prirodu neke stvarnosti i tako je čini podložnom upravljanju (Miller and Rose 2008, 30–31). Nedisurzivni element dispozitiva upravljanja Rouz naziva „tehnologijom upravljanja“. Tehnologija upravljanja se sastoji od procedura i praksi koje prevode upravljačku racionalnost u programe time je sprovodeći u delo kroz različite načine organizovanja institucija čime one dobijaju ulogu „releja“ (Miller and Rose 2008, 32–36). Kada su u pitanju pojedinci Fukoova teorija upravljanja ih sagledava kao efekte dispozitiva. Naime, pojedinac kao subjekt postoji tek pošto biva uključen u dispozitiv upravljanja. Proces tog uključivanja Fuko naziva „subjekcijom“⁵ i određuje ga kao regulaciju delanja pojedinca kroz tehnologiju upravljanja čime se njegovo delanje usklađuje sa pravilima dispozitiva (Strozier 2002, 12). Sklop koji se sastoji od režima istine, tehnologije upravljanja, njima odgovarajućeg oblika subjekcije i upravljačke racionalnosti koja upravlja odnosima između njih Fuko naziva režimom upravljanja.

Pojam subjekcije u potpunosti odgovara Altiserovoj (2009, 26–33) (Louis Althusser) ideji „interpelacije“ koju on određuje kao proces putem kog institucije, koje naziva „državnim ideološkim aparatima“, regulišu delanje pojedinca navodeći ih da internalizuju određena pravila kojima bi regulisali sopstvene prakse. Takvo shvatanje subjekcije se čini potpuno mehanicističkim jer zanemaruje moć delovanja samih subjekata. Takođe, pojmom „internalizacije pravila“ postavlja se pitanje o prostoru u koji se navedena pravila internalizuju. Ne bi li izbegao takva mehanicistička shvatanja odnosa pojedinca i dispozitiva Fuko u trećem periodu svog rada uvodi pojam subjektivnosti. Subjektivnost Fuko (1988a, 29–30) shvata kao prostor samorefleksije subjekta tj. odnos subjekta sa samim sobom kojim subjekt upravlja sopstvenim ponašanjem⁶ (Kozomara 2001, 124).

odnosi od kojih se dispozitiv upravljanja sastoji potiču iz države već da se u sve većoj meri formiraju u odnosu na državne institucije i kroz njih (Fuko 2017, 306).

⁵ Pošto Fukoov dispozitiv Delez (1989, 106) naziva dijagramom subjekciju opisuje kao „dijagramizaciju“ pojedinca jer se subjekcijom njegovo delanje usklađuje sa pravilima dispozitiva.

⁶ Fuko (2003, 574) tvrdi da njegova namera nije da pronade univerzalni oblik subjektivnosti te time da uspostavi teoriju subjekta već teži istraživanju istorijskih oblika dimenzije subjektivnosti.

U trećem periodu njegovog rada subjektivnost postaje, kako Delez tvrdi, treća osa dispozitiva te kroz nju Fuko pokušava da bolje osvetli način upravljanja pojedincima (Deleuze 1992, 159–161). On tvrdi da namerava da integriše subjekciju i subjektivnost te time objasni međuodnos „upravljanja drugima i upravljanja sobom“ (Foucault 2016, 25–26). Stoga Fuko razvija koncept „upravljanja istinom“ koji podrazumeva upravljanje pojedincima na takav način da se oni navode da na odgovarajući način upravljaju sobom. Naime, kao i ostale ose dispozitiva subjektivnost se takođe reguliše određenim pravilima, upravljanje istinom podrazumeva da se pravila koja regulišu subjektivnost integrišu s ostalim pravilima dispozitiva (Delez 1989, 106). Ne bi li to objasnio, Fuko (2014b, 81) razvija koncept „tehnologije sopstva“ koju određuje kao skup pravila i operacija kroz koje pojedinci ostvaruju odnos sa sobom. Upravljanje istinom stoga podrazumeva kreiranje tehnologija sopstva ne bi li se subjektivnost „kodirala“ pravilima koja navode pojedinca da upravlja sobom u skladu sa pravilima dispozitiva. Fuko dakle sjedinjuje subjekciju i subjektivnost shvatajući tehnologije sopstva kao „releje“ kroz koje se sprovodi praksa upravljanja pojedincima (Miller and Rose 2008, 7–8).

Za potrebe našeg rada pokušaćemo da dopunimo Fukoovu teoriju upravljanja određenim pojmovima. Osvrnemo li se na njegov ciklus predavanja pod nazivom *Hermeneutika subjekta* videćemo da Fuko izdvaja pojam etosa (*ethos*) kao značajan. On etos određuje kao generalnu strukturu života pojedinca koja određuje njegove odnose sa drugima i sobom (Fuko 2003, 302–303). Etos stoga možemo odrediti kao aspekt dispozitiva upravljanja koji sjedinjuje subjekciju i subjektivnost te stoga čini deo tehnologije upravljanja. Drugim rečima, upravljanje pojedincima se vrši kroz oblikovanje etosa u određenom dispozitivu te se tako određuje način njihovog uklapanja u dispozitiv. Etos je dakle deo logike dispozitiva koji određuje oblik subjekcije i njen odnosa sa dimenzijom subjektivnosti. Naša tvrdnja je da pojedinac biva uključen u dispozitiv kroz figuru „velikog drugog“. Veliki drugi je pojam koji Altiser preuzima od psihoanalitičara Žaka Lakana (Jacques Lacan), za naše potrebe ćemo taj pojam definisati kao virtuelni⁷ entitet koji je iz perspektive subjekta izvor i legitimacija pravila dispozitiva (Fink 2009, 9–11). Drugačije rečeno, etos dispozitiva kreira privid velikog drugog ne bi li naveo subjekta da prihvati pravila dispozitiva i upravlja sobom u skladu sa njima.

⁷ Pojam virtuelnog usvajamo iz rada Žila Deleza te velikog drugog smatramo za prividni entitet koji nastaje kao emergentno svojstvo iz pravila etosa. I pored toga veliki drugi je realan entitet jer iz perspektive subjekta proizvodi realne efekte navodeći ga da reguliše svoju subjektivnost pravilima koja su u skladu sa dispozitivom (Delez i Parne 2009, 187–195).

Lakanovo i Altiserovo shvatanje velikog drugog možemo povezati sa Fukoom kroz rad slovenačkog filozofa Mladena Dolara. Naime, Dolar (2012a, 121) tvrdi da Fukoov rad implicitno sadrži ideju velikog drugog kao fiktivnog entiteta koji drži objedinjenim odnose između različitih praksi dispozitiva. Drugim rečima, prema Dolaru veliki drugi je u Fukoovom radu fiktivna figura za koju se pretpostavlja da organizuje i legitimizuje pravila dispozitiva. Za Dolar (2012a, 121–122) Fuko bez ideje velikog drugog ne može da objasni zašto subjekti internalizuju određene norme tj. zašto prihvataju subjekciju. Stoga Dolar (2012a, 122) zaključuje da Lakanovo shvatanje velikog drugog odgovara implicitnoj figuri velikog drugog u Fukoovom radu. Na drugom mestu Dolar (2012b, 143–144) tvrdi da se subjekcija pojedinca kroz njegov odnos sa velikim drugim može objasniti kao njegova internalizacija „glasa velikog drugog“ čime pojedinac biva interpeliran. Ako takvo shvatanje primenimo na Fukoovu teoriju upravljanja moćićemo da kažemo da je glas velikog drugog upravo skup pravila za formiranje subjektivnosti koji sadrže tehnologije sopstva.

Neoliberalni režim upravljanja i postmoderna kultura

U ovom delu rada ukratko ćemo ocrtati osnovni istorijski kontekst našeg istraživanja. Namera nam je da prikazemo promenu u upravljačkim režimima u dvadesetom veku i konsekvntno promenu u etosu upravljačkih dispozitiva. U tu svrhu ćemo se osloniti na Fukoovo određenje disciplinarnog režima upravljanja kao i njegovo istraživanje neoliberalnog upravljačkog režima. S obzirom na to da Fuko istražuje neoliberalizam kao upravljačku racionalnost koja još uvek nije uspostavljena u praksi te je istražuje kao diskurs u nastajanju⁸ (Fuko 2005, 152–153), u ovom delu rada ćemo se osloniti i na autore koji su se bavili društvenim promenama izazvanim neoliberalnom reformom pošto je ona pokrenuta.

Analizirajući ekonomske promene u dvadesetom veku Dejvid Harvi (David Harvey) se oslanja na tvrdnju tzv. „regulacione škole“ da svaki ekonomski sistem u nekom istorijskom periodu mora obezbediti odgovarajuću „proizvodnju radne snage“ kroz socijalizaciju radnika za rad u uslovima kapitalističke proizvodnje (Harvey 1992, 122). Prema njemu, ta socijalizacija uključuje mobilizaciju odgovarajućih sentimenata i psihološke motivacija za učestvovanje u procesu rada (Harvey 1992, 122).

Harvi tvrdi da u prvoj polovini dvadesetog veka nastaje fordistički način ekonomske regulacije koji karakteriše snažna državna kontrola nad privredom

⁸ Fuko prezentuje svoje istraživanje neoliberalizma na kursu pod nazivom *Radanje biopolitike* koji završava 4. aprila 1979 godine. Margaret Tačer (Margaret Thatcher) kao prva državica koja aktivno sprovodi neoliberalne reforme dolazi na vlast 4. maja iste godine.

kao i državna garancija pune zaposlenosti, socijalne pomoći i javno finansiranog zdravstva i obrazovanja (Harvey 1992, 122). Proizvodnja u fordizmu se vrši kroz dugoročna ulaganja u cilju osiguranja stabilnog ekonomskog rasta i profita na dugi rok, što rezultira masovnom proizvodnjom standardizovanih proizvoda (Harvey 1992, 134–135). Ričard Senet (Senet 2007, 28–29) istražuje organizaciju rada u fordizmu i tvrdi da ona podrazumeva da svaki radnik preduzeća ima strogo zacrtan radni zadatak, a odnosi u firmi su uređeni prema piramidalnom obliku. Slično primećuju Boltanski (Luc Boltanski) i Čapelova (Eve Chiapello) istražujući menadžerski diskurs⁹ iz perioda šezdesetih godina, te naglašavaju da se tada menadžerima savetovalo da radnike motivišu nudeći im sigurno zaposlenje i stabilno napredovanje kroz hijerarhiju organizacije (Boltanski and Chiapello 2007, 88–89). Oni takođe tvrde da se u tom periodu menadžerima naglašava da je stabilnost organizacije i njeno funkcionisanje po predvidljivom toku najvažniji cilj (Boltanski and Chiapello 2007, 86–88).

Primećujemo da se radne organizacije u fordističkom periodu u potpunosti mogu videti kao releji za tehnologiju moći disciplinarnog upravljačkog režima. Kako Fuko (2014a, 63) tvrdi, upravljanje u takvom režimu funkcioniše po „centripetalnom“ principu što znači da tehnologija upravljanja teži da ograniči neki prostor i rasporedi elemente u njemu u skladu s određenom svrhom, bez prepuštanja ičega sopstvenom toku. Stoga etos radnih organizacija u tom periodu funkcioniše tako što od zaposlenih zahteva da internalizuju norme organizacije i upravljaju sobom u skladu s njima. Veliki drugi je u okviru takvog etosa, dakle, sama organizacija što znači da se nalazi izvan subjekta i od njega zahteva podvrgavanje mehanizmima organizacije. To primećuje i Frank (1998, 10) (Thomas Frank) tvrdeći da su radne organizacije tokom pedesetih godina funkcionisale prema principu konformizma i zahtevale od radnika podvrgavanje „transedentalnom značaju organizacije“.

Harvi primećuje da tokom šezdesetih počinju promene u organizaciji ekonomije koje kulminiraju naftnom krizom 1973. godine (Harvey 1992, 142–145). On tvrdi da je uzročnik krize fordizma njegova rigidnost i nemogućnost prilagođavanja promenama (Harvey 1992, 142). Posledice krize su restrukturacija privrede, nestanak fordističkog oblika regulacije i nastanak onoga što se uobičajeno naziva neoliberalizmom, a što Harvi naziva postfordističkim načinom regulacije. Postfordizam karakteriše težnja ka stalnim promenama i inovacijama za razliku od fordizma koji je fokusiran na stabilnost. To dovodi do promena na tržištu rada usled slabljenja moći sindikata i stalnih promena u zahtevima preduzeća (Harvey 1992, 150). Tržište rada postaje izuzetno dinamično sa visokom konkurencijom i nastankom novih oblika privremenog, povremenog i fleksibil-

⁹ Boltanski i Čapelova svoje istraživanje vrše analizirajući stručne časopise iz oblasti organizacionih nauka.

nog zaposlenja (Harvey 1992, 150). Nastaju promene u organizaciji proizvodnje te se prelazi sa masovne na proizvodnju za diferencirane i specijalizovane niše tržišta, što dovodi do prelaska sa dugoročnog na kratkoročno investiranje usled mogućnosti preduzeća da brže ostvare obrt (Harvey 1992, 156).

Takve promene u privrednoj organizaciji rezultiraju promenama u organizaciji preduzeća. Kako Senet primećuje, preduzeća u postfordizmu prelaze sa piramidalnog na mrežno organizovanje. To im omogućava da se prilagode stalnim promenama u zahtevima tržišta kao i da brzo donose odluke (Senet 2007, 43–44). Mrežno organizovanje je fleksibilno te se preduzeća lako prilagođavaju novim radnim zadacima, proizvodnja u njima se organizuje prema projektnom principu, a zaposleni se angažuju prema zahtevima pojedinačnih projekata (Sennet 2007, 43–44).

Boltanski i Čapelova primećuju da u radnim organizacijama u neoliberalnom periodu nastaje problem sa motivacijom zaposlenih. Istražujući diskurs menadžera tokom devedestih godina, Boltanski i Čapelova primećuju da se menadžerima savetuje da zaposlene motivišu predstavljajući im posao kao samoostvarenje i pronalaženje smisla (Boltanski and Chiapello 2007, 90). Menadžerima se savetuje da „budu vizionari“ te da zaposlenima predstave njihovo lično samoostvarenje i samoispunjenje kao kompatibilno sa ciljevima preduzeća (Boltanski and Chiapello 2007, 91). Du Gej (Paul Du Gay) primećuje isto tvrdeći da nove radne organizacije teže da zaposlene motivišu prikazujući im posao kao oblik „pronalaska sebe“ (Du Gay 1996, 57–58).

Ne bi li uporedio disciplinarni i neoliberalni režim upravljanja Peter Kelepe (2016, 156) tvrdi da neoliberalni režim funkcioniše prema centrifugalnom principu. Dok disciplinarni režim teži totalizaciji kontrole nad elementima kojima upravlja, neoliberalizam, kako Fuko (2005, 354) tvrdi, pušta da stvari „idu svojim tokom“ i „toleriše različitosti“. To drugim rečima znači da neoliberalizam ne teži normiranju ponašanja subjekata kojima upravlja već stvara uslove pod kojima će subjekti upravljati sobom u skladu sa zahtevima upravljačkog režima. To primećuje i Fuko (2005, 308–309) izdvajajući „mehanizam homo economicusa“ kao glavni metod upravljanja u neoliberalizmu. Homo economicus je za njega mehanizam kojim se subjekti u neoliberalizmu navode da upravljaju sobom na odgovarajući način (Fuko 2005, 310). To je, drugim rečima, etos u našem određenju te se kroz njega utiče na subjektivnost pojedinaca kojima se upravlja.

Možemo tvrditi da se neoliberalni etos oslanja na stvaranje subjekata koji bi delali autonomno ali u skladu sa ciljevima preduzeća. Razlika između disciplinarnog i neoliberalnog režima se tiče velikog drugog. Dok je u disciplinarnom režimu veliki drugi izvan subjekta i od njega zahteva podvrgavanje normama, u neoliberalizmu se veliki drugi nalazi u samoj subjektivnosti. Bauman (2000, 85–86) (Zygmunt Bauman) primećuje tu razliku i neoliberalizam naziva reži-

mom „sinoptikona“. Dok je Bentamov (Jeremy Bentham) panoptikon za Fukoa paradigma¹⁰ disciplinarnog režima u kom se veliki drugi nalazi izvan subjekta, sinoptikon podrazumeva da subjekt doživljava samog sebe kao sopstvenog velikog drugog (Bauman and Lyon 2013, 62). Stoga, kako autori koje smo naveli ističu, u neoliberalnom režimu subjekt biva vezan za preduzeće kroz svoje lične težnje za samoispunjenjem i samoaktuelizacijom što drugim rečima znači da veliki drugi dobija oblik subjektivnih želja.

Mnogi autori pomenute promene u ekonomskoj sferi dovode u vezu sa kulturnim promenama koje se odvijaju u istom periodu. Marksistički kulturni teoretičar Fredrik Džejmson (Fredric Jameson) možda je najznačajniji autor koji se bavi tom temom. Za Džejmsona, usled neoliberalnog ekonomskog zaokreta, nastaje ono što naziva „postmodernom kulturom“ (Džemson 2016). Nadalje ćemo prikazati najznačajnije kulturne promene koje prate prelazak iz disciplinarnog u neoliberalni upravljački režim ne bi li ukazali na značaj kulture za praksu upravljanja¹¹ s obzirom na to da je kulturna sfera vidno odsutna u Fukoovim istraživanjima upravljačkih režima.

Disciplinarnom režimu odgovara ono što se uobičajeno naziva „masovnom kulturom“. Ona je kulturna dimenzija fordističkog načina regulacije i nastaje kao posledica njegove težnje da proizvodi veliku količinu sličnih i standardizovanih proizvoda. Kako to primećuje Žil Lipovecki (Giles Lipovetsky) (Lipovecki 2008, 22–32), fordizam karakteriše „logika kvantiteta“ tj. težnja da se potrošači navedu na kupovinu što veće količine sličnih proizvoda. Možda najbolja kritika takve kulture dolazi iz rada Adorna (Theodor W. Adorno) i Horkhajmera (Max Horkheimer) (2008, 69) koji je nazivaju „kulturnom industrijom“ i opisuju je kao apstraktnu mašinu koja svaki segment kulturnog života kreira prema istom obrascu. U njihovom tumačenju kulturna industrija predstavlja proširenje dominacije koja se nad radnicima praktikuje na radnom mestu u okviru fordizma, te stoga kulturnu industriju karakteriše repetitivnost i monotonost (Adorno i Horkhajmer 2008, 78). Stoga možemo reći da je Adornovo i Horkhajmerovo shvaćanje kulturne industrije najbolji opis kulturne dimenzije disciplinarnog režima.

Od šezdesetih godina razvijaju se kritike masovne kulture od strane različitih manjinskih i kontrakulturnih pokreta (Hit i Porter 2011). Neoliberalni režim

¹⁰ Pojam paradigme preuzimamo od italijanskog filozofa Đorđa Agambena (Giorgio Agamben) koji ga definiše kao određen istorijski fenomen koji izuzetno verno oslikava neki aspekt istorijskog perioda u kom se javlja (Agamben 2009, 9–33). Stoga je Bentamova ideja panoptikona kao poželjnog arhitektonskog uređenja zatvora Fukou poslužila kao paradigma disciplinarnog režima.

¹¹ Harvi i Džejmson objašnjavaju kulturne promene koje prate neoliberalne ekonomske reforme prodiranjem ekonomske logike u kulturnu sferu pošto kulturna sfera omogućuje relativno brzo sticanje profita jer je period konzumacije kulturnih proizvoda izuzetno kratak (Džemson 2015, 114–138; Harvey 1992, 285–291).

upravljanja se razvija usvajanjem kritika disciplinarnog režima tj. fordizma i masovne kulture kao njegove kulturne dimenzije. Boltanski i Čapelova pokazuju aproprijaciju tih kritika od strane menadžerskog diskursa, dok historičar Tomas Frank dokumentuje njihovo usvajanje od strane marketinške industrije (Boltanski and Chiapello 2007, 168–169; Frank 1998). To dovodi do novih oblika upravljanja preduzećima kao i do novih formi marketinga. Du Gej pokazuje da nova preduzeća prelaze sa strategija koje vide tržište kao homogeno i teže da prodaju što veću količinu robe na strategiju koja teži kreiranju specijalizovanih proizvoda (Du Gay 1996, 110). To dovodi do novih oblika marketinga koji targetiraju subjektivnost potrošača te nude proizvode namenjene kreiranju specifičnih identiteta i životnih stilova (Du Gay 1996, 110–116). Takva strategija kreira odgovarajućeg potrošača kog Lipovecki (2008, 46–47) naziva „hiperpotrošačem“ za kog tvrdi da se tokom potrošnje vodi isključivo ličnim željama, a ne kao što je do tada bilo uobičajeno klasnim ili statusnim odrednicama. Hiperpotrošač teži isključivo autonomnoj izgradnji ličnog identiteta te se, kao što Bauman i Laš (Christopher Lasch) primećuju, postmoderna kultura odlikuje raširenom težnjom za „autentičnošću“¹² (Bauman 2009, 27; Lasch 1986, 188–192). Usled toga što se potrošnja organizuje prema ličnim težnjama potrošača oni se navode na neprekidno istraživanje svoje subjektivnosti ne bi li dopreli do svog „pravog ja“, te oblikovali sopstvenu potrošnju u skladu s istinskim željama skrivenim u ponorima svog sopstva.

Primećujemo da kulturne promene u drugoj polovini dvadesetog veka prate promene u ekonomskoj sferi, a stoga i promene u upravljačkim režimima. Kulturu stoga možemo videti kao dimenziju upravljačkog režima koja reprodukuje logiku njegovog etosa te stoga doprinosi upravljanju subjektima. Kako primećuje kulturni teoretičar Tod MekGauvan (Todd McGowan), u drugoj polovini dvadesetog veka dešava se prelazak iz „društva prohibicije“ u „društvo zadovoljstva“ (McGowan 2004, 34). On tvrdi da je u periodu kulturne industrije super-ego od subjekata zahtevao odricanje od zadovoljstva dok u postmodernoj kulturi super-ego nalaže subjektu uživanje i ispunjenje želja kao obavezu (McGowan 2004, 3). Drugim rečima veliki drugi je u periodu kulturne industrije izvan subjekta i nameće mu ograničenje uživanja dok mu zauzvrat pruža stabilnost kroz njegovu poziciju u dispozitivu discipline. S druge strane, u postmodernoj kulturi se veliki drugi nalazi u okviru subjektivnosti i subjektu kao obavezu nalaže ispunjavanje svojih „autentičnih“ želja. Tako dakle izgleda proces subjekcije pojedinca neoliberalnom dispozitivu kroz subjektivnost¹³. Naša namera je da prikazemo ulogu literature za samopomoć u toj kulturnoj transformaciji.

¹² Za analizu ideološke uloge koncepta autentičnosti u savremenom kapitalizmu vidi Adorno 1978.

¹³ Takav oblik subjekcije Bodrijar (Jean Baudrillard) i Bauman nazivaju „zavođenjem“ i tvrde da postmoderna kultura upravlja subjektima podstičući želju i

Šta je literatura za samopomoć?

Literatura za samopomoć je proučavana u različitim disciplinama kao što su semiotika (Cherry 2008), folkloristika (Dolby 2005), sociologija (Lichter- man 1992), psihologija (Vrcelj i Zloković 2006; Madsen 2015) i studije kulture (Žurić Jakovina 2014; Žurić Jakovina i Jakovina 2016). Kao što smo pomenuli, naše istraživanje se bazira na teorijskom pravcu pod nazivom studije upravlja- nja sa fokusom na teorijski aparat koji razvija Mišel Fuko. Stoga ćemo literaturu za samopomoć istraživati kao oblik tehnologije sopstva i pokušaćemo da ocrtamo sistem pravila za formiranje subjektivnosti koji nalazimo u njoj.

Nadalje ćemo se mahom osloniti na rad Hajdi Meri Rimke (Heidi Marie Rimke) i pokušaćemo da na osnovu njenog rada ponudimo definiciju literature za samopomoć. Jedan od načina na koji Rimkeova (1997, 42–43) određuje lite- raturu za samopomoć jeste kao polisemični diskurs namenjen kreiranju i distri- buciji određenih „istina“ koje imaju realne posledice po ljudsku praksu. Slično primećuje i Čeri (Scott Cherry) tvrdeći da je literatura za samopomoć semiotički sistem kreiran sa ciljem promene samog čitaoca (Cherry 2008, 345–346). On zaključuje da kodovi sadržani u primercima takve literature utiču na čitaoca i van perioda čitanja (Cherry 2008, 345–246). Sledeći rad Rimkeove (Rimke 1997, 11–12) literaturu za samopomoć možemo odrediti kao heterogen skup tekstova čija je zajednička karakteristika pre svega njihova „eto-poetičnost“. Fuko (1988a, 15) tvrdi da se tokom istraživanja, koje je prethodilo drugom tomu „Istorije seksualnosti“, oslanjao na tekstove „preskriptivne prirode“ čiji je cilj da „propišu pravila ponašanja“. On takve tekstove naziva „eto-poetičkim“ i tvr- di da oni:

...daju pravila, mišljenja i savete o valjanom ponašanju: to su ‘praktični’ tek- stovi koji su i sami predmet određene ‘prakse’, utoliko što su napisani da bi se čitali, naučili, promišljali, koristili i stavljali na probu; utoliko što su težili, napol- sletku, da stvore obrazac svakodnevnog ponašanja. Uloga ovih tekstova bila je da budu delotvorni činioци koji pojedincima omogućavaju da preispitaju vlastito ponašanje, da ga nadziru, oblikuju i izgrađuju same sebe kao etičke¹⁴ subjekte. (Fuko 1988a, 15–16)

Rimkeova, dakle, proučava literaturu za samopomoć kao oblik tehnologije sopstva koja sadrži pravila za formiranje subjektivnosti u diskurzivnom obliku. Slično metodološko usmerenje možemo primetiti kod kulturnog psihologa Rat- nera (2019, 34) (Carl Ratner) koji tvrdi da kulturna psihologija podrazumeva nudeći sredstva za njeno zadovoljenje. Stoga subjekti doživljavaju svoje uključenje u neoliberalni dispozitiv kao svojevoljno jer postaju njegov deo težeći sopstvenim željama (Bodrijar 1994, 93–94; Bauman and Lyon 2013, 53).

¹⁴ Fuko (1988, 26–33) koristi pojam etike i subjektivnosti sinonimno tvrdeći da etika podrazumeva subjektovu izgradnju određenog odnosa sa sobom.

istraživanje „alata“ koji nastaju u određenoj kulturi za potrebe formiranja subjektivnosti pojedinaca. On tvrdi da ti alati dovode kulturu i psihi u vezu kroz diskurzivne sisteme značenja i time utiču na formiranje reprezentacija u psihama pojedinaca (Ratner 2009, 35).

Možemo izdvojiti dva osnovna obeležja literature za samopomoć kao tehnologije sopstva. Prva osobina se tiče „problem-rešenje“ strukture koju ta literatura sadrži. Literatura za samopomoć ukazuje subjektu na određen problem koji zahteva rešenje čime bi subjekt dostigao određeno stanje sreće, ispunjenja i zadovoljstva (Dolby 2005, 67). Druga osobina se odnosi na fokus koji navedena literatura usmerava ka subjektu. Pravila za formiranje subjektivnosti, koja se nalaze u toj literaturi, subjekta usmeravaju ka autopoetičkim aktivnostima (Žurić Jakovina i Jakovina 2016, 334–337). To znači da literatura za samopomoć subjekta usmerava ka različitim mogućnostima promene samog sebe ne bi li tako adresirao pomenuti problem na koji mu ta literatura takođe ukazuje (Rimke 1997, 6–8). Stoga Rimkeova zaključuje da se literatura za samopomoć može videti kao narativni prostor kroz koji se čitaocima ukazuje kako da postignu ličnu transformaciju i postanu subjekt „kakav bi trebali da budu“ (Rimke 1997, 102).

Rouz tvrdi da se racionalnost određenog režima upravljanja prevodi u različite tehnologije upravljanja i diskurse te se na taj način sprovodi (Rose 1999, XXII). Možemo zaključiti da literatura za samopomoć predstavlja tehnologiju sopstva u diskurzivnom obliku koja vrši funkciju releja tehnologije upravljanja određenog upravljačkog režima. Funkcija literature za samopomoć je stoga regulacija subjektivnosti pojedinaca što ih konsekvntno subjektuje odgovarajućem režimu upravljanja. Ne bi li to bolje objasnili moramo se osvrnuti na Rouzovu tvrdnju da promene u upravljačkim režimima u dvadesetom veku dovode do porasta značaja stručnjaka za ljudski psihi (Rose 1999, 10–11). Prema njemu, ti stručnjaci proizvode diskurse kroz koje pojedinci formiraju svoju subjektivnost te se na taj način pojedincima upravlja na daljinu, posredstvom stručnjaka (Rose 1999, 117–118). Koristeći pojmove koje smo formulisali za potrebe našeg rada možemo reći da stručnjaci predstavljaju svojevrzne tumače naredbi velikog drugog. U slučaju literature za samopomoć Rouzovo shvatanje stručnjaka se može primeniti na autore primeraka te literature, što tvrdi i Žurić Jakovina¹⁵. Ona ističe da autori komuniciraju sa čitaocima kroz literaturu za samopomoć nudeći im savete o mogućnostima postizanja samotransformacije kao i tumačenja problema usled kojih čitaoci moraju transformisati sebe¹⁶. Stoga

¹⁵ https://www.academia.edu/5905754/Priručnici_za_samopomoć_-_tekst_i_kontekst_samo_pomoći_Self-help_books_-_text_and_context_of_self_help (pristupljeno 11. 5. 2020.)

¹⁶ https://www.academia.edu/5905754/Priručnici_za_samopomoć_-_tekst_i_kontekst_samo_pomoći_Self-help_books_-_text_and_context_of_self_help (pristupljeno 11. 5. 2020.). Žurić Jakovina objašnjava odnos između autora i

možemo reći da autori literature za samopomoć predstavljaju sebe kao tumače volje velikog drugog i tu volju kodiraju u pomenutoj literaturi.

Kratka istorija literature za samopomoć

U ovom delu rada nameravamo da ukratko prikažemo istoriju nastanka savremene literature za samopomoć. Kao što ćemo videti, od svog nastanka diskurs te literature zadržava svoje osnovne osobine tj. fokus na rešavanje životnih problema pojedinaca kroz neki oblik lične transformacije. Tačke na kojima uočavamo razlike su odnos autora sa čitaocem kao i određenje velikog drugog.

U svom tekstu o poreklu literature za samopomoć Efiingova (Mercè Mur Effing) navodi *Autobiografiju* Bendžamina Frenklina (Benjamin Franklin) iz 1788. kao prvi primerak te literature (Effing 2009, 128). Ona to tvrdi jer se Frenklinova *Autobiografija* između ostalog može čitati kao skup saveta čitaocima kako da vode uspešan život i steknu bogatstvo (Effing 2009, 128). Kao što Žurić Jakovina (2014, 13) primećuje, korene prve faze literature za samopomoć možemo naći u protestantskom puritanizmu usled čega saveti u toj literaturi odražavaju protestantske ideale napornog rada i težnje za poslovnim uspehom. Ta faza se nastavlja u devetnaestom veku sa „transedentalističkim“ pokretom čiji autori ističu pronalaženje sopstvenog puta do jedinstva sa bogom¹⁷ putem individualnog truda (Žurić Jakovina 2014, 13–14). Ono što primećujemo jeste da prvu fazu razvoja literature za samopomoć prvenstveno karakteriše njeno religijsko usmerenje usled čega se autor tih dela predstavlja kao svojevrsni tumač božjih naredbi. Literatura za samopomoć je u tom periodu prvenstveno zamišljena kao skup saveta koji bi čitaocima pomogli da bolje poštuju božje naredbe te da pronađu sopstveni put ka njemu¹⁸ (Žurić Jakovina 2014, 14).

Efiingova ističe da usled ekonomskih promena izazvanih Velikom depresijom nastaje velika promena u oblicima literature za samopomoć, koja dovodi do njene druge faze. Ona smatra da se literatura za samopomoć u tom periodu fokusirala na podizanje samopouzdanja čitalaca ne bi li ih podstakla na preduzet-

čitaoca literature za samopomoć koristeći teoriju književnog transfera koja integriše psihoanalitičku ideju transfera sa proučavanjem književnosti. Ona tvrdi da se čitanjem te literature dešava promena u „unutrašnjim obrascima“ čitalaca tj. promena u uređenjima njihovog sopstva. Prema Žurić Jakovini transfer između autora i čitaoca posredstvom pomenute literature je uzrok te promene.

¹⁷ Kao primere autora koji su pripadali tom pokretu možemo navesti Ralfa Voldo Emersona (Ralph Waldo Emerson) i njegovo delo *Samopouzdanje* (1841) kao i Henrija Dejvida Toroa (Henry David Thoreau) i njegovo delo *Volden* (1854) (Žurić Jakovina 2014, 14–15).

¹⁸ Transedentalistički pokret je dovođen u vezu s unitarizmom jer je naglašavao sjedinjenje sa bogom, a ne sveto trojstvo (Žurić Jakovina 2014, 14).

ničku aktivnost (Effing 2009, 130–131). To možemo videti na osnovu naslova najpoznatijih primeraka literature za samopomoć iz tog perioda kao što je *Misli i obogati se* (1937) Napoleona Hila (Napoleon Hill), *Kako sam uzdigao sebe od propalитета do uspeha u prodaji* (1947) autora Frenka Bečera (Frank Betcher) ili *Kako steći prijatelje i uticati na ljude* (1936) Dejla Karnegija (Dale Carnegie) (Effing 2009, 130–131). Primećujemo da se u tom periodu literatura za samopomoć mahom fokusira na savetovanje čitalaca o tome kako da se bolje uklope u kulturne norme te time efikasno učestvuju u ekonomskoj delatnosti.

Polovinom dvadesetog veka nastaje novi oblik literature za samopomoć koji i dalje možemo svrstati pod drugu fazu. Autori tog oblika literature za samopomoć su mahom profesionalni psiholozi i svoje tvrdnje teže da potkrepe „naučnim“ dokazima (Effing 2009, 133–134; Woodstock 2007, 177–178). Stoga njihov odnos sa čitaocima dobija oblik autoritativnog obraćanja i prezentiranja „istine“ čitaocu (Woodstock 2007, 178). Vidimo da, za razliku od prve faze, u drugoj fazi „nauka“ kao takva dobija poziciju velikog drugog dok autori literature za samopomoć u ovom periodu predstavljaju njene tumače. Autori u ovom periodu dolaze iz „psi“ disciplina (psihijatrija, psihologija i psihoterapija) kako ih Rouz naziva te se potpuno uklapaju u njegovu ideju „stručnjaka za psihu“ (Rose 1999, VII-VIII, 119). Kako on tvrdi, psi discipline predstavljaju diskurse koji omogućuju spoznavanje i upravljanje psihom pojedinaca te su stoga deo tehnologija upravljanja (Rose 1999, 7–11). Literatura za samopomoć se tokom ovog perioda može odrediti kao tehnologija sopstva dispozitiva discipline, a najbolji primer za to nam pruža knjiga *Moć pozitivnog mišljenja* (1952) Normana Pila (Norman Vincent Peale) namenjena da pomogne zaposlenima u tom periodu da se nose sa stresom na radnom mestu (Effing 2009, 132–133). Takođe, na samom kraju ovog perioda psihijatar Morgan Skot Pek (Morgan Scott Peck) objavljuje svoj bestseller *Put kojim se ređe ide* (1978) u kom propagira samodisciplinu, odlaganje zadovoljenja i odgovornost kao rešenja za životne poteškoće (Cheng and College 2008, 6–9).

Jedan od izvora savremene literature za samopomoć se može pronaći u razvoju onoga što se uobičajeno naziva „terapijskim diskursom“. Razni autori primećuju da u drugoj polovini dvadesetog veka dolazi do razvoja u psi disciplinama te da se diskursi razvijeni u njihovom okviru šire kroz sve pore savremenog društva. Kristofer Laš to vidi kao posledicu radikalizma šezdesetih godina koji menja svoj fokus sa društvenih ciljeva na lični život pojedinca (Lasch 1976, 4–5). Slično primećuje i sociolog Entoni Gidens (Anthony Giddens) i tvrdi da je rast značaja terapije u savremenom društvu uzrokovan time što „refleksivnost“ postaje društvena norma, što znači da se od pojedinaca očekuje da konstatno preispituju sopstveni život i njegov tok što izaziva anksioznost (Giddens 1991, 32–34). Eva Iluz (Eva Illouz) primećuje da terapijski diskurs prožima sve društvene institucije kao i kulturne produkte (Illouz 2009, 7–8). Ona tvrdi

da terapijski diskurs prelazi granice između društvenih sfera i pronalazi svoje mesto u popularnoj kulturi, ekonomskim institucijama, školama, vojsci itd. (Illouz 2008, 10). Prema Iluzovoj terapijski diskurs postaje novi „jezik sopstva“ čime označava organizovani skup znanja i pravila za „ispravno“ organizovanje psihe (Illouz 2008, 5–7). Rouz primećuje sličnu tendenciju te tvrdi da savremeni oblici terapijskog diskursa potiču iz humanističke psihologije tj. iz radova Eriha Froma (Erich Fromm), Karla Rodžersa (Carl Rogers), Abrahama Maslova (Abraham Maslow), Viktora Franka (Viktor Frankl) i drugih¹⁹ (Rose 1999, 110). Iluzova strukturu tog diskursa opisuje kao narativ koji sopstvo konstruiše kao „bolesno“, a terapiju kao lek koji sopstvo dovodi do razvoja i „samoostvarenja“ (Illouz 2008, 176–177).

Drugi najvažniji izvor savremene literature za samopomoć je skup verovanja i praksi koje se označavaju kao „New Age“²⁰. Poput terapijskog diskursa New Age ima korene u kontrakulturnim pokretima šezdesetih ali mu popularnost raste tek od osamdesetih godina (Kauzlarić 2015, 41). New Age se može videti kao pokret koji propagira spiritualne prakse i verovanja koja su razvijena aproprijacijom iz istočnjačkih religija kao što su budizam, hinduizam, taoizam itd. (Kauzlarić 2015, 41). Iako nije formalno organizovan ovaj pokret deli određena osnovna uverenja koja možemo naći u svim njegovim varijacijama (Askehave 2004, 8). Prvo od tih uverenja je fokus na sopstvo pojedinca. Inger Askejeva (Inger Askehave) tvrdi da je jedno od osnovnih obeležja New Age pokreta težnja ka „višem ja“ što opisuje kao transedentalnu kosmičku figuru sopstva koju svaki pojedinac poseduje (Askehave 2004, 11). New Age pokreti smatraju da je naš ego iluzija koju proizvodi materijalni svet te New Age spiritualne prakse teže njegovom odstranjivanju i dostizanju više forme sopstva (Askehave 2004, 11). Sledeća osobina je holizam, kako Kauzlarić (2015, 42–43) tvrdi, New Age kritikuje analitičko i redukcionističko mišljenje i postulira da je univerzum sastavljen od jedinstvene „supstance“ te je ideja binarnosti uma i tela takode iluzija. Navedeni postulati dovode do trećeg, naime filozofija New Age pokreta tvrdi da pošto je ljudski um jedno s univerzumom ljudi su sami kreatori sopstvene realnosti (Kauzlarić 2015, 43; Askehave 2004, 11–12). Prema New Age spiritualnosti pojedinci su ti koji stvaraju realnost svojim mislima, što implicira da promena realnosti proizilazi iz promene unutrašnjeg stava pojedinaca kroz različite prakse (Kauzlarić 2015, 43–44). Prema Kauzlariću filozofija New Age spiritualnosti tvrdi da „ljudska misao dobija magijsku moć“ (Kauzlariću 2015, 43), „dobre misli se postepeno materijalizuju pa pozitivan fokus menja stvar-

¹⁹ Istražujući poreklo određenih aspekata savremene literature za samopomoć Žurić Jakovina takođe navodi humanistički psihologiju i njene autore kao jedne od zaslužnih za njen savremeni oblik (Žurić Jakovina i Jakovina 2016, 328–334).

²⁰ Ponekad se prevodi kao „Novo doba“ ili se transkribuje kao „Nju ejdž“. Mi smo odlučili da ostavimo naziv u originalu.

nost“ (Kauzlariću 2015, 44). Prakse promene realnosti su stoga vizuelizacije, autosugestije, optimizam i sl. (Kauzarlić 2015, 43). Prema Kauzlariću (2015, 43) prakse promene realnosti koje New Age spiritualnost predlaže upravo podrazumevaju „komunikaciju sa višom inteligencijom“, tj. sa našim „višim ja“.

Terapijski diskurs i New Age spiritualnost predstavljaju dva izvora savremene literature za samopomoć tj. njene treće faze. Tvrdimo da treća faza počinje krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina dvadesetog veka (Effing 2009, 134). To se poklapa sa nastankom neoliberalnog upravljačkog režima i postmoderne kulture kao njegove kulturne dimenzije. Savremena literatura za samopomoć se stoga može videti kao tehnologija sopstva koja nastaje kombinacijom terapijskog diskursa kao aspekta tehnologije upravljanja u neoliberalizmu i New Age spiritualnosti koju Kauzlarić takođe povezuje sa neoliberalizmom i postmodernom kulturom te je naziva „modusom neoliberalne hegemonije“²¹ (Kauzlarić 2016). Stoga savremena literatura za samopomoć istovremeno sadrži, kako Vukomanović (2018, 40–47) primećuje, spiritualne i terapijske dimenzije.

Savremena literatura za samopomoć kao tehnologija sopstva

Fukoov metod istraživanja eto-poetičkih tekstova kao diskurzivnih tehnologija sopstva podrazumeva kreiranje onoga što Angermjuler (Johannes Angermuller) naziva „teorijskim diskursom“ (Angermuller 2014, 56). Prema njemu analiza diskursa se vrši upotrebom teorijskog diskursa kao svojevrsne prizme kroz koju se posmatra predmet istraživanja koji on naziva „objekt diskursom“ (Angermuller 2014, 56). Kroz taj proces nastaje novo znanje koje ne možemo uočiti u objektu diskursu bez pomoći teorijskog diskursa (Angermuller 2014, 56).

Prema Fukou pomenuti tekstovi sadrže „modove veridikcije“ što je pojam kojim on naziva pravila za formiranje subjektivnosti u diskurzivnom obliku (Han 2002, 164). Teorijski diskurs kojim on istražuje eto-poetičke tekstove se sastoji od četiri teorijski formulisana moda veridikcije koji dobijaju ulogu „dis-

²¹ Osim promena u samoj literaturi podaci ukazuju i na rast njene popularnosti. Sociološkinja Miki Mekgi (Micki McGee) tvrdi da se od 1972. do 2000. prodaja ovog tipa literature više nego duplirala te je skočila sa 1,1 na 2,4 procenta od ukupne prodaje knjiga u SAD (McGee 2005, 11–12). Ona takođe tvrdi da se od 1991. do 1996. prodaja literature za samopomoć uvećala za 96 procenata (McGee 2005, 11). Do 1998. totalna zarada od prodaje ove literature je iznosila 581 milion dolara (McGee 2005, 11). Mekgijeva takođe navodi istraživanje urađeno 1988. godine koje je ustanovilo da je između jedne trećine i jedne polovine Amerikanaca barem jednom kupilo neki primerak literature za samopomoć (McGee 2005, 11). Prema njoj povećano interesovanje za literaturu za samopomoć nastaje usred neoliberalnih reformi i rasta nesigurnosti na tržištu rada (McGee 2005, 12–13).

kurzivnih toposa“ kako to Hejden Vajt (Hayden White) naziva. Prema Vajtu diskurzivni toposi su tačke u diskursu oko kojih se iskazi grupišu i povezuju po određenim pravilima (White 1986, 1–2). Fukoova namera je upravo da istraži na koji način se iskazi u pomenutim tekstovima grupišu oko toposa koje je pret-hodno formulisao u svom teorijskom diskursu. Tokom našeg istraživanja ćemo primeniti Fukoov teorijski diskus na savremenu literaturu za samopomoć tj. na primerke te literature pisane posle 1980. godine. Istraživanje ćemo izvršiti na sekundarnoj literaturi tj. na osnovu već postojećih istraživanja te literature pokušajući da ih sumiramo kroz strukturu Fukoovog teorijskog diskursa za istraživanje diskurzivnih tehnologija sopstva.

Etička supstancija

Prvi mod veridikcije koji Fuko izdvaja naziva „etičkom supstancijom“. On etičku supstanciju definiše kao onaj aspekt subjekta koji određena tehnologija sopstva izdvaja kao objekt kojim subjekt treba da upravlja (Fuko 1988a, 27). Drugim rečima to je određeni aspekt subjekta prema kom se on odnosi kao prema objektu te se kroz taj odnos formira njegova subjektivnost. Stoga taj mod veridikcije možemo nazvati ontologijom subjekta (Nilson 1998, 7).

Ispitujući savremenu literaturu za samopomoć pronašli smo dve etičke supstancije koje funkcionišu u međudodnosu²². Naime, prva etička supstancija se odnosi na autentično, pravo sopstvo koje se navodno nalazi u subjektu. Kako Karter-Skotova (Cherie Carter-Scott) ističe u svojoj knjizi *Ako je ljubav igra – ovo su pravila* (2000): „Tvoje sopstvo je je jezgro tvog bića, esencijalni entitet koji postoji nezavisno od tvoje ličnosti, tvog ega, tvojih mišljenja, tvojih emocija...“ (Hazleden 2003, 416). Slično primećuje i Džefersova (Susan Jeffers) u knjizi *Prekini borbu i pleši sa životom* (1996) kada tvrdi da „u svakom od nas postoji mesto koje je izvor božanskog...“ (Rimke 1997, 113–114). Taj aspekt pojedinca ona naziva „više sopstvo“ i tvrdi da ono sadrži „mudrost izvan naših najdivljijih snova koja nas može odvesti tačno tamo gde treba da dospemo...samo ako ga slušamo“ (Rimke 1997, 113–114).

Drugi oblik etičke supstancije, koji smo uočili, odnosi se na ono što je subjekt stekao tokom života u društvu. Kako Rimkeova primećuje u više primeraka savremene literature za samopomoć može se uočiti binarnost između „pravog“ i „lažnog“ sopstva (Rimke 1997, 115–116). Naime, pravo sopstvo se često prikazuje kao „dete u nama“ koje konstatno nosimo u sebi, dok se lažno sopstvo izjednačuje sa našim stečenim iskustvima. Mur (Thomas Moore) u svojoj knjizi *Briga*

²² Takav nalaz nije u suprotnosti sa Fukoovim (2017, 324) idejama jer on ističe da je svaki mod veridikcije delimično nezavisan i da može postati deo drugih tehnologija sopstva.

o duši (1992) naše „unutrašnje dete“ naziva „dušom“ te tvrdi da detinjstvo prikazuje „pravu sliku čoveka u njegovoj celosti i individualnosti, više nego odraslo doba“ (Rimke 1997, 117). Stoga, kako primećuje Rimkeova ali i Binkli (Sam Binkley), savremena literatura za samopomoć upućuje čitaoce na promenu stečenih navika, sećanja, mišljenja i ostalih elemenata „lažnog sopstva“. Kako Binkli tvrdi, čitaocima se poručuje da su njihove životne nedaće uzrokovane iskustvima stečenim tokom života te ih se moraju otarasiti ne bi li došli do svog „višeg sopstva“, a time i do sreće²³ (Binkley 2014, 31–32). Kako autorka Zonja Harrington (Zonnya Harrington) tvrdi u svojoj knjizi *Skini se sa svog jo-joa* (1995) „...možemo izabrati da budemo samomotivisani učenici posvećeni proučavanju i otkriću našeg pravog unutrašnjeg sopstva“ (Rimke 1997, 119–120).

Primećujemo da savremena literatura prati problem-rešenje strukturu koju smo izdvojili. Naime, kako primećuje Žurić Jakovina izdvajajući kao primer knjigu Brende Šošane (Brenda Shoshanna) *Bez straha* (2010), savremena literatura za samopomoć izdvaja ego pojedinca i njegovu težnju za konformiranjem društvenim normama kao problem²⁴ (Žurić Jakovina i Jakovina 2016, 331). Šošana tvrdi da je ego „maska“ koju koristimo ne bi li se uklopili u društvene norme usled čega nemamo pristup našoj „iskonskoj prirodi“ koja je izvor sreće i zadovoljstva (Žurić Jakovina i Jakovina 2016, 331). Kao što vidimo savremena literatura za samopomoć se u potpunosti uklapa sa postmodernom kulturom koja propisuje autentičnost kao kulturnu normu.

Vid potčinjenosti

Sledeći mod veridikcije u Fukoovom (1988a, 27) teorijskom diskursu on naziva „vidom potčinjenosti“ i određuje ga kao subjektov odnos prema nekom pravilu koje smatra obaveznim da sprovodi. Za potrebe našeg rada taj mod veridikcije možemo redefinisati kao osnovno pravilo za formiranje subjektivnosti koje veliki drugi subjektu propisuje. Drugim rečima, ovaj mod veridikcije propisuje odnos subjekta sa svojom etičkom supstancijom.

²³ Bauman ističe da je takav odnos prema sopstvenim životnim iskustvima karakterističan za period „fluidne modernosti“ što je njegov naziv za postmodernu kulturu. On ističe da život pojedinca u fluidnoj modernosti karakteriše konstantna promena, što zahteva od njega permanentno odbacivanje onoga što je do tada kroz iskustvo naučio (Bauman 2009, 8–10).

²⁴ Žurić Jakovina poredi Šošanine tvrdnje sa tvrdnjama Valerija Albisetija (Valerio Albisetti) koji koristi pojam „istinskog identiteta“ i tvrdi da dolaskom do njega možemo prevladati sve svoje mentalne probleme (Žurić Jakovina i Jakovina 2016, 331). Ona tvrdi da je koren takvih shvatanja autentičnosti u savremenoj literaturi za samopomoć u radu psihologa Erika Eriksona i u njegovog teoriji identiteta (Žurić Jakovina i Jakovina 2016, 331).

Pomenuli smo da se autori literature za samopomoć predstavljaju kao tumači naredbi velikog drugog. Autori treće faze tj. savremene literature za samopomoć se razlikuju od autora druge faze po njihovom odnosu prema čitaocima. Naime, dok autori u drugoj fazi predstavljaju sebe kao stručnjake koji čitaocima prenose određene istine, autori u trećoj fazi ispoljavaju daleko manje autoritativan odnos. To primećuju Čengova (Martha Cheng) i Koledžova (Rollins College) poredeći pomenutog Skota Peka i njegovu knjigu *Put kojim se ređe ide* i Fila Mekgroa (Phill McGraw) i njegovu knjigu *Sopstvo je važno* (2001). Oni ističu da Mekgro stavlja sebe na isti nivo sa čitaocima i predstavlja svoje tvrdnje kao savete koji čitaocu pomažu na njegovom individualnom putu pronalaska sopstvene individualnosti (Chang and College 2008, 15–23). Kako Čeng i Koledž tvrde: „Mekgro ne vidi čitaoca kao nekog kome jednostavno pruža znanje. On ga vodi u njegovoj ličnoj aktivnosti pronalaska sopstvenog znanja“ (2008, 20). Stoga su autori savremene literature za samopomoć i njegov čitalac u stanju „konstantne razmene“ (Chang and College 2008, 20), a aktivnost čitanja te literature nije za čitaoca proces pasivnog transfera znanja kao u drugoj fazi.

Kako Binkli primećuje, autori savremene literature za samopomoć podsećaju na ono što se uobičajeno naziva „life coach“ ili „životni trener“. Prema Binkliju životni trener napušta ulogu eksperta i postaje svojevrсни „partner“ samom čitaocu (Binkley 2014, 169). On predstavlja sebe kao čitaočevog saputnika koji ga usmerava na putu ka pronalaženju sopstvenih istina i snage za ličnu transformaciju (Binkley 2014, 170). To u potpunosti odgovara etosu neoliberalnog režima upravljanja koji velikog drugog smešta u samog subjekta te stoga autori savremene literature za samopomoć predstavljaju sebe kao čitaočeve pomoćnike u njihovoj potrazi za naredbama velikog drugog. To drugim rečima znači da oni sebe predstavljaju kao pomoćnike čitalaca u procesu njihovog dolaska do svog „pravog sopstva“.

Autori u trećoj fazi literature za samopomoć sebe predstavljaju kao tumače različitih entiteta koje možemo nazvati velikim drugim. Bližim ispitivanjem tvrdnji koje iznose uvidećemo izuzetnu sličnost u opisima entiteta o kojima govore. Antropolog Vukomanović analizira ideju „vorteksa“ u radu Ane Bučević, najpoznatije hrvatske autorke literature za samopomoć. U knjizi *U vorteksu ostvarenih želja* (2016) ona tvrdi da je vorteks oblik paralelne realnosti gde živi naše „nefizičko ja“ i naše želje (Vukomanović 2018, 46). Ona daje instrukcije čitaocima kako da „privuku“ želje iz vorteksa usklađivanjem sebe sa svojim „nefizičkim ja“ (Vukomanović 2018, 46). Sličnu tvrdnju iznosi i Guš (Brad Gooch) u svojoj knjizi *Pronalaženje unutrašnjeg dečka* (1999), on tvrdi da svačije sopstvo sadrži u sebi „glas“ kao mistični entitet koji poseduje drevnu mudrost i čija upustva moramo pratiti (Woodstock 2009, 173). Knjiga *Tajna*²⁵ (2006)

²⁵ Prema podacima *Tajna* je najprodavaniji primerak literature za samopomoć u istoriji i prodana je u 6 miliona primeraka tokom prve godine prodaje (Fernandez 2008,

Ronde Bern (Rhonda Byrne) govori o sličnom entitetu nazivajući ga „zakonom privlačnosti“ i tvrdi da čitaocima otkriva tajnu tog zakona (Fernandez 2008, 13). Zakon privlačnosti prema Bernovoj funkcioniše kroz odnos misli pojedinca sa univerzumom. Prema njoj, misli pojedinca menjaju realnost, a univerzum se usklađuje sa individualnim željama (Fernandez 2008, 14). Bernova tvrdi da će nam „Univerzum dati svaku dobru stvar koju želimo ali je moramo prizvati u svoj život“ (Fernandez 2008, 13).

Vidimo da savremena literatura za samopomoć i dalje sadrži imperativ samotransformacije na koju nagoni pojedinca. Pojedincu se poručuje da unutrašnjom promenom može ostvariti svaku svoju želju (Madsen 2015, 112). Ta transformacija je u slučaju literature za samopomoć u trećoj fazi usmerena na pojedinčevo pronalaženje svog „višeg ja“, „nefizičkog ja“ ili svog „unutrašnjeg glasa“ te usklađivanjem svoje subjektivnosti sa njim usled čega bi se njegove želje automatski ostvarile. Dakle, samotransformacija na koju ova literaura upućuje pojedinca je njegov put ka otkriću da je upravo on veliki drugi te da ima moć kreiranja sopstvene realnosti. Univerzum tada za pojedinca postaje „katalog“, što je metafora koju Karolina Fernandez (Carolina Fernandez) koristi da opiše shvatanje univerzuma u knjizi *Tajna* (Fernandez 2008, 22–23).

Etički rad

Treći mod veridikcije, o kom Fuko govori, jeste „etički rad“ i odnosi se na konkretne prakse koje subjekt treba da izvrši ne bi li svoju subjektivnost saobrazio pravilu iz prethodnog moda (1988a, 28). Možemo reći da se ovaj mod veridikcije odnosi na konkretne prakse kojima subjekt formira svoju subjektivnost u skadu s naredbama velikog drugog.

Prvi tip praksi, koje možemo izdvojiti, jesu prakse kojima subjekt spoznaje sebe i uspostavljanja kontrolu nad sobom. Čest primer takvih praksi na koji možemo naići je praksa pisanja. Mekgijeva navodi da se u savremenoj literaturi za samopomoć kao korisna praksa često navodi pisanje „životnog scenarija“ (McGee 2005, 155–161). Ona tvrdi da se čitaoci navode da opišu svoj život na nekoliko strana, a potom da na nekoliko strana navedu kako bi želeli da njihov život izgleda (McGee 2005, 155–156). Mekgro čitaocima savetuje da tokom dana zapisuju faktore za koje primećuju da utiču na njihovu samopercepciju (Chang and College 2008, 10). On tvrdi da čitaoci kroz takvu praksu mogu uspostaviti kontrolu nad tim faktorima i odstraniti ih te time sačuvati svoju autentičnost od spoljašnjih uticaja (Chang and College 2008, 10). Mekgijeva takođe navodi primere praksi zapisivanja želja i aktivnosti koje ih mogu ostvariti (McGee 2005, 158). Guš takođe navodi praksu pisanja koju naziva „procedurom“. On

3). Dokumentarni film na osnovu kog je knjiga napisana je izašao iste godine tokom koje je prodato 2 miliona DVD-jeva tog filma (Fernandez 2008, 3).

savetuje čitaoce da napišu pitanje na jednom delu papira, a na drugom da zapišu ono šta intuitivno osećaju da im „glas“ odgovara (Woodstock 2009, 173). Trenutno možda najpoznatija praksa za uspostavljanje samokontrole u literaturi za samopomoć je praksa meditacije koja najčistiji oblik dobija u praksi „aktivne pažnje“ (mindfulness)²⁶. Praksa aktivne pažnje se opisuje kao oblik samopercepcije i svesnosti sopstvenih mentalnih stanja kroz koje subjekt sebe objektivizuje i uspostavlja kontrolu nad svojim mislima i emocijama (Purser 2019, 6–7).

Sledeći tip praksi se tiče odnosa između pojedinca i njegovog „višeg sopstva“. Bernova ubeđuje svoje čitaoce da moraju konstatno reflektovati o sebi i svojim željama jer „zakon privlačnosti“ ne deluje samo na svesnom nivou, naše podsvesne misli takođe mogu komunicirati s univerzumom i privlačiti stvari u naš život (Fernandez 2008, 38–39). Negativne misli i osećanja se smatraju nepoželjnim u literaturi za samopomoć treće faze i smatraju se znacima našeg lažnog sopstva tj. obrazaca mišljenja koji nisu autentični već naučeni iskustvom (Hazleden 2003, 420). Stoga se predlažu prakse za njihovo odstranjivanje kao što je pozitivno mišljenje i vizuelizacija pozitivnih ishoda u situacijama koje su nam značajne (McGee 2005, 162–167). Takođe se predlažu i „afirmacije“ kao konstatno ponavljanje fraza kojima ubeđujemo sebe u izvesnost nekih ishoda kao i u sopstvenu vrednost (Rimke 1997, 156–160). Kako Bernova tvrdi, u naše želje ne možemo verovati samo na kognitivnom već i na emotivnom nivou, u suprotnom zakon privlačenja neće biti efektivan (Fernandez 2008, 39). Stoga se kao česta praksa predlaže uvećanje samopouzdanja kroz „ljubav prema sebi“ i uveravanje sebe u sopstvenu vrednost (Hazleden 2003, 415–416). To formira specifičan odnos pojedinca sa sobom koji mu omogućuje da dođe u dodir sa svojim „pravim ja“ i realizuje svoj unutrašnji potencijal da kreira sopstvenu realnost (Hazleden 2003, 416).

Pisanje o sebi Fuko (2014b, 118) naziva „etopojetičkom“ praksom tj. praksom spoznavanja sebe koja omogućuje rekreiranje subjektivnosti. U okviru savremene literature za samopomoć ta praksa je deo skupa praksi za koje Purser (2019, 13–14) (Ronald Purser) tvrdi da služe samokontroli subjekata u neizvesnim uslovima života u neoliberalizmu. Kako on ističe, analizirajući aktivnu pažnju njena namera je da odgovornost za posledice rada u stresnom okruženju neoliberalnih korporacija svali na pojedince te da im pruži sredstvo za otkla-

²⁶ Pojam mindfulness-a nema direktan prevod na srpski jezik i najbolje se prevodi kao „aktivna pažnja“ ili „sabranost“. Ta praksa je predmet široke debate zbog njene popularnosti u različitim institucijama kao što su korporacije, škole, vojska i sl. Aktivna pažnja usled toga biva kritikovana kao komodifikacija istočnjačke kulture (Wilson 2016, 109–110) ali i kao praksa koja čini pojedince odgovornim za probleme u navedenim institucijama čime se skreće pažnja sa načina na koji uređenje tih institucija generiše te probleme (Walsh 2016, 159). Za više o debati oko aktivne pažnje vidi Purser et. al. 2016.

njanje tih posledica usled čega bi ponovo mogli biti produktivni (Purser 2019, 47–48, 83–84). U okviru studija upravljanja takav način upravljanja subjektima se naziva „responsabilizacijom“ i odnosi se na kreiranje subjekata koji posledice svojih aktivnosti smatraju isključivo posledicama ličnih izbora usled toga što upravljaju sobom autonomno (Dean 2010, 180–186).

Ipak, te prakse su samo sredstvo subjektu da odstrani onaj problematičan aspekt svoje etičke supstance koji potiče od naučenog iskustva. Sledeći set praksi mu služi za odstranjivanje negativnih emocija i kultivisanje pozitivnih ne bi li uspostavio odnos ljubavi sa sobom (Hazleden 2003, 424). U savremenoj literaturi za samopomoć smatra se da pozitivne emocije proističu iz našeg „višeg ja“ te kroz njih komuniciramo sa potencijalom za kreaciju realnosti koji čuči u nama (Hazleden 2003, 419–420). Kako Bauman (2009, 27) tvrdi, s obzirom na imperativ neprekidne promene koji postmoderna kultura nameće subjektu, emocije se ispostavljaju kao otelotvorenje autentičnosti jer jedino za njih znamo da definitivno potiču od nas i pripadaju isključivo nama. Stoga se pozitivna osećanja ispostavljaju kao znak našeg postanka velikim drugim kroz pronalaženje autentičnog sopstva koje sadrži moć kontrole nad realnošću.

Teleologija

Poslednji mod veridikcije koji prema Fukou (1988a, 28) sadrži diskurzivne tehnologije sopstva on naziva „teleologijom“. Prema njemu taj mod veridikcije određuje krajnji cilj određenog procesa formiranja subjektivnosti (Fuko 1988a, 28). Mi teleologiju možemo videti kao mod veridikcije kroz koji veliki drugi subjektu nalaže određenu sliku kao krajnji cilj njegovog formiranja subjektivnosti putem pravila koja mu veliki drugi ispostavlja.

U svom radu Žurić Jakovina izdvaja teoriju samoaktuelizacije Abrahama Maslova kao izuzetno značajnu za savremenu literaturu za samopomoć (Žurić Jakovina i Jakovina 2016, 332). Ona navodi primer popularnog autora savremene literature za samopomoć Dipaka Čopre (Deepak Chopra) koji u svojoj knjizi *Put do ljubavi* (1996) poručuje čitaocima da su oni „celina“, „a ne skup delova“ (Žurić Jakovina i Jakovina 2016, 333). On nadalje tvrdi da naš krajnji cilj mora biti realizacija ličnih potencijala kroz šta ostvarujemo svoju „savršenu prirodu“ (Žurić Jakovina i Jakovina 2016, 333). Kako Žurić Jakovina primećuje u savremenoj literaturi za samopomoć kao krajnji cilj lične transformacije izdvaja se „samoaktuelizacija“ koja se često poistovećuje sa „celovitošću“ osobe koja se transformiše (Žurić Jakovina i Jakovina 2016, 333–334). Rimkeova primećuje slično i tvrdi da se u savremenoj literaturi za samopomoć kao krajnji cilj izdvaja samoostvarenje koje se shvata kao transformacija osobe u ono što ona „stvarno jeste“ (Rimke 1997, 164–165).

U svom etnografskom proučavanju savremene literature za samopomoć i njenih čitalaca Lihterman (Paul Lichterman) uočava da čitaoci razvijaju specifičan odnos sa sobom koji ih čini konstatno otvorenim za nove oblike te literature (Lichterman 1992, 442–443). Kako Rindfleišova (Jennifer Rindfleish) primećuje, savremena literatura za samopomoć poručuje čitaocu da mora stalno nadgledati sebe jer uvek mogu postojati aspekti njegovog sopstva koji su neotkriveni i neostvareni (Rindfleish 2014, 15). Literatura za samopomoć „deli“ subjekta na dva dela tj. subjekt objektivizuje samog sebe i „radi“ na sebi kao objektu (Rindfleish 2014, 14–15). Možemo reći da se savremena literatura za samopomoć odlikuje odsustvom *telosa* tj. figura samoostvarenog subjekta u njoj izgleda kao nedostižna. Kako Rimkeova primećuje, tom figurom savremena literatura za samopomoć poručuje čitaocima da konstatno moraju nadgledati i preispitivati sebe ne bi li u sebi pronašli još neki neotkriveni aspekt svog „pravog sopstva“ (Rimke 1997, 165–166).

Ispitujući promene u subjektivnosti u postmodernoj kulturi Lipovecki (2011, 74) primećuje svojevrsnu „desupstancijalizaciju“ sopstva pošto postmoderna kultura navodi subjekta na permanentnu samorefleksiju. On tvrdi da sopstvo postaje „prazno ogledalo“ pošto se konstantnom samorefleksijom neprestano menja usled subjektive neprekidne potrage za svojim autentičnim jezgrom (Lipovecki 2011, 74–75). Savremena literatura za samopomoć se može protumačiti kao tehnologija sopstva čija pravila upravo kreiraju subjektivnost kakva odgovara postmodernoj kulturi, prema tumačenju Lipoveckog. Možemo zaključiti da teleološki mod veridikcije služi „zavođenju“ subjekata. Kako Lipovecki (2011, 43–44) tvrdi subjekti se uključuju u postmodernu kulturu obećavanjem ispunjenja njihovih autentičnih želja što naziva zavоđenjem. Savremena literatura za samopomoć čitaocima predstavlja figuru celovitog i samoostvarenog pojedinca realizovanih potencijala kao ishodište lične transformacije na koju ih nagoni. Nasuprot tome, proces transformacije na koji navodi čitaocе se ispostavlja kao neprekidan, kako Žurić Jakovina tvrdi:

...kako knjige za samopomoć same u sebi istodobno uključuju i uzrok i rješenje problema, što može dovesti do zaključka da one same stvaraju, odnosno pojačavaju sliku manjka, kako bi nakon toga mogle ponuditi nadomjestak za taj manjak kroz „alate koji poboljšavaju kvalitetu života“. (Žurić Jakovina i Jakovina 2016, 338)

Dva osnovna tipa subjektivnosti

U svom radu Fuko ističe dva osnovna tipa subjektivnosti za koja tvrdi da postoje u istoriji Zapada, jedan od tih tipova naziva „hermeneutikom sopstva“ dok drugi naziva „staranjem o sebi“. Hermeneutika sopstva, prema Fukou, nastaje

u ranom srednjevekovnom hrišćanstvu. Za taj oblik subjektivnosti je karakteristično to da se subjekt prema sebi odnosi tako što različitim praksama traži određene „istine“ unutar sebe prema kojima teži da oblikuje svoju subjektivnost, što Fuko smatra represivnim oblikom subjektivnosti (Foucault 2016, 91, 109). Nasuprot tome, staranje o sebi je za Fukoa emancipatorni oblik subjektivnosti i nastaje u Staroj Grčkoj. Karakteriše ga subjektov odnos sa sobom kao sa umetničkim delom koje može oblikovati bez ikakvih nužnih „istina“ koje mora pratiti²⁷ (Fuko 1988b, 45–81).

Možemo zaključiti da savremena literatura za samopomoć predstavlja tehnologiju sopstva koja integriše hermeneutiku subjekta i staranje o sebi. Subjektivnost koju savremena literatura za samopomoć kreira svojim modovima verifikacije ispunjava imperativ postmoderne kulture i neoliberalnog režima upravljanja za konstantnim samooblikovanjem subjekata. S druge strane ona motiviše subjekte na to samooblikovanje obećanjem sreće i samoostvarenja putem njihovog postajanja autentičnim subjektima koji su u skladu sa svojom unutrašnjom istinom. Stoga možemo reći da je savremena literatura za samopomoć tehnologija sopstva neoliberalnog režima upravljanja namenjena kreiranju autonomnih subjekata koji sobom upravljaju u skladu sa pravilima tog režima. Ona je jedna od tehnologija kroz koje neoliberalni režim upravlja subjektima „kroz njihovu slobodu“ (Rose 1999, 230–231).

Zaključak

U radu smo predstavili istraživanje savremene literature za samopomoć kao tehnologije sopstva u okviru neoliberalnog režima upravljanja. Naša tvrdnja je da se ta literature može tumačiti kao produkt postmoderne kulture koja predstavlja kulturnu dimenziju neoliberalnog režima upravljanja. Kako Madsen (2015, 153) (Ole Jacob Madsen) primećuje efektivnost savremene literature za samopomoć se može videti kao rezultat njene uloge u ponovnom „začaravanju sveta“. Naime, početkom dvadesetog veka Maks Veber (Max Weber) je govorio o „raščaravanju sveta“ kao procesu nestanka koncepta onostranosti kao izvora legitimacije ideja o tome kako treba voditi život (Đurić 1964, 109–112). Madsen primećuje da se savremena literatura za samopomoć može videti kao proces ponovnog „začaravanja“ sveta usled njenih spiritualnih elemenata (Madsen 2015, 153). Možemo zaključiti da je efektivnost savremene literature za samopomoć

²⁷ Istražujući subjektivnost u neoliberalizmu Haman (Trent Hamann) ističe da bi neoliberalni ideolozi Fukoovu ideju staranja o sebi vrlo lako mogli shvatiti kao svojevršno uputstvo za preoblikovanje društva i njegovih subjekata (Hamann 2009, 48). On to tvrdi usled imperativa za konstantnom promenom koji neoliberalni režim upravljanja nameće subjektima.

u njenoj upotrebi, kako Rouz primećuje, iracionalnog i spontanog elementa u subjektu kroz koji ga subjektuje²⁸ (Rose 1999, 116–117). Savremena literatura za samopomoć stoga ponovo „začarava svet“ u kom subjekt živi predstavljajući time ono što Adam Kotsko (2018, 32–33) naziva „neoliberalnom teologijom“. U savremenoj literaturi za samopomoć subjekt postaje sopstveni bog kao i sopstveni izvor smisla – rečeno rečnikom koji smo razvili u našem radu – on postaje svoj veliki drugi²⁹.

Studije upravljanja, i pored svog interdisciplinarnog usmerenja i teorijsko-metodološke otvorenosti, sadrže inherentno ograničenje koje onemogućava celovito proučavanje literature za samopomoć iz njihove perspektive. Naime, studije upravljanja nemaju razvijene metodološke mogućnosti proučavanja recepcije literature za samopomoć među čitaocima. Usled toga ne možemo iz njihove perspektive proučavati odnos između kulturne proizvodnje i kulturne potrošnje kako to Stori (John Storey) naziva (Storey 2009, 213–237). Vukomanović (2008, 48) primećuje da razvijanje takvih metodoloških pristupa može dati širu sliku o fenomenu literature za samopomoć od onoga što studije upravljanja trenutno pružaju. Mi dodajemo da bi razvijanje takvih metodoloških pristupa za proučavanja literature za samopomoć kao empirijske oblasti uticalo na razvijanje studija upravljanja u celosti.

Literatura

- Adorno, Theodor. 1978. *Žargon autentičnosti*. Beograd: Nolit.
- Adorno, Theodor W. 2002. *The Stars Down to Earth*. London and New York: Routledge.
- Adorno, Teodor i Maks Horkhajmer. 2008. „Kulturna industrija“. U *Studije kulture*, priredila Jelena Đorđević, 66–99. Beograd: Službeni glasnik.
- Agamben, Giorgio. 2009. *The Signature of all Things: On Method*. New York: Zone Books.
- Agamben, Đorđo. 2012. *Dispozitiv i drugi eseji*. Novi Sad: Adresa.
- Altiser, Luj. 2009. *Ideologija i državni ideološki aparati*. Loznica: Karpos.
- Askehave, Inger. 2004. „If language is a game – these are the rules: a search into the rhetoric of the spiritual self-help book If Life is a Game – These are the Rules“. *Discourse & Society* 15 (1): 5–31.
- Bauman, Zigmunt. 2009. *Fluidni život*. Novi Sad: Mediteran Publishing.
- Bauman, Zygmunt and David Lyon. 2013. *Liquid Surveillance*. Cambridge: Polity Press.
- Binkley, Sam. 2014. *Happiness as Enterprise: An Essay on Neoliberal Life*. New York: Suny Press.
- Bodrijar, Žan. 1994. *O zavodjenju*. Podgorica: Oktoih.

²⁸ Značaj iracionalnog za kulturu savremenog kapitalizma primećuje i Adorno (Adorno 2002).

²⁹ Za poređenje ideje velikog drugog, koja proizilazi iz Lakanove psihoanalize, sa bogom vidi Kordić 2008.

- Boltanski, Luc and Eve Chiapello. 2007. *The New Spirit of Capitalism*. London: Verso Books.
- Cheng Martha, Rollins College. 2008. „The selves of self-help books: Framing, argument, and audience construction for social and autonomous selves“. *Lore* 6 (1): 1–27.
- Cherry Scott. 2008. „The ontology of a self-help book: a paradox of its own existence“. *Social Semiotics* 18 (3): 337–348.
- Cheng Martha, Rollins College. 2008. „The selves of self-help books: Framing, argument, and audience construction for social and autonomous selves“. *Lore* 6 (1): 1–27.
- Dean, Mitchell. 2010. *Governmentality: Power and Rule in Modern Society*. Los Angeles, London, Singapore, Washington: SAGE.
- Delez, Žil. 1989. *Fuko*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Deleuze, Gilles. 1992. „What is dispositif?“. In *Michel Foucault Philosopher* edited by Timothy J. Armstrong, 159–168 London: Routledge.
- Delez, Žil i Kler Parne. 2009. *Dijalozi*. Beograd: Fedon.
- Dolar, Mladen. 2012. „Odakle dolazi moć?“. U *Moć/mediji/&*, priredili Jodan Čekić i Jelisaveta Blagojević, 107–128. Beograd: Fakultet za medije i komunikacije.
- Dolar, Mladen. 2012. *Glas i ništa više*. Beograd: Fedon.
- Dolby, Sandra K. 2005. *Self-Help Books: Why Americans Keep Reading Them*. Urbana and Chicago: University of Illinois Press.
- du Gay, Paul. 1996. *Consumption and Identity at work*. London: SAGE Publications.
- Džejmson, Fredrik. 2015. *Kraj umetnosti ili kraj istorije*. Beograd: Art Press.
- Džemson, Fredrik. 2016. *Postmodernizam: logika kulture kasnog kapitalizma*. Podgorica: CID.
- Đurić, Mihailo. 1964. *Sociologija Maksa Vebera*. Zagreb: Matica Hrvatska.
- Effing, Mercè Mur. 2009. „The Origin and Development of Self-help Literature in the United States: The Concept of Success and Happiness, an Overview“. *Atlantis* 31 (2): 125–141.
- Fernandez, Carolina. 2008. „Capitalism, consumerism, and individualism: Investigating the rhetoric of The secret“. Doctoral dissertation, University of South Florida.
- Frank, Thomas. 1998. *The Conquest of Cool*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Foucault, Michel. 2016. *About the Beginning of the Hermeneutics of the Self*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Fink, Bruce. 2009. *Lakanovski subjekt*. Zagreb: Kruzak.
- Fuko, Mišel. 1988. *Istorija seksualnosti – korišćenje ljubavnih uživanja*. Beograd: Prosveta.
- Fuko, Mišel. 1988. *Istorija seksualnosti – staranje o sebi*. Beograd: Prosveta.
- Fuko, Mišel. 1997. *Nadzirati i kažnjavati*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Fuko, Mišel. 2003. *Hermeneutika subjekta*. Novi Sad: Svetovi.
- Fuko, Mišel. 2005. *Rađanje biopolitike*. Novi Sad: Svetovi.
- Fuko, Mišel. 2010. „Prašina i oblak“. U *Mišel Fuko: Spisi i razgovori* priredio Mladen Kozomara, 281–313. Beograd: Fedon.
- Fuko, Mišel. 2012. *Moć i znanje*. Novi Sad: Mediteran Publishing.
- Fuko, Mišel. 2014. *Bezbednost, teritorija, stanovništvo*. Novi Sad: Mediteran Publishing.
- Fuko, Mišel. 2014. *Tehnologije sopstva*. Loznica: Karpos.

- Fuko, Mišel. 2017. „Dva ogleđa o subjektu moći“. U *Mišel Fuko: Iza strukturalizma i hermeneutike*, uredili Drajfus, Hjubert. L. i Pol Rabinov, 286–309. Novi Sad: Mediteran Publishing.
- Giddens, Anthony. 1991. *Modernity and Self-Identity*. Cambridge: Polity Press.
- Gordon, Colin. 1991. „Governmental Rationality: An Introduction“. In *The Foucault Effect*, edited by Burchell, Graham, Colin Gordon and Peter Miller, 1–52. Chicago: The university of Chicago Press
- Hamann, Trent H. 2009. „Neoliberalism, Governmentality, and Ethics“. *Foucault Studies* (6): 37–59.
- Han, Beatrice. 2002. *Foucault's Critical Project*. Stanford: Stanford University Press.
- Harvey, David. 1992. *The Condition of Postmodernity*. Cambridge: Blackwell Publishers
- Hazleden, Rebecca. 2003. „Love yourself; The relationship of the self with itself in popular self-help texts“. *Journal of Sociology* 39 (4): 413–428.
- Hit, Džozef i Endriju Porter. 2011. *Prodaja pobunjenika*. Beograd: Hedone.
- Illouz, Eva. 2008. *Saving the Modern Soul: Therapy, Emotions, and the Culture of Self-Help*. Berkeley, Los Angeles and London: University of California Press.
- Jakovina Žurić, Iva. 2013. „Priručnici za samopomoć—tekst i kontekst (samo)pomoći“ https://www.academia.edu/5905754/Priručnici_za_samopomoć_-_tekst_i_kontekst_samo_pomoći_Self-help_books_-_text_and_context_of_self_help
- Jakovina Žurić, Iva. 2014. „Samopomoć kao kulturalni fenomen: kontekstualni aspekt nastanka i razvoja knjiga za samopomoć i psihoterapijskog diskursa“. *Holon* 4 (1): 5–34.
- Jakovina Žurić, Iva i Trpimir Jakovina. 2016. „Pojam identiteta i njegov odnos prema društvenom poretku u knjigama za samopomoć“. *Revija za sociologiju* 46 (3): 325–349.
- Kauzlarić, Goran. 2015. „‘New Age’ duhovnost kao kulturna logika kasnog kapitalizma“. *Kultura* 146: 40–60.
- Kauzlarić, Goran. 2016. „New Age: a Modus of hegemony“. In *Thinking Beyond Capitalism* edited by Aleksandar Marković, Mark Losoncz and Igor Krtolica. Belgrade: Institute for Philosophy and Social Theory.
- Klepec, Peter. 2016. *Profitabilne strasti*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Kordić, Radoman. 2008. *Želja: Početak mišljenja*. Pančevo: Mali Nemo.
- Kotsko, Adam. 2018. *Neoliberalism's Demons*. Stanford: Stanford University Press.
- Kozomara, Mladen. 2001. *Subjektivnost i moć*. Beograd: Plato.
- Lasch, Christopher. 1976. *Narcistička kultura*. Zagreb: Naprijed.
- Lichterman, Paul. 1992. „Self-help reading as a thin culture“. *Media, Culture & Society* 14 (3): 421–477.
- Lipovecki, Žil. 2008. *Paradoksalna sreća*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Lipovecki, Žil. 2011. *Doba praznine*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Lošonc, Alpar. 2009. *Moć kao društveni događaj*. Novi Sad: Adresa.
- Madsen, Ole Jacob. 2015. *Optimizing the Self Social: Representations of Self-Help*. London and New York: Routledge.

- McGee, Micki. 2005. *Self-Help, Inc.: Makeover Culture in American Life*. Oxford: Oxford University Press.
- McGowan, Todd. 2004. *The End of Dissatisfaction?* New York: State University of New York Press.
- Miller, Peter and Nikolas Rose. 2008. *Governing The Present*. Cambridge: Polity Press.
- Nilson, Herman. 1998. *Foucault and The Games of Truth*. London: Macmillan Press.
- Purser, Ronald E. 2019. *McMindfulness: How Mindfulness Became the New Capitalist Spirituality*. London: Repeter Books.
- Purser, Ronald E, David Forbes and Adam Burke, eds. 2016. *Handbook of Mindfulness: Culture, Context, and Social Engagement*. Switzerland: Springer.
- Ratner, Carl. 2019. *Neoliberal Psychology*. Switzerland: Springer.
- Rimke, Heidi Marie. 1997. „(Re)Constructing the Ethical Self: Self-Help Literature as a contemporary Project of. Moral Regulation“. Master's thesis. The Faculty of Graduate Studies, Department of Sociology and Anthropology, Carleton Univesity.
- Rindfleish, Jennifer. 2014. „Self-Help Books as Consumption Objects: A Panopticon of Self-surveillance in Consumer Culture“. *UNE Business School Occasional Papers* (4): 4–16.
- Rose, Nikolas. 1999. *Governing the Soul: The Shaping of the Private Self*. London: Free Association Books.
- Senet, Ričard. 2007. *Kultura novog kapitalizma*. Beograd: Arhipelag.
- Spivak, Gayatri Chakravorty. 1993. *Outside in the Teaching Machine*. New York: Routledge.
- Storey, John. 2009. *Cultural Theory and Popular culture: An Introduction*. London: Pearson Longman.
- Strozier, Robert M. (2002). *Foucault, Subjectivity and Identity*. Detroit: Wayne state University Press.
- Vrcelj, Sofija i Jasminka Zloković. 2006. „Savjeti u ‘self literaturi’ – časopisu za mlade“. *Pedagoški istraživanja* 3 (2): 171–180.
- Vukomanović, Bogdan. 2018. „Čitajući neoliberalizam: terapijski i spiritualni elementi literature za samopomoć u postsocijalističkoj Srbiji“. *Glasnik Etnografskog muzeja* 82: 33–52.
- Walch, Zack. 2016. „A Meta-Critique of Mindfulness Critiques: From McMindfulness to Critical Mindfulness“. In *Handbook of Mindfulness: Culture, Context, and Social Engagement*, edited by Ronald E. Purser, David Forbes and Adam Burke, 153–166. Switzerland: Springer.
- Williams, Raymond. 1977. *Marxism and Literature*. Oxford: Oxford University Press.
- Wilson, Jeff. 2016. „Selling Mindfulness: Commodity Lineages and the Marketing of Mindful Products“. In *Handbook of Mindfulness: Culture, Context, and Social Engagement*, edited by Ronald E. Purser, David Forbes and Adam Burke, 109–120. Switzerland: Springer.
- White, Hayden. 1986. *Tropics of Discourse*. Baltimore: Johns Hopkins University Press
- Williams, Caroline Athlone Press.
- Woodstock, Louise. 2007. „Think About It: The Misbegotten Promise of Positive Thinking Discourse“. *Journal of Communication Inquiry* 31 (2): 166–189.

Milan Urošević

Institute for Philosophy and Social Theory,
University of Belgrade, Serbia

*Contemporary Self-Help Literature:
An Analysis From the Perspective of Governmentality Studies*

In this paper we will be analyzing contemporary self-help literature through the lens of what is usually called „governmentality studies“. These studies originate in the thought of Michel Foucault therefore we will begin our paper by presenting his theoretical framework for analyzing governmentality. The concept of the „dispositif“ will be explained as a network of power relations aimed at governing individuals. „Subjection“ is a concept we will be using and it will be explained as a process of making individuals a part of a dispositif. Also the concept of „subjectivity“ will be used, defined as a relation that an individual has with himself through which he governs himself and the concept of „technologies of the self“ defined as a set of discourses through which subjectivity is formed. Our idea is to research contemporary self-help literature as a technology of the self through which an individual governs himself according to the rules of a certain dispositif therefore. In the next part of our paper we will present the context of our research which will be described as a change in governmentality regimes in the second half of the twentieth century. We will present that change as a transition from a disciplinary regime of governmentality to the neoliberal regime. In the next part of our paper we will define self-help literature as a discursive technology of the self that aims at getting its readers to see themselves as having a problem that requires them to transform themselves and therefore achieve happiness. Next we will present a short history of self-help literature dividing it into three phases that differ in the relation authors have to their readers and in the figure of the big other whose ideas the authors claim to represent. We will claim that our object of research is the third period of the development of self-help literature beginning in the eighties. Next we will present our research that will be conducted by using Foucault's theoretical discourse developed in the second volume of his *History of Sexuality*. We will conclude that contemporary self-help literature can be seen as a technology of the self that transforms the reader's subjectivity in order to make them govern themselves as autonomous subjects that seek to fulfill their innermost desires. Therefore we will claim that contemporary self-help literature can be seen as a technology of the self of the neoliberal governmentality regime.

Key words: self-help literature, Foucault, neoliberalism, technologies of the self, subjectivity, governmentality studies

*La littérature contemporaine d'auto-assistance:
Une analyse dans la perspective des études de gestion*

Dans cet article nous analyserons la littérature contemporaine d'auto-assistance en utilisant les concepts développés dans le cadre du courant théorique appelé „études de gestion“, dont l'origine remonte à l'œuvre de Michel Foucault. Dans la première partie de notre travail nous exposerons les principales notions que nous utiliserons dans notre recherche comme celles de dispositif, de subjectation, de subjectivité et la notion de la technologie du soi qui sera la plus importante pour les besoins de notre travail.. Ensuite nous exposerons le contexte de notre investigation que constitue le changement opéré du régime disciplinaire de gestion en un régime néolibéral dans la deuxième moitié du vingtième siècle. Nous passerons alors à une définition plus précise de la littérature d'auto-assistance, et ensuite à l'exposé de sa brève histoire. Ensuite nous effectuerons une analyse de la littérature contemporaine d'auto-assistance en nous appuyant sur le discours théorique de Foucault développé dans le deuxième tome de son *Histoire de la sexualité* comme de notre outil méthodologique. Nous concluons que la littérature contemporaine d'auto-assistance est une technologie de la puissance du régime néolibéral de gestion qui sert à la formation des sujets lui convenant.

Mots clés: littérature d'auto-assistance, Foucault, néolibéralisme, technologies du soi, subjectivité, études de gestion

Primljeno / Received: 18.05.2020.

Prihvaćeno / Accepted: 16.08.2020.

Dragana Antonijević

*Odeljenje za etnologiju i antropologiju,
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu*

dantonij@f.bg.ac.rs

Miloš Rašić

Etnografski institut SANU, Beograd

milos.rasic@ei.sanu.ac.rs

Ana Banić Grubišić

*Institut za etnologiju i antropologiju,
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu*

agrubisi@f.bg.ac.rs

Šta mladi u Srbiji i dijaspori (ne)znaju o nematerijalnom kulturnom nasleđu Srbije?*

Apstrakt: Članak predstavlja rezultat rada na projektu „Istraživanje poznavanja i očuvanja nematerijalnog kulturnog nasleđa kod omladine u Srbiji i dijaspori“ realizovanog tokom 2019. godine. Imajući u vidu preporuke UNESCO-a da je potrebno edukovati omladinu o značaju kulturnog nasleđa, budući da je ta populacija ključna u procesima njegove dalje održivosti, projekat je osmišljen s namerom da se sprovede informativno i eksplorativno istraživanje o tome koliko mladi u Srbiji i dijaspori poznaju elemente nematerijalnog kulturnog nasleđa zaštićene u Nacionalnom registru NKN Republike Srbije. Tehnikom neprobabilističkog uzorkovanja izabrana je ciljna grupa, a nju je činio prigodan uzorak mladih koji su članovi kulturno-umetničkih društava u Zrenjaninu, Užicu, Kraljevu, Nišu, Baletske škole u Novom Sadu, kao i treća generacija srpskih iseljenika u Beču, Parizu i Kalgariju koji su članovi tamošnjih KUD-ova. Osnovni istraživački instrument činio je upitnik s otvorenim odgovorima, a podaci dobijeni tim putem prošireni su kasnije intervjuima. Prikupljeno je 66 popunjenih upitnika, 33 iz Srbije i 33 iz dijaspore. Analiza odgovora pokazala je da je nivo znanja mladih o NKN na relativno niskom nivou.

Ključne reči: nematerijalno kulturno nasleđe, omladina, Srbija, dijaspora, kulturno-umetnička društva, Nacionalni registar NKN Srbije

* Tekst je rezultat rada na projektu „Istraživanje poznavanja i očuvanja nematerijalnog kulturnog nasleđa kod omladine u Srbiji i dijaspori“ koje je finansiralo Ministarstvo kulture i informisanja RS; a takođe i rezultat rada na projektima „Antropološko proučavanje Srbije – od kulturnog nasleđa do modernog društva“ (br. 177035) i projekta „Multietnicitet, multikulturalnost, migracije – savremeni procesi“ (br. 177027) koje u celosti finansira Ministarstvo za prosvetu, nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

Uloga mladih u očuvanju i prenošenju nematerijalnog kulturnog nasleđa: mogućnosti i ograničenja

Konvencija o očuvanju nematerijalnog kulturnog nasleđa,¹ usvojena na Generalnoj konferenciji UNESCO-a 17. oktobra 2003. godine u Parizu, istakla je kao svoj osnovni cilj očuvanje nematerijalnog kulturnog nasleđa, podizanje svesti kako o njegovom značaju tako i o međusobnom uvažavanju, obezbeđivanje međunarodne saradnje i pomoći, kao i edukaciju lokalnih grupa, stručnih lica i mladih u cilju obezbeđivanja očuvanja nematerijalnog kulturnog nasleđa (u daljem tekstu NKN). Prema *Konvenciji*, nematerijalno kulturno nasleđe označava prakse, predstave, izraze, znanja, veštine, kao i instrumente, predmete, artefakte i kulturne prostore koji su sa njima povezani – koje zajednice, grupe i pojedinci prepoznaju kao deo svog kulturnog nasleđa (UNESCO 2003 čl. 2.1.). Ono na čemu Konvencija insistira jeste „živa priroda nematerijalnog kulturnog nasleđa“ (Kraus 2011, 12) koje može obuhvatati usmene tradicije i izraze, izvođačke umetnosti, običaje, rituale i svečanosti, znanja i običaje koji se tiču prirode i svemira, veštine vezane za tradicionalne zanate (UNESCO 2003 čl. 2.2.). Pod „očuvanjem“ u Konvenciji se podrazumevaju akcije i mere koje nastoje da obezbede upotrebljivost NKN, uključujući identifikovanje i dokumentovanje elemenata, njihovo očuvanje i zaštitu, zatim promociju, vrednovanje i prenošenje, posebno kroz formalno i neformalno obrazovanje, kao i revitalizaciju različitih aspekata takvog nasleđa (UNESCO 2003 čl. 2.3.).

U osnovi ideje zaštite i očuvanja NKN stoji odavno poznati, (ne)opravdani strah da će se, usled procesa globalizacije, demografskih, tehnoloških i društveno-ekonomskih promena u industrijskim i postindustrijskim društvima zauvek izgubiti i zaboraviti elementi nematerijalnog kulturnog nasleđa. Ta hitnost da se duhovno kulturno nasleđe i tradicija otrgnu od zaborava i nestanka, da se zabeleže, sakupe, mapiraju i arhiviraju, zapravo je prilično stara ideja, vezana za početke i dalji razvoj folkloristike i etnologije još od sredine 19. veka, pa se čini da je proces opisao pun krug od oko sto pedeset godina i doživeo svoju revitalizaciju sa terminološkom promenom (v. Kuutma 2016, 52; Hafstein 2013, 42; Hameršak i Pleše 2013, 7). Kako primećuje Kristina Kuutma, terminološka promena, napuštanjem pređašnjeg naziva „folklor“ ili „narodna/tradicionalna kultura“ zarad novog, navodno univerzalno inkluzivnog termina – „nematerijalno kulturno nasleđe“ – neopterećenog omalovažavajućim konotacijama na inferiornost folkloru ili inferiornost posebnih društvenih grupa, nije donela mnogo i u promeni koncepcije i pristupa budući da se i dalje insistira na popisivanju i pravljenju registara NKN uz imperativ očuvanja pod pritiskom straha od ne-

¹ <https://ich.unesco.org/en/convention>; <http://www.nkns.rs/sites/default/files/documents/konvencija.pdf>

stanka (Kuutma 2012, 24; Kuutma 2016, 52). Deluje da se teži okamenjivanju, kodifikovanju i birokratizovanju tradicijskih praksi i znanja, doduše samo onih odabranih i promovisanih kao vrednih zaštite u nacionalnim i internacionalnim registrima, čime se nematerijalno kulturno nasleđe, po rečima Valdimara Hafstejna „ugrađuje u službenu kulturu kao arhaizam“ (Hafstein 2013, 56).

Treba li čuvati nematerijalno kulturno nasleđe po svaku cenu i može li se ono uspešno očuvati ako se imaju u vidu neminovne promene običaja, socio-ekonomskog i kulturnog konteksta, okolnosti izvedbe/prakse, kao i neželjene nuspojave u procesu zaštite i očuvanja NKN-a (v. Hameršak i Pleše 2013; Hafstein 2015; Hameršak 2016), posebno je pitanje. U tom smislu, Valdimar Hafstejn metaforično kaže da je nematerijalno nasleđe „kulturna bolest“, dok bi zaštita predstavljala dugotrajni tretman „izlečenja“ koji, međutim, ne daje uvek zadovoljavajuće rezultate, a ponekad može i da pogorša stanje „bolesnika“ (Hafstein 2015, 284, 286).

No, UNESCO-ov projekat je nastojao da istakne značaj NKN kao živog fenomena koji mora da nastavi da se aktivno stvara, održava i transformiše (Kraus 2011, 12). Shodno tome, Rodni Herison ističe značaj aktivnog dijaloškog modela nasleđa u kome značajnu ulogu ima međudnos ljudi, objekata, mesta i praksi (Harrison 2013, 229).

U procesu očuvanja NKN-a kao „živog fenomena“ posebna uloga je data mladima budući da se NKN shvata kao svojevrsna poveznica između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti zajednica, te je generacijska transmisija u samoj srži određenja NKN: „ovakvo nematerijalno kulturno nasleđe koje se prenosi sa generacije na generaciju, zajednice i grupe iznova stvaraju, u zavisnosti od njihovog okruženja, njihove interakcije sa prirodom i njihove istorije, pružajući im osećaj identiteta i kontinuiteta i na taj način promovišući poštovanje prema kulturnoj raznolikosti i ljudskoj kreativnosti“ (UNESCO 2003 čl. 2.1.). S tim u vezi, već u samom uvodu Konvencije naglašava se potreba da se „izgradi veća svest, posebno kod mlađih generacija o značaju NKN i njegovog očuvanja“, dok se u delu koji se tiče obrazovanja izričito navodi da je „svaka država ugovornica dužna da svim odgovarajućim sredstvima obezbedi prepoznavanje, poštovanje i vrednovanje NKN u društvu, naročito kroz obrazovne, informativne i programe za podizanje svesti, namenjene javnosti, a naročito mladim ljudima“ (UNESCO 2003 čl.14). Jedan od važnih proklamovanih ciljeva u edukaciji mladih jeste i njihovo profesionalno osposobljavanje i mogućnost zapošljavanja u domenu zaštite NKN kako bi se smanjila nezaposlenost mladih u Evropi (v. Celi and Moore Jr. 2015). Pitanje je, međutim, da li se tako zamišljeno obrazovanje mladih o NKN i njegovoj zaštiti završava na radionicama i prigodnim kursevima ili se ima u vidu visoko obrazovanje na fakultetskim odeljenjima za etnologiju i folkloristiku?!

Na tragu ideje da ključnu ulogu u očuvanju i zaštiti NKN treba da imaju mladi, UNESCO je u saradnji sa EU pokrenuo projekat *2018 Evropska godina*

*kulturnog nasleđa: angažovanje mladih za inkluzivnu i održivu Evropu (2018 European Year of Cultural Heritage: Engaging Youth for an Inclusive and Sustainable Europe*²). Projekat je posvećen podizanju svesti o značaju NKN među decom i omladinom, kao i izradi uputstava o načinima uključivanja elemenata NKN-a u školsko gradivo i različite vannastavne aktivnosti sa ciljem da mladi postanu što bolji zastupnici kulturnog nasleđa svojih zemalja, ali i osposobljeni da primene prakse očuvanja i zaštite. Sličan je bio i projekat *Heritage Hubs*, 2018–2019. godine, takođe vezan za obeležavanje Evropske godine kulturnog nasleđa, koji je na različite interaktivne načine, raznovrsne aktivnosti i međusobne posete sproveo edukaciju omladine iz Finske, Srbije i Španije o sopstvenom i tuđem kulturnom nasleđu³. Kao rezultat projekta nastao je *Priručnik za edukaciju o kulturnom nasleđu / Manual For Cultural Heritage Education* (Nikolić, Nurmi and Andonegui 2019) koji na informativan način nudi praktičan vodič za rad i savete o načinu uključivanja i obrazovanja mladih vezano kako za materijalno tako i nematerijalno kulturno nasleđe.

Imajući u vidu navedene projekte i preporuke Uneska da je potrebno edukovati omladinu o značaju kulturne baštine, opravdano je zapitati se da li i koliko mladi uopšte znaju šta je to nematerijalno kulturno nasleđe i kakav odnos imaju prema tome. Autori nekih evropskih projekata, posvećenih edukaciji mladih, došli su do zaključka da mladi najčešće ne znaju tačno šta je kulturno nasleđe, da je to za njih nešto staro i okoštalo, da sa njim često nemaju nikakvog dodira ili, ako imaju, da nisu dovoljno svesni njegovog značaja i vrednosti, da mnogi ne prave razliku između materijalnog i nematerijalnog nasleđa, da im pojam vremena, artefakata i praksi iz prošlosti koje treba očuvati ne znače isto kao i zaštitarima kulturnog nasleđa, te da su, konačno, marginalizovana društvena grupa koju, iako se računa da će prenositi znanje budućim generacijama, niko ne pita šta njima znači kulturno nasleđe i šta je to što bi oni štitili (Madgin et al. 2016, 2, 5; Nikolić, Nurmi and Andonegui 2019, 74–75).

O projektu poznavanja NKN kod mladih u Srbiji i dijaspori

Polazeći od navedenih saznanja i preporuka UNESCO-a, želeli smo da sprovedemo informativno, preliminarno istraživanje o tome da li i koliko mladi u Srbiji i dijaspori poznaju pojam i značaj nematerijalnog kulturnog nasleđa. Nismo

² <https://ich.unesco.org/en/engaging-youth-for-an-inclusive-and-sustainable-europe-01051>. U ovaj projekat koji se sprovodio u 28 evropskih škola, čija je realizacija započela u januaru 2019. a trebalo je da traje do marta 2020, uključeni su bili mladi uzrasta od 11 do 18 godina, kao i njihovi učitelji.

³ <https://heritagehubs.eu/wp-content/uploads/2020/03/HH-Manual-Ingles-Webrev2.pdf>. Projektom je sa srpske strane rukovodio Urban Development Centre iz Beograda, a bile su uključene škole iz Beograda, Zaječara i Grocke.

imali nikakvu početnu naučnu hipotezu koju bismo dokazivali ili opovrgavali, budući da nismo znali unapred kakvo je i koliko znanje naše omladine o NKN, tim pre što takvih istraživanja i objavljenih podataka u našoj nauci nema. Ipak, sagledavši listu zaštićenih elemenata NKN u Nacionalnom registru Srbije, imali smo izvesne sumnje i pretpostavke o nivou poznavanja tih elemenata kod mladih, o čemu će biti više reči u zaključku rada.

Projekat *Istraživanje poznavanja i očuvanja nematerijalnog kulturnog nasleđa kod omladine u Srbiji i dijaspori* realizovali smo u okviru Etnološko-antropološkog društva Srbije tokom 2019. godine. Želeli smo da saznamo da li znaju da opišu ili objasne pojedine odabrane elemente NKN koji su zaštićeni u Nacionalnom registru nematerijalnog kulturnog nasleđa Republike Srbije⁴.

Metodologija istraživanja

Budući da je bilo nemoguće obuhvatiti celokupnu populaciju mladih, opredelili smo se za *neprobabilističku ili neslučajnu tehniku uzorkovanja* (Taherdoost 2016, 22–23) koja se obično koristi u eksploratornoj fazi kvalitativnih istraživanja. Takva vrsta neslučajnog uzorkovanja podrazumeva da istraživač, na osnovu svog suda i procene, utiče na odabir elemenata uzorka iz osnovnog skupa populacije. Treba istaći da ovaj uzorak ne mora biti reprezentativan jer kada se radi metodom neprobabilističkog uzorkovanja naglasak je na relativno manjim uzorcima i na kvalitativnoj analizi, dok se u odabiru ispitanika prednost smišljeno daje određenoj grupi populacije (Taherdoost 2016, 22). Pritom, bili smo svesni toga da primena uzorka nužno podrazumeva mogućnost prisustva greške, bilo u izboru uzorka, bilo tokom ispitivanja, što se nikada ne može u potpunosti otkloniti. Odabrali smo kombinovanu metodu izbora *prigodnog uzorka (convenience sampling)* zasnovanog na našem *vrednosnom sudu (purposive or judgmental sampling)*, a taj uzorak su činili članovi⁵ iz odabranih kulturno-umetničkih društava u Srbiji i dijaspori sa kojima smo imali već uspostavljene kontakte ili sa kojima smo mogli da ostvarimo saradnju, budući da iz nekih KUD-ova koje smo kontaktirali nismo dobili povratne odgovore.

⁴ Republika Srbija je Konvenciju ratifikovala 2010. godine čime su obezbeđeni zakonski uslovi za implementaciju sistema zaštite i očuvanja nematerijalnog kulturnog nasleđa u zemlji (Drača Muntean 2011, 26). Centar za nematerijalno kulturno nasleđe Srbije započeo je sa radom 2012. godine pri Etnografskom muzeju u Beogradu (Lukić Krstanović 2016, 231). Iste godine formiran je i Nacionalni registar nematerijalnog kulturnog nasleđa čime je započeto sistematsko i organizovano upisivanje elemenata koji predstavljaju deo živog kulturnog nasleđa Srbije (Filipović 2018, 5). Lista elemenata nematerijalnog kulturnog nasleđa Republike Srbije dostupna je na sledećoj internet stranici: <http://www.nkns.rs/cyr/elementi-nkns>.

⁵ Raspon godina rođenja naših ispitanika kretao se između 1996. i 2004. godine, s izuzetkom tri ispitanika koji su bili rođeni početkom 90ih.

Prigodan uzorak su, stoga, činili članovi kulturno-umetničkih društava iz Srbije: KC „Svetozar Marković“, Zrenjanin; KUD „Sevojno“, Užice; KUD „Riznica“, Kraljevo; AKUD „Oro“, Niš i Baletska škola u Novom Sadu, Odsek za narodnu igru. Iz dijaspore učestvovali su: KC „Stevan Mokranjac“, Beč (Austrija), KUD „Jedinstvo“, Beč (Austrija), KUD „Frula“, Kalgari (Kanada) i KUD „Biseri“, Pariz (Francuska).

Na osnovu prethodnog iskustva rada sa članovima KUD-ova u zemlji i inostranstvu⁶, prepostavili smo da bi oni mogli imati nešto veće znanje o NKN od šire omladinske populacije, s obzirom na to da su kroz svoj angažman u folklornim sekcijama u većem dodiru s nekim elementima nematerijalnog kulturnog nasleđa (nošnja, muzika, igre, pesme, instrumenti). U dijaspori problem percepcije i upotrebe kulturnog nasleđa postaje još važnija tema, naročito među pripadnicima treće i četvrte generacije naših iseljenika koji su rođeni i socijalizovani u inostranstvu. Rad nacionalnih klubova u inostranstvu veoma je razvijen, uključujući danas u svoje aktivno članstvo potomke naših iseljenika, vršeći uticaj na njihovu etničku svest i kulturni identitet, a takođe i pomažući u tome da mlađe generacije ostanu u kontaktu sa srpskim jezikom (v. Rašić 2017)⁷. Svojim aktivnostima u klubovima, oni pokazuju interesovanje za kulturu svojih predaka, tragajući tako za svojim korenima. Upravo je stoga važno da se među tim generacijama istraže i dokumentuju načini na koje oni poznaju i percipiraju elemente nematerijalnog kulturnog nasleđa zemlje porekla. Paralelno s tim, bilo nam je važno da ustanovimo koliko je znanje među članovima KUD-ova u Srbiji, da uporedimo nalaze i u nekoj od narednih faza istraživanja predložimo oblike edukacije mladih o elementima NKN, oslanjajući se takođe i na već pomenuti *Priručnik za edukaciju o kulturnom nasleđu*.

⁶ S članovima i rukovodiocima kulturno-umetničkih društava u Srbiji i dijaspori ranije smo radili kroz sledeće projekte Etnološko-antropološkog društva Srbije: „Istraživanje rada kulturno-prosvetnih udruženja Srba u Beču na očuvanju kulturnog identiteta“ (2016. godine, finansijer Ministarstvo spoljnih poslova RS – Uprava za saradnju s dijasporom i Srbima u regionu); „Nematerijalno kulturno nasleđe u kulturno-umetničkim društvima i kulturno-prosvetnim udruženjima u Srbiji i dijaspori – edukacija i prezentacija“ (2017. godine, finansijer Ministarstvo kulture i informisanja RS); „Odnos prema identitetu: istraživanje statusa treće i četvrte generacije srpskih migranata u Beču“ (2019. godine, finansijer Ministarstvo spoljnih poslova RS – Uprava za saradnju s dijasporom i Srbima u regionu). Delimični nastavak ovog istraživanja realizovaće se 2020. godine kroz projekat EADS „Aspekti integracije treće i četvrte generacije migranata u Austriji“ koji finansira Uprava za saradnju s dijasporom i Srbima u regionu.

⁷ Rad klubova migranata iz bivše Jugoslavije danas se odvija „na osnovama politike iskazivanja nacionalnog identiteta, a kao glavni cilj delovanja klubova rukovodioci ističu očuvanje tradicije i identiteta poimajući ih esencijalistički, kao zatvorene kategorije koje treba čuvati i prezentovati“ (Rašić 2017, 698).

Da bismo sproveli istraživanje odabrali smo kao osnovni instrument *upitnik s otvorenim odgovorima*⁸, odnosno formu *upitnika za samostalno popunjavanje* (Bernard 2006, 252), koje smo prilagodili kvalitativnom pristupu (v. Vučinić-Nešković 2013, 179). Prednost takvog upitnika sastoji u nekoliko faktora: a) dobijanje neposrednijih, kvalitativnih podataka; b) sloboda ispitanika u formulisanju odgovora; c) mogućnost dobijanja veće količine podataka; d) postavljanje složenijih i brojnijih pitanja koja je moguće meriti raznim tehnikama; e) kad je važno izmeriti značaj neke teme za ispitanika; f) kada postoji više mogućih odgovora; g) prednost dolazi do izražaja posebno kada se ispitivanje izvodi na širem geografskom području, što je bio slučaj s našim projektom; h) prednost se ogledala u tome što smo uspjeli da za relativno kratak vremenski period obezbedimo veliki broj odgovora iz različitih gradova i država; i) prednost je bila i u ekonomskom smislu, budući da smo upitnike prikupili bez većih novčanih troškova.

S druge strane, bili smo svesni i nedostataka takve metode: a) svaki odgovor na otvorena pitanja predstavlja specifičnu građu koju nije lako uopštiti niti statistički kategorisati; b) iscrpnost odgovora zavisi od znanja i raspoloženja ispitanika, kao i njihove spremnosti da odgovaraju; c) ispitanici mogu koristiti različite kriterijume za odgovore; d) odgovori mogu biti uži ili širi od očekivanog; e) oduzimanje dosta vremena kod kodiranja, skaliranja ili tabeliranja odgovora; f) mana ovog pristupa je bila i ta što nismo imali mogućnost da ispitanicima tokom samog popunjavanja upitnika postavljamo dodatna pitanja.

S obzirom na to da svaki metod ispitivanja ima svoje dobre i loše strane, da bismo dobili odgovore na pitanja o poznavanju elemenata nematerijalnog kulturnog nasleđa smatrali smo da je pisani upitnik s otvorenim odgovorima u datoj situaciji bio najbolji pristup. Nekih konkretnih problema i ograničenja smo postali svesniji tek nakon dobijanja odgovora i uočavanja izvesnih propusta, o čemu će biti više reči u diskusiji rezultata.

U svakom KUD-u smo imali po jednog ključnog sagovornika i pomagača prilikom angažovanja ispitanika iz folklornih sekcija radi popunjavanja upitnika, a to su uglavnom bili umetnički rukovodioci izvođačkih ansambala koji su preuzimali popunjene ankete, skenirali ih i vraćali nam na dalju obradu.⁹

⁸ Izvor informacije o prednostima i manama upitnika s otvorenim odgovorima: v. Milić 1965, 413, 435–437; kao i predavanje prof. dr Mire Kačar, dostupno na: <https://www.bpa.edu.rs/FileDownload?filename=b3edb4a2-0975-4bc3-8109-380239cff414.pdf&originalName=10001.pdf>. Milić u svojoj studiji ima obimnu raspravu o tome da li se kvalitetniji rezultati dobijaju upitnikom koji nudi zatvorena ili onim koji ima otvorena pitanja (Milić 1965, 408–417).

⁹ Ovom prilikom se zahvaljujemo profesorima i umetničkim rukovodiocima koji su nam bili posrednici u pribavljanju upitnika: Mirjani Raić Tepić iz Baletske škole u Novom Sadu; Miloradu Runji iz SKC-a „Mokranjac“, Beč; Borisu Stojkoviću iz KUD-a „Jedinstvo, Beč; Bojanu Rajliću iz KUD-a „Frula“, Kalgari; Ognjenu Markoviću iz KUD-a „Biseri“, Pariz; Neveni Delić iz KUD-a „Sevojno“, Užice; Aleksi Šerbuli iz

Elementi upitnika

Upitnici su bili sastavljeni na srpskom jeziku na kome su bili i svi odgovori, osim dva odgovora iz Kalgarija koji su bili na engleskom jeziku. Naše iskustvo rada s migrantima u Beču pokazalo je da je velika većina pripadnika treće i četvrte generacije u dijaspori bilingvalna, da odlično razumeju i uglavnom sasvim dobro govore srpski jezik, stoga smo smatrali da je ispravno poslati upitnike na našem i njihovom maternjem jeziku. Jezička kompetentnost potomaka naših iseljenika u velikoj meri zavisi od faktora iz okruženja: od toga koliko njihovi roditelji insistiraju na poznavanju maternjeg jezika, da li u stranoj zemlji žive u brojnom okruženju svojih sunarodnika gde na svakodnevnom nivou mogu da komuniciraju na jeziku svog etničkog porekla; da li učestvuju u aktivnostima kulturno-umetničkih klubova zasnovanih na etničkoj osnovi i slično. U situaciji da ponešto nisu dobro razumeli u pomoć su priskakali saradnici-pomagači iz KUD-ova koji su im pružali neka dodatna objašnjenja.

Na početku upitnika nalazilo se tekstualno upoznavanje s pojmom „nematerijalno kulturno nasleđe“, njegovim značajem za opštečovečansku kulturnu baštinu, kao i podatak o Uneskovoj Konvenciji o nematerijalnom kulturnom nasleđu i Registru NKN čovečanstva donetih 2003. godine, kao i obaveštenje o postojanju Nacionalnog registra NKN Srbije na kome se trenutno nalazi 49 zaštićenih elemenata.¹⁰ U uvodnom delu od ispitanika smo tražili da upišu svoje ime i prezime, mesto i godinu rođenja, ime kulturno-umetničkog društva čiji su članovi, te razlog za učlanjivanje u KUD.

Upitnik se sastojao iz tri dela. Prvi deo upitnika činilo je jedno pitanje zatvorenog tipa gde je trebalo tačno zaokružiti tri elementa sa nacionalne liste Srbije koji su ušli na Uneskovu Reprezentativnu listu nematerijalnog kulturnog nasleđa čovečanstva, a to su: *porodična slava*¹¹, *kolo*¹² i *pevanje uz gusle*¹³. Ispitanicima smo ponudili šest elemenata NKN-a i naveli da treba da zaokruže tri

SKC-a „Svetozar Marković“, Zrenjanin; Igoru Gudiću iz KUD-a „Riznica“, Kraljevo i Milanu Ristiću iz AKUD-a „Oro“, Niš.

¹⁰ Verovatno bi bilo zanimljivo saznati odgovore na to kako oni razumeju pojam „kulturno nasleđe“, ali smo posle izvesnog razmišljanja odustali od tog pitanja i odlučili da im sami damo osnovnu definiciju NKN i na taj način olakšamo odgovaranje na upitnik.

¹¹ „Porodična slava“ je upisana na Uneskovu Reprezentativnu listu nematerijalnog kulturnog nasleđa čovečanstva u novembru 2014. godine. Videti: <http://www.nkns.rs/cyr/slava-na-uneskovoj-reprezentativnoj-listi-nematerijalnog-kulturnog-nasledja-chovechanstva>.

¹² „Kolo, tradicionalna narodna igra“ upisano je na Uneskovu Reprezentativnu listu nematerijalnog kulturnog nasleđa čovečanstva u decembru 2017. godine. Videti: <http://nkns.rs/cyr/kolo-na-uneskovoj-reprezentativnoj-listi-nematerijalnog-kulturnog-nasledja>

¹³ „Pevanje uz gusle“ upisano je na Uneskovu Reprezentativnu listu nematerijalnog kulturnog nasleđa čovečanstva u novembru 2018. godine. Videti: <http://nkns.rs/cyr/pevanje-uz-gusle-na-uneskovoj-reprezentativnoj-listi-nematerijalnog-kulturnog-nasledja>

za koja misle ili znaju da se nalaze na Uneskovoj Reprezentativnoj listi NKN čovečanstva. Ponuđeni elementi u tom prvom delu ankete bili su: *kolo*, *pirotsko ćilimarstvo*, *sviranje/pevanje uz gusle*, *porodična/krsna slava*, *znanja i veštine pravljenja kajmaka* i *sviranje u frulu*.

Za drugi deo upitnika odabrali smo ukupno deset različitih elemenata s nacionalne liste NKN-a Srbije, a ispitanici su imali više prostora kako bi u formi opširnijih odgovora mogli da napišu sve ono što znaju o ponuđenim elementima – da ukratko objasne šta je taj element, koje su njegove specifičnosti, za koji kraj je dati element karakterističan, na koji način se izrađuje ukoliko je u pitanju bio proces proizvodnje određene hrane ili pića, da li taj element proizvodi/upotrebljava određena grupa ljudi, da li oni znaju da izvode/proizvode taj element, od koga su to naučili itd.

Trudili smo se da sa Nacionalne liste odaberemo one elemente za koje smo pretpostavili da bi ispitanici iz KUD-ova mogli imati veće znanje bilo zato što su kroz svoj folklorni angažman mogli biti upoznati s njima, poput kola u tri, kola rumenka ili posebnih tehnika pevanja, dok smo s druge strane ponudili elemente za koje smo mislili da bi mogli da ih poznaju na osnovu tradicije iz svojih regionalnih i lokalnih sredina (npr. vertep, vranjska gradska pesma, erski humor) ili pak kroz porodičnu tradiciju, usmeno prenošenje ili posmatranje s učestvovanjem (npr. pečenje rakije šljivovice, spravljanje kajmaka, kuvanje belmuža).

Osam zadatih elemenata je bilo nepromenljivo u svim upitnicima, a to su bili: *kolo u tri*, *rumenka*, *pevanje i sviranje uz gusle*, *groktalica*, *ojkača*, *pevanje izvika*, *kosovski vez* i *pečenje rakije šljivovice*. Preostala dva elemenata menjali smo u zavisnosti od lokalnog konteksta, konkretno, u upitnicima koje smo slali u Vojvodinu nalazili su se elementi poput *cipovke* i *vertepa*, koji su karakteristični za te prostore, u upitnicima za Niš umesto pomenutih elemenata stavljali smo *vranjsku gradsku pesmu* i *spravljanje kajmaka*, dok smo u upitnicima za Užice i Kraljevo postavili pitanja o *erskom humoru* i *znanju i veštini spravljanja kajmaka*. U upitnicima koje smo slali u Beč promenljivi deo pitanja odnosio se na dve vrste jela: *belmuž* i *kuvanje žmara*, budući da velika većina članova tih KUD-ova potiče iz istočne i severoistočne Srbije gde se tradicionalno spremaju ta jela.

Treći deo upitnika je takođe bio otvorenog tipa i tu smo od ispitanika očekivali da napišu svoje predloge elemenata iz kulturne baštine Srbije za koje oni smatraju da su vredni zaštite i upisivanja na Nacionalnu listu NKN Srbije. Naime, imali smo ukupno četiri polja za popunjavanje, a ispitanici su davali predloge koje konkretne narodne igre, rituale/običaje/verovanja, stare zanate ili narodna znanja, te koje tradicionalne muzičke instrumente vredi zaštititi.

Istraživanja uz pomoć upitnika koja smo sproveli s pomenutom ciljnom grupom poslužila su nam i kao baza za formiranje klasičnog kvalitativnog istraživanja – polustrukturiranog dubinskog intervjua. Naknadne razgovore smo obavili sa dvadesetak ispitanika. Kako je ovaj rad zasnovan na rezultatima anketnog istraživanja, odgovori dobijeni intervjuom poslužiće za neka naredna promišljanja.

Imajući na umu formu upitnika, bilo je potrebno da na što objektivniji način klasifikujemo odgovore i napravimo sistem vrednovanja. Stoga smo prvo odlučili da *skaliramo* odgovore na tačne (+), netačne (-) i polutačne (0). Kao tačne uzimali smo odgovore u kojima je pojava bila tačno definisana ili objašnjena, a da su pritom dati ispravni odgovori na većinu ili sva potpitanja. Netačni odgovori su oni u kojima su ispitanici odgovarali sa „ne znam“, dat je netačan odgovor ili ostavljeno prazno polje za odgovor. Kod treće kategorije odgovora, polutačnih ili nepotpunih, nastojali smo da se rukovodimo odlukom da u tu kategoriju svrstamo sve one koji su makar na jedno potpitanje odgovorili tačno, dok bi na druga potpitanja u okviru istog pitanja odgovorili netačno ili ne bi uopšte odgovorili.

Nakon što smo odredili sistem vrednovanja odgovora, primenili smo kvantifikaciju na drugi deo upitnika gde su svi ispitanici imali istih 8 pitanja. Kako bi se sproveda što objektivnija analiza, odlučili smo da grupišemo pojedinačna pitanja i analiziramo odgovore na njih. Na taj način smo mogli da kvantifikujemo ukupno znanje i da ga tabelarno predstavimo: znanje po pitanju, znanje po grupi (Srbija, dijaspora) i ukupno znanje svih ispitanika. U tom smislu, pored apsolutnih vrednosti mogli smo i procentualno da izrazimo vrednosti ukupnog znanja. Posledično, samom kvantifikacijom znanja mogli smo da pristupimo kvalitativnoj i komparativnoj analizi.

Diskusija rezultata istraživanja

Dobili smo ukupno 66 popunjenih upitnika – 33 iz Srbije i 33 iz dijaspore, a odgovori su pokazali da je nivo znanja ispitivanih mladih o nematerijalnom kulturnom nasleđu na niskom nivou.

U prvom delu ankete, u kome smo postavili pitanje zatvorenog tipa, gde je trebalo zaokružiti 3 od ponuđenih 6 elemenata za koje misle ili znaju da su upisani u Uneskov Registar NKN čovečanstva, odgovori su ovako izgledali:

Tabela 1. Odgovori na pitanje zatvorenog tipa

	Srbija	Dijaspora		
br ispitanih	33	33	Ukupno od 66	proc
Tacno + sva 3	12	10	22	33,33
Netacno -	21	23	44	66,67
kolo	28	33		
gusle	12	19		
slava	16	18		

Samo je trećina svih ispitanih (22) tačno zaokružila sva tri elementa (kolo, pevanje uz gusle i porodična slava). Budući da su ostali zaokruživali različite kombinacije ponuđenih elemenata, treba samo istaći da je, pojedinačno posmatrano, najviše tačnih pogodaka bilo za kolo (28 u Srbiji, 33 u dijaspori).

Što se tiče drugog dela upitnika, gde su bila postavljena pitanja s otvorenim odgovorima, situacija je bila mnogo složenija. Odgovori su većinom bili šturi i kratki. Rasel Bernard ovu pojavu smatra uobičajenom ukoliko se ispitanicima šalju upitnici da ih sami popunjavaju, navodeći pritom da se tada najčešće dobija svega 20% do 30% od ukupnog kapaciteta mogućih odgovora. Uprkos tome, pomenuti autor smatra da su ipak i takvi odgovori relevantni za iznošenje određenih zaključaka (Bernard 2006, 260), što i rezultati našeg istraživanja potvrđuju. S tim u vezi je unapred spoznata mana upitnika s otvorenim pitanjima da se mogu dobiti uži odgovori od očekivanog. Takođe, treba uzeti u obzir uticaj situacije i okoline u trenutku odgovaranja na upitnik (npr. u KUD-u ili kod kuće), upliv međusobnog dogovaranja pa i prepisivanja odgovora, kao i spremnost za davanje odgovora koja zavisi od raspoloženja ispitanika, što su sve faktori kojih smo bili svesni ali na koje nismo mogli da utičemo niti ih kontrolišemo. Kada su u pitanju mladi iz dijaspore, uzeli smo u obzir moguću ograničenu sposobnost artikulisanog dužeg pisanog odgovora na srpskom jeziku.

Na mnoga pitanja smo dobijali odgovore „ne znam“ ili „čuo / čula sam za to“ bez daljih objašnjenja ili bi polja za upis odgovora ostala prazna. Takođe, budući da smo uz osnovna pitanja ponudili i potpitanja da bismo im omogućili veći dijapazon mogućih odgovora, ispostavilo se da smo uglavnom dobijali nepotpune odgovore, što znači da bi odgovorili samo na deo postavljenih pitanja. Na osnovu toga može se, eventualno, zaključiti da upitnik sa više potpitanja možda nije bio najbolje rešenje, uprkos našim pretpostavkama da bi ih to podstaklo na iscrpnije odgovore. Postali smo svesni toga da se iscrpniji odgovori, u ovom slučaju, mogu dobiti samo kroz direktan razgovor i intervju, što se i pokazalo u daljem toku istraživanja kada smo razgovarali sa dvadesetak sagovornika.

Kao **tačne** uzimali smo, na primer, sledeće odgovore:

a) KOLO U TRI¹⁴: da li si čuo/čula za tip igre kolo u tri? Da li znaš kako izgleda igrački obrazac ovog kola – opiši ga? Da li znaš za koje krajeve Srbije je karakteristično ovo kolo? Da li znaš da igraš ovo kolo? Od koga i u kojoj prilici si učio? Da li igraš ovo kolo u svakodnevnom prilikama ili samo u KUD-u?

Odgovor: Čuo sam. Šumadija. Desno 2 koraka, 3 u mestu, levo 2 koraka, 3 u mestu. Znam da odigram. Od mog umetničkog rukovodioca u KUD-u u kom sam počeo da igram. Igram i van KUD-a, ali ne svakodnevno (V.T. 2001, M, Zrenjanin)¹⁵

¹⁴ Vidi: <http://www.nkns.rs/cyr/popis-nkns/kolo-kolo-u-tri-kolo-u-shest>

¹⁵ Objašnjenje informacija o ispitanicima datih u zagradi: V.T su inicijali ispitanika, 2001 je godina rođenja, M je oznaka pola, i Zrenjanin je ime grada odakle smo dobili odgovor.

Odgovor: Žikino kolo, Moravac, centralna Srbija; 2 koraka u desno, 3 u mestu, 2 levo; Da; Od Milorada Runje; Da (M.U. 1994, M, Beč)

b) PEVANJE IZVIKA¹⁶: za koji kraj je karakteristično, kako se izvodi, da li znaš neke pesme izvika – navedi, da li znaš da pevaš izvika i od koga si učio?

Odgovor: Karakteristično je za jugozapadnu Srbiju (Užički kraj, Požeška kotlina, oblasti uz Drinu, okolina Arilja i Ivanjice, Nova Varoš, Prijepolje, Priboj); peva se u paru, pevači treba da imaju snažne glasove, specifičnu vokalnu boju, sposobnost dugog zadržavanja daha. Bolovala mala rane; ne znam da pevam iz vika, ali sam slušala takve pesme (N.B. 2002, Ž, Novi Sad)

Odgovor: Zapadna Srbija i dvoglasno pevanje delom u istočnoj Bosni; Znam pesmu „Bez izvora nema vode“; ne znam da pevam (T.T. 2002, Ž, Beč), pri čemu deo odgovora „ne znam da pevam“ nismo vrednovali jer smo samo želeli da ustanovimo da li neko od njih zna da peva na taj način ili ne.

c) ZNANJE I VEŠTINE PRAVLJENJA CIPOVKE¹⁷: kako se pravi, ko pravi, u čemu se pravi, u kojim prilikama se jede?

Odgovor: Cipovka je pogača za koju kažu da se “smeje na mesec”. Sastojci: belo brašno, voda, so i kvasac i možda malo šećera. Kada se umesi na kraju se zaseče odozgo. Nekad se pekla u zidanim pećima, sa velikim otvorom, a lopte testa se stavljaju na cigle. Cipovka se mesila jednom nedeljno i trebala je da traje celu nedelju (S.J. 2000, Ž, Zrenjanin)

Odgovor: Sastojci su brašno, voda, so i kvasac. Morala je tri puta da se premesi i dva puta da uskisne. Prave je domaćice. Pravi se u drvenim posudama, koritima. Jede se u svakodnevnm prilikama. To je tradicionalni banatski hleb (M.A. 1999, M, Zrenjanin).

d) SVIRANJE I PEVANJE UZ GUSLE¹⁸: koliko žica ima, koja vrsta pesme se na njemu izvodi, ko svira u gusle – muškarci ili i žene, kakav je društveni značaj pevanja uz gusle?

Odgovor: Gusle imaju jednu žicu. Izvode se istorijske pesme. Gusle sviraju muškarci. Značaj očuvanja istorije i nacionalnog identiteta (P.F. 1996, M, Kraljevo)

Odgovor: Ima jednu žicu, sviraju muškarci, guslari su narodni pevači i opevali su događaje iz istorije (K.D. 2002, Ž, Beč)

Kada je reč o **netačnim odgovorima**, kojih je najviše bilo iz dijaspore – 54,55%, a iz Srbije 39,39%, smatrali smo da bi bilo previše komplikovano da

¹⁶ Vidi: <http://www.nkns.rs/cyr/popis-nkns/pevanje-iz-vika>

¹⁷ Vidi: <http://www.nkns.rs/cyr/popis-nkns/cipovka-znanje-i-umetshe-pripremanja-tradicionalnog-hleba-u-vojvodini>

¹⁸ Vidi: <http://www.nkns.rs/cyr/popis-nkns/pevanje-uz-gusle>

brojčano i tabelarno prikažemo posebno svaku od tri potkategorije koje smo izdvojili iz odgovora budući da, u suštini, sve tri potkategorije pokazuju neznanje o dotičnom elementu NKN, poput sledećih primera:

- a) datog ali netačnog odgovora: gusle imaju 62 žice (Đ.M. 1997, M, Beč); kolo u tri se igra četiri na desno pa dva levo, dva desno isto to se ponovi u levu stranu (M.D. 1997, M, Niš),
- b) odgovori „ne znam“, „nikad čuo/čula“ ili „čuo/čula ali ne znam ništa o tome“, npr. za „rumenku“: I've heard of it, dance it, but know nothing about it. Learned in SKD „Frula“ (K.F. 1999, Ž, Kalgari); Ne znam, ali čula sam, ne znam, naučila sam u KUDu (S. J. 2000, Ž, Pariz)
- c) prazno polje

Nepotpunih ili polutačnih odgovora je bilo najviše iz Srbije – 48,44%, kao na primer u ovim slučajevima:

a) KOLO U TRI: Da, čuo sam. Karakteristično je za Pomoravlje/centralnu Srbiju. Znam da igram, naučio sam od mame i tate na nekom slavlju. Koristi se u svakodnevnom prilikama, i u KUD-u takođe igramo kolo u tri (U.S. 2004. M, Niš) (bez opisa igračkog obrasca koji je karakterističan i po čemu je kolo dobilo ime);

b) CIPOVKA: mesi se testo i peče se, žene, u tepsiji, svakodnevno (D.Č. 2002, Ž, Novi Sad) (opšti odgovor bez karakterističnih naznaka zbog čega bi cipovka bila drugačija od bilo kog drugog hleba, poput toga da je to veliki i težak hleb, da je imala zarez po sredini, da se pekla jednom nedeljno i morala da ostane sveža i sl.);

c) PEVANJE IZVIKA: Užice, Nova Varoš, Zlatibor; „Čuvam ovce i sedim u ladu“ (B.J. 1992, Ž, Kraljevo) (data je samo geografska oblast gde je pevanje zastupljeno i naziv jedne pesme bez opisa šta je posebno u toj tehnici pevanja).

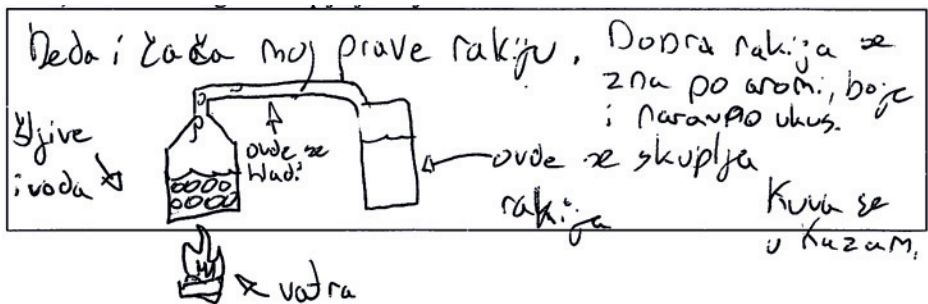
Tabelarni brojčani prikaz odgovora na 8 skaliranih (+,-,0) zajedničkih pitanja, po 33 ispitanika, što iznosi ukupno 264 pitanja po „regiji“ (Srbija i Dijaspورا) u drugoj celini upitnika izgleda ovako:

Tabela 2. Odgovori na 8 zajedničkih pitanja u drugom delu upitnika

Pitanje, 264 po grupi	Srbija			Dijaspora		
	+	-	0	+	-	0
33 ispitanika po pitanju			0			0
Kolo u 3	4	11	18	4	14	15
Rumenka	6	10	17	5	16	12
Pevanje izvika	4	12	17	1	19	13
Groktalica	2	27	4	0	24	9
Ojkača	2	17	14	1	16	16
Pečenje rakije	9	4	20	9	9	15
Pevanje uz gusle	5	2	26	6	16	11
Kosovski vez	0	21	12	0	30	3
Ukupno odgovora	32	104	128	26	144	94
Procenat odgovora	12,12	39,39	48,48	9,85	54,55	35,61

Iz priložene tabele može se videti da je, komparativno posmatrano, iz Srbije bilo nešto malo više tačnih odgovora – 32 ili 12,12% nego u odgovorima iz dijaspore – 26 ili 9,85%. Na ukupnom zbiru svih pitanja iz Srbije i iz dijaspore (528 pitanja) tačnih odgovora je bilo 58 ili 10,98%. Generalno posmatrano poznavanje odabranih elemenata NKN je očigledno veoma nisko što pokazuje i broj netačnih odgovora kojih je u ukupnom zbiru bilo 248 ili 46,96%.

Na nivou pojedinačnih pitanja, najviše potpuno tačnih, a često i opširnijih odgovora, dobili smo na pitanje o *pečenju rakije šljivovice*, po 9 iz Srbije i dijaspore, a ako bi se tome dodao i broj polutačnih odgovora, njihov zbir bi ubedljivo pokazao najveći stepen poznavanja (ukupno 29 iz Srbije i 24 iz dijaspore). Jedan ispitanik iz Kalgarija (A.Ć. 2000, M, Kalgari) u polju za odgovor je, štaviše, nacrtao izgled lampeka i proces proizvodnje rakije (kao na slici dole), pa se može zaključiti, da se našalimo, da je rakija šljivovica najpoznatije srpsko kulturno dobro.

Ono što nas je posebno iznenadilo jeste da mnogi članovi KUD-ova nisu umeli da tačno opišu osnovni obrazac koraka „kola u tri“ poznatog, između

ostalog, i kao moravac ili Žikino kolo, kao ni kola „rumenka“, iako su u odgovorima navodili da su to naučili u KUD-ovima i da igraju ta kola, stoga smo takve odgovore svrstavali u nepotpune ili čak netačne.

U ovom uzorku, nadalje, pokazalo se da su i u Srbiji i u dijaspori pojmovi o kojima se skoro ništa ne zna „groktalica“¹⁹ (Srbija 27, dijaspora 24 negativna odgovora) i „kosovski vez“²⁰ (Srbija 21, dijaspora 30). Najzad, među polutačnim odgovorima najviše je u Srbiji bilo o „pevanju uz gusle“ (26) – obično su promašivali u broju žica na instrumentu, ali su mahom znali da najčešće pevaju muškarci i da se radi o epskim pesmama u kojima su opevani različiti istorijski događaji. Što se dijaspore tiče, skoro da je jednak broj polutačnih odgovora na pitanja o „kolu u tri“ (15), „ojkači“²¹ (16) i „pečenju rakije“ (15).

Deo upitnika sa po 2 varijabilna pitanja nismo kvantifikovali, a namera nam je bila da dođemo do kvalitativnih podataka o tome da li i koliko poznaju neke NKN elemente sa Nacionalnog registra koji se praktikuju u regiji koja im je bliska po rođenju/poreklu i/ili mestu življenja. Za ispitanike u Vojvodini (17) izabrali smo dva pitanja: „pravljenje cipovke“²² i „vertep“²³. Skoro polovina je

¹⁹ Veština izvođenja *groktalica*, odnosno *rozgalica*, *potresalica*, podrazumeva specifičan način pevanja uz potresanje glasa koji se zvučno zapaža kao izrazitiji vibrato. Groktalice se pevaju jednoglasno – solistički ili u grupi od nekoliko izvođača istog pola. Grupno izvođenje groktalica podrazumeva dvoje solista od kojih jedan započinje pesmu, poziva, a drugi nastavlja i grokti uz pratnju grupe koja obično peva kontinuiranu bordunsku pratnju. „Groktanje“ se interpretira na dugom i otegnutom slogu OJ. Izvođenje groktalica, kao deo izvođačkih umetnosti i usmenih tradicija, čuvaju lokalne zajednice srpskog stanovništva koje su naselile Vojvodinu i okolinu Beograda iz dinarskih oblasti. Videti više na: <http://www.nkns.rs/cyr/popis-nkns/groktalica>

²⁰ Visoko razvijen, stilizovan dekorativni vez izveden na tradicionalnoj odeći srpskog naroda, posebno na ženskim košuljama. Kombinacija platna korišćenog za izradu košulja (najčešće konoplano, ali i laneno, pamučno), dominantna crvena boja veza izvedena uz korišćenje različitih materijala (vuna, metalna nit, žuta ili bela srma, šljokice). Nalazi se na odeći i tekstilnom pokućstvu srpskog naroda na Kosovu i Metohiji, centralnoj Srbiji i Vojvodini. Videti više na: <http://www.nkns.rs/cyr/popis-nkns/kosovski-vez>

²¹ *Ojkača* je izvorna krajiška pesma koja se izvodi *a cappella* ili uz pratnju nekog narodnog instrumenta (najčešće tamburica a ređe diple, dvojnice). Specifičnost ovog načina pevanja je otegnuti uzvik odnosno slog „oj“, „aoj“ i „joj“, po čemu se i najčešće naziva ojkanje. Pesmu izvodi grupa pevača, gde jedan vodi pesmu i peva prvi glas, dok ostali prate, odnosno basiraju i na taj način stvaraju melodiju. Grupa koja izvodi pesmu može biti muška, ženska ili u retkim slučajevima mešovita. Ojkača je danas izuzetno rasprostranjena u oblastima u kojima je naseljeno krajiško stanovništvo, pre svega Vojvodina i u području Beograda. Videti više na: <http://www.nkns.rs/cyr/popis-nkns/ojkacha>

²² Posebna vrsta hleba. Vidi: <http://www.nkns.rs/cyr/popis-nkns/cipovka-znanje-i-umetshe-pripremanja-tradicionalnog-hleba-u-vojvodini>.

²³ Obredna povorka koja ide za vreme božićnih praznika. Vidi: <http://www.nkns.rs/cyr/popis-nkns/vertep>

znala nešto da napiše o vertepu (8), a o cipovki je bilo 11 tačnih odgovora. Ispitanici u Užicu, Kraljevu i Nišu (16) trebalo je da odgovore na pitanje o „znanju i veštini pravljenja kajmaka“²⁴ na koje smo dobili 13 tačnih odgovora. U Kraljevu i Užicu smo postavili pitanje o „erskom humoru“²⁵ na koje smo dobili samo 5 nepotpunih odgovora. Ispitanike u Nišu (5) smo posebno pitali o karakteristikama „vranjske gradske pesme“²⁶ o kojoj su uglavnom svi znali da tačno navedu nazive pesama i da znaju da ih pevaju ali ništa više od toga.

Ispitanicima iz dijaspore postavili smo varijabilna pitanja o pravljenju dve vrste jela – o „belmužu“²⁷ i „kuvanju žmara“²⁸. Od ukupno 33 ispitanika, 19 je odgovorilo tačno o belmužu, a 14 o kuvanju žmara. Međutim, moramo priznati da smo kasnije uočili naš propust u slanju upitnika ispitanicima iz dijaspore. Naime, isprva smo mislili da ćemo raditi samo s ispitanicima iz Beča od kojih većina čini potomke iseljenika iz istočne i severoistočne Srbije gde se spremaju ova jela. No, kako su interesovanje za naš upitnik pokazali i klubovi iz Pariza i Kalgarija, poslali smo im identičan upitnik za dijasporu ne razmišljajući o tome da tamošnji iseljenici dolaze iz različitih krajeva Srbije i bivše Jugoslavije zbog čega ne moraju ništa znati o belmužu i pravljenju žmara. Stoga broj negativnih odgovora na ova dva pitanja treba uzeti s rezervom, uz svest o pomenutom propustu da su varijabilna pitanja za ispitanike iz Pariza i Kalgarija trebala da budu drugačija.

Konačno, kroz treći deo upitnika u kvalitativnom smislu smo došli do zanimljivih spoznaja. U četiri kategorije – 1) narodne igre, 2) rituali/običaji/verovanja, 3) narodni zanati ili veštine, 4) narodni instrumenti – davali su slobodno svoje predloge o tome šta bi, po njihovom mišljenju, bilo vredno zaštititi i uvrstiti u Nacionalni registar NKN Srbije. Uopšteno govoreći, odgovori koji su stigli mahom predstavljaju nasumične odabire pojedinačnih igara, rituala, zanata i instrumenata. Ni u jednoj anketi nije bilo ponuđeno šire obrazloženje zašto je potrebno zaštititi baš taj izdvojeni element. Bilo je odgovora koji su sadržavali

²⁴ Vidi: <http://www.nkns.rs/cyr/popis-nkns/znanja-i-veshtine-pravljenja-kajmaka>

²⁵ Forma usmenog izražavanja, predstavlja specifičan način šaljivog odnosa prema stvarnosti karakterističan za područje Zlatiborskog okruga, prisutan u usmenoj tradiciji i svakodnevnoj komunikaciji Vidi: <http://www.nkns.rs/cyr/popis-nkns/erski-humor>

²⁶ Tradicionalne gradske pesme očuvanog kontinuiteta u Vranju od druge polovine 19. veka u kojima su opevane konkretne ličnosti, mesta i događaji u gradu, ima otegnuti ritam, pevačev glas je suptilan i usmeren na sadržaj pesme, izvode se a cappella ili u vokalno-instrumentalnom aranžmanu, itd. Vidi: <http://www.nkns.rs/cyr/popis-nkns/vranjska-gradska-pesma>

²⁷ Svakodnevno jelo stočarske tradicije istočne Srbije od kukuruznog brašna i usitnjenog ovčijeg sira koji se lagano topi na vatri. Vidi: <http://www.nkns.rs/cyr/popis-nkns/belmuzh>

²⁸ Ritualno jelo iz istočne Srbije od ovčijeg mesa, praziluka i kukuruznog brašna koje se sprema 12 sati a u njegovoj pripremi učestvuje cela porodica. Vidi: <http://www.nkns.rs/cyr/popis-nkns/kuvanjanje-zhmara-zhumijar>

lakonski napisano „sve!“. Neki su ostavili prazna polja jer su ispitanici ili već bili zamoreni prethodnim odgovaranjem ili naprosto nisu imali nikakvu ideju šta tu da upišu. Poneki odgovori su navodili elemente NKN koji su već zaštićeni, poput porodične slave, kola „moravac“ (primer kola u tri) ili sviranja u frulu ili u kaval. Ipak, izdvojili smo najzastupljenije predloge za svaku od kategorija iz ukupnog zbira svih odgovora iz Srbije i dijaspore, pa je tako kolo „čačak“ bilo najčešće predlagano u prvoj kategoriji (19); u kategoriji običaja i rituala najviše su navođeni svadbeni običaji (17), mada je bilo zanimljivih predloga poput do-dola i vlaške magije; kod pitanja o narodnim zanatima i veštinama bilo je najviše razuđenih odgovora pa je teško izdvojiti posebno neki zanat, ali je možda zanimljivo pomenuti njihove predloge o zlatovezu ili pravljenju liciderskih kolača; na kraju, u polju koje se odnosilo na narodne instrumente i sviranje na njima koje bi trebalo zaštititi najviše odgovora se odnosilo na tamburu (15) i harmoniku (13). Mišljenja smo da analiza odgovora u ovoj poslednjoj kategoriji dodatno pokazuje da mladima nije sasvim jasan koncept nematerijalnog kulturnog nasleđa, te posebnosti i/ili retkosti elemenata i njihove zaštite. Ipak, smatramo značajnim to što smo im postavili takvo pitanje kroz koje su mogli da iskažu svoje ideje i shvatanje o vrednosti pojedinih običaja i praksi koje bi valjalo zaštititi.

Ishodi istraživanja

Analizirani rezultati istraživanja, iako rađeni na prigodnom uzorku ciljne grupe populacije, možda se mogu smatrati i reprezentativnim, budući da je naša pretpostavka da se ni većim uzorkom ili metodom slučajnog ili probabilističkog uzorkovanja ne bi došlo do značajnije drugačijeg rezultata. Možda bi se javile varijacije u pogledu znanja o pojedinim elementima NKN što ne bi, smatramo, bitno promenilo sliku o ukupnom nedovoljnom znanju mladih o nematerijalnom kulturnom nasleđu.

Naši ispitanici su nesumnjivo pokazali želju da saznaju/uče o „narodnoj tradiciji“, uostalom to je jedan od osnovnih razloga njihovog učlanjenja u folklorne sekcije kulturno-umetničkih društava. Pokazalo se i to da su elementi NKN-a koje najbolje razumeju i poznaju oni s kojima su se neposredno susretali – „proživljeni“ i „opipljivi“, oni koji se čuvaju i prenose u krugu porodice i uže lokalne zajednice. To se dobro pokazalo na primerima spravljanja jela koja su regionalni specijaliteti, poput kuvanja žmara ili pravljenja cipovke ili veštine spravljanja kajmaka, što je i bio razlog da ta pitanja ne postavimo svima, vodeći računa o regionalnoj pripadnosti naših ispitanika. Stoga se može shvatiti i opravdati njihovo nepoznavanje elemenata srpske kulturne baštine s kojima nikad nisu imali dodira ili prilike da o njima nešto čuju ili ih vide. Što se tiče nekih „opštijih“ elemenata, poput kola koje se igra praktično u celoj Srbiji ili pečenja rakije šljivovice, ukupan zbir tačnih i polutačnih odgovora ipak pokazuje nešto veći nivo njihovog znanja.

Mora se, međutim, istaći činjenica da su u Nacionalnom registru NKN upisani samo oni elementi koje su predložile izvesne institucije ili pojedinci, a stručnjaci potom procenili da su vredni zaštite (up. Gavrilović i Radojičić 2019). U tom smislu zaštićeni su, uglavnom, mnogi retki običaji ili veoma usko lokalizovana znanja i veštine poput, na primer, izlivanja i paljenja ratarskih sveća koje se praktikuje u Jadru u poslednjoj nedelji vaskršnjeg posta, grnčarije koja se ručno pravi u selu Zlakusa kod Užica, crepuljarstva iz sela Rujište kod Ražnja, umeće ručnog tkanja svilenog damasta u selu Bezdán ili staparsko ćilimarstvo, pevanje uz rojenje pčela na Kosovu i Metohiji, i tako dalje. Drugim rečima, dobar deo zaštićenih elemenata nematerijalnog kulturnog nasleđa u Nacionalnom registru predstavlja *običajne raritete* koji, iako se redovno praktikuju, nisu i ne moraju biti poznati ni široj javnosti u Srbiji, a pogotovo ne mladima koji su odrasli uz četvrtu tehnološku revoluciju i uglavnom nemaju nikakvog dodira s tom tradicijom. Ili, pak, pripadnicima treće i četvrte generacije naših iseljenika koji ni ne žive u Srbiji i čiji je kontakt s nematerijalnim kulturnim nasleđem zemlje porekla sveden na porodičnu tradiciju u meri u kojoj se ona uopšte održava u zemlji useljenja, ili na sporadična znanja stečena u KUD-ovima ili na crkvenim i etničkim proslavama.

Ako je cilj Uneskovog projekta edukacija što šire populacije mladih da bi dalje održavali aktivnim takve običaje, prakse i znanja i prenosili ih budućim generacijama, uistinu se postavlja pitanje šta njima znače takvi običajni rariteti, na koji način ih oni mogu dalje prenositi i održavati „u životu“ ako s njima nemaju nikakvog kontakta ni sada, a verovatno ni ubuduće, osim ako nisu pripadnici baš tih usko lokalizovanih zajednica koje praktikuju takva posebna znanja i veštine. Čak ni pomenuti *Priručnik za edukaciju o kulturnom nasleđu* ne razmatra šta odabrati iz obilja elemenata NKN za edukaciju mladih, kako ih dugotrajno zainteresovati budući da sporadične radionice i vannastavne aktivnosti mogu biti samo informativnog karaktera, na koji način ih obučiti i pomoći im da održavaju „u životu“ nematerijalnu kulturnu baštinu onako kako je to Unesco zamislio, pritom nedostaje refleksivnost o tome koliko je to uopšte realno i izvodljivo, i da li konačno taj zadatak prepustiti samo stručnjacima bez očekivanja da to postane nekakav trajni aktivni angažman mladih, itd. Na stranu proklamovana namera da se osnaži ponos i identitet zajednica čije se prakse i znanja štite, na stranu i pitanje kojih zajednica, primedbe mnogih autora da se UNESCO-ov projekat očuvanja NKN „svodi na priredbu, da odabrani elementi na kraju postanu dio ceremonijalnih proslava i turističke ponude,da se rabe u prezentacijske svrhe, kao lijepe slike u katalogima ili na internetskim stranicama“ (Hameršak i Pleše 2013, 9) ili, ukratko, da se svode na ceremonijalnu, zabavnu i tržišnu funkciju (v. Hameršak 2016, 15–17), deluju sasvim opravdano.

Kada smo osmislili i preduzeli naše istraživanje nismo, iskreno, ni očekivali znatno veći nivo poznavanja elemenata NKN među mladima u Srbiji i dijaspori (imajući u vidu spisak zaštićenih elemenata!), premda nismo hteli da prejudici-

ramo nikakve zaključke, stoga nas rezultati nisu mnogo iznenadili. No, rukovo-
deći se preporukama Uneska da zaštita i briga za očuvanjem nacionalnih kultur-
nih baština i održavanjem tradicije treba da „leži“ i na mladima, smatrali smo
da je ovakvo istraživanje, pogotovo u eksploratornoj fazi, značajno i potrebno
da bi se stekla šira slika o realno postojećem znanju o NKN, o svrsi i primen-
ljivosti edukovanja mladih, uz svest o mogućnostima i realnim ograničenjima.
Dobijeni uvidi bi mogli da orijentišu buduća istraživanja i usmere dalje planove
ka edukaciji mladih u Srbiji, što bi trebalo da predstavlja, po našem mišljenju,
bitan segment budućeg rada stručnjaka zaduženih za brigu o očuvanju kulturnog
nasleđa. Štaviše, budući da problem očuvanja i zaštite NKN u migracijskim
procesima predstavlja nedovoljno istraženo pitanje ne samo u domaćoj, već i
u međunarodnoj nauci (v. Ang 2011; Naguib 2013; Amescua 2013), verujemo
da bi deo narednih istraživanja i osmišljene edukacije o izabranim (sigurno ne i
svim) elementima NKN trebalo usmeriti i ka dijaspori, ne samo ka onima koji
kako-tako prenose tradiciju u postojećim institucionalnim okvirima (KUD, cr-
kva, kulturni centri), već i ka njihovim korisnicima i članovima.

Literatura

- Amescua, Cristina. 2013. “Anthropology of Intangible Cultural Heritage and Migration: An Uncharted Field”. In *Anthropological Perspectives on Intangible Cultural Heritage*, edited by Arizpe Lourdes and Cristina Amescua, 103–20. New York: Springer.
- Ang, Ien. 2011. “Unsettling the National: Heritage and Diaspora”. In *Heritage, Memory and Identity*, edited by Helmut Anheier and Yudhishtir Raj Isar, 82–94. London: Sage.
- Bernard, Russel H. 2006. *Research Methods in Anthropology: Qualitative and Quantitative Approach*. Landham: Altamira Press.
- Celi, Elizabeth M. and Richard E. Moore Jr. 2015. „Safeguarding Intangible Cultural Heritage Through Youth Employment and Public/Private Partnerships“. *2015 Digital Heritage*, Granada, 28 Sept.-2 Oct. 2015, 475–476, doi: 10.1109/DigitalHeritage.2015.7419555. Published by IEEE.
- Drača Muntean, Asja. 2011. „Potvrđivanje i implementacija UNESCO-ve konvencije o nematerijalnom kulturnom nasleđu u Republici Srbiji“. *Nematerijalno nasleđe Srbije* br. 1, 26–27.
- Filipović, Danijela. 2018. *Nematerijalno kulturno nasleđe Srbije*. Katalog izložbe. Etnografski muzej u Beogradu.
- Gavrilović, Ljiljana i Dragana Radojičić. 2019. „Nematerijalno kulturno nasleđe Paštrovića: bottom-up model“. U *Nematerijalna kulturna baština Paštrovića. Budućnost tradicije & Tradicija za budućnost*, Zbornik radova s međunarodne multidisciplinarnе naučne konferencije po pozivu, uredili Z. Marjanović, D. Medin i D. Sedlarević, 95–110. Petrovac na moru – Budva – Beograd.
- Hafstein, Valdimar Tr. 2013. „Pravo na kulturu: nematerijalna baština d.o.o., folklor[®], tradicijsko znanjeTM“. U *Proizvodnja baštine. Kritičke studije o nematerijalnoj kulturi*, uredile Marijana Hameršak, Iva Pleše i Ana-Marija Vukušić, 37–63. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.

- Hafstein, Valdimar Tr. 2015. „Intangible Heritage as Diagnosis, Safeguarding as Treatment“. *Journal of Folklore Research* 52 (2–3): 281–298.
- Hameršak, Marijana. 2016. „Nematerijalna kulturna baština: pregled i provokacija“. U *Dječja knjižnica i nematerijalna kulturna baština*, uredile Grozdana Ribičić i Vesna Mihanović, 13–31. Split: Stručna izdanja GKMM.
- Hameršak, Marijana i Iva Pleše. 2013. „Uvod u proizvodnju baštine“. U *Proizvodnja baštine. Kritičke studije o nematerijalnoj kulturi*, uredile Marijana Hameršak, Iva Pleše i Ana-Marija Vukušić, 7–28. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Harrison, Rodney. 2013. *Heritage. Critical Approaches*. London and New York: Routledge.
- Kraus, Antoni. 2011. „Konvencija o zaštiti nematerijalnog kulturnog nasleđa iz 2003. godine: izazovi i perspektive“. *Nematerijalno kulturno nasleđe*, br. 1, 10–14.
- Kuutma, Kristin. 2012. „Between Arbitration and Engineering Concepts and Contingencies in the Shaping of Heritage Regimes“. U *Heritage Regimes and the State*, edited by Regina F. Bendix, Aditya Eggert and Arnika Peselamnn, 21–36. Göttingen Studies in Cultural Property, Volume 6. Universitätsverlag Göttingen.
- Kuutma, Kristin. 2016. „From Folklore to Intangible Heritage“. U *A Companion to Heritage Studies*, First Edition, edited by William Logan, Máiréad Nic Craith, and Ullrich Kockel, 41–54. John Wiley & Sons, Inc.
- Lukić Krstanović, Miroslava. 2016. „Implementacija nematerijalnog kulturnog nasleđa kroz mrežu lokalne, akademske zajednice i administracije“. U *The Contribution of UNESCO Member States of South-Eastern Europe to the Implementation of the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage: A Jubilee Edition Dedicated to the 70th Anniversary of UNESCO*, priredila Miglena Ivanova, 229–238. Sofia: Regional Centre for the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage in South-Eastern Europe under the auspices of UNESCO.
- Madgin, Rebecca, David Webb, Pollyanna Ruiz and Tim Snelson. 2016. *Engaging youth in cultural heritage: time, place and communication*. Project Report. Youth and Heritage. Dostupno na: <http://www.youthandheritage.com/about-the-project>.
- Milić, Vojin. 1965. *Sociološki metod*. Beograd: Nolit.
- Naguib, Saphinaz-Amal. 2013. “Museums, Diasporas and the Sustainability of Intangible Cultural Heritage”. *Sustainability* 5 (5):2178–2190. doi: 10.3390/su5052178.
- Nikolić, Aleksandra, Kati Nurmi and Mariola Andonegui. 2019. *Heritage Hubs Manual For Cultural Heritage Education*. Urban Development Centre (UDC), Association for Cultural Heritage Education in Finland (AHEF) and Fundación San Millán de la Cogolla (FSMC). Dostupno na: <https://heritagehubs.eu/wp-content/uploads/2020/03/HH-Manual-Ingles-Web-rev2.pdf>
- Rašić, Miloš. 2017. „Jugoslovenski/srpski klubovi u Beču u istorijskom kontekstu“. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* LXV (3): 687–703. DOI: <https://doi.org/10.2298/GEI1703687R>
- Taherdoost, Hamed. 2016. „Sampling Methods in Research Methodology; How to Choose a Sampling Technique for Research“. *International Journal of Academic Research in Management (IJARM)* 5 (2): 18–27. Dostupno na: <https://www.researchgate.net/publication/319998246>
- Vučinić-Nešković, Vesna. 2014. *Metodologija terenskog istraživanja u antropologiji. Od normativnog do iskustvenog*. Beograd: Srpski genealoški centar i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.

Dragana Antonijević

Department of Ethnology and Anthropology,
Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia

Miloš Rašić

The Institute of Ethnography SASA, Belgrade, Serbia

Ana Banić Grubišić

Institute of Ethnology and Anthropology,
Faculty of Philosophy, University of Belgrade

*How (Un)Aware are Young People in Serbia and the Diaspora of
Serbia's Intangible Cultural Heritage?*

This paper is the result of work on the project “A Study of Awareness and Preservation of Intangible Cultural Heritage Among Young People in Serbia and the Diaspora” carried out in 2019. In view of the UNESCO recommendations that young people should be educated about the importance of cultural heritage as they are the key population in the process of its further preservation, the project was conceived with the aim of conducting a survey on the awareness of young people in Serbia and the diaspora of elements of intangible cultural heritage (ICH) protected in the National Register of ICH of the Republic of Serbia. A target group for the study was selected using the technique of nonprobability sampling, composed of a convenience sample of young people who are members of cultural societies in Novi Sad, Zrenjanin, Užice, Kraljevo and Niš, and also of third-generation Serbian immigrants in Vienna, Paris and Calgary who are members of Serbian cultural societies in these cities. Taking into account the fact that in cultural societies certain elements of ICH are practiced and learned, the hypothesis was that the target group would serve as a good indicator of the degree of awareness of protected elements of ICH on the national list, as most protected elements constitute rare customs. Related to this is the fundamental analytical question, namely, who does the ICH National List serve and who should be aware of the protected rare elements of intangible cultural heritage, to what degree and why. The research instrument used was a questionnaire with open-ended questions, and the data thus collected were consequently supplemented through interviews. Ten elements were selected from the ICH National List. 66 completed questionnaires were collected, 33 from Serbia and 33 from the diaspora. An analysis of the replies suggests that the degree of awareness among young people of ICH is relatively low.

Key words: intangible cultural heritage, young people, Serbia, diaspora, cultural societies, National Register of ICH of Serbia

À quel point les jeunes en Serbie et dans la diaspora (ne) connaissent le patrimoine culturel immatériel de Serbie?

L'article représente le résultat d'un travail sur le projet „Étude de la connaissance et de la préservation du patrimoine culturel immatériel auprès des jeunes en Serbie et dans la diaspora“ réalisé au cours de l'année 2019. Compte tenu des recommandations de l'UNESCO selon lesquelles il est nécessaire d'éduquer les jeunes sur l'importance du patrimoine culturel étant donné l'importance décisive de cette population dans les processus de sa soutenabilité future, le projet est conçu avec l'intention d'organiser un questionnement informatif concernant les connaissances des jeunes en Serbie et dans la diaspora des éléments protégés du patrimoine culturel immatériel du Registre national du PCI de la République de Serbie. C'est par la technique d'échantillonnage non probabiliste que pour la recherche a été choisi le groupe cible, représenté par un échantillon approprié de jeunes, membres des associations culturelles et artistiques à Novi Sad, Zrenjanin, Užice, Kraljevo, Niš, ainsi que ceux de la troisième génération des immigrants serbes à Vienne, Paris et Calgari, membres des organisations culturelles et artistiques de là-bas. Compte tenu du fait que dans les associations culturelles et artistiques sont pratiqués et enseignés des éléments particuliers du PCI, l'hypothèse de départ a été que ce groupe cible servirait comme un bon indicateur sur les (non) connaissances des jeunes concernant les éléments protégés du PCU de la liste nationale, d'autant plus que la plupart des éléments protégés sont des raretés coutumières. De là découle aussi la principale question analytique, à savoir à qui sert la liste nationale du PCI et qui est censé connaître, à quel point et pourquoi, les éléments protégés du patrimoine culturel immatériel. L'instrument de recherche a été un questionnaire à réponses ouvertes, et les données obtenues de cette manière ont été complétées plus tard par des interviews. De la Liste nationale du PCI dix éléments ont été choisis. 66 questionnaires remplis ont été rassemblés dont 33 de Serbie et 33 de la diaspora. L'analyse des réponses a montré que le niveau des connaissances des jeunes sur le PCI est à un niveau relativement bas.

Mots clés: patrimoine culturel immatériel, jeunes, Serbie, diaspora, associations culturelles et artistiques, Registre national du PCI de Serbie

Primljeno / Received: 4.09.2020.

Prihvaćeno / Accepted: 21.09.2020.

Miloš Zarić*Doktorand na Odeljenju za etnologiju i antropologiju
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu*

milos.zaric1@yahoo.com

(Anti)fašizam i superherojski strip: antropološko razmatranje inovativnosti u stripu na primeru *V kao Vendeta*

Apstrakt: Rad se bavi analizom stripa „V kao Vendeta“ dvojice autora, scenariste Alana Mura i crtača Dejvida Lojda. Radi se o narativno-grafičkom delu koje po svojim glavnim karakteristikama pripada književnom žanru kritičke distopije, ali se dovodi u vezu i sa žanrom superherojskog stripa koji je, po mišljenju jednog broja autora, neraskidivo povezan s ideologijom i praksom političke desnice, koja u svom ekstremnom vidu poprima oblik fašizma. Način tretiranja elementa fašizma u tom, kao i u druga dva stripa o kojima će u radu biti reči („Nadzirači“ Alana Mura i Dejva Gibonsa i „Povratak mračnog viteza“ Frenka Milera), dovodi se u vezu sa načinom na koji je proces kreativnosti/inovativnosti funkcionisao u kontekstu revizije/dekonstrukcije žanra superherojskog stripa u osamdesetim godinama 20. veka, kako na kolektivnom, tako i na individualnom planu na nivou strukture mišljenja britanskog pisca Alana Mura. Putem primene strukturalno-semiotičkog modela analize, rad nastoji da pronikne u logiku naznačenog dekonstruktivističkog postupka „rasparčanog“ na tri stripska predloška o kojima će u radu biti reči, s akcentom na analizi stripa „V kao Vendeta“ koja ima za cilj da utvrdi njegovu „skrivenu“, konotativnu značenjsku dimenziju. U istraživanju se usvaja moderno stanovište u shvatanju stripa prema kojem se suština tog medija, ono po čemu se on razlikuje od drugih narativnih i grafičkih formi izražavanja kao i od filma, prepoznaje u specifičnom, sekvencijalnom načinu kombinovanja njegove vizuelne i narativne komponente, putem kojeg se generišu značenja čije tumačenje zavisi od intencije autora ali i od pogleda čitaoca.

Cljučne reči: Alan Mur, fašizam, anarhizam, paradoksalni antiheroj, kreativnost/inovativnost, dekonstrukcija/revizija, žanr superherojskog stripa, intertekstualnost

Uvod

Strip pod nazivom „V kao Vendeta“ (*V for Vendetta*) čiji su tvorci britanski pisac Alan Mur (Alan Moore)¹ i crtač Dejvid Lojd (David Lloyd), u periodu između 1982. i 1985. godine objavljivani su u formi stripskog serijala na stranica-

¹ U prevodima stripova tog autora na srpski jezik njegovo prezime se piše kao Mur, što i ovde usvajam, iako je pravilnije izgovarati ga kao Mor.

ma britanskog magazina *Warrior*. DiSi Komiks (DC Comic) preuzima taj serijal u drugoj polovini dekade osamdesetih da bi, nakon što je rad na njemu dovršen, DiSi-jeva franšiza *Vertigo* profilisana da sabira stripove za stariju i zahtevniju publiku objavila, u 1989. godini, njegovu integralnu verziju u formi celovitog narativno-grafičkog dela.² Taj strip se do danas objavljuje gotovo neprestano, u brojnim zemljama i na različitim jezicima. Po opšte prihvaćenom mišljenju među teoretičarima stripa radi se o jednom od najuspelijih ostvarenja tog tipa, te su i razmatranja koja imaju za predmet pojedine njegove aspekte izuzetno brojna.

Po svojim glavnim karakteristikama strip „V kao Vendeta“ pripada književnom žanru kritičke distopije, koji podrazumeva „detaljan opis nekog nepostojećeg društva lociranog u vremenskom i prostornom okruženju koje se čitaocu predstavlja na takav način da ovaj uviđa da su takve okolnosti u svakom smislu nepovoljnije za život od onih kakve nudi savremeno društvo, iako to nepostojeće društvo sadrži i neku vrstu utopijske enklave, nadu da je takvo distopijsko stanje moguće prevladati i zameniti ga stanjem utopije“ (Baccolini and Moylan 2003, 7; v. takođe Sargent 2001, 222). Ideja za priču, čija se radnja dešava u Velikoj Britaniji, koju, u bliskoj budućnosti u odnosu na period u kojem je priča napisana, autori stripa vide kao fašističku državu, proistekla je iz društvenih i političkih događanja u toj zemlji, koju su u osamdesetim godinama obeležile snažne neoliberalne reforme koje je sprovodila Vlada Margaret Tačer (Margaret Thatcher). Uobičajen literarni postupak u žanrovima kritičke distopije i naučne fantastike ogleda se u prikazivanju budućeg, distopijskog stanja i ustrojstva ljudskog društva kao instrumenta kritike aktuelne društvene i političke situacije. U ovom slučaju, primena takvog postupka se podrazumeva, budući da Alan Mur, pisac scenarija za strip „V kao Vendeta“, sebe vidi kao nastavljača tradicije britanskog fikcijskog pripovedanja koje sadrži element političke subverzivnosti,³ štaviše, taj autor smatra da je pobuna ono što pokreće britanski strip (upor. Grantham 2010, 76). U Uvodnoj reči

² Pojam „strip“, doslovno „traka“ ili „kaiš“, odnosi se na formu sekvencijalnog pripovedanja uz pomoć reči i slika, na „priče u slikama“. Takve priče se tematski i po svom obimu mogu podeliti na stripske forme koje se označavaju kao *comic strip*, *comic book*, *graphic novel*. Pošto Alan Mur ne koristi pojam grafičke novele (koji bi trebalo da označava opsežniju, književno i umetnički zreliju stripsku formu prevashodno namenjenu odrasloj čitalačkoj publici), jer smatra da je on uveden prvenstveno iz komercijalnih i tržišnih razloga, ovde i sam usvajam tu vrstu gledišta, te koristim opšti pojam stripa. Intervju sa Murom u kojem se, pored ostalog, kritički osvrće na uvođenje pojma grafičke novele v. na: <https://www.youtube.com/watch?v=EuBFd1rIWWA>

³ Radi se o tradiciji kojoj, pored brojnih drugih autora, pripadaju i pisci kao što su Herbert Džordž Vels (Herbert George Wells) i Džordž Orvel (George Orwell). V. Murray 2010, 44; Zarić 2020.

analiziranog stripa,⁴ kao i u eseju pod nazivom *Behind the Painted Smile* (Moore 1983), Mur na jasan način ukazuje da se tu radi o priči koja funkcionise kao metafora političke situacije u Britaniji u osamdesetim, te, pošto je narečena značenjska dimenzija tog dela na direktan način potcrtana, označavam je kao denotativnu.⁵

Ako se uzme u obzir da čista denotacija ne postoji, da uvek postoji konotativni potencijal bilo koje slike, fotografije, crteža ili teksta (Barthes 1968), postavlja se pitanje da li strip „V kao Vendeta“, sem naznačene denotativne, sadrži i neku „skrivenu“, konotativnu značenjsku dimenziju. Ako postoji, takva značenjska dimenzija morala bi da proističe iz konteksta samog tog medija, specifično govoreći, iz priče o dekonstrukciji/reviziji žanra superherojskog stripa koja se odigrala u osamdesetim godinama 20. veka, žanra sa kojim se strip „V kao Vendeta“ takođe dovodi u vezu. Po mišljenju jednog broja autora, uključujući Alana Mura, superherojski stripski žanr sadrži autoritarna i konzervativna ideološka shvatanja povezana sa političkom desnicom i idejom totalitarizma. Kada se to dovede u vezu s upotrebom nasilja uobičajenom za taj žanr, to vodi ka još i danas aktuelnoj tezi o neraskidivoj povezanosti superherojskog stripa s ideologijom i praksom fašizma (v. npr. Miettinen 2011). Ta vrsta tumačenja uglavnom je proistekla iz teorija diskursa koje nastaju kasnih sedamdesetih godina i dovode se u vezu sa širim konstruktivističkim preispitivanjem odnosa jezika i stvarnosti. Po shvatanju konstruktivista, jezik ne predstavlja samo sredstvo označavanja stvarnosti, nego i sredstvo putem kojeg se ona proizvodi (v. npr. Hall 1997, 24–26). Isprva deo *diskursa o žanru* superherojskog stripa, fašizam je vremenom diskurzivno „srastao“ s tim žanrom postajući deo njegovog *unutarnjeg diskursa*, iako je nasilje i autoritarnost u tom žanru, bar kada se govori o takozvanoj „zlatnoj“ i „srebrnoj“ eri stripa, moguće tumačiti i na drugačije načine, bez dovođenja toga u vezu sa fašizmom kao oblikom društveno-političke i/ili vojno-ekonomske organizacije.⁶

⁴ Poslednje izdanje stripa „V kao Vendeta“ na srpskom jeziku objavila je izdavačka kuća Čarobna knjiga (2019). Uvodna reč Alana Mura, zajedno sa kraćim odlomkom iz tog stripa, dostupni su na: https://issuu.com/carobnknjiga2/docs/v_kao_vendeta1

⁵ Razlikovanje denotativnih i konotativnih značenja uvedeno je da bi se objasnio koncept mita (Barthes 1968, 89–90).

⁶ Među društvenim teoretičarima koji se bave 20. vekom postoji konsenzus u pogledu toga da u pisanju istorije te epohe ne može da se zaobiđe pitanje fašizma, ali kada se pređe na neposredno objašnjavanje toga šta fašizam jeste, teorijska rešenja su vrlo različita, neretko i potpuno oprečna. Iako se pojmovi fašizma i antifašizma nalaze u naslovu ovog rada, navođenje njihovih različitih teorijskih određenja a potom nastojanje da se, na osnovu toga, pronikne u žanr superherojskog stripa sa ciljem da se utvrdi šta tu jeste a šta nije fašizam a šta, pak, može da se shvati kao izražavanje antifašističkog stava, čini se sasvim izlišnim. Čitaoci se pozivaju da, s tim u vezi, sami donesu svoj sud.

U priči o dekonstrukciji/reviziji žanra superherojskog stripa, procesu čiji su određeni aspekti bili usmereni upravo ka dekonstrukciji elementa fašizma, sem stripa „V kao Vendeta“, koji je u fokusu ovog razmatranja, neizostavno treba pomenuti još dva, jednako poznata stripska predloška o kojima će u daljem tekstu takođe biti reči. Radi se o „Nadziračima“ (*Watchmen*), stripu čiji je scenarista takođe Alan Mur a kojeg je nacrtao Dejv Gibon (Dave Gibbon), i stripu „Povratak mračnog viteza“ (*The Dark Knight Returns*) američkog stripskog scenariste i crtača Frenka Milera (Frenk Miller). U procesu revizije/ dekonstrukcije žanra superherojskog stripa, uticaj dve pomenute superherojske fantazije koje su prožete užasavajućim socijalnim realizmom, bio je presudan (v. napr. Klock 2002, 3, 25; Berninger et al. 2010; Williams 1999, 66). Kada se radi, pak, o stripu „V kao Vendeta“, koji je izrazito ambivalentno pozicioniran u odnosu na žanr superherojskog stripa, u literaturi nije precizirano na koji način je on doprineo tom procesu, iako je jasno da je taj doprinos morao postojati (upor. Comer 2017, 8; Bjørkan 2013, 44). Pitanje konceptualnog i žanrovskog pozicioniranja stripa „V kao Vendeta“ u odnosu na žanr superherojskog stripa u ovom radu se dovodi u vezu sa načinom na koji proces kreativnosti/inovativnosti funkcioniše na kolektivnom (unutaržanrovskom), kao i na individualnom planu, na nivou nečeg što, uslovno, nazivam strukturom mišljenja britanskog pisca Alana Mura. Isključivo za potrebe ovog istraživanja sintagmu „struktura mišljenja“ vezujem, s jedne strane, za proces kreativnosti/ inovativnosti, za kojeg smatram da je u celosti logički strukturiran iako je moguće pretpostaviti da se, jednim svojim delom, odvija na podsvesnom nivou (v. Zarić 2020, pos. 441–442), a sa druge strane za koncepte intertekstualnosti i „raspršene namere“. Na narednim stranicama ti koncepti biće sukcesivno uvođeni u analizu.

Da bi se utvrdila pretpostavljena konotativna značenjska dimenzija stripa „V kao Vendeta“ pre svega je potrebno da se precizno odredi vremenski kontekst njegovog nastanka i da se potcrtaju faktori koji su uticali na razvoj njegove naracije. Mur i Lojd su sredinom osamdesetih godina obustavili rad na stripu „V kao Vendeta“ započet još početkom te dekade,⁷ zbog tehničkih razloga (gašenje magazina *Warrior*), ali i zato što je Mur u tom periodu bio angažovan na drugim projektima. Pored ostalog, radio je upravo na „Nadziračima“, stripu čije su prve epizode objavljene u 1996. godini, da bi njegova integralna verzija bila objavljena već u sledećoj, 1987. godini. Odmah nakon što je objavio „Nadzirače“, Mur se, zajedno sa Lojdom, vratio „Vendeti“, da bi integralna verzija tog stripa bila objavljena u 1989. godini. Pošto su stripovi „V kao Vendeta“ i „Nadzirači“ proistekli iz iste kreativne faze Murovog rada, postavlja se pitanje

⁷ Procena da se radi o pauzi koja je trajala čak pet godina ne čini mi se preciznom (Banjanin 2017, 31). Moguće je, čak, da je Alan Mur, u nekom periodu sredinom osamdesetih, uporedo radio na scenarijima za stripove „V kao Vendeta“ i „Nadzirači, ali to je samo pretpostavka.

na koji način su značenjske strukture tih stripova intertekstualno isprepletane u pogledu teme koja me ovde zanima, i kako se to dalje dovodi u vezu sa narativno-semantičkom strukturom stripa „Povratak mračnog viteza“ (1986) Frenka Milera.⁸ Putem primene strukturalno-semiotičkog modela analize, rad nastoji da pronikne u logiku naznačenog dekonstruktivističkog postupka „rasparčanog“ na tri stripska predloška o kojima će u radu biti reči, s akcentom na analizi stripa „V kao Vendeta“ koja ima za cilj da utvrdi njegovu „skrivenu“, konotativnu značenjsku dimenziju.

Sam Alan Mur je, na neki način, ohrabrio ovaj tip istraživanja rekavši da ga, kada se radi o stripu, najviše fascinira njegov podtekst, ona njegova značenjska dimenzija koja proističe iz specifičnog načina kombinovanja njegove vizuelne i narativne komponente (v. Di Liddo 2009, 31). Bitno je, s tim u vezi, napomenuti da se u ovom istraživanju usvaja moderno stanovište u shvatanju stripa prema kojem se suština tog medija, ono po čemu se on razlikuje od drugih narativnih i grafičkih formi izražavanja, kao i od filma s kojim se često upoređuje, prepoznaje u specifičnom, sekvencijalnom načinu kombinovanja njegove vizuelne i narativne komponente (McCloud 1993, 153; upor. Moore 2003, 3–4). Takvim kombinovanjem kreiraju se smisaone celine koje obuhvataju šire spektre značenja od onih sadržanih u tim komponentama kada se one shvate kao situaciono povezani, ali suštinski razdvojeni kanali komunikacije.⁹ U toj vizuri, tekst (čija su značenja uglavnom arbitrarna) katkad može da preuzme funkciju slike (čija značenja to uglavnom nisu), kao što i slika može da preuzme značenje teksta, pa su i značenja koja proishode iz tog interakcionog procesa u značajnoj meri subjektivna, određena načinom percepcije i intuicijom samog čitaoca (Little 2011, pos. 95–109). Takođe je moguće da su zaključci koji će ovde biti izneseni u određenoj meri subjektivni, zato, neka o validnosti rezultata ovog istraživanja, na osnovu argumenta koje ću izneti, čitaoci donesu svoj sud.

⁸ Teza da su međusobni uticaji između Alana Mura i Frenka Milera tekli isključivo u jednom smeru, od strane Mura ka Mileru, posebno je obrazložena u: Little 2011, 223–228. Moja pretpostavka je da se tu radilo o obostranom uticaju (iako je sasvim izvesno da je on bio intenzivniji u smeru koji je naznačen), pri čemu treba uzeti u obzir ne samo Milerov strip o kojem će ovde biti reči, nego i radove tog autora nastale s početka osamdesetih.

⁹ Moderno shvatanje stripa (Eisner 1985/2008; 1996/2008; 2008; McCloud 1993) rukovodilo se, u svom formiranju, idejom nalaženja „srednjeg puta“ između dva suprotstavljena stanovišta u promišljanju uloge i značaja vizuelne i narativne komponente za taj medij, pri čemu je svaka od njih bila tretirana pojedinačno pre nego kroz prizmu njihovog međusobnog odnosa. Za širu diskusiju u vezi s tom temom v. Little 2011, pos 54–70. V. takođe: Gaio 2017, 21–22. Za primere analiza na srpskom jeziku baziranih na teorijskim postavkama Ajznera i Meklauda v. Stamenković i Tasić 2014; 2015.

O žanru superherojskog stripa kroz prizmu koncepta kreativnosti/ inovativnosti

U antropologiji se na različite vrste žanrova gleda kao na kulturne i simboličke sisteme, kao na svojevrstne kulturne artefakte (Žikić 2010, 19). Žanr je forma koja uključuje određen broj konvencija (karakteristika, formula), sa prepoznatljivim obeležjima u vidu repetativnih elemenata po kojima je određeni žanr prepoznatljiv i na osnovu kojih ga je moguće razlikovati od drugih žanrova. Žanr ne predstavlja fiksiranu niti petrifikovanu kategoriju koja je jednom i zauvek data u kulturnom smislu, jer žanrovi neprestano pregovaraju sa širim kulturnim obrascima i konstantno prolaze kroz proces transformacije (v. Đorđević 2009). Da bi se razumelo kako taj proces funkcioniše, u analizi različitih tipova žanrovskog stvaralaštva uputno je osloniti se na koncept kreativnosti/inovativnosti (upor. Zarić 2020; 2019). Da bi se taj koncept analitički upotrebio na smislen način neophodan je dinamički, kontekstualan i procesualan pristup tradiciji (v. Naumović 2009, 12–15), u ovom slučaju, dakle, tradiciji koja se vezuje za žanr superherojskog stripa.

Pojam kreativnosti/inovativnosti moguće je, s jedne strane, dovesti u vezu sa konceptom bricoliranja (bricolage), koji se odnosi na takozvane praktične veštine, na upotrebu priručnih stvari da bi se od postojećih elemenata napravilo nešto novo (Levi-Stros 1966, 35–70), a s druge strane s konceptom „preskakanja reda“ (*agenda hopping*), koji se, zajedno s njemu bliskim pojmom „smene paradigmi“ (*paradigm shift*), koristi u kognitivnoj antropologiji gde se njime ukazuje na mogućnost da se u naučnoj teoriji stvori nova paradigma, koja ne mora da bude direktno povezana s onom koja joj neposredno prethodi (D’Andrade 1995, 1–15, pos. 3–4). U svakom segmentu popularne kulture i kulture uopšte, pa i u žanru superherojskog stripa, proces kreativnosti/inovativnosti nalazi se u nekoj vrsti dijalektičkog odnosa s elementom tradicionalnog, on se suprotstavlja ustaljenim žanrovskim ograničenjima nastojeći da ih na neki način prevaziđe, i istovremeno se oslanja na njih kao na neku vrstu legitimizacijske potpore. U ovom poglavlju rada, način na koji taj proces funkcioniše posmatra se na planu kolektivnog stvaralaštva unutar žanra superherojskog stripa, ali i na planu individualnog stvaralaštva, unutar tog žanra ili u vezi s njim.

Kada se radi o prvom pomenutom planu analize, pojam kreativnosti vezujem za postupke vizuelne i lingvističke restilizacije velikog superherojskog narativa, za različite tipove *variranja* tradicionalnih obrazaca superherojskog stripa.¹⁰ Pojam inovativnosti ili *inoviranja*, pak, dovodim u vezu sa promenama na nivou

¹⁰ U nekoj opsežnijoj analizi, trebalo bi uzeti u obzir i razlike između kreativnosti i replikacije, postupka unošenja ponekog novog elementa u žanr kako bi se stvorio utisak (nepostojeće) originalnosti ili raznolikosti, ali se time ovde neću baviti.

strukture i organizacije analiziranog žanra, njegovog sistema konvencija, što može da se odnosi na zamenu akcenata u tom sistemu, ili na neki vid prevazi- laženja žanrovskih ograničenja u smislu njihovog „otvaranja“ za upliv uticaja drugih žanrova.¹¹ Kada se radi o drugom pomenutom planu analize, za potrebe ovog istraživanja kreativnost izjednačavam s intertekstualnošću, praktično, jer se i jedan i u drugi pomenuti pojam odnose na uspostavljanje smislenih zna- čenjskih odnosa među elementima koji se preuzimaju iz različitih semantičkih sistema. Ako konstrukti, koji tim putem nastaju, poprime odlike samosvojnih, značenjski nezavisnih celina, čijom se upotrebom generišu veće ili manje trans- formacije unutar relevantnih referentnih sistema, radi se o inovativnosti, feno- menu kojeg svakako treba dovesti u vezu sa stvaralaštvom Alana Mura, autora o kojem će biti reči u drugom poglavlju ovog rada.

Pitanje reprezentacije rase, roda i klase u žanru superherojskog stripa pove- zano je s brojnim „spoljašnjim kontradiktornostima“ vezanim za različite dis- kurzivne oblike predstavljanja različitosti, kroz artikulaciju američkog nacio- nalnog identiteta i koncepta američkog kulturnog građanstva (v. Bukač 2018). Potrebno je, međutim, obratiti pažnju i na one kontradiktornosti koje proističu iz strukture žanra superherojskog stripa kao svojevrsnog autonomnog sistema, na njegove „unutrašnje kontradiktornosti“, drugim rečima, koje su neodvojive od pomenutih društvenih pitanja i problema. Istorijat žanra superherojskog stripa kao specifičnog, po mnogo čemu zasebnog značenjskog univerzuma, u literaturi se obično deli na takozvanu zlatnu, srebrnu, bronzanu i modernu eru stripa (v. npr. Spinelli 2015, 41 i dalje), o čemu će ovde biti reči samo u najkraćim crta- ma. Namera mi je da kreiram neku vrstu platforme za ono o čemu će biti reči u drugom poglavlju ovog rada, da ukažem na širi kreativni kontekst iz kojeg pro- ishodi stvaralaštvo Alana Mura, s akcentom na tri ključna inovativna iskoraka u tom procesu.

Prvi i drugi inovativni iskorak

Stripovi o superherojima koji govore o avanturama muškaraca u mlađoj ži- votnoj dobi, koji svoju natprirodnu ili super moć koriste zarad dobrobiti druš- tvene zajednice, u početku su pratili krajnje jednostavnu i predvidljivu formulu u pogledu osobina protagonista, zapleta radnje, njegovog razrešenja. Takvi nar- rativi funkcionisali su kao mehanizmi socijalne i rodne integracije adolescenata muškog pola i to prvenstveno onih heteroseksualne orijentacije, koji su, pretpo- stavlja se, na superheroje gledali kao na otelovljenje sopstvenih fantazija o moći (Coogan 2006, 24; Grantham 2010, 89–90). Superherojski strip je napajao svoja idejna i značenjska jezgra u društvenoj stvarnosti čije je tenzije i anksioznosti

¹¹ U strip industriji, kao i u svakoj drugoj vrsti biznisa, proces kreativnosti/ inovativnosti takođe je povezan s ekonomskim kalkulacijama (Taylor & Greve 2006).

reflektovao u ravni ne toliko „preslikavanja“ te stvarnosti, koliko prilagođavanja svakodnevice, selektovanjem pojedinih njenih elemenata, „infantilnoj“ fantaziji. U širem smislu, veliki superherojski narativ moguće je posmatrati kao način interpretacije monomita o heroju (v. Kembel 2018; upor. Grantham 2010, 90), kao što i za stripske likove superheroja može da se kaže da predstavljaju zamenu za tradicionalne heroje ili bogove (Grantham 2010, 90). U antropološkoj perspektivi, tipizirane žanrovske narative, koji pripadaju superherojskom stripu, moguće je posmatrati kao mitove koji nastoje da potcrtaju ili na simbolički način razreše kontradiktornosti koje su uzrokovale tenzije i konflikte prisutne u američkom društvu i kulturi (upor. Kovačević 2001, 22; Eco 2004, 147; Pellitteri 2011, 5; Grantham 2010, 91), što je njihova funkcija i danas, ali se ovde ograničavam na period od kraja tridesetih do sredine osamdesetih godina 20. veka.

Supermen, prvi stripski superheroj, pojavio se 1939. godine na stranicama magazina *Action Comics*.¹² U tom periodu veliki broj imigranata nastojao je da se uklopi u američko društvo, što je generisalo različite vrste tenzija na nivou tog društva u celini. Upravo je iz toga razloga Supermen predstavljen kao imigrant sa planete Kripton, koji se u Americi bori protiv kriminala, korupcije i nepravde rukovodeći se ideologijom *melting pot-a* i idejom *american way of life-a* i to pod geslom „istina, pravda i američki način“ (Truth, Justice, & the American Way). Tridesete godine u Americi obeležila je i Velika depresija, teške ekonomske prilike u kojima je rastući kriminal predstavljao gotovo nerešiv problem za čuvare reda i zakona, i same sklone tome da potpadnu pod uticaj „šefova iz podzemlja“. U takvim okolnostima, pojava Betmena (Batman) na stranicama magazina *Detectiv Comics*, stripskog aktera koji saraduje s institucijama društva ali ne preza od toga da probleme rešava na sebi svojstven način, rukovodeći se isključivo sopstvenim osećanjem pravde, funkcionisala je, opet, kao način simboličkog razrešavanja društvenih tenzija. Dok je stripski lik Betmena oscilirao između superherojskog i antiherojskog tipa karaktera,¹³ potcrtavajući individualističko-pragmatičnu crtu američkog nacionalnog identiteta pomešanu sa dozom mistifikacije, Supermen, kao i čitava plejada DiSi-jevih superheroja kreiranih po uzoru na njega, bio je u svom delovanju motivisan vrlinama, moralnim obavezama, čistim namerama, potcrtavajući ideju kolektivizma.

¹² Preteče stripskih likova superheroja su likovi poput Fantoma (The Phantom) i Mandraka (Mandrake the Magician), strip junaci nastali sredinom tridesetih godina, u formi koja je spajala žanrovske karakteristike avanturističkog stripa, čiji je glavni protagonista mogao da bude maskirani heroj poput Fantoma, sa elementima melodrame. V. npr. Pavković 2001, 28–34.

¹³ U epizodi objavljenoj u magazinu Detektiv Komiks broj 33 (1939), koja je postala jedan od temelja Betmenovog „kanona“, objašnjeno je da je taj stripski lik postao borac protiv kriminala zato što je kao dete svedočio ubistvu svojih roditelja, taj životni put i poziv odabrao je zato da i sam ne bi potpao pod uticaj „tamne strane“.

Pojava Supermena i Betmena, po mnogo čemu različitih (suprotstavljenih) ali i međusobno kompatibilnih stripskih aktera, predstavlja **prvi značajan inovativni iskorak** bitan za razumevanje žanra superherojskog stripa, kao tipično američkog kulturnog artefakta. Taj žanr se tim putem profilisao, odvojivši se od drugih, njemu srodnih stripskih žanrova kao što su akcioni (avanturistički) ili detektivski strip, kao što je i uspeh strip magazina *Action Comics* i *Detectiv Comics*, u kojima su se pojavili likovi Supermena i Betmena, delovao kao platforma za nastanak kompanije DiSi Komiks, giganta američke stripske industrije. Uporedo s tim, formiraju se osnovne konvencije žanra superherojskog stripa. Tu spadaju: a) *misija* superheroja; b) prisustvo njegove ili njene nadljudske ili *super moći*; c) određene *identitetske karakteristike* koje su najčešće dvostruke, jer izuzev identiteta superheroja, čije bitne odlike predstavljaju *kostim* i *kodirano ime*, većina aktera superherojskog stripa ima i svoj „stvarni“ identitet, razdvojen od onog superherojskog (upor. Coogan 2006, 30 i dalje); d) određene karakteristike *radnje strip priče*, koja podrazumeva prisustvo akterovih oponenata, jednog ili više likova koji su u ulozi antagonista, (*super*)*negativaca*, koji poseduju kvalitete suprotne onim koji krasi glavnog protagonistu, superheroja.

Izbijanje Drugog svetskog rata stvorilo je potrebu za kreiranjem novih žanrovskih stripskih likova poput Kapetana Amerike (Captain America) ili Čudesne Žene (Wonder Woman), odlučnih boraca protiv fašizma.¹⁴ Dok su pre početka rata stripovi o superherojima doprinosili širenju tolerancije i obogaćivanju američkog društva kroz diskurs različitosti, tokom rata funkcionisali su kao simbolički prikazi spoljne američke vojne i političke moći. Supermen i drugi superheroji suprotstavljali su se fašizmu u ime ne samo Amerike nego i ostatka sveta, da bi se nacionalne američke vrednosti tim putem predstavljale kao univerzalne, te bile stavljane u funkciju vodilje drugim zemljama. Po okončanju rata, Amerika ulazi u razdoblje u kojem, za jedno izvesno vreme, u svesti nacije nije postojao neki jasno izraženi Drugi, što je pratilo jenjavanje uticaja stripova o superherojima. U pedesetim godinama industrija stripa dopseva u stanje hibernacije, što se, pored drugih razloga, dogodilo zbog usvajanja Strip Koda (Zakona o stripu) iz 1954. godine (Comic Code Authority),¹⁵ koji je izdavačima nametao obavezu autocenzure sadržaja stripova, ne samo onih o superherojima nego generalno.

¹⁴ Do sedamdesetih godina 20. veka uloga ženskih likova u superherojskom stripu bila je marginalna i ti likovi su prikazivani na stereotipan način. Čudesna Žena je prva superherojina koja se pojavila u tom žanru, zbog čega važi za neku vrstu feminističke stripske ikone. Kapetan Amerika, najveći patriota među superherojima i produžena ruka Pentagona, pojavio se 1941. godine na naslovnoj strani na kojoj je prikazan kako nokautira Adolfa Hitlera.

¹⁵ Kompletan tekst Komik Koda dostupan je na: <http://cblbf.org/the-comics-code-of-1954/>.

Usvajanju Strip Koda u Americi na značajan način je doprineo psihijatar Fredrik Vertam (Fredric Wertham), autor knjige pod nazivom *Seduction of the Innocent* (1954), u kojoj je maloletničko nasilje i kršenje zakona dovedeno u vezu sa čitanjem stripova i pretpostavljenim negativnim uticajem te vrste štiva. Veći deo rezultata objavljenih u toj knjizi kasnije je opovrgnut (Tilley 2012), ali Vertman je bio prvi koji je ukazao na mogućnost tumačenja čina upotrebe sile i snage svojstvenog Supermenu i drugim stripskim superherojima kao nečeg što je suštinski ne-američko,¹⁶ što je, štaviše, povezano s ideologijom i praksom fašizma, što je indukovalo otvaranje „pandorine kutije interpretacija“ vezanih za žanr superherojskog stripa. Pokazalo se, naime, da žanrovski likovi superheroja nemaju fiksirano značenje, da funkcionišu kao prazni označitelji čije je značenje određeno artikulacijom odnosa moći u društvu u odnosu kako sa „spoljašnjim“, tako i s „unutrašnjim“ Drugim. Tako je, u društvenoj klimi „lova na veštice“, strip od strane najreakcionarnijih, ultradesničarskih snaga u Americi napadan kao ideološko sredstvo „druge strane“, da bi „odgovor“ stripske industrije na tu vrstu optužbi bio artikulisan na identičan način, potcrtavanjem „činjenice“ da „pošast komunizma“ predstavlja glavnu pretnju Americi kao i ostatku sveta.¹⁷ U isto vreme, u Velikoj Britaniji je kritikovan američki strip, uglavnom onaj krimi i horor žanra iako od te vrste kritike nije bio pošteđen ni superherojski strip, jer se na njega generalno gledalo kao na primer dekadencije i ideološke iskvarenosti.¹⁸

Kao reakcija na uvođenje Strip Koda ali i usled pojave kontrakulture, u šezdesetim godinama se u stripskoj industriji usmerenoj na produkciju superherojskog stripa uvodi veći broj likova koji odgovaraju žanrovskom tipu antiheroja, koji su sadržali dimenziju pobune protiv vladajućeg establišmenta.¹⁹ Taj tip aktera vezivao se za stripsku produkciju tek formiranog Marvel Komiksa

¹⁶ Moguće je da se time aludiralo na jevrejsko poreklo Supermenovih tvoraca, Džerija Sigela (Jerry Siegel) i Džoa Šustera (Joe Shuster).

¹⁷ Crvena Lobanja (Red Skull), jedan od suparnika Kapetana Amerike, bio je tokom Drugog svetskog rata prikazivan kao deo nacističkog vođstva, da bi ga se naknadno, u kontekstu Hladnog rata, dovelo u vezu sa komunizmom. Još jedan primer je Marvelov Gvozdeni čovek (Iron Man), koji se tokom Vijetnamskog i Hladnog rata sukobljavao s istočnim neprijateljima.

¹⁸ „Motivi su bili svuda isti, bez obzira na ideološki kontekst javljanja i mesto: zaštititi prvenstveno omladinu, njen intelektualni razvoj, dobar ukus i duhovno zdravlje od pogubnog uticaja stripa“ (Đukić 1988, 30). Tekst britanskog zakonskog akta protiv stripa iz 1955. godine dostupan je na:

¹⁹ <https://comicsforum.files.wordpress.com/2011/10/children-and-young-persons-harmful-publications-act-1955.pdf>

¹⁹ Uporedo s tim, u Britaniji i Americi dolazi do pojave i razvoja anderground stripa. V. Rosenkranz 2002; Croci 2016, 144–145; Little 2011, 26–27.

(Marvel Comics),²⁰ kompanije koja do danas predstavlja glavnog DiSi-jevog konkurenta, drugog „člana“ tog „velikog para“ (big two) američke gigantske stripske industrije, pa se i pojava Marvelove Fantastične četvorke (Fantastic Four) početkom šezdesetih godina tretira kao revolucionaran medijski događaj, po značaju ravan pojavi Supermena (Miltojević 1992, 12; Borhert 1992, 35). Paradoksalno, Marvelova formula superheroja, odnosno antiheroja koji poseduju izuzetne, nadljudske osobine, puno duguje Strip Kodu koji je, pored ostalog, zahtevao da ideja dobra u stripovima mora na jasan način da trijumfuje nad idejom zla, da protivnici glavnih protagonista moraju da budu kažnjeni za svoja nedela. U Marvelovim stripovima, međutim, antagonisti bi bežali i ostajali u životu na kraju priče, da bi se u nekoj drugoj priči ti isti likovi pojavljivali kao protagonisti, dok bi antagonist iz te došao u poziciju protagoniste u nekoj trećoj priči i tako dalje, što je na indirektan način zamagljivalo granicu između ideja dobra i zla. Tako je, usled pojave a potom i poplave marvelovskih likova s osobinama antiheroja, došlo do „pomeranja“ u žanrovskom sistemu konvencija. Antiheroji su se pozicionirali negde na razmeđi između likova superheroja i negativaca, ali su bez dileme bili svrstavani u superherojski stripski žanr saglasno karakteristikama koje se u literaturi nazivaju „generičkim“, a koje i danas važe.²¹ Iako se to odvijalo prema smernicama koje je nametnuo Strip Kod, doveden je u pitanje sistem strogo binarnog pozicioniranja superheroja i negativaca unutar jednoznačnih narativa u kojima je ideja dobra, koja je uvek u dobroj meri društveno konstruisana, morala da trijumfuje.

Kao što je važno i za superheroje, Marvelove antiheroje mogao je da pokrene na delovanje neki društveno koristan cilj, ali u njihovom slučaju to nije bilo pravilo. Različito od priča o superherojima, kod antiheroja su bili u igri i neki lični motivi, njihova uloga je bila da čitaoce na nešto podsete ili da ih na nešto opomenu. Dok su superheroji održavali sistemski *status quo* prevodeći čitaoce stripova u jeftin svet potrošačke zabave, antiheroji su funkcionisali kao potencijalni agenti transformacije sistema koja čak nije morala nužno da bude pozitivna, niti sasvim saglasna s dominantnim društvenim vrednostima. Takvi

²⁰ Prvi stripski antiheroj, lik po imenu Podmorničar Namor (Namor the Sub-Mariner), pojavio se u stripu kojeg u 1939. godini objavljuje izdavač *Atlas* ili *Timely Comic Group*, koji kasnije prerasta u Marvel Komiks (Marvel Comics). Za više informacija o predistoriji Marvela obleženoj stripovima o Podmorničaru, Kapetanu Americi i Čoveku Baklji (Human Torch), glavnom strip trijumviratu Tajmlji Magazina (*Timely Magazine*), kao i usponima i padovima te kompanije od njenog nastanka početkom šezdesetih pa sve do osamdesetih godina 20. veka v. Denijels 1992; Borhert 1992.

²¹ Ako je neki strip objavljen od strane izdavačkih kompanija specijalizovanih za tu vrstu štiva, ako njegov protagonista dolazi u kontakt sa drugim akterima iz DiSi-jevog ili Marvelovog „univerzuma“, na njega se automatski gleda kao na neku „vrstu“ superheroja (upor. Coogan 2006, 39–43).

likovi su, iz epizode u epizodu stripa, nosili sa sobom svoje zamršene unutrašnje konflikte dolazeći u kontakt jedni sa drugima, povremeno doživljavajući i teške poraze, što ih je učinilo bliskim običnom, ranjivom čoveku (Denijels 1992, 19–20). Zbog isticanja njihovih ljudskih, isto koliko i nadljudskih ili natprirodnih identitetskih karakteristika, predstavljanje likova antiheroja podrazumevalo je postupak žanrovske karakterizacije unekoliko složeniji od onog standardnog, primenjivanog u oblikovanju likova superheroja i negativaca, privlačnih mahom čitaocima u dečijem uzrastu. Dok je Supermen svoj superherojski identitet koristio kao sredstvo preko kojeg je nadomešćivao svoju ljudsku stidljivost i nemoć, Marvelovi antiheroji su stanje svoje „supermenske“ prirode doživljavali kao egzistencijalni usud i nesreću (Miltojević 1992, 15), pa su, samim tim, privlačili ne toliko mlađu populaciju, koliko studente, pripadnike buntovne *baby boom* generacije iz šezdesetih.²² Uporedo sa privlačenjem nove čitalačke publike, u Marvelu je razvijan sistem aktivne komunikacije sa čitaocima, pa je duh zajedništva prisutan u toj kompaniji, koja je u šezdesetim brojala svega nekolicinu stalno zaposlenih članova, zahvatao i čitaoce koji su osećali da su *deo te priče*.

Pošto se i u Marvelu i u DiSi-ju ciljalo, uglavnom, na interesovanja bele čitalačke publike, može se reći da je žanr superherojskog stripa u šezdesetim godinama reflektovao *status quo* u američkom javnom mnenju, da je perpetuirao preovlađujuće društvene anksioznosti. Preko strip serijala kao što su Fantastična četvorka ili Iks Men (X Men) potcrtavala se činjenica da je prihvatanje „drugih“ moguće jedino ako se sprovodi po kulturnim pravilima bele, dominantne većine, makar ta pravila bila podložna diskusiji i promenjiva.²³ Pogrešno je, s druge strane, bar po mom mišljenju, tu vrstu zaključka generalizovati na celokupnu Marvelovu stripsku produkciju, pogotovo onu iz perioda šezdesetih. Pod vođstvom Stena Lija (Stan Lee), strip scenariste i kreativnog direktora te kompanije, Marvel se strateški prilagođavao društvenim okolnostima dodvora-

²² Likovi poput Hulka (Hulk), Spajdermena (Spiderman) ili Crnog Pantera (Black Panther) sadržali su određene subverzivne elemente i pružali su određenu kritiku društva reflektujući ambivalentan status nauke ili potcrtavajući problem rasne različitosti. Brus Bener (Bruce Banner) je svog radikalnog Drugog, čudovišnog Hulka, nosio u sebi, a Pita Parkera (Peter Parker) su, uporedo sa njegovim akcijama u ulozi Spajdermena, zaokupljali problemi tipični za adolescente. Radi se o stripskim likovima koji su stekli svoje nadljudske moći na način koji do tada nije bio uobičajen u okvirima žanra, usled neke vrste incidenta, praktično, delovanja radioaktivnih gama zraka ili zbog ugriza radioaktivnog pauka. Crni Panter, prvi protagonist superherojskog stripskog žanra crne boje kože, koji se samim tim svrstavao u kategoriju antiheroja, ritualnim činom ispijanja čarobnog napitka stekao je svoje izuzetne fizičke sposobnosti, ali i znanja iz sfera nauke i tehnologije koja je koristio u borbi protiv njegovih suparnika (upor. Taylor & Greve 2006, 725; Bukač 2018, 64; Denijels 1992, 21).

²³ O delovanju diskurzivnog mehanizma isključivanja kroz uključivanje v. u Bukač 2018, 120 i dalje.

vajući se ukusu čitalačke publike pokatkad, ali i konstantno žanrovski i umetnički eksperimentišući, pucajući po šavovima od novih ideja i ne prezajući od toga da izaziva i direktno subvertira sistem.²⁴ Fokusiranje na ljudske identitetske karakteristike, na pitanja i probleme sa kojima antiheroji-kao-ljudi moraju da se nose a superherojima su uglavnom strane, ta svojevrsna zamena akcenata u sistemu konvencija unutar žanra superherojskog stripa, drugim rečima, dovela je do uspostavljanja ravnoteže među likovima superheroja i antiheroja u okviru tog žanra. To predstavlja **drugi značajan inovativni iskorak** u evoluciji superherojskog stripa, kojim je ujedno anticipiran sledeći, treći i odlučujući zaokret u tom žanru, koji će uslediti dvadeset godina kasnije (upor. Favaro 2019a).

Treći inovativni iskorak i početak modernog doba stripa

Umberto Eko (Umberto Eco), jedan od pionira u polju teorijskog razmatranja stripa, u jednom svom radu napisanom početka šezdesetih godina iznosi da su kvaliteti Supermena i njegov način delovanja, s etičke strane gledano, krajnje diskutablina. Prvi među superherojima, kako Eko navodi, sprovodi svoju misiju isključivo u Americi, za dobrobit pripadnika sopstvene nacionalne zajednice, iako je kadar da se bori protiv kriminala i svih drugih zala u globalnim pa i u kosmičkim okvirima, što se dalje kritički povezuje s idejama o svetosti privatnog vlasništva i činjenja dobra isključivo u formi milostinje (Eco 2004, 162 i dalje). Desetak godina kasnije, isti autor u drugom svom radu iznosi listu problematičnih vrednosnih i ideoloških oznaka koje su prisutne u žanru superherojskog stripa. Tu spadaju: rasizam; kult nasilja i maskuliniteta u kojem se ispoljava prezir prema ženama, homoseksualcima i sentimentalizmu koje vrste; mit o svetosti rata koji se prikazuje kao arena u kojoj snažni muškarci mogu da demonstriraju svoju moć i snagu; militantni antikomunizam (koji povremeno dobija formu Makartizma); kult nadčoveka, fašisoidnog *Übermensch-a*, čija ideja pravde prevazilazi zakone i moral običnih, slabih ljudi; upotreba folkloru u istorijskom značenju tog pojma, kao i paramilitarnih i nacističkih simbola; povezivanje hrabrosti (kao plemenite ljudske osobine) s intenzivnom eksploatacijom simbola koji se vezuju za patriotizam.²⁵ Tako se od sedamdesetih godina, u začecima multidisciplinarnog polja istraživanja koje se danas naziva studijama stripa, javlja mišljenje da superherojski stripski žanr promoviše nasilje i, uopšte, ideje i prakse vezane za političku desnicu i fašizam, što je, kako je

²⁴ Sten Li je krajem šezdesetih godina, kada je Marvel već bio stekao status velikog igrača u stripskoj industriji, svesno unosio kontroverzne (zapravo aktuelne i društveno relevantne) teme u stripove, da bi izazvao Strip Kod. To je dovelo do određenih promena u politici Koda (1971), do ublažavanja njegovih ograničenja (Denijels 1992, 28–30).

²⁵ Radi se o tekstu pod nazivom *Fascio e Fumetto* („Fascists and Comic Books“) objavljenom 1971. godine u časopisu *L'Espresso/Colore* broj 13. V. Pellitteri 2011, 3.

rečeno u Uvodu, vremenom proizvelo efekat diskurzivnog „srastanja“ elementa fašizma sa žanrom superherojskog stripa.

Popuštanje Strip Koda u takozvanoj bronzanoj eri stripa omogućilo je da se, u većoj meri nego što je to ranije bio slučaj, stripovi o superherojima bave društveno relevantnim temama, ali Marvel u sedamdesetim godinama upada u krizu zbog prekomerne produkcije koja je išla na uštrb kvaliteta, dok je DiSi pomenute promene dočekao sasvim nespreman, nastojeći da se i dalje drži svog ustaljenog načina rada. Sredinom te dekade prodaja stripova drastično opada, da bi celokupna stripska industrija dospela u stanje kreativne i finansijske krize. Usled nastalih problema, neki od crtača do tada zaposlenih u Marvelu prelaze da rade u DiSi, što je narušilo do tog trenutka fiksiranu granicu između dve konkurentske kompanije, ali nije doprinelo rešavanju problema ni u jednoj od njih. U isto vreme, na drugoj strani Atlantika, sedamdesete godine su predstavljale period uspona Nove desnice, uverene da se politikom spajanja ekonomskog liberalizma sa moralnim konzervativizmom može stati na put britanskom ekonomskom padu. To je bilo praćeno „uvođenjem reda i zakona“ u sve segmente britanskog društva, na način kako se to činilo ispravnim sa stanovišta desničarskih, ksenofobičnih i homofobičnih snaga u društvu. Britansku levicu je to navelo da preispituje problematičan način odnošenja njenih političkih suparnika prema problemima koji se tiču pola/ roda, seksualnosti, rase, etniciteta, kulturnog i nacionalnog identiteta.

U takvoj društvenoj i političkoj klimi razvija se britanski andergraund strip, koji je bio pod uticajem američke varijante andergraund stripa (Berninger et al. 2010, 142), ali se u većoj meri nego njegov američki uzor bavio društveno relevantnim pitanjima i problemima unoseći u to „začin“ političke subverzivnosti. Kao i u slučaju kompanije Marvel u periodu šezdesetih godina, i ovde se radilo o inovativnim procesima koji su usledili kao odgovor na cenzuru i zabrane, koji nisu predstavljali rezultat postojanja nekog navodno slobodnog prostora za eksperimentisanje i kreativnu delatnost (Little 2011, 24 i dalje). *Action*, takozvani „prvi britanski stripski magazin radničke klase“, nastaje u 1976. godini, da bi nepunih godinu dana posle toga bio cenzurisana a potom i ugašen. Da bi izbegao takvu sudbinu, njegov „naslednik“, stripski magazin pod nazivom *2000 AD*, na promišljen i efektan način spajao je medij stripa sa politikom i naučnom fantastikom, pri čemu je naučna fantastika služila kao sredstvo izbegavanja cenzure, praktično (Little 2011, 15–23; Berninger et al. 2010, 143 i dalje). U trenutku kada, krajem sedamdesetih godina, u Velikoj Britaniji na vlast dolazi konzervativna partija na čelu sa „čeličnom lejdi“ Margaret Tačer,²⁶ *2000 AD* počinje da

²⁶ Britanska Vlada je sprovela reforme koje su se sastojale iz povećanja kamatne stope kako bi se usporio rast zaliha novca i smanjila inflacija, postavljanja gotovinskih limita na javnu potpošnju, smanjenja troškova u socijalnom i obrazovnom sektoru, sprovođenja mera putem kojih je uspostavljena veća kontrola nad sindikatima (v. npr. Thatcher 1995, 39–56).

objavljuje „Sudiju Dreda“ (Judge Dredd), strip sa elementima političke satire u kojem je momenat radikalnog desnog konzervativizma bio jasno pocrtan, iako je bio upakovan u oblandu sačinjenu od akcije i naučne fantastike.²⁷

Uprkos izvesnim razlikama uslovljenim različitošću nacionalnih kultura, političke agende Tačerove i Regana označavale su suštinski jedinstvenu anglo-američku konzervativnu filozofiju uređenog liberalizma, dobrim delom zasnovanu na bliskom međusobnom odnosu to dvoje „prirodnih saveznika“ (upor. Berninger et al. 2010, 141). To je uzrokovalo „zahuktavanje“ doktrine neoliberalizma u Britaniji i Americi,²⁸ ali je takođe pružilo snažan podsticaj rekonceptualizaciji zapadne popularne kulture, pa i stripa kao njenog bitnog segmenta. **Treći i presudan inovativni iskorak** u žanru superherojskog stripa odigrao se, tako, sredinom osamdesetih godina, nakon prelaska jednog broja vanserijski talentovanih strip scenarista iz Velike Britanije u Ameriku, što je superherojski strip učinilo mestom ukrštanja dveju različitih kultura sa istim jezikom. Prethodno većinom angažovani od strane uredništva stripskog magazina *2000 AD*, britanski autori o kojima je reč su po svom dolasku u Ameriku pristupili redovima DiSi-ja. Tu su se, zajedno s Amerikancem Frenkom Milerom, pokazali kadrim da indukuju tektonske promene u žanru superherojskog stripa što je na presudan način uticalo na promenu njegovog kursa, a čitav taj proces ostao je upamćen kao „druga britanska invazija“.²⁹ Brojni unutaržanrovski zaokreti koji su potom usledili predstavljali su, rekao bih, neku vrstu odgovora „s druge strane okeana“ na kategoričko nepristajanje na zaokret svojstveno politici vlade Velike Britanije i njene „čelične premijerke“.³⁰

²⁷ „Dred“ do danas predstavlja sinonim za fašizam u strip mediju, što ni u kom smislu nije negativno uticalo na njegovu popularnost, naprotiv. V. npr. Sabin 1993.

²⁸ Politika koju je zastupala Margaret Tačer je po njoj dobila naziv tačerizam, kao što je američka varijanta neoliberalizma nazvana reganizmom po Ronaldu Reganu. Radi se o konzervativnoj političkoj filozofiji koja zastupa ideju slobodnog tržišta, ograničenu državnu kontrolu nad njim, privatizaciju i ideju o individualnoj nezavisnosti i samopomoći pojedinaca, dok se zadatak Vlade ograničava na kontrolu valute i zaštitu privatnog vlasništva. V. Mihaljević i Šiljić 2015.

²⁹ „Druga britanska invazija“ izazvala je kulturni šok sličan onom kakav su u Americi u šezdesetim izazvali Bitlsi (The Beatles) i nekolicina drugih britanskih pop-rok bendova („prva britanska invazija“). Radi se o inicijativi preduzetoj od strane najpre Alan Mura, koji važi za „perjanicu britanske invazije“, a potom i nekolicine drugih britanskih stripskih autora, Nila Gejmena (Neil Gaiman), Granta Morisona (Grant Morrison), Pita Miligena (Pit Milligan), Vorena Elisa (Warren Ellis) Garta Enisa (Garth Ennis) (v. npr. Little 2011, 36 i dalje). O upotrebi „englestva“ (englishness) u reviziji tipično američkog kulturnog artefakta kakav je superherojski strip i tada aktuelnoj priči o krizi britanskog identiteta v. u: Di Liddo 2009.

³⁰ Aludiram na govor koji je Margaret Tačer održala na konferenciji Konzervativne stranke u 1980. godini kada je izgovorila rečenicu: *You turn if you want. The lady's not for turning* („Vi napravite zaokret ako želite, dama nije za zaokret.“). Momenat u kom

Zaokret ka realizmu u superherojskom stripskom žanru podrazumeva da se celokupna glavnotokovska industrija usmerena na produkciju superherojskog stripa, dakle ne samo Marvel nego i DiSi, usmerila na bavljenje aktuelnim, društveno relevantnim temama. Radilo se o tipu realizma kanalisanom kroz političku subverzivnost, koja se kombinovala s elementima političke fikcije i satire, funkcionišući kao neka vrsta „odgovora“ desnom konzervativizmu Tačerove i Regana (upor. Vanderbeke & Vanderbeke 2015, 202; Little 2011). Likovi antiheroja „preuzeli“ su, praktično, superherojski stripski žanr od njegovih prvobitnih nosilaca, superheroja, da bi u svetu u kojem je granica između ideja dobra i zla postajala sve više maglovita i ovi, postepeno, postajali sve više fragmentisani, sve manje nalik samima sebi kakvi su bili u zlatnoj eri stripa. *Refleksivni zaokret* unutar žanra superherojskog stripa povezan je s ovim što je prethodno rečeno,³¹ i podrazumeva da je puno pažnje posvećivano psihološkoj karakterizaciji stripskih likova, da bi se omogućilo bolje razumevanje spona putem kojih su povezane različite dimenzije njihovih identiteta.

Reflektujući kolektivnu svest i savest zapadnog sveta i preispitujući, pored ostalog, smisao Vijetnamskog rata, Hladnog rata i afere Votergejt (Watergate), žanr superherojskog stripa postajao je sve „mračniji“. Osvrti na različite vrste društvenih problema uz prikaze scena seksa, nasilja i smrti, postali su uobičajeni unutar žanra.³² Bronzana era stripa okončava se sredinom osamdesetih godina, da bi sa periodom sasvim prikladno nazvanim „mračno doba stripa“ (Dark Age of Comics) (v. npr. Little 2011, 30) započela nova, moderna era u razvoju tog medija. S time je povezan i takozvani *književni zaokret* u žanru superherojskog stripa,³³ koji podrazumeva da su od osamdesetih godina pa nadalje, umesto crtača, kako je to do tada uglavnom bio slučaj (izuzetak je pomenuti Sten Li), scenaristi postali zvezde mejnstrim stripske industrije (v. Hoberek 2014, 3–34). Iako je funkcionisanje stripa, kao forme koja spaja narativnu i grafičku komponentu izražavanja, suštinski uslovljeno kvalitetom komunikacije između scenariste/pisca i crtača, od *kreatora priča* se očekivalo, i očekuje se i dalje, da pruže

Tačerova teatralno izgovara dve navedene rečenice, kao svoj odgovor opoziciji koja je očekivala odustajanje od reformi, odnosno zaokret u politici Vlade. v. na:

<https://www.youtube.com/watch?v=rQ-M0KEFm9I>.

³¹ Sintagma „refleksivni zaokret“ čini mi se pogodnijom za ovo istraživanje od sintagme „psioanalitički pristup superherojskom narativu“ (Little 2011, 237–238), jer se povezuje s antropologijom, disciplinom u kojoj su se u istom periodu odigravali procesi uporedivi s ovim gore naznačenim, nakon što je jedna struja mišljenja unutar same discipline antropologiju počela da se tumači kao tip žanrovskog pisanja „drugih“. S tim u vezi. npr. Milenković 2006.

³² Iz istih razloga, Holivud je u drugoj polovini osamdesetih bio opsednut temom okultizma; dovoljno je setiti se filma „Anđeosko srce“ (Angel Heart) iz 1987. godine.

³³ Za komparaciju toga sa procesima koji su se odigravali u antropologiji v. npr. Gorunović 2010.

zamajac u toj vrsti stvaralačkog procesa. Uporedo s tim, tokom osamdesetih godina dolazi do institucionalizacije pojma grafičke novele.³⁴ Čitaoci u odrasloj životnoj dobi postaju glavni konzumenti stripa, a kritičari, pa i sami stvaraoci taj medij počinju da shvataju sve ozbiljnije.

*

Jedna od osnovnih narativnih strategija koje koristi autor o čijem će radu biti reči u daljem tekstu, britanski pisac Alan Mur, jeste intertekstualnost, strukturalno, značenjsko i dijaloško povezivanje različitih tekstova, što je postupak o kojem takođe govore brojni teoretičari diskursa ističući da značenja bilo kojeg teksta ili slike ne treba tražiti samo u njima, da ih treba povezati sa značenjima prisutnim u drugim tekstovima ili slikama (v. Di Liddo 2009, 23, 27 i dalje; Rose 2001, 142). Murov način primene tog postupaka podrazumeva kombinovanje raznorodnih literarnih referenci koje je praćeno nastojanjem da se destabiliše granica između visoke i popularne kulture, pa se za sam taj postupak često kaže da je hibridan ili postmoderan po svom karakteru (v. npr. Škoro 2017). Kada je reč o Alanu Muru odrednicu „postmoderno“ trebalo bi ipak uzeti sa rezervom, jer sve stripove tog autora, pa i one o kojima će ovde biti reči, odlikuje stabilna narativno-semantička struktura koja ne trpi prisustvo elemenata sa maglovitim ili proizvoljnim značenjima (upor. Little 2011, 43; Di Liddo 2009, 62, 138 i dalje).

Realističniji pristup superherojima od osamdesetih godina 20. veka pa nadalje podrazumevao je postupak dekonstrukcije, kako je već rečeno. Ne samo Mur nego i nekolicina drugih autora, uključujući američkog stripskog scenaristu i crtača Frenka Milera, o kojem će takođe biti reči u daljem u tekstu, kritički su referirali na pređašnji način predstavljanja superheroja (upor. Bukač 2018, 74). Ali, pojam dekonstrukcije ne treba da se brka sa pojmom revizije (revise), jer iako oba ta pojma podrazumevaju „korigovanje prošlosti“, značenje pojma revizije je šire od toga (visionary) (upor. Di Liddo 2009, 47). Uzavrela aktivnost mašte učesnika procesa nazvanog „druga britanska invazija“, Alana Mura pre

³⁴ Pojam grafičke novele je skovan u šezdesetim godinama ali je postao široko popularan tek nakon objavljivanja „Ugovora s Bogom“ (A Contract with God) Vila Ajsnera (Will Eisner) (1978) (Di Liddo 2009, 15; Spinelli 2015, 54–55). U osamdesetim godinama je taj pojam bio dovođen u vezu s likovima antiheroja, da bi, sa postepenim nestajanjem razlike između njih i superheroja, njegova upotreba „zahvatila“ čitav žanr. Neki autori i danas prave razliku između grafičke novele kao formalnog i literarnog okvira za delatnost antiheroja, i stripa kao platforme za delovanje superheroja (Favaro 2019b). U vezi s pojmom grafičke novele v. takođe: Gaio 2017, 20–21; Di Liddo 2009, 16–17, 21–22; Vanderbeke & Vanderbeke 2015, 201; Croci 2016, 140, 145; Little 2011, 11, 54–71.

svih drugih, zasnivala se na viziji budućeg razvoja superherojskog stripskog žanra, ali i medija stripa u najširem smislu.³⁵ Uporedo s unošenjem inovacija u žanr superherojskog stripa, strip se razvijao i na svim drugim poljima stičući status punopravne umetničke forme.³⁶ Zato su danas mogućnosti za kreativna antropološka istraživanja u vezi s tim medijem gotovo neiscrpane.

Uloga lika antiheroja u dekonstrukciji fašizma u superherojskom stripu

Kako je rečeno u Uvodu, u ovom istraživanju polazim od pretpostavke da strip „V kao Vendeta“, sem naznačene denotativne, sadrži i svoju skrivenu, konotativnu značenjsku dimenziju. Da bi se ona utvrdila, potrebno je da se postupak karakterizacije glavnog protagonista tog stripa dovede u vezu sa, s njim donekle uporedivim, postupcima tog tipa izvedenim u stripovima „Nadzirači“ i „Povratak mračnog viteza“. Takođe, pretpostavka je da su postupci usmereni na dekonstrukciju elementa fašizma izvedeni u tim stripovima povezani intertekstualno, preko karakteristika njihovih glavnih protagonista, likova antiheroja. „Umesto stroge kategorizacije dobra i zla, antiherojski narativ dovodi do toga da se ova dva sistema suštinski preklapaju i nemoguće ih je potpuno razdvojiti, to jest da nema apsolutno strogih značenja, te u tom smislu antiherojski narativ predstavlja dekonstruktivistički obrt herojskog koda“ (Vukadinović 2015, 134).

U daljem tekstu čitaoce ću direktno da upućujem na relevantna mesta iz analizirane građe.³⁷ Na taj način, osim reči/teksta kao izražajnog i sredstva komunikacije, u razmatranje se uključuju se i slike/cртеži, vizuelni komunikacijski kanali koji su neodvojivi od narativne komponente stripova o kojima će ovde

³⁵ Krajem sedamdesetih o početkom osamdesetih godina, Mur je radio na stripkim serijalima „Stvorenje iz močvare“ (Swamp Thing) i „Miraklmen“ (Miracle Man), značajnim, pored ostalog, zbog svojih osvrta na teme kao što su ekologija ili rodno zasnovano nasilje. Zahvaljujući sofisticiranosti tih stripkih narativa učinjen je još jedan korak napred u prekoračivanju zakonskih regulativa koje su „gušile“ mejnstrim stripku produkciju (Little 2011; Spinelli 2015; Berninger et al. 2010, 142–143).

³⁶ Godine 1986. objavljene su prve epizode stripa „Maus“ (Maus) (1986) Arta Špiglemana (Art Spiegelman), koji u strip uvodi (auto)biografsku i istoriografsku formu pripovedanja. Broj kvalitetnih stripova objavljenih od osamdesetih godina 20. veka do danas teško da se može izbrojati.

³⁷ Stripovi „Povratak mračnog viteza“ i „V kao Vendeta“ u svojim originalnim verzijama na engleskom jeziku dostupni su na: <https://readcomiconline.to/>. Sve sadržaje na tom sajtu moguće je pregledati stranicu po stranicu, što se u istraživanja ovog tipa pokazuje veoma korisnim. Strip „Nadzirači“ nije dostupan na tom sajtu, ali je njegovu kompletnu, integralnu verziju moguće besplatno preuzeti sa: <http://en.bookfi.net/book/1243547>

biti reči, a čitaocima (ovog) teksta se pruža prilika da se, uporedo s praćenjem iznesenih zapažanja, i sami aktivno uključe u proces interpretacije te građe.

Cilj je da se, u meri u kojoj je to moguće, povežu različiti komunikacijski nivoi analiziranih stripova, njihovi: a) „ekspresivni tekstovi“ koji su usmereni ka autorima (enkoderima), koji preko tih tekstova izražavaju svoje ideje; b) „ubedi-vački tekstovi“ koji se usmeravaju ka čitaocima (dekoderima); c) „referencijalni tekstovi“ koji su usmereni ka spoljašnjem svetu i nastoje da, svaki na svoj način, „oslikaju stvarnost“; d) „književni“ ili „pripovedački tekstovi“ koji se usmeravaju ka samima sebi, čiji je cilj književni (Kinneavy 1971, 31; Stamenković i Tasić 2015, 212–215).

Likovi tradicionalnog i sumanutog antiheroja u stripovima Povratak mračnog viteza i Nadzirači

U periodu do osamdesetih godina 20. veka, stripski lik Betmena prošao je kroz brojne inkarnacije i različite faze razvoja: od „gotičkog sjaja“ iz četrdesetih, preko jalovih sf-godina u dekadi pedesetih i tv serije iz šezdesetih koja je, reflektujući „kemp“ atmosferu i duh doba kontrakulture, Betmena načinila karikaturnim likom, sve do povratka „mračnijim tonovima“ u načinu njegovog predstavljanja početkom sedamdesetih. Radnja stripa „Povratak mračnog viteza“ (1986) autora Frenka Milera obeležena je „igrom svetlosti i senke“ u načinu predstavljanja ambijenta radnje same priče (grad Gotam, stripska replika Njujorka), kao i karaktera njenog glavnog protagoniste, Betmena. Po načinu prikazivanja ambijenta radnje koja je u njemu opisana, taj strip se svrstava u žanr tradicionalne distopije (Vanderbeke & Vanderbeke 2015, 203), pa njegovog glavnog protagonistu, koji po nekim svojim osobinama podseća na likove iz klasične drame ili grčke tragedije, nazivam tradicionalnim (ili klasičnim) antiherojem.

Strip „Povratak mračnog viteza“ na direktan način participira u tradiciji stripskog sekvencijalnog pripovedanja u žanru superherojskog stripa, u onom njenom delu koji se bavi pričama o Betmenu. Brus Vejn (Bruce Wayne), gotamski milioner, tu je prikazan kao čovek star 55 godina, koji oblači svoj betmenovski kostim nakon 10 godina pauze. U toj starosnoj dobi se, sredinom osamdesetih godina kad je taj strip objavljen, nalazio i prosečan čitalac stripova o Betmenu koji je krajem tridesetih godina, sa svojih devet ili deset godina, pratio prve avanture tog superheroja na stranicama Detektiv Komiksa.³⁸ Za razliku od brojnih drugih protagonista superherojskog stripa Betmen ne raspolaže super moćima, što je razlog zbog kojeg čitaoci s njim mogu da se povežu lakše nego s

³⁸ <https://readcomiconline.to/Comic/Batman-The-Dark-Knight>Returns/Issue-1?id=81434#6>

akterima poput Supermena, koji takve moći poseduju. Oslanjajući se na to, Miller u svojoj priči upravlja pogled, Betmenov a posredno i čitaočev, ka „unutrašnjem svetu“ tog protagoniste, koji reflektuje prizore mračnije od onih kakvi se prikazuju na dnevnoj svetlosti, u društvenoj i političkoj stvarnosti „umivenoj“ prevrtljivom političkom korektnošću.

Strip „Povratak mračnog viteza“ funkcioniše kao kritički komentar tradicije pripovedanja u superherojskom stripskom žanru (upor. Klock 2002, 28), ali i kao kritika aktuelnih društvenih i političkih zbivanja. Sukob individualne i kolektivne dimenzije američkog nacionalnog identiteta predstavlja jednu od glavnih tema tog stripa, pri čemu obe te dimenzije uključuju komponentu političkog. U toj priči Betmen se suprotstavlja kriminalu, „tinejdžerima mutantima“ koji, nakon što on u borbi poražava njihovog vođu, postaju njegovi sledbenici poznati kao „Betmenovi sinovi“. ³⁹ Ali, njegov protivnik je i niko drugi nego Supermen, ⁴⁰ „najmoćnije živo biće posle Boga“, ⁴¹ kojeg politički establišment koristi da bi zaštitio svoje geopolitičke interese, kao „tajno oružje“ u borbi protiv Sovjeta. Diskurs koji je prvenstveno obuhvatao spoljne neprijatelje Amerike se u stripu „Povratak mračnog viteza“ povezuje s tim, ali i s planom unutrašnjih političkih odnosa, s rastućim problemima unutar američkog društva i konfliktom među, u društvenoj i političkoj praksi često samo prividno suprotstavljenim, političkim pozicijama demokrata i republikanaca. U isto vreme, kroz momenat sukobljavanja Betmena i Supermena, Miller ukazuje na kontradiktornosti svojstvene superherojskom stripu, na unutaržanrovski konflikt između likova antiheroja i heroja prisutan u žanru praktično od njegovog nastanka.

Na planu narativno-semantičke strukture analiziranog romana, Miller koristi dve vrste medijskih filtriranih „glasova“ koje stavlja u međusobni dijalog, pri čemu svaki od njih zastupa određen pogled na Betmenov karakter i način njegovog delovanja suprotan onom drugom. ⁴² Dok jedni u Betmenu vide personifikaciju liberalnih i demokratskih vrednosti američkog društva, tekovina koje su u osamdesetim godinama bile „zamračene“ i na individualnom i na kolektivnom planu, ⁴³ drugi, zbog nasilja koje taj akter primenjuje i njegovog neobaziranja na

³⁹ <https://readcomiconline.to/Comic/Batman-The-Dark-Knight>Returns/Issue-2?id=81438#48>

⁴⁰ <https://readcomiconline.to/Comic/Batman-The-Dark-Knight>Returns/Issue-4?id=81442&readType=0#40>

⁴¹ <https://readcomiconline.to/Comic/Batman-The-Dark-Knight>Returns/Issue-3?id=81440&readType=0#17>

⁴² <https://readcomiconline.to/Comic/Batman-The-Dark-Knight>Returns/Issue-1?id=81434#36>

⁴³ U intervjuu kojeg je dao za potrebu snimanja dokumentarnog filma *Masterpiece: Frank Miller's The Dark Knight Returns* (2013), Frenk Miller iznosi upravo takav način viđenja lika Brusa Vejna/ Betmena, čiji se kvaliteti stavljaju u funkciju radikalnog opozita desnom konzervativizmu Reganove ere. U vezi sa tom temom v. Croci 2016, 147.

ljudska i građanska prava, u njegovom delovanju prepoznaju odlike fašizma.⁴⁴ S tim u vezi, najviše kontraverzi izaziva momenat priče u kom Betmen preuzima kontrolu nad društvenim sistemom.⁴⁵ U tom momentu društvena kriza postala je sveprisutna i sistem se nalazio pred svojim slomom. Betmen *situaciono* preuzima kontrolu nad sistemom zato da bi održao *status quo*, da bi, u krajnjoj liniji, potvrdio funkcionalnost tog sistema bez namere da tu vrstu kontrole ostvaruje *dugoročno*, te se, u tom smislu, njegov način delovanja može dovesti u vezu s ideologijama na radikalnoj levoj strani političkog spektra, pre nego sa fašizmom (upor. Little 2011, 259, 262; Williams 1999, 88). Ako se prihvati ta teza, na planu narativno-semantičke strukture analiziranog stripa ne ostaje puno prostora za učitavanje ideje o „promicanju“ fašizma, bar ne od strane Betmena.⁴⁶ Međutim, kao što čitaocima tog stripa njegov autor ne nameće sopstveno političko gledište, tako im dopušta da sami odluče kako će se odnositi prema tom protagonistu i njegovom načinu delovanja, onakvom kakvo se prikazuje u stripu.⁴⁷

Slično kao i kada se radi o Milerovom stripu „Povratak mračnog viteza“, već pri prvom susretu sa „Nadziračima“, stripom za kojeg je scenario napisao Alan Mur, uočava se da se tu radi o „malo drugačijem superherojskom stripu“, stripu kojeg je, iako se svrstava u taj žanr, moguće povezati i sa žanrovima naučne fantastike i alternativne istorije (Blair 2017, 120). U priči čija se radnja odvija za vreme Drugog svetskog rata i nakon njega, glavni protagonisti su izopštenici iz društva koji uzimaju pravdu u svoje ruke uživljavajući se u uloge superheroja, proživljavajući na taj način svoje neuroze i fantazije. Uporedo s iznošenjem nostalgичnih reminiscencija na zlatnu eru žanra superherojskog stripa, Mur nastoji da kreativno dekonstruiše taj žanr, da ga demitologizuje na planu fizičkog izgleda aktera priče, njihovih osobina i načina delovanja. Literarni postupak dekonstrukcije primenjuje se putem apstrahovanja identitetskih elemenata koji su tipični za stripske superheroje, njihovim ukrštanjem i kombinovanjem a potom „ugrađivanjem“ u aktere te priče, čime se kreira sveobuhvatan žanrovski amalgam i to njegova izrazito neulepšana slika. Iako su kreirani tako da „podsećaju“ na likove superheroja, većina likova iz „Nadzirača“ mogu da se okarakterišu

⁴⁴ Betmen ne ubija svoje protivnike ali ne preza od toga da ih zastrašuje ili ranjava. <https://readcomiconline.to/Comic/Batman-The-Dark-Knight>Returns/Issue-1?id=81434#39>

⁴⁵ <https://readcomiconline.to/Comic/Batman-The-Dark-Knight>Returns/Issue-4?id=81442&readType=0#23>

⁴⁶ Ako se Milerov Betmen suprotstavlja fašistima, kako on može da bude fašista? <https://readcomiconline.to/Comic/Batman-The-Dark-Knight>Returns/Issue-3?id=81440&readType=0#9> (U sekvenci romana na koju ovde upućujem Brus Vejn ne nosi svoj betmenovski kostim nego kvazimodovsku masku.)

⁴⁷ Polemika među stripofilima oko toga da li Milerov Betmen jeste ili nije fašista traje do danas. Dovoljno je u google pretraživaču ukucati pojmove: „Return of the dark knight“, „Batman“ i „Fascism“, pa se uveriti da je zaista tako.

kao neka vrsta antiheroja, sa kvalitetima bitno različitim od onih kakvi krasi superheroje, pri čemu pojedini od članova te ekipe ispoljavaju i kvalitete žanrovskih negativaca, sasvim suprotne onim superherojskim.

Kada se superheroji, sa svojim karakterističnim osobinama i načinom delovanja, premeste iz idealizovanog sveta stripske fikcije u kontekst teskobe i straha kakva je pratila epohe Drugog svetskog, Vijetnamskog i Hladnog rata, oni, kako Mur pokazuje, otelovljuju ideologiju političke desnice (upor. Pellitteri 2011), koja je ugrađena *i* u strukturu i organizaciju zapadnog društva *i* u narativnu i semantičku metastrukturu superherojskog stripa. Ne samo da superherojski strip funkcioniše kao svojevrsan mit, nego se tu radi o izrazito destruktivnom tipu mitske naracije u kojoj se konflikti razrešavaju upotrebom sile, pa nasilje u tom žanru ne samo da se opravdava, nego se i glorifikuje (Grantham 2010, 92 i dalje, Croci 2016, 148–149).⁴⁸ Za temu kojom se ovde bavim značajno je da Mur započinje „Nadzirače” scenom ubistva jednog od članova te ekipe, najokrutnijeg među njima, može se reći, čime se direktno dovodi u pitanje koncept besmrtnosti (nasilnih) superheroja (upor. Eco 2004, 151). Što je još značajnije, direktno se potcrtava momenat povezanosti aktera tog stripa, a preko njih i kompletnog superherojskog narativa, s ideologijom i praksom fašizma.⁴⁹ Pošto i sebi i svetu saopštavaju „istinu” o sopstvenoj smrtnosti kao i onu još neprijatniju, o uključenosti žanra superherojskog stripa u diskurs fašizma, likove iz ekipe „Nadzirača” moguće je označiti na način kako se i inače označavaju na jednom mestu u literaturi, kao lude ili sumanute antiheroje (upor. Grantham 2010, 97–98).

Postupak dubinskog zasecanja tkiva superherojskog stripaskog žanra kakav je izvršen u „Nadziračima” u cilju „raskrinkavanja” ideja na kojima se taj žanr bazira, u kojem akteri tog romana podrivaju veliki superherojski narativ iznutra, reflektujući pritom njegove unutrašnje kontradiktornosti, u funkciji je dijagnostifikovanja njegove „bolesti”, da tako kažem. Mur u „Nadziračima” potkopava monumentalnu i monolitnu građevinu superherojskog mita, proširuje mu grani-

⁴⁸ Mur „Nadzirače” posvećuje „svim Reganima, Tačerkama, i drugim 'Nadziračima' ovog sveta, koji bi trebalo da nas 'spasavaju', a pritom će verovatno uništiti planetu dok to čine”. U tom kontekstu treba razumeti žutog „smajlija” obeleženog kapljicom krvi, karakterističan „logo” „Nadzirača”. V. tekst Nikole Dragomirovića pod nazivom „Ko nadzire Nadzirače” na: <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1742981>

⁴⁹ „Yes, we were crazy, we were kinky, **we were Nazis**, and all those things that people say” (bold moj) (Moore & Gibbons 1986. Chapter II, 30). Povodeći se za tom vrstom konstatacije, autori poput Mark Vaida (Mark Waid) i Aleksa Rosa (Alex Ross), u strip serijalu pod nazivom *Kingdom Come* koji je izlazio tokom 1996. godine, *Supremena*, *Čudesnu Ženu*, *Betmena* i druge superheroje otvoreno predstavljaju kao fašističke super ljude.

ce preko strukturalnih kapaciteta kojima ovaj raspolaže da bi se taj mit srušio pod pritiskom sopstvene težine (upor. Thompson 2007, 106). Tu nema govora o propisivanju bilo kakve vrste „terapije“ tom „poludelom“ stripskom žanru, pre bi se reklo da mu se upućuje „opomena pred isključenje“, što Grant Morrison efektno sažima u poruku koja glasi: „Napreduj (menjaj se) ili umri“ (Morrison 2011, 195). Ako fašizam predstavlja razlog zbog kojeg je žanr superherojskog stripa „poklekao“, kako to Mur sugerise, rešenje tog problema trebalo je artikulirati kroz upotrebu elementa suprotnog značenja, elementa antifašizma, ali ta vrsta (raz)rešenja nedostaje u „Nadziračima“. Ako se Murova pretpostavka o intrinzičnom prisustvu fašizma u superherojskom stripu uzme kao validna, proizlazi da bi narativna i semantička metastruktura tog stripskog žanra odbacila element antifašizma jer bi, strogo logički gledano, on tu predstavljao neku vrstu „stranog tela“. Zato je bilo neophodno da se na superherojski stripski žanr „otvori paljba“ i s izvesne distance, iz pozicije aktera koji iako je u nekom smislu povezan sa superherojskim stripskim žanrom nije u obavezi da se obazire na njegove konvencije, a ako to i čini, čini zato da bi se poigravao s njima dok ih, da tako kažem, gleda „preko nišana“.

Takvog aktera Alan Mur pronalazi u liku kojeg naziva V, koji je po nekim svojim karakteristikama blizak tradicionalnim antiherojima kakav je lik Betmena iz stripa „Povratak mračnog viteza“, a po nekim drugim, opet, tipu aktera iz stripa „Nadzirači“, koje sam, prelazeći preko njihovih međusobnih razlika, svrstao u kategoriju sumanutih antiheroja. Međutim, tog protagonistu nije moguće svrstati ni u jednu od tih kategorija bez ostatka. U „Nadziračima“ se kvaliteti protagonista tog stripa, oni bliski superherojskim kao i oni njima suprotstavljeni i suprotni, „raspoređuju“ na više aktera, što stvara utisak ravnoteže na nivou celine (čitave ekipe „Nadzirača“), ako već ne može da se govori o uravnoteženosti tih likova na pojedinačnom nivou. Nasuprot tome, u stripu „V kao Vendeta“ takav spoj međusobno inkompatibilnih kvaliteta prisutan je u karakteru jedne osobe, paradoksalnog antiheroja.

Lik paradoksalnog antiheroja u stripu V kao Vendeta

Glavni protagonista stripa „V kao Vendeta“ opisuje se kao transčovek (transhuman) (Grantham 2010, 70–75), kao osoba transformisana naučnim eksperimentom kojeg je, kako ta stripska priča kaže, fašistička vlada Britanije sprovodila nad građanima koji su percipirani kao „drugačiji“ zbog njihove rasne pripadnosti, političkog opredeljenja ili seksualne orijentacije. Tok i ishod tog eksperimenta izmakli su kontroli njegovih izvršitelja, što je imalo za posledicu da akter priče razvije izuzetne i „izuzetno opasne“ fizičke i intelektualne sposobnosti koje, nakon bekstva iz kampa/koncentracionog logora u kojem je

eksperiment sproveden (a kojeg prilikom svog bekstva uništava),⁵⁰ koristi kako bi do temelja devastirao opresivan vladajući sistem. Noseći masku sa likom Gaj Foksa (Guy Fawkes),⁵¹ i predstavljajući se kodiranim imenom **V** (latinska oznaka za broj 5, odnosi se na broj prostorije u kojoj je bio smešten tokom svog boravka u logoru), taj akter prisvaja tehnologije i prakse čijom je upotrebom fašistička partija Norsfajr (Norsfire) potčinjavala društvene subjekte, menja im predznak da bi ih upotrebio na subverzivan način, u cilju totalne destrukcije sistema.

Partija Norsfajr povezana je s velikim korporacijama u sistemu koordinisanom uz pomoć superkompjutera nazvanog „Sudbina“ (Fate). Iako se radi o sistemu koji je otvoreno opresivan, građani ga podržavaju jer im pruža osećaj stabilnosti i sigurnosti u distopijskom okruženju nastalom posle nuklearnog rata. Adam Suzan (Adam Susan), vođa partije, direktno je povezan sa „Sudbinom“ i to na jedan intiman, čak perverznan način.⁵² Zavisno od njegove funkcije, svakom segmentu državnog aparata dodeljuje se ime određenog dela ljudskog tela: pripadnici departmana pod nazivom „Oči“ zaduženi su za nadziranje društvenih subjekata, policija iz departmana „Prsti“, pandan Gestapoa, opunomoćena je za kažnjavanje, pripadnici „Nosa“ za to da „nanjuše“ i ispituju svaku vrstu odstupanja od zadatih pravila ponašanja, a oni iz departmana „Uši“ za prislušivanje. Svi su oni direktno odgovorni „glavi“, Suzanu, koji jedini ima pristup „Sudbini“. Pošto u jednom trenutku preuzme „Sudbinu“ u svoje ruke, **V** počinje da demontira fašistički državni aparat gušeći mu vitalne „telesne“ funkcije, deo po deo.

Glavni akter stripa „**V** kao Vendeta“ naziva se, na jednom mestu u literaturi, paradoksalnim antiherojem (Grantham 2010, 68 i dalje), što je adekvatna odrednica i to iz više razloga. Radi se o liku koji, zavisno od potrebe, može da bude ljubazan, psihotičan, okrutan, manipulativan, poeta, hrabar, harizmatičan, zastrašujući, osvetoljubiv, i koji pritom nosi masku s ucrtanim osmehom, iako čitaocu romana vrlo brzo postaje jasno da emocije besa i tuge predstavljaju glavne pokretače njegovog delovanja. Njegove akcije vođene su s namerom da rušenjem vladajućeg sistema na pozitivan način doprinese društvenoj promeni, ali i željom da se osveti subjektima u službi tog sistema koji su mu naneli zlo. Radi se o nasilnim praksama koje uključuju dizanje objekata u vazduh,⁵³ izvr-

⁵⁰ <https://readcomiconline.to/Comic/V-for-Vendetta/Issue-3?id=20838#21>

⁵¹ Gaj Foks (1570–1606) je bio radikalni engleski katolik. U poduhvatu kasnije nazvanom „barutna zavera“ nameravao je da dignu u vazduh Britanski Parlament, ali je u tome sprečen da bi potom bio pogubljen. Mur i Lojd izmeštaju Foksa iz originalnog istorijskog i religijskog konteksta u kojem je delovao dodeljujući mu sasvim drugačije značenje od onog kakvo je do tada imao u britanskoj kulturi.

⁵² <https://readcomiconline.to/Comic/V-for-Vendetta/Issue-2?id=20836#3>

⁵³ Na početku priče, **V** diže u vazduh Britanski Parlament okončavajući, na simboličan način, akciju koju je započeo originalni Gaj Foks. <https://readcomiconline>.

šavanje političkih atentata,⁵⁴ fizičko i psihičko maltretiranje ljudi. U akcijama koje V sprovodi, opasnostima su izložene i osobe koje ne podržavaju sistem direktno, koje su u njega uključene time što „jednostavno rade svoj posao“, što po sebi predstavlja svojevrstan paradoks, ako se uzme u obzir da se radi o akcijama koje se rukovode idejom da vladajući sistem koji građane izlaže riziku od uništenja sam mora biti uništen i to bez odlaganja (upor. Luoma-aho 2014, 245).

Uređenjem glavnog protagonista priče, intenzivnoj mentalnoj i fizičkoj patnji podvrgava se i osoba po imenu Ivi (Evey Hammond), kojoj, kako će se pokazati, on namenuje ulogu svog pomoćnika u misiji.⁵⁵ Njoj se na taj način pruža prilika da, prolazeći kroz iskustvo slično onom kroz koje je i on sam prošao, nadiđe okove svog „unutrašnjeg zatvora“, da prevaziđe sistemski konstruisanu polnu/rodnu ulogu koju društveni subjekti utelovljuju (embodiment) nesvesni mehanizama usvajanja te, kao i svih drugih društvenih uloga. Kao rezultat takvog tretmana, ta osoba dostiže neku vrstu „oslobođenja“, od pasivne žrtve sistema transformiše se u aktivnog agenta buduće systemske promene.⁵⁶ Pitanje je, međutim, da li zbog toga nasilnu „vaspitnu praksu“ kojoj je ona bila podvrgnuta automatski treba opravdati (upor. Luoma-aho 2014 264–266; Comer 2017; Gaio 2017, 12). Ne samo odnos između dvoje glavnih protagonista priče, nego i svi drugi odnosi prikazani u stripu „V kao Vendeta“, obeleženi su neravnotežom u odnosu moći, u svakom od tih odnosa jedna strana dominira nad drugom zbog neke vrste ličnog interesa.⁵⁷ Iako opisana situacija akcentuje ženskog subjekta kao društvenu kategoriju koja pretpostavlja podređenost muškarcu kao drugoj, diskurzivno jačoj društvenoj kategoriji, odnos dvoje glavnih protagonista karakterističan je po tome, upravo, što je rasterećen svake vrste ličnog ili sebičnog interesa, u početku jedino iz perspektive muškog subjekta, da bi to potom postalo obostrano. Ako je tačno da evaluacija ispravnosti karaktera ne mora da bude bazirana na moralnoj ispravnosti ponašanja, već pre reflektuje naknadno opravdanje takvog ponašanja ili apriori pretpostavku o istom (Vukadinović

to/Comic/V-for-Vendetta/Issue-1?id=20834#7 Potom, eksplozivom uništava *Lady Justice*, statu u Pravde u ženskom obličju postavljenu na ulazu u *Old Bailey*, Visoki kriminalni sud Engleske i Velsa. <https://readcomiconline.to/Comic/V-for-Vendetta/Issue-2?id=20836#6> Konačno, eksplozivom biva dignut u vazduh i *10 Downing Street*, sedište Vlade Velike Britanije. <https://readcomiconline.to/Comic/V-for-Vendetta/Issue-10?id=20835#26>

⁵⁴ <https://readcomiconline.to/Comic/V-for-Vendetta/Issue-1?id=20834&readType=0#14>

⁵⁵ <https://readcomiconline.to/Comic/V-for-Vendetta/Issue-6?id=20841&readType=0#16>

⁵⁶ <https://readcomiconline.to/Comic/V-for-Vendetta/Issue-7?id=20843#13>

⁵⁷ Za analizu odnosa moći u stripu „V kao Vendeta“ kroz prizmu teorijskih postavki Mišela Fukoa (Michael Foucault) v. Gaio 2017.

2015, 140), način na koji se glavni protagonist priče, strogo situaciono, ophodi prema protagonistkinji svakako izaziva zatečenost, šok, neprijatnost, moralnu osudu, ali samo u prvom trenutku.⁵⁸ Naknadno, taj postupak biva kognitivno i moralno reevaluiran i to kako od strane osobe koja je bila podvrgnuta nasilju,⁵⁹ tako, pretpostavlja se, i od strane čitalaca.

Kako zbog primene nasilja, tako i zbog dvostrukih motiva koji ga pokreću na delovanje (iako njegova želja za ličnom osvetom i misija koju sprovodi s idejom o dugoročnoj dobrobiti građana nisu uzajamno isključive), **V** se opisuje kao moralno ambivalentan karakter (Luoma-aho 2014, 255–256; Little 2011, 165), a njegova „tamna strana“ potcrtava se i na indirektan način, na mestima gde citira okultistu Alistera Kroulija (Aleister Crowley),⁶⁰ ili stihove pesme *Sympythy for The Devil* grupe Roling Stouns (The Rolling Stones),⁶¹ da navedem samo to kao primer.⁶² Pretpostavka je, međutim, da kod čitalaca to ne aktivira proces moralnog isključenja i distanciranja od tog aktera, antiheroja u liku teroriste koji ispoljava nekolike osobine žanrovskih negativaca, jer baš on preuzima zadatak da uništi opresivan politički sistem. U distopijskom kontekstu, kakav odgovara antiherojskom tipu narativa, pojava lika superheroja čije bi akcije bile usmerene na to da održe *status quo* ne bi imala nikakvog smisla. U tipu narativa u kojem predstavnici vladajućeg sistema preuzimaju ulogu žanrovskih negativaca, antiheroju-teroristi dodeljuje se uloga glavnog protagoniste-heroja (upor. Favaro 2019b, 5; Spinelli 2015, 81; Vukadinović 2015), što, kada se dovede u vezu s tradicionalnim žanrovskim konvencijama superherojskog stripa, funkcionise kao očigledan paradoks.⁶³

Kao i akteri supreherojskog stripa, **V** nosi kostim i masku i raspolaže izuzetnim fizičkim i psihičkim sposobnostima, svojim na specifičan način stečenim super moćima. Takođe, kao i pojedinci među njima (Betmen, na primer), on poseduje sopstveno „tajno skrovište“ nazvano „Galerija senki“, koje reflektuje konture sveta kakav je nekad postojao na svetlosti dana a sada prebiva u tami. Radi se o nekoj vrsti mauzoleja pop kulture (i kulture uopšte – M. Z.), izgrađenog u znak sećanja na život kakav je postojao pre uspona fašizma“ (Carpenter

⁵⁸ <https://readcomiconline.to/Comic/V-for-Vendetta/Issue-7?id=20843#8>

⁵⁹ <https://readcomiconline.to/Comic/V-for-Vendetta/Issue-7?id=20843#15>

⁶⁰ <https://readcomiconline.to/Comic/V-for-Vendetta/Issue-9?id=20846#9>

⁶¹ <https://readcomiconline.to/Comic/V-for-Vendetta/Issue-2?id=20836#19>

⁶² U isto vreme, strip „**V** kao Vendeta“ krcat je referencama na klasične dramske pisce i pesnike, kao što su Vilijem Šekspir (William Shakespeare), Vilijem Blejk (William Blake), Vilijem Jejts (William Butler Yeats).

⁶³ 12. avgusta 1984. godine članovi IRA-e (Irish Republican Army) pokušali su da izvrše atentat na Margaret Tačer. Zbog delovanja te i sličnih organizacija, pojam terorizma je u osamdesetim godinama postao odomačen u javnom i medijskom diskursu zapadnog društva. Istorijski osvrt na temu terorizma u stripu v. u: Scott 2013.

2016, 29; Croci 2016, 174).⁶⁴ **V** tu provodi vreme u društvu osobe o kojoj je prethodno bilo reči, kojoj se dodeljuje žanrovska uloga „herojevog pomoćnika“ (nalik liku Robina iz stripa o Betmenu, na primer). Na formalnom planu, osim navedenih sličnosti, prisutne su i nekolike bitne razlike između tog i aktera superherojskog stripskog žanra. Od likova superheroja i antiheroja, koji po pravilu imaju izražene hipermaskuline karakteristike, **V** se razlikuje samom svojom androginom pojavom, kojom se dovode u pitanje dominantni polni i rodni normativi. Muškost kakvu **V** ispoljava nije ne-muškost (ženskost), ali se ni ne uklapa, iz pozicije prosečnog (muškog, heteroseksualnog, belog) čitaoca stripova o superherojima, u ono što se percipira kao muškost koja je postala norma, jednim delom i zbog uticaja stripova (i filmova) koji pripadaju tom žanru (upor. Frasure 2012, 8, Croci 2016, 166; Bukač 2018, 99).

Na osnovu iznesenih kao i njima sličnih komparacija, zaključuje se da strip „**V** kao Vendeta“ predstavlja rezultat „hibridizacije žanrova distopijske fikcije i superherojskog stripa s osloncem u žanru kritičke distopije“ (Croci 2016, 167), pa se za njega kaže da pripada *i* superherojskom stripskom žanru *i* žanru kritičke distopije (upor. Di Liddo 2009, 40; Carpenter 2016, 27; Croci 2016, 166). Smatram da je tu hipotezu potrebno donekle modifikovati. Pre svega, postavlja se pitanje šta je scenarista tog stripa, oslanjajući se na značenjski ambivalentan način pozicioniranja njegovog glavnog aktera u odnosu na konvencije superherojskog stripskog žanra, hteo da poruči. Prema tezi koju zastupam, dimenzija paradoksalnog u vezi s analiziranim stripom i njegovim glavnim akterom, osim za osnovni narativni tok same te priče, vezuje se i za njenu dublju, semantičku strukturu. Ako se pretpostavke Alana Mura i drugih, naspram tog žanra kritički orijentisanih autora, uzmu kao validne, zaključuje se da zbog uobičajenog, a često i naglašenog prisustva elemenata nasilja i autoritarnosti u superherojskom stripu, taj žanr ne može da se razdvoji od elementa fašizma. Ovde se, međutim, postavlja pitanje kako se treba odnositi prema glavnom akteru stripa „**V** kao Vendeta“ koji, sem što primenjuje nasilje, takođe ispoljava i crte autoritarnog tipa karaktera.⁶⁵

Mogućnost da se način delovanja glavnog protagonista stripa „**V** kao Vendeta“ poveže sa fašizmom se isključuje, jer se **V** deklarise kao anarhista. Upravo

⁶⁴ Na polici za knjige u „Galeriji senki“, pored ostalih naslova, nalaze se i „Frankenštajn“ Meri Šeli, „Istorija uspona i pada rimskog carstva“ Edvarda Gibona, Geteov „Faust“, „Utopija“ Tomasa Mora, „Moja borba“ Adolfa Hitlera, „Kapital“ Karla Marksa. Osim knjiga, tu su i brojne umetničke slike i filmski plakati. <https://readcomiconline.to/Comic/V-for-Vendetta/Issue-7?id=20843#7> „Galerija senki“ funkcioniše kao svojevrsna heterotopija (Jakovljević 2012; Baccolini 2003, 109).

⁶⁵ Po autoritarnom tonu kojim se obraća građanima Londona, deluje kao da **V** situaciono preuzima ulogu direktora korporacije i kao da građane smatra svojim zaposlenima. <https://readcomiconline.to/Comic/V-for-Vendetta/Issue-5?id=20840#6>

taj element, element anarhizma, ključan je i u strukturi karaktera tog lika i u narativno-semantičkoj strukturi stripa čiji je on glavni protagonist, jer se njena centralna opozicija vezuje za suprotstavljenost elemenata anarhizma i fašizma.⁶⁶ U svom suprotstavljanju tačerizmu u Britaniji Mur se nije povodio za socijaldemokratskim shvatanjima Laburističke partije Velike Britanije, političkih protivnika desničara, budući da se, po njegovom mišljenju, tu radilo o dvema varijantama suštinski istovetnog načina organizovanja zapadnog industrijskog društva.⁶⁷ Radikalno suprotstavljeno stanovište političkoj desnici taj autor prepoznaje u ideji anarhizma, kojeg u svom, kako sam kaže, romantičnom načinu poimanja, smatra najboljim i u moralnom smislu jedino ispravnim načinom upravljanja društvom, društvom u kojem nema potrebe za liderima jer svako tu predstavlja svog sopstvenog lidera.⁶⁸ Da bi žanrovski operacionalizovao element antifašizma/anarhizma Alan Mur pribegava žanru kritičke distopije, pogodnim za kombinovanje s drugim žanrovima (v. Baccolini & Moylan 2003, 7), pa strip „V kao Vendeta“ funkcioniše kao svojevrsna „hibridna žanrovska smeša“ koja sadrži elemente kritičke distopije i superherojskog stripa, ali i „privluku“ gotskog romana (v. Green 2013) i određenih teatarskih i performativnih umetničkih žanrova.⁶⁹ Radi se o neobičnoj, potencijalno „eksplozivnoj“ smeši sa predznakom anarhizma, koja je trebalo da anulira uticaj toksičnih „isparenja“ fašizma u superherojskom stripskom žanru, baš kao što u samoj toj priči njen glavni akter, kao neka vrsta alter ega svog tvorca, eksplozivima uništava simbole fašističkog poretka (upor. Gray 2010, 32, 36; Little 2011, 150). Ali, da bi se ukazalo na hipotetičku mogućnost ostvarenja anarhističke utopije, na izvodljivost i moralnu opravdanost uvođenja tipa političkog i društvenog uređenja u kojem

⁶⁶ O tome šta Alan Mur kaže u vezi s tim videti u odlomku iz dokumentarnog filma *Comics Britannia Episode 3 – X Rated: Anarchy in the UK* (2007): <https://www.youtube.com/watch?v=QX7ehbE1vc0>

⁶⁷ Intevju sa Muirom u kojem govori o toj temi, dostupan je na: http://web.archive.org/web/20060404210249/http://www.comicon.com/thebeat/2006/03/a_for_alan_pt_1_the_alan_moore.html

⁶⁸ <https://www.youtube.com/watch?v=QX7ehbE1vc0>

⁶⁹ U jednom trenutku, V se pojavljuje sa maskom Mister Punča (Mr Punch), lika iz britanskog tradicionalnog lutkarskog pozorišta. <https://readcomiconline.to/Comic/V-for-Vendetta/Issue-1?id=20834#24> Analizirani strip se dovodi u vezu sa jakobinskim teatrom (Di Liddo 2009, 29), a moguće ga je, po mom mišljenju, povezati i sa žanrom egzistencijalističkog pozorišta i teatrom apsurda, ali to je teza koja zahteva detaljnije razmatranje (upor. Petrović 2017). Takođe obratiti pažnju na teatralnost monologa/dijaloga glavnog protagonista tog stripa sa *Lady Justice*. <https://readcomiconline.to/Comic/V-for-Vendetta/Issue-2?id=20836#5> O tome da je stripove čiji je scenarista Alan Mur pogodno shvatiti kao tip performansa, a samog tog autora kao „performativnog pisca“ (performing writer) v. u: Di Liddo 2009, pos. 163 i dalje.

„nema lidera ali ima reda“,⁷⁰ bilo je potrebno da se na logički efektan način definiše odnos između anarhizma i nasilja.

Kako je ranije rečeno, Alan Mur u „Nadziračima“ direktno potertava povezanost superherojskog stripskog žanra sa fašizmom, dok Frenk Miler negira mogućnost povezivanja tog tipa političke ideologije sa načinom delovanja „njegovog Betmena“, koji je spreman da se suprotstavi svemu i svakome samo ne sopstvenom osećanju pravde i ličnog integriteta. Glavni akter stripa „V kao Vendeta“ se, da tako kažem, žanrovski „upliće“ u priču oko toga da li nasilne likove superheroja i antiheroja treba dovoditi u vezu sa fašizmom, ali se, po onome što je do sada rečeno, ne nalazi u poziciji takvoj da bi tu vrstu dileme mogao na adekvatan način da razreši. Nasilju kakvo V praktikuje, koje se vezuje za anarhističke koncepte „direktne akcije“ i „propagande delom“,⁷¹ menja se značenjski predznak u odnosu na tip nasilja kakvo se vezuje za političku desnicu, ali nasilje ostaje nasilje, pa se umesto diskusije o mogućem ili stvarnom prisustvu fašizma u superherojskom stripu postavlja pitanje akterovog odnosa prema terorizmu i autoritarnosti. Time se pitanje odnosa prema elementu nasilja u superherojskom stripu ne (raz)rešava, već se samo prebacuje u drugi registar.

nasilje:: Betmen/ Nadzirači: fašizam/ totalitarizam:: desno

=

nasilje:: V: anarhizam/ terorizam/ autoritarnost:: levo

Ispostavlja se da nije moguće postići funkcionalnu sintezu između anarhizma kojeg otelovljuje V (antiteza) i fašizma svojestvenog superherojskom stripu (teza), zato što je element nasilja prisutan na obe strane jednačne. Tu se ne radi o dijalektičkom već o nekoj vrsti izjednačujućeg odnosa, budući da, u kombinaciji s nasiljem i terorizmom, anarhizam nalikuje fašizmu, zapravo, na sličan način kao što je i superherojski strip poprimio odlike fašizma kojem je prvobitno nastojao da se suprotstavi. Ali, dok su terorizam i fašizam neodvojivi od nasilja, s anarhizmom to ne mora da bude slučaj, pa je jednačinu moguće razrešiti dijalektičkim zaokretom u ulozi glavnog aktera priče. Kao otelovljenje principa destruktivnosti (nasilja), V polaže svoj život na oltar ideje uspostavljanja sistema anarhističke utopije, da bi Ivi, istinska predstavica nadolazećeg društvenog poretka, preuzela ulogu nosioca ikoničke maske sa likom Gaj Foksa. Predstavljajući kreativnu stranu anarhističkog praxisa,⁷² „novi V“ razrešava odnos između fašizma kao teze i anarhizma u njenoj destruktivnoj varijanti kao antiteze, što rezultuje „čišćenjem“ koncepta anarhizma od primesa nasilja, terorizma i autoritarnosti.

⁷⁰ <https://readcomiconline.to/Comic/V-for-Vendetta/Issue-8?id=20844#15>

⁷¹ Anarhisti su „iz svog učenja, kao i iz prakse, izvukli zaključak da je glavni i najveći terorista kapitalistička država“, a toj vrsti terora staje se na put upražnjavanjem „direktne akcije“ (v. Nikolić 1980, 268, 271 i dalje).

⁷² <https://readcomiconline.to/Comic/V-for-Vendetta/Issue-9?id=20846#14>

nasilje:: Betmen/ Nadzirači: fašizam/ totalitarizam:: desno
vs.
V/ Ivi: anarhizam: levo

Zaključujem da strip „V kao Vendeta“ *ne pripada* žanru superherojskog stripa u pravom smislu te reči, on poprima neke od odlika tog žanra zato da bi komunicirao sa njim posredstvom „muških“, destruktivnih karakteristika glavnog aktera priče, dok se istovremeno odmiče od njega posredstvom akterovih „ženskih“, kreativnih karakteristika. Zauzimanjem kritičke distance u odnosu na desno orijentisan superherojski stripski žanr, nalaženjem oslonca u elementu anarhizma povezanog s levom stranom političkog spektra i s uporištem u žanru kritičke distopije, Alan Mur se stavlja u poziciju iz koje efikasno može da „napadne“ fašizam u superherojskom stripu ne udaljavajući se previše od njegovih žanrovskih konvencija. Shvatanje glavnog junaka/junakinje stripa „V kao Vendeta“ kao transčoveka (transhuman) i paradoksalnog antiheroja, ali i kao literarnog i stilskog „dvoseklog mača“ u rukama njegovog tvorca, koji je upotrebom tog oruđa nastojao da pruži konstruktivan doprinos reviziji/dekonstrukciji žanra superherojskog stripa, zadobija tako svoje puno značenje.

Stanje (fašističke) distopije:
 stripska fikcija ili realnost?

I'm the king of the 20th century. I'm the boogeyman, the villain, **the black sheep of the family.**

V

U eseju *Writing for Comics* (1983) Mur navodi da se formalna inovativna dimenzija stripa „V kao Vendeta“ ogleda u odsustvu reči koje označavaju zvučne efekte, kao i odsustvu za medij stripa karakterističnih balončića ili filaktera za dijalog. Prema predlogu Dejvida Lojda, s kojom se Mur naposletku složio,⁷³ kompletan tekst u tom stripu, uključujući unutrašnje monologe njegovih aktera, smešta se u prostor ispod ili iznad slika, bez povlačenja graničnih linija između njih, u cilju postizanja povišenog stepena interakcije između vizuelne i narativne komponente stripa, što doprinosi i povećanom stepenu interakcije između te priče i njenih čitalaca. Brojni protagonisti analiziranog stripa vizuelno se prikazuju tako da čitaoci ne dolaze u situaciju da pomisle da su njihovi pogledi usmereni ka spolja, odnosno prema njima, čitaocima, pa tako i ti protagonisti

⁷³ Detaljno o načinu na koji proces kreativnosti funkcioniše kroz interakciju stripskih scenarista i crtača, na primeru saradnje Alana Mura i crtača sa kojima je on radio, v. u: Di Liddo 2009, 27–35.

i njihovi pogledi ostaju „zaključani“ u distopijskoj realnosti, uz pomoć reči i slika prikazanih u stripu „V kao Vendeta“. To, međutim, ne važi za dvoje glavnih aktera te priče, koji kao da se direktno obraćaju čitaocu/čitateljki, štaviše, i njihovi pogledi se, na pojedinim mestima u stripu, usmeravaju ka spolja, prema čitaocima, koji, na taj način, mogu s njima neposredno da se povežu, pa i da se s njima poistovete.⁷⁴ To treba dovesti u vezu sa sledećim: antiheroj obitava u svetu u kojem nema spasonosnog (raz)rešenja konflikata, pitanje učinkovitosti postupka dijalektičke zamene principa destruktivnosti principom kreativnosti izvedenog na koncu analiziranog stripa ostavlja se otvorenim. Čitalac na kraju te storijske ne saznaje da li se misija, čiji je cilj bio da stanje fašističke distopije zameni anarhističkom utopijom, okočala uspehom,⁷⁵ niti čije se lice prvobitno nalazilo iza maske Gaj Foksa.⁷⁶ Iz toga proističu sledeći zaključci:

Prvo, autori analiziranog stripa, Alan Mur i Dejvid Lojd, time upućuju na još jedan od mogućih zaokreta u vezi sa stripom, na zaokret iz tog medija kao prevoznog sredstva između stvarnosti i mašte, natrag ka stvarnosti na koji on upućuje. V otelovljuje određen stav ili način delovanja, pre nego što predstavlja konkretnu osobu, što znači da on/ona može da bude svako ili bilo ko. Dakle, iza maske sa likom Gaj Foksa može da se „skriva“ pisac scenarija za strip „V kao Vendeta“, Alan Mur, ali tu vrstu obrazine može da preuzme i čitalac/čitateljka tog stripa, isto tako.⁷⁷ Kombinovanjem vizuelne i narativne komponente analiziranog stripa na način kako je prethodno ukazano, dvojica njegovih autora ukazuju da je ključ za razrešenje, rekao bih, poslednje među brojnim kontradikcijama prisutnim na planu njegove narativno-semantičke strukture, „sakriven“ na putu između trenutnog i željenog društvenog stanja, pri čemu događaji opisani u stripu mogu da posluže kao *model* konkretnih akcija usmerenih ka društvenoj i političkoj promeni.⁷⁸ Zato se, u protekle dve decenije, maska sa likom Gaj Foksa rasteretila od svih vrsta fiksiranih značenja, da bi danas figurirala kao neka vrsta plutajućeg označitelja, kao instrument promocije postmodernog anarhizma (Call 2008; Køhler & Laursen 2017), što se, pored ostalog, vezuje za nastanak pokreta/ društvene mreže pod nazivom „Anonimus“ (Anonymous).⁷⁹ Zahvaljujući stripu „V kao Vendeta“ ali i istoimenom filmu iz 2005. godine (v.

⁷⁴ O fenomenu „estetske univerzalnosti“, poistovećivanju čitaoca s akterima naracije, v. u: Eco 2004, 148; Little 2011, 156.

⁷⁵ <https://readcomiconline.to/Comic/V-for-Vendetta/Issue-10?id=20835#24>

⁷⁶ <https://readcomiconline.to/Comic/V-for-Vendetta/Issue-10?id=20835#9>

⁷⁷ <https://readcomiconline.to/Comic/V-for-Vendetta/Issue-10?id=20835#14>

⁷⁸ Ideja izjednačavanja kapitalizma/neoliberalizma sa fašizmom, koja je prisutna već u prvim radovima Alana Mura, danas je vrlo aktuelna (Ganev 2017; Levenstein, Siqueira & Slatin 2017; Rajeev & McMichael 2004).

⁷⁹ Pripadnici Anonimusa uglavnom vezuju svoju delatnost za internet, a prilikom pojavljivanja u javnosti nose maske sa likom Gaj Foksa. Pored ostalog, zalažu se za

Ott 2010), maska o kojoj je reč vremenom je prerasla u vizuelni simbol otpora vladajućem neoliberalnom sistemu, simbol koji je danas prihvaćen na globalnom nivou.

Drugo, zaokretom u ulozu glavnog protagoniste priče sa muškog na ženskog aktera, ukazuje se na promenu u načinu tretiranja uloge i značaja ženskih likova u stripu. Već u sedamdesetim godinama porastao je broj stripova sa ženama u glavnim ulogama, poglavito u Marvelovoj strip produkciji (Denijels 1992, 27–28), da bi u osamdesetim unosenje karakternih ženskih likova u strip preraslo u više ili manje uobičajenu praksu. Pre svog prelaska u DiSi (1984), Alan Mur je zajedno sa strip crtačem Ianom Gibsonom (Ian Gibson) u britanskom strip magazinu *2000 AD* objavljivao strip pod nazivom „Balada o Halo Džouns“ (The Ballad of Halo Jones), koji je preventivno bio namenjen mladima ali je sadržao i brojne reference na tada aktuelnu društvenu i političku situaciju. Tim stripom se ciljalo na interesovanja i odrasle čitalačke publike i, u to vreme nove, ciljne grupe čitateljki (v. Little 2011, 130 i dalje; Di Liddo 2009, 64–75, 113 i dalje).⁸⁰ Isto tako, u stripu „Povratak mračnog viteza“, Frenk Miler ulogu Betmenovog pomoćnika (Robina) dodeljuje ženskoj osobi.⁸¹ Na primeru stripa „V kao Vendet“ takođe je moguće analizirati promenu u načinu percepcije lika glavne protagonistkinje tog romana od strane implicitnog muškog čitaoca, promenu koja se odvija uporedo s intenzivnim fizičkim i psihološkim transformacijama kroz koje ona prolazi.⁸² Uporedo s promenama koje su taj i njemu slični postupci proizveli na planu strukture žanra superherojskog stripa, započinje proces afirmacije strip autorki u tom žanru kao i u mediju stripa u najširem smislu.

Treće, za ovo istraživanje je najbitnije, kvalitativnom transformacijom u ulozu glavnog aktera priče, koji/a od okrenutosti ka „rušenju starog“ zaokreće u pravcu „kreiranja novog“, ukazuje se na nameru autora analiziranog stripa da, kroz proces inovacije-kao-kreativne-destrukcije, pruži konstruktivan doprinos reviziji/dekonstrukciji žanra superherojskog stripa koji se odigrao u osamde-

slobodan pristup informacijama pohranjenim u dubljim nivoima interneta, u takozvanom *deep web-u* ili *dark web-u*.

⁸⁰ O pojmovima *single address*, *dual address* i *double address*, koji su teško prevodivi na srpski jezik ali su korisni za razumevanje procesa o kojem se tu radi, v. u: Berninger et al. 2010, 146–147.

⁸¹ <https://readcomiconline.to/Comic/Batman-The-Dark-Knight>Returns/Issue-3?id=81440&readType=0#12> Isto važi i za ulogu policijskog poručnika Džejmisa Gordona (James Gordon), Betmenovog saradnika i prijatelja praktično od vremena nastanka tog stripa, kojeg u Milerovom romanu zamenjuje ženska osoba rešena da Betmenu jednom i zauvek stane na put. <https://readcomiconline.to/Comic/Batman-The-Dark-Knight>Returns/Issue-4?id=81442&readType=0#6>

⁸² U širem smislu, to je povezano sa promenom u načinu na koji se „muški pogled“ odnosi(o) prema načinu prikazivanja ženskih likova u stripu, ali detaljnije razmatranje te teme prevazilazi okvir ovog istraživanja. O tome v. u: Bukač 2018, 122–167.

setim godinama 20. veka. U stripu „V kao Vendeta“ društveno stanje uređene anarhije označava se sintagmom „Zemlja u kojoj možeš da činiš šta god ti je volja“ (Land of Do-As-You-Please), dok je stanje haosa ili neuređene anarhije, koje posreduje između stanja fašističke distopije i anarhističke utopije, označeno sintagmom „Zemlja u kojoj možeš da uzmeš šta god poželiš“ (Land of Take-What-You-Want).⁸³ Na konotativnom planu značenja, to se odnosi na „popuštanje stega“ u žanru superherojskog stripa, na njegovo otvaranje ka uticajima drugih žanrova, bez mogućnosti da se predvidi kuda taj proces vodi, zapravo. „Na stripove počinje da se gleda kao na energičnu i održivu umetničku formu, punu neistraženih mogućnosti i skrivenih kapaciteta. Shodno tome, novi talenti koji bi možda lako odlutali u film, likovne umetnosti ili književnost, počinju da pronalaze put do ovog sredstva izražavanja i značajno ga obogaćuju svojim prisustvom. Dok se ovaj proces ubrzava, strip se nalazi na ivici kvantnog skoka koji razbija sve prepreke, pa krajolik postaje nepoznat i drugačiji, bez ikakvih miljokaza. Zahvaljujući novoj publici koju zanima zanimljiva sadržina i visok kvalitet, stvaraoци više ne moraju da se ograničavaju prohtevima tržišta superheroja. Mogu da istražuju nove koncepte, stilove i pristupe, zahvaljujući spoznaji da postoji čitalačko telo koje će ih podržati. Plodovi ove povoljne situacije tek niču, i s radošću najavljujem da će žetva biti dobra (...)“ (Mur 2017, 50).⁸⁴

*

Dajući sugestije i smernice stripskim scenaristima u vezi s tim kako da unaprede svoj spisateljski rad, u eseju *Writing for Comics* Alan Mur iznosi mišljenje da, u toku stvaralačkog procesa, kreatori priča treba da nastoje da grade narativnu i semantičku strukturu elipsastog ili sferičnog oblika, s elementima na početku naracije koji značenjski reflektuju one koji će se nalaziti na njenom kraju (upor. Moore 2005, 15). Sudeći po rezultatima ovog istraživanja, ista vrsta cikličnog, dijalektičkog odnosa prisutna je i na intertekstualnom ili planu značenjskog odnosa između tri stripska predloška o kojima je ovde bilo reči, u pogledu načina na koji se glavni akteri tih stripova, antiheroji različitih tipova, pozicioniraju prema elementu fašizma, što je saglasno s Murovom konstatacijom da „ideje izviru iz prostora u kojem se umetnički uticaji kojima je autor

⁸³ <https://readcomiconline.to/Comic/V-for-Vendetta/Issue-8?id=20844#15>

⁸⁴ Navedeni citat je odlomak iz Murovog Predgovora za prvo izdanje stripa *Violent Cases* Nila Gejmena, kod nas prevedenog kao „Instrumenti nasilja“ (2017). Taj strip je prvi put objavljen u 1987. godini, neposredno nakon objavljivanja „Povratka mračnog viteza“, u isto vreme, praktično, kad i integralna verzija „Nadzirača“, i neposredno pre objavljivanja integralne verzije „Vendete“. Iz citata se, rekao bih, jasno vidi na koji način je Alan Mur razmišljao u tom periodu.

izložen ukrštaju sa njegovim vlastitim iskustvom“ (Moore 2003, 7). Ali, ta priča se ne završava na tome. Od devedesetih godina i početaka takozvane „snažne globalizacije“, u još većoj meri nego u decenijama pre toga, način delovanja superheroja shvata se kao odraz politike američke vlade koja, u cilju ostvarenja američkih partikularnih interesa, „uvodi demokratiju“ u globalnim okvirima, pri čemu se radi o etički krajnje problematičnom procesu koji uključuje upotrebu nedemokratskih „sredstava ubeđivanja“, pa i upotrebu (super) sile (upor. Miittinen 2011). Posmatran u tom kontekstu, veliki superherojski narativ funkcioniše kao ideološko-propagandno sredstvo američkog kulturnog i ekonomskog a, prema potrebi, i vojnog imperijalizma, što se, opet, dovodi u vezu sa fašizmom. Zato se pitanje načina na koji Alan Mur pristupa elementu fašizma primenjujući, u njegovoj izvedbi kompatibilne, postupke intertekstualnosti i dekonstrukcije, ne ograničava samo na period osamdesetih godina 20. veka, nego se vezuje i za kasnije faze u radu tog autora.⁸⁵

Zbog njegovog dubokog uvida u različite oblasti kulture i gotovo nepresušne kreativnosti kakvu pokazuje kako u sferi stripa, tako i u drugim umetničkim sferama, za Alana Mura mnogi stripski autori (uključujući njega samog) veruju da predstavlja „čarobnjaka“ u doslovnom smislu te reči. Mura fascinira moć reči, on značajan deo vremena posvećuje proučavanju magije i okultizma (v. npr. Green 2013).⁸⁶ U tom smislu, sugestije tog autora da je potrebno imati što jasniju predstavu o celini naracije pre nego što se pristupi izradi njenih detalja, da tokom stvaralačkog procesa ne treba gubiti iz vida centralnu ideju dela koje je u nastanku (Moore 2005, 30–33), mogu da se posmatraju u mnogo širem kontekstu od onog na kojeg se tu neposredno referira. Kako one jasno naznačene, tako i one skrivene (occultata), značenjski vibrantne dimenzije stripa „V kao Vendeta“, kao i brojnih drugih briljantnih stripskih radova Alana Mura,⁸⁷ moguće je tumačiti u ključu autorove „raspršene namere“ (dispresam intentionem), koja se svesno i sa jasnim ciljem ostvaruje posredstvom njegovog „igranja“ rečima i slikama praćenog skrivanjem, i povremenim razotkrivanjem, njihovog „pravog

⁸⁵ Na Murovu sugestiju da je potrebno konstruisati narativno-semantičku strukturu teksta (stripskog ili nekog srugog) sferičnog oblika i sam sam se oslanjao prilikom izrade ovog rada. Ta ideja je povezana s okultističkom zamisli o sferičnom obliku strukture kosmičke kreacije (v. Putnik 2019, 180–181, 186–187). U vezi s tom temom upućujem na Murov stripski serijal pod nazivom „Prometeja“ (Promethea) (1999–2005).

<https://readcomiconline.to/Comic/Promethea/Issue-15?id=64978&readType=0#6>

<https://readcomiconline.to/Comic/Promethea/Issue-22?id=64989&readType=0#17>

⁸⁶ Po shvatanju tog autora, pojednostavljeno rečeno, magija = kreativnost = veština kombinovanja reči. V. dokumentarni film pod nazivom *The Mindscape of Alan Moore* (2003) na: <https://www.youtube.com/watch?v=MFHn-HzacxY>

⁸⁷ „Prometeja“: <https://readcomiconline.to/Comic/Promethea/Issue-5?id=65004&readType=0#11>

značenja“.⁸⁸ Jedna od centralnih ideja koja se reflektuje kroz bogati stripski opus Alana Mura je sledeća: putem kreativne (= magijske) upotrebe medija stripa moguće je „obračunati se“ sa fašizmom, čije prisutvo u svetu se podozreva od poslednjih decenija 20. veka, pa sve do danas.

Literatura

- Anol, Joshua. 2018. „A Closer Look at V: What’s V’s ‘Anarchy’ and Did He Manage to Complete his Mission of an ‘Anarchic’ Society in the Work V for Vendetta“. Dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/324866120_A_Closer_Look_at_V_What_is_V's_Anarchy_and_Did_He_Manage_to_Complete_His_Mission_of_An_Anarchic_Society_in_the_Work_V_for_Vendetta
- Bukač, Zdravko. 2018. *Analiza diskursa različitosti u američkoj popularnoj kulturi na primeru stripova o superjunacima*. Doktorski rad. Sveučilište u Zadru, Poslijediplomski sveučilišni studij humanističke znanosti.
- Borhert, Karlhajnc. 1992. „Marvel – promena posle 20 godina?“. *Gradina* 2: 35–47.
- Barthes, Roland. 1968. *Elements of Semiology*. New York: Hill & Wang.
- Banjanin, Dušan. 2017. „Jedna onovremenska priča“. *Strip Pressing – magazin za devetu umetnost* 17: 30–31.
- Berninger, Mark, Jochen Ecke & Gideon Haberkorn. 2010. *Comics as a Nexus of Cultures: Essays on the Interplay of Media, Disciplines and International Perspectives (Critical Explorations in Science Fiction and Fantasy)*. Jefferson, North Carolina, and London: McFarland & Company Inc. Publishers.
- Baccolini, Raffaella & Tom Moylan. 2003. „Dystopias and Histories“. In *Dark Horizons: Science Fiction and the Dystopian Imagination*, edited by Raffaella Baccolini and Tom Moylan, 1–12. New York: Routledge.
- Bjørkan, Kristian. 2013. *Bright and Colorful Masks. Assesing the Literary Potential of the Superhero Genre*. Master’s Thesis. University of Oslo.
- Baccolini, Raffaella. Tom Moylan (eds). 2003. „Introduction: Dystopia and Histories“. In *Dark Horizons: Science Fiction and the Dystopian Imagination*, edited by Raffaella Baccolini and Tom Moylan, 1–12, New York: Routledge.
- Call, Lewis. 2008. „A is for Anarchy, V is for Vendetta: Images of Guy Fawkes and the Creation of Postmodern Anarchism“. *Anarchist Studies* 16 (2):154–172.
- Croci, Daniele. 2016. *The end will be the over-man”: Utopia and dystopia between scientific romance and graphic novel*. Phd Thesis. Milano: Università Degli Studi di Milano.
- Comer, Todd. 2017. „Body Politics: Unearthing an Embodied Ethics in V for Vendetta“. In *Sexual Ideology in the Works of Alan Moore*, edited by Todd A. Comer & Joseph Michael Sommers, 100–111. Jefferson: McFarland & Company. <http://dx.doi.org/10.17613/M6PG9K>

⁸⁸ Radi se o postupku koji je u zapadnom ezoterizmu i okultizmu poznat još od 16. veka (v. Putnik 2019, pos. 148–149).

- Coogan, Peter. 2006. *Superhero: The Secret Origin of a Genre*. Austin: MonkeyBrain Books.
- D'Andrade, Roy. 1995. *The development of cognitive anthropology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Denijels, Les. 1992. „Moćni Marvel“. *Gradina* 2: 16–30.
- Di Liddo, Annalisa. 2009. *Alan Moore: Comics as Performance, Fiction as Scalpel*. Jackson: University Press of Mississippi.
- Davis, Blair. 2017. „Beyond Watchmen“. *Cinema Journal* 56 (2): 114–150.
- Đorđević, Ivan. 2009. *Antropologija naučne fantastike: tradicija u žanrovskoj književnosti*. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Đukić, Bojan M. 1988. „Ne-evropska priroda britanskog stripa“. *Cepelin* 2: 29–31.
- Eisner, William. 1985/2008. *Comics and Sequential Art*. New York/London: W. W. Norton & Company.
- Eisner, William. 1996/2008. *Graphic Storytelling and Visual Narrative*. New York/London: W. W. Norton & Company.
- Eisner, William. 2008. *Expressive Anatomy for Comics and Narrative*. New York/London: W. W. Norton & Company.
- Eco, Umberto. 2004. „The Myth of Superman“. In *Arguing Comics – Literary Masters on a Popular Medium*, edited by Jeet Heer & Kent Worcester, 146–164. Jackson: University Press of Mississippi.
- Favaro, Marco. 2019a. „Stan Lee Revolution: Marvel's superheroes as an anticipation of the Dark Age antiheroes“. *Canoas* 42: 47–54.
- Favaro, Marco. 2019b. „Superheroes and Anti-Heroes in Comics and Graphic novel“. *10th Annual International Graphic Novel and Comics Conference*. Manchester Metropolitan University. Dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/334458588_Superheroes_and_Anti-Heroes_in_Comics_and_Graphic_novel
- Gray, Maggie. 2010. „'A Fistful of Dead Roses...'. Comics as Cultural Resistance: Alan Moore and David Lloyd's *V for Vendetta*“. *Journal of Graphic Novels and Comics* 1 (1): 31–49. doi:10.1080/21504851003798579
- Gorunović, Gordana. 2010. „Književni zaokret i etnografsko pisanje u američkoj kulturnoj antropologiji“. *Antropologija* 10 (2): 65–96.
- Green, Matthew J. A. (ed.) 2013. *Alan Moore and the Gothic Tradition*. Manchester: Manchester University Press.
- Gaio, Valentina. 2017. *Power Structures in V for Vendetta*. Master's Thesis. Ca' Foscari University of Venice.
- Grantham, Michael. 2010. *The Paradoxical Protagonist in Speculative Fiction*. PhD Thesis. Perth: University of Western Australia.
- Ganev, Venelin. 2017. „'Neoliberalism is Fascism and Should be Criminalized': Bulgarian Populism as Left-Wing Radicalism“. *Slavic Review* 76 (1): 9–18.
- Hall, Stuart. 1997. „The Work of Representation“. In *Representation: Cultural Representations and Signifying Practice*, edited by Stuart Hall, 13–71. New York: Sage Publications.
- Hoberek, Andrew. 2014. *Considering Watchmen: Poetics, Property, Politics (Comics Culture)*. New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press.

- Jakovljević, Mladen M. 2012. „Heterotopija u Pinčonovim romanima *V* i Duga gravitacije“. U *Zbornik za jezike i književnosti Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* 2, 375–387. DOI 10.19090/zjik.2012.2.375–387
- Kinneavy, James L. 1971. *A Theory of Discourse*. New York: W. W. Norton.
- Køhlert, Frederik Byrn & Ole Birk Laursen. 2017. „Comics and the Anarchist Imagination“. *SubStance* 46 (2): 3–10.
- Kovačević, Ivan. 2001. *Semiologija mita i rituala 2 – Savremeno društvo*. Beograd: Ode-ljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta – Srpski genealoški centar.
- Kembel, Džozef. 2018. *Heraj sa hiljadu lica*. Beograd: Zlatno runo.
- Klock, Geoff. 2002. *How to Read Superhero Comics and Why*. New York: Continuum.
- Levi-Stros, Klod. 1966. *Divlja misao*. Beograd: Nolit.
- Little, Ben. 2011. *Comic books, politics and readers: the influence of the 2000AD group of comics creators on the formation of Anglo-American comics culture*. PhD thesis. London: Middlesex University.
- Levenstein, Charles, Carlos Eduardo Siqueira & Craig Slatin. 2017. „From Neoliberalism to Neofascism“. *New Solutions: A Journal of Environmental and Occupational Health Policy* 27 (2): 1–6. <https://doi.org/10.1177/1048291117713503>
- Luoma-aho, Mika Tapio. 2014. „‘Become Transfigured Forever’: Political Transedence in Alan Mooore and David Lloyd’s *V for Vendetta*“. *Radical Orthodoxy: Theology, Philosophy, Politics* 2 (2): 244–271.
- McCloud, Scott. 1993. *Understanding Comics: The Invisible Art*. New York: William Morrow Paperbacks.
- Morrison, Grant. 2011. *Supergods: What Masked Vigilantes, Miraculous Mutants and a Sun God from Smallville Can Teach Us about Being Human*. New York: Spiegel & Grau.
- Moore, Alan. 1983. „Behind the Painted Smile“. In *V for Vendetta*. Alan Moore & David Lloyd, 267 – 276. Burbank: DC Comics.
- Moore, Alan. 2003. *On Writing for Comics*. Illinois: Avatar Press.
- Moore, Alan & Dave Gibbons. 1986. *Watchmen*. New York: DC Comics.
- Mur, Alan. 2017. „Uvod“. U *Instrumenti nasilja*. Nil Gejmen i Dejev Mekin. Str. 50. Beograd: Makondo.
- Murray, Christopher. 2010. „Signals from Airstrip One: The British Invasion of Mainstream American Comics“. In *The Rise of the American Comics Artist: Creators and Contexts*, edited by Paul Williams and James Lyons, 31–45. Jackson: University Press of Mississippi.
- Miettinen, Mervi. 2011. *Superhero Comics and the Popular Geopolitics of American Identity*. PhD Thesis. Tampere: University of Tampere.
- Mihaljević, Damirka. Marko Šiljić. 2015. „Tačerizam – politička koncepcija uvjerenja“. *HUM X* 14: 105–125.
- Milenković, Miloš. 2006. „Šta je (bila) antropološka ’refleksivnost’? Metodološka formalizacija“. *Etnoantropološki problemi* 1 (2): 157–184. <https://doi.org/10.21301/eap.v1i2.9>
- Miltojević, Branislav. 1992. „Mitologija dvadesetog veka: marvelovski monomit“. *Gradina* 2: 9–15.

- Naumović, Slobodan. 2009. *Upotreba tradicije u političkom i javnom životu Srbije na kraju dvadesetog i početkom dvadeset prvog veka*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju IP „Filip Višnjić“.
- Nikolić, Radivoj. 1980. „Tradicionalni i savremeni anarhizam“. *Politička misao* 3: 256–279.
- Ott, Brian L. 2010. „The Visceral Politics of V for Vendetta: On Political Affect in Cinema“. *Critical Studies in Media Communication* 27 (1): 39–54.
- Putnik, Noel. 2019. *Između Hermesa i Hrista. Srednji put Kornelija Agripe*. Beograd: Službeni glasnik.
- Patel, Rajeev & Philip McMichael. 2004. „Third Worldism and the Lineages of Global Fascism: The Regrouping of the Global South in the Neoliberal Era“. *Third World Quarterly* 25 (1): 231–254.
- Pellitteri, Marco. 2011. „Alan Moore, Watchmen and some notes in the ideology of superhero comics“. *Studies in Comics* 2 (1): 81–91.
- Pavković, Vasa. 2001. *Slatki strip*. Beograd: Narodnja knjiga Alfa.
- Petrović, Sofija. 2017. *Razvoj antiheroja od egzistencijalističkog pozorišta do teatra apsurdna (Žan-Pol Sartre, Alber Kami, Samjel Beket i Ežen Jonesko)*. Doktorska disertacija. Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Rose, Gillian. 2001. „Discourse Analysis I: Text, Intertextuality, Context“. In *Visual Methodologies: An Introduction to the Interpretation of Visual Materials*, edited by Gillian Rose, 141–171. New York: Sage Publication.
- Rosenkranz, Patrick. 2002. *Rebel Visions: The Underground Comix Revolution 1963 – 1975*. Seattle: Fantagraphics Books.
- Stamenković, Dušan i Miloš Tasić. 2014. „Prvi svetski rat u vizuelnom jeziku stripova Žaka Tardija“. U *Prvi svjetski rat – odraz u književnosti, jeziku i kulturi*, uredile Sanja Macura i Jelena Ristović, 513–529. Banja Luka: Filološki fakultet, Univerzitet u Banjoj Luci.
- Stamenković, Dušan i Miloš Tasić. 2015. „Analiza diskursa u vizuelnom jeziku stripa“. U *Jezik, književnost, diskurs – jezička istraživanja*, uredile Biljana Mišić Ilić i Vesna Lopičić, 203–219. Niš: Filozofski fakultet u Nišu.
- Scott, Cord. 2013. *From HYDRA to Al-Qaeda: Depictions of Terrorism in Comic Books*. Dostupno na: <https://docs.lib.purdue.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1011&context=reversioning>
- Sargent, Lyman Tower. 2001. „US Eutopias in the 1980s and 1990s: Self-Fashioning in a World of Multiple Identities“. In *Utopianism/Literary Utopias and National Cultural Identities: A Comparative Perspective*, edited by Paola Spinozzi, 221–231. Bologna: University of Bologna.
- Spinelli, Ricardo. 2015. *V for Vendetta: From Books and Book Markets into Real Worlds*. Master's Thesis. Florianópolis: Federal University of Santa Catarina.
- Sabin, Roger. 1993. *Adult Comics: An Introduction*. London, New York: Routledge.
- Škoro, Ivana Emily. 2017. *The Graphic, the Comic, the Postmodern, and the Fantastic: A study on Alan Moore, s League of Extraordinary Gentlemen*. Diploma Thesis. Filozofski fakultet u Zagrebu. Department of English Language and Literature.

- Tilley, Carol T. 2012. „Seducing the Innocent: Fredric Wertham and the Falsification that Helped Condemn Comics“. *Information & Culture: A Journal of History* 47 (4): 383–413. DOI:10.1353/lac.2012.0024.
- Thatcher, Margaret. 1995. *The Downing Street Years*. London: Harper Collins Publishers.
- Thomson, Iain D. 2007. „Deconstructing the Hero“. In *Comics as Philosophy*, edited by Jeff McLaughlin, 100–129. Jackson: University Press of Mississippi.
- Taylor, Alva & Henrich R. Greve. 2006. „Superman or the Fantastic Four? Knowledge Combination and Experience in Innovative Teams“. *The Academy of Management Journal* 49 (4): 723–740.
- Vukadinović, Ana. 2015. „Put od heroja do antiheroja i uživanje u televizijskim antiherojskim narativima“. *Kultura* 146: 131–143.
- Vanderbeke, Marie & Dirk Vanderbeke. 2015. „Graphic Dystopia: Watchmen (MOORE/GIBBONS, 1986–1987) and V for Vendetta (MOORE/LLOYD, 1982–1989)“. In *Dystopia, Science Fiction, Post-Apocalypse: Classic New Tendencies and Model Interpretations*, edited by Alessandra Boller and Eckart Voigts, 201–220. Trier: Wissenschaftlicher Verlag Trier.
- Williams, Jeff. 1999. *Culture, Theory, and Graphic Fiction*. Phd Thesis. Lubbock: Graduate Faculty of Texas Tech University.
- Zarić, Miloš. 2020. „O ubrzanju vremena iz ugla tehnološke i spoznajne inovativnosti: strukturalno– semiloška analiza romana 'Vremeplov'“. *Etnoantropološki problemi* 15 (2): 417–447. <https://doi.org/10.21301/eap.v15i2.3>
- Zarić, Miloš. 2019. „Preduzetništvo i tranzicija u Srbiji u ogledalu medija: antropološka analiza priča o tehnološko-preduzetničkim poduhvatima“. *Antropologija* 19 (1): 169–198.
- Žikić, Bojan. 2010. „Antropologija i žanr: naučna fantastika – komunikacija identiteta“. *Etnoantropološki problemi* 5 (1): 17–34. <https://doi.org/10.21301/eap.v5i1.1>

Izvori (dokumentarni filmovi)

- Superheroes Decoded (2017)
<https://www.facebook.com/itsgeekystuff/videos/295644977528202/?v=295644977528202>
- Secret Origin: The Story of DC Comics (2010)
<https://www.youtube.com/watch?v=N11STjCIKfs>
- PBS Superheroes: Truth, Justice and the American Way (2013)
<https://www.youtube.com/watch?v=xtQ-pA6uM3c>
- Comics Britannia Episode 3 – X Rated: Anarchy in the UK (2007)
<https://www.youtube.com/watch?v=aLZAEJQn3A0>
- The Mighty Misfits Who Made Marvel (2017)
<https://www.documentaryarea.tv/player.php?title=The%20Mighty%20Misfits%20Who%20Made%20Marvel>
- Masterpiece: Frank Miller's The Dark Knight Returns (2013)
<https://www.youtube.com/watch?v=SkojhdBT1D0>
- She makes comics (2014)
https://tubitv.com/movies/500444/she_makes_comics

Miloš Zarić
 PhD Candidate, Faculty of Philosophy,
 University of Belgrade, Serbia

*(Anti)Fascism and Superhero Comics:
 An Anthropological Examination of Innovativeness
 in Comic Books as Exemplified by V for Vendetta*

The paper analyzes the V for Vendetta comic books, written by Alan Moore and illustrated by David Lloyd. These volumes are graphic novels whose characteristics place them in the literary genre of the critical dystopia, but they have also been associated with the genre of the superhero comic, which, according to a number of authors including Alan Moore, is inextricably linked to the ideology and practice of the political right, which in its extreme form assumes the form of fascism. The way that fascism is treated in that work, as well as in two other comics discussed in the paper (Alan Moore and Dave Gibbon's Watchmen and Frank Miller's The Dark Knight Returns), is linked to the way in which the process of creativity/innovativeness functioned in the context of the revision/deconstruction of the superhero comic book genre in the 1980s, both on the collective (intra-genre) and the individual level, on the level of the thought structure of the British writer Alan Moore. Using the structural-semiotic model of analysis, the paper seeks to fathom the logic of this deconstruction procedure "broken down" into the three comic books discussed in the paper, with particular emphasis on the analysis of V for Vendetta, with the aim of establishing its "hidden", connotative semantic dimension. The study adopts a modern view of the comic book according to which the essence of this medium, which distinguishes it from other narrative and graphic forms of expression as well as from film, can be recognized in the specific, sequential way of combining its visual and narrative components, thus generating meanings whose interpretation depends on the intention of the author but also on the view of the reader.

Key words: Alan Moore, fascism, anarchism, paradoxical antihero, creativity/innovativeness, deconstruction/revision, superhero comic book genre, intertextuality

*(Anti)fascisme et la bande dessinée super-héroïque:
 analyse anthropologique de l'innovation dans la bande
 dessinée sur l'exemple de V pour Vendetta*

Cet article est consacré à l'analyse de la bande dessinée V pour Vendetta de deux auteurs, scénariste Alan Moore et dessinateur David Loyd. Il s'agit d'une œuvre graphico-narrative qui par ses caractéristiques principales appartient au

genre littéraire de la dystopie critique mais se rapproche également du genre de la bande dessinée super-heroïque, qui, d'après l'opinion d'un certain nombre d'auteurs, y compris Alan Moore, est inextricablement lié à l'idéologie et la pratique de la droite politique qui sous son aspect extrême prend la forme du fascisme. La manière de traiter l'élément du fascisme dans cette bande dessinée, ainsi que dans deux autres dont il sera question dans cet article (*Watchmen* d'Alan Moore et de Dave Gibbons et *The Dark Knight Returns* de Frank Miller), est mise en relation avec la manière dont le processus de créativité/ innovation fonctionnait dans le contexte de la révision/ déconstruction du genre de la bande dessinée super-heroïque dans les années quatre-vingt du XXe siècle, aussi bien sur le plan collectif (intragénérique), que sur le plan individuel, au niveau de la structure de pensée de l'écrivain britannique Alan Moore. Par l'application du modèle d'analyse de structure sémiologique, l'article s'efforce de saisir la logique du procédé déconstructiviste en question, « fragmenté » en trois bandes dessinées qui seront étudiées dans ce travail, l'accent étant mis sur l'analyse de la bande dessinée V pour Vendetta qui a pour objectif de déterminer sa dimension « cachée », connotative. C'est le point de vue moderne sur la bande dessinée qui est ici adopté, selon lequel l'essence de ce médium, la différence entre lui et les autres formes d'expression narratives et graphiques ainsi qu'avec le film, réside dans la manière spécifique, séquentielle de combiner ses composantes visuelles et narratives, produisant ainsi des significations dont l'interprétation dépend de l'intention de l'auteur mais aussi du regard du lecteur.

Mots clés: Alan Moore, fascisme, anarchisme, antihéros paradoxal, créativité/ innovation, déconstruction/ révision, genre de la bande dessinée super-heroïque, intertextualité

Primljeno / Received: 29.08.2020.

Prihvaćeno / Accepted: 19.09.2020.

<https://doi.org/10.21301/eap.v15i4.6>

Милан Томашевић

Етнографски институт САНУ

milan.tomasevic@ei.sanu.ac.rs

Популарна космологија и мит: основни појмови*

Апстракт: Рад нуди одређење популарне космологије и њених веза са митологијом, а савремене теорије представља као секуларни митски наратив погодан за антрополошке анализе. Текст је посвећен истицању фолклорних карактеристика савремене космологије и указује на значај популарних космолошких наратива као штива које у себи садржи културолошки, филозофски, па и религијски релевантне елементе. Посебна пажња је посвећена космогонијским митовима који описују стање универзума пре успостављања времена, простора и материје. Повучена је паралела између савремене космологије и конвенционалних космогонијских митова. Напоследку, рад нуди сажето одређење популарне космологије и подсећа на најважније ауторе и популаризаторе савремених теорија. Текст нуди преглед основних концепата уз помоћ којих је могуће касније разумевање дубље динамике односа наратива савремене популарне науке и конвенционалних фолклорних форми.

Кључне речи: космологија, космогонија, мит, популарна космологија, антропологија

Савремена наука сопствене домете неретко представља кроз приче, наративе које њени популаризатори састављају, обрађују и нуде најширој могућој публици. Као таква, она је подложна анализи која у тим текстовима проналази форме, структуре и значења. Како би смисао тих прича био лакше уочљив, неопходно је разложити популарне наративе на саставне делове и преиспитати његове носеће елементе. Због тога је неопходно упустити се у проматрање основних појмова који могу допринети нашем бољем тумачењу фолклорног наслеђа које се проналази у наративима популарне космологије, у текстовима који епопеју развоја свемира приближавају читалачкој публици, односно гледаоцима научно-популарних телевизијских

* Текст је настао као резултат истраживања обављених у Етнографском институту САНУ, за чију је реализацију средства обезбедило Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

програма. Текст нуди кратак преглед основних концепата који у каснијој анализи, на неком другом месту, могу допринети бољем схватању идеје да савремена популарна космологија користи конвенционалне наративне форме и да може бити третирана као секуларни мит који у себи садржи специфична значења.

Одређење космологије

Велики речник астрономије космологију одређује као проучавање структуре и еволуције свемира (Ridpat 2007, 241). Предмет посматрачке космологије јесу физичка својства универзума, његов хемијски састав, густина и брзина ширења, као и распоред галаксија и галактичких јата. Установљена својства космологија објашњава примењујући познате законе физике и астрофизике. Она спаја читав низ природних наука, пре свега астрономију, хемију и математику, у настојању да универзум разуме као јединствену целину.

Реч космос долази из старогрчког језика и означава: „свет или универзум као уређен систем или поредак, хармонију или хармонични систем“ (*Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology* 2010, 157). Тако схваћена, космологија представља теорију о свемиру као уређеној целини и законима који њом управљају. У старогрчком реч *κόσμος* коришћена је како би указала на ред, уређивање или сређивање. Хомер је изведенице из речи космос користио како би указао на довођење у ред у армији и њено равнање у јединицама. Политичка употреба речи која указује на поредак проналази се код Херодота, Тукидида, Демокрита и Аристотела. Прва двојица користе је да би описали настанак државе, а друга двојица да би одредили њене типове. Нама је најважнија употреба термина код пресократовских филозофа. Они су реч космос користили да би описали свет у најширим размерама, а нарочито сфере као хармонично регулисане међуодносе на небеском своду. Филозофија напомиње да је космологија део метафизике који се бави идејом света у тоталитету свих појава у времену и простору. Космологија је у изузетно тесној вези са концептом космогонije, као теоријом о стварању васељене (*Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology* 2010, 157).

Преведена са грчког, реч *κόσμος* значи леп поредак. Код Платона и стоика, космос је означавао пре свега лепо. Исто тако, означавао је и украс. *Universus* (од *unus* и *versus* – свеукупност) латинска је реч која одговара старогрчком космос, мада би била ближа речи *panta*, која означава све (Campion 2012, 2–3). Римљани су космос претворили у *mundus*, односно свет. Космос, схваћен као поредак, подразумева неку врсту похвале, па чак и дивљења. Померање значења речи космос према семантици речи свет,

подразумева да се космологија не бави само далеким универзумом, већ да и живот на Земљи третира као његов интегрални део. Наши животи су део космоса, једнако као и звезде на небу (Campion 2012, 4–5).

Дански историчар науке Хелге Краг истиче да термин космологија у суштини значи рационално или научно разумевање свемира, а да је иницијално конотирао поредак, регуларно понашање и лепоту. У основи космологије стоји амбиција да се структура свемира опише на рационалан начин и да се створи одређена врста космографије. Са друге стране, космогонија подразумева дословно проучавање настанка универзума. Савремена космологија обухвата космогонију и космографију, иако се та два термина прилично ретко користе у научном дискурсу. Реч космологија ретко је употребљавана у научном контексту све до XX века. Поред тога, космолози нису ни имали изграђен професионални идентитет све до периода након Другог светског рата. До тада није било „правих“ космолога, већ научника који су се бавили питањима која су била космолошког карактера (Kragh 2007, 1). Током XIX века успостављена је фина разлика између космологије и космогоније. Космологија се односи на теорије које се баве структуром и еволуцијом свемира након његовог настанка, док је космогонија посвећена искључиво теоријама које се баве његовим постанком (Fenggen 2000, 415). Кроз XX век долази до фаворизовања термина космологија и лаганог запостављања концепта космогоније као архаичног или термина који је ближи митологији и религији. Нама је изузетно важна блискост тих термина, а нарочито њихово тесно повезивање у популарним, као и религијским дискурсима.

Космологија поседује филозофски, па чак и теолошки аспект, пошто покушава да објасни због чега универзум има особености и својства која опажамо (Ridpat 2007, 241–242). Краг скреће пажњу на чињеницу да су филозофи након Аристотела ретко покретали космогонијска питања или проблеме еволуције васионе. Веровало се да свемир постоји одувек и да ће опстати заувек. Уз такве претпоставке, није било потребе за космогонијским спекулацијама. Са друге стране, у самој античкој астрономији значење речи космос се променило, па је она почела да се односи углавном на звезде и седам планета које „круже“ око Земље. Звезде које су сматране делом васионе бројане су и класификоване, пошто ондашњи астрономи нису знали шта би друго са њима (Kragh 2007, 18–19). Тако је космологија постављена на периферију астрономије, где је остала кроз читав средњи век и ренесансу.

Историја космологије описује начине на које су филозофи и научници проучавали универзум. Од античке филозофије до почетка XXI века, од најранијих религијских концепција везаних за кретање небеских тела до псеудонаучних и псеудорелигијских интерпретација виших димензија те-

орија струна и квантне механике, аутори, писци и мистици кокетирају са знањима и веровањима, науком и религијом, потпуно свесни привлачности и значаја тема којих се подухватају. Од најранијег доба цивилизације, првих религија, школа филозофије и грана науке, слика космоса се непрекидно гради, дограђује, мења и унапређује. Ипак, слободно се може рећи да се научна космологија развија тек стотинак година за нама, без обзира на миленијумско наслеђе и корене које има у општељудској фасцинацији небом. Тек од Ајнштајна и трансформације поимања времена и простора, могуће је говорити о савременим космолошким концепцијама.

У средишту савремене космологије налазе се општа теорија релативности и квантна физика. Општа теорија релативности омогућава стварање математичких модела којима се описује однос простор–времена и материјалног садржаја свемира у најширим размерама. Квантна физика јој омогућава да се бави формама изузетно малих димензија. Готово све космолошке теорије у себи садрже космолошки принцип, који каже да универзум изгледа исто из свих тачака посматрања. Теорија Великог праска, као и њене модификације, поткрепљена је бројним посматрањима, а у току је низ експеримената који раде на додатним потврдама. Увек треба имати на уму да су теорија релативности и квантна теорија несамерљиве.

Културна димензија космологије

Уже одређење космологије тврди да је она научно бављење свемиром. Шире схваћена, космологија се бави начинима на које људска бића одређују сопствено место у односу на космос, замишљен као тоталитет свега што постоји. У том контексту, космологија је од незаобилазне важности за сваког мислећег човека (Campion 2012, 10). Она је у тесној вези са потребом човека да класификује, уређује и систематизује ствари и појаве (*Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology* 2010, 158).

Треба скренути пажњу на однос космологије и погледа на свет, као тесно преплетене, али не и истоветне концепте. У културолошком смислу, космологија означава рефлексивно, нијансирано и рационално третирање питања у вези са природом која нас окружује. Са друге стране, поглед на свет подразумева имплицитну перцепцију стварности одређене културне формације. Поглед на свет означава систем знања и начина на које сагледавамо стварност, сет егзистенцијалних одредница уз помоћ којих људи схватају и осмишљавају себе и друге, односно сопствено окружење (Kearney 1975, 247–248). У складу са таквим одређењем погледа на свет, желим да сагледам да ли је космологија проналази сопствено место у савременом културном контексту.

Космологија, схваћена као систем знања присутан у митолошким, религијским и протонаучним системима које баштине и деле чланови одређених заједница, похрањена је у звезданим констелацијама, у природним пејзажима, у сакралној архитектури и мегалитским споменицима (Ruggles 2005, 115). Астрономија и астрологија су неодвојиви делови историје космологије. Највећи број култура изузетно тесно преплиће физички свет и духовне регије стварности у интерпретацији текућих догађаја, стања и осећања кроз која пролазе. Једнако тако, догађаји на небу тумаче се као последице догађања на земљи, међу људима у датим друштвима. За многе културе различитих епоха, небо је било од суштинске важности за друштвено-културни живот. Било је од кључног значаја опстајати у хармонији са њим. Космос чини концептуалну целину која укључује заједницу у којој је сам отелотворен. Садржан је у оријентацији и позицијама стамбених објеката, попут кабилске куће или индијанских села. Он је тлоцрт свете архитектуре сакралних објеката. Космос подупире културу, једнако као што она одржава њега, као свети поредак. Погледи на свет бивају ојачани заједничким искуствима, друштвеним конвенцијама и редовном комуникацијом, најчешће ритуалима различитих врста и форми.

Хелге Краг тврди да у широј историјској перспективи, космологија као поглед на свет или идеологија, не може бити јасно раздвојена од космологије као науке (Kragh 2007, 2). Немогуће је игнорисати религијску и филозофску димензију научне космологије. Иако од доба просветитељства везе понире, оне и даље постоје и не би требало да се занемарују. Довољно је имати на уму концепте космолошког и антропошког принципа, да не говоримо о есхатолошкој димензији космологије, па схватити културолошку релевантност науке уопште. На крају крајева, њу стварају људи као културна бића, а не производи математичких модела и теоријских концепција. Људи са навикама, надама и страховима, идеолошки и вредносно позиционирани, креирају све космолошке моделе, без обзира колико позитивистички били оријентисани.

Антропологија космологију најтешње повезује са емпиријским истраживањем религије. Едмунд Лич је космологију одредио као: „систем веровања и пракси на које социјални антрополози најчешће реферишу као на примитивну религију“ (*Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology* 2010, 157). Ипак, антрополошка употреба концепта космологије превазилази тако одређене оквире. Често се разматра у контексту односа дела и целине, микро и макрокосмоса одређене културе. Космологија се често доводи у везу са друштвеним ритуалима и одржавањем културног поретка и идентитета у најразличитијим заједницама (Turner 1969, 94–130). Космологија у том случају представља слику света, система и поретка којим се појединци и групе крећу, у коме се сналазе и проналазе сопствено место.

Савремена космологија показује да се идеја натприродног и непојмљивог непрекидно мења и да заправо научни аспекти космологије са собом доносе „најчудноватије“ увиде и схватања. Космологија се налази у најтешњој вези са људским схватањем смисла живота и зато ће она увек бити општи културни феномен, па тек онда сегмент строго позитивистички детерминисане науке. Она је део когнитивно-вредносног система, културног поретка ствари које је човек осмислио сам за себе. Од космогонијских митова, до савремених космолошких теорија, потреба да се свет опише у целости, да му се пружи неко значење, а да се животу одреди смисао, чини значајан део незгодне и ничим изазване појаве коју познајемо као Живот. Питање зашто нешто постоји, а не ништа, једнако инспирише творце митова и вернике, као научнике и атеисте (Gleiser 2005, xi).

Током XX века, концепт космологије сасвим сигурно јесте тесно везан за природне науке и у том контексту означава проучавање порекла и еволуцију структуре физичког свемира. За антропологију, тај исти концепт резервисан је за описе културних модела и представа о свету који одређује животе различитих културних заједница. Антропологија космологију разуме као систем знања о уређеном и структурираном космосу од кога „зависе“ животи конкретних културних, углавном не-западних заједница. Антропологија је концепт погледа на свет употребила да би описала форме имплицитног знања различитих културних формација или концептуалне оквира који обликују начине на које људи класификују, организују и разумеју своје непосредно физичко окружење (Lič 2002; Douglas 1996). На тај начин, однос људи према космологији, астрономији и звезданом небу добија далеко конкретнији и непосреднији облик, односно форму знања о блиским феноменима који учествују у свакодневном животу појединца. Небо и појаве на њему бивају класификовани и организовани искључиво у складу са онима што појединац, група или читава култура познаје као неупитне чињенице. Тако Човек ствара Космос, једнако као што Универзум обликује Људска бића.

Човек прошлости је звездано небо проткао значењем и смислом. Археоастрономија има важно место у схватању значаја космолошких концепција прошлости за савремену науку, пре свега као показатељ дубине веза које човек од давнина ствара са представама васионе. Археоастрономија подразумева проучавање веровања и пракси повезаних са звезданим небом у прошлости, нарочито у праисторији. Когнитивна археологија, колико год се чинила спекулативном на први поглед, позива на дељено искуство и нужност боравка на аутентичним локацијама у што сличнијим условима онима које треба разумети. Околности детерминишу смисао догађаја и појава, а когнитивна археологија инсистира на тој врсти перспективе интерпретације материјалних артефаката. Уколико заиста желимо да разуме-

мо друге заједнице, један од начина јесте да схватимо различите аспекте њихових космологија, односно начин на који су они разумели свет. Такав став нас доводи пред још важније питање: да ли разумемо свет у коме ми живимо?

Добро или барем адекватно схватање значаја космологије, као дела општег погледа на свет и система вредности различитих култура, захтева тесну сарадњу антропологије, археоастрономије, историје, компаративне религије и астрономије. Нас занимају начини на које су људи користили знања о небеским телима, о њиховом пореклу, па и о настанку космоса. Занима нас употреба космолошких концепција у друштвено-културном животу заједница различитих простора и доба. Како су представе света, његовог порекла и начина функционисања заузимале сопствено место у митолошким и религијским системима, односно у политичким наративима.

Мит, фолклор и космологија

Треба подсетити да је мит одређен као прича која се у датом друштву сматра истинитим приказом онога што се догодило у далекој прошлости (Malinovski 1971, 89–128; Meletinski 1983, 39–40; Ђапо 2008, 13; Leeming 2010). Према структуралистичком одређењу, један од основних задатака мита јесте разрешавање противречности које детерминишу друштвени живот. Како би решио контрадикције или тешко помирљиве интересе различитих друштвених група, мит се ослања на бинарне опозиције, односе који међу њима постоје и медијаторе које те дихотомије креирају. Заправо, митови опстају помоћу медијатора и ослабљених опозиција којима стварају привид решења друштвених проблема (Ђапо 2008, 267; Levi-Strauss 1989, 213–239; Meletinski 1983, 76–88; Dundes 1997, 40; Danesi 2002, 47; Eagleton 1996). Рани митови су сасвим сигурно служили као „наративи теорија“ о свету. Они функционишу као „метафизички системи знања“ који објашњавају порекло човека и његових подухвата. Може се рећи да различите митологије и дан–данас служе као „инстинктивне стратегије“ које нам помажу да схватимо и стварима пружимо смисао. Мит сасвим извесно јесте један од најважнијих идеолошких медијума који натурализује конкретне интересе инкорпорирајући их у сопствену структуру.

Поредећи савремену космологију са митологијом, желим да истакнем дубину значаја који оба комплекса имају за савремено друштво Запада. Као прикази светова који надилазе наше свакодневно искуство, обе концепције оцртавају оквире реалности, њена загранична подручја која некада посредно, а некада сасвим директно утичу на наше животе. Научне теорије, као

и митови, суочавају нас са трансцендентним у сусрету са неистраженим реонима постојања и доменима стварности чији пун значај још увек не разумемо. Све културе имају одређене космологије уз помоћ којих описују ситуације у којима се налазе, уз које представљају сопствено место у универзуму. Космологије чине одређену врсту дискурзивних оквира у које се могу уписивати и са којима се могу подносити најразличитији догађаји и подухвати.

Мирча Елијаде је истицао да свака митска историја која се односи на порекло неке појаве, претпоставља и наставља одређену космогонију. По његовом схватању, космогонијски и митови о постанку бића, биљака или институција, структурно одговарају једни другима, али нису исти, пошто митови о постанку подразумевају постојање неког Света, односно већ постојеће космогоније. Сваки мит о постанку прича и оправдава неку „нову ситуацију“. Митови о постанку продубљују и употпуњавају космогонијски мит: они причају како је Свет био промењен, обогаћен или осиромашен (Eliade 1970, 23–24). Космогоније служе као примарни модел за сваку стваралачку ситуацију у одабраном митолошком систему, начин на који се понавља изворни сценарио, архетипски гест божанства које ствара сам универзум.

Мит саопштава свету причу и описује догађаје који су се збивали у првим временима, у фиктивном добу прапочетка. Он описује како је посредством деловања наднаравних бића одређена стварност достигла постојање, као целовита стварност космоса или његов фрагмент (Eliade 1970, 9). Увек се ради о „стварању“, о томе како је нешто почело да постоји. Речима самог Елијадеа:

Мит изриче само оно што се стварно догодило, говори о ономе што се у потпуности очитовало. Личности су митова Наднаравна Бића. Њих познајемо надасве по ономе што су учинили у чудесно вријеме „почетка“. Митови, дакле, откривају своју стваралачку активност и разоткривају светост (или једноставно „наднаравност“) њихових дјела. У свему, митови описују различите, и понекад драматичне изљеве светог (или „наднаравног“) у Свијету. Управо тај налет светости стварно заснива свијет и чини га таквим какав је данас. Још више: након посредовања Наднаравних Бића човек је оно што је данас, смртно, сексуално и културно биће. (Eliade 1970, 9–10)

Мит се сматра светим наративом, па тиме и „истинитом причом“, пошто се увек односи на стварност. Космогонијски мит је „истинит“, пошто доказује постојање Света. Зато што описује поступке Наднаравних Бића и указује на њихове посвећене моћи, космогонијски мит постаје пример свих људских активности (Eliade 1970, 10). Упознавањем мита, спознаје се „извор“ ствари, а та „изворна стварност“ проживљава се посредством

ритуала или свечаних приповедања, чиме се она наново оживљава (Turner 1969, 94–130; Douglas 2006, 1–19).

Заједничка особина космологије и митологије јесте да обликују свет, уводе ред разумевања у општи хаос стварности. Савремени космолошки наратив широкој публици представља постанак и еволуцију универзума, приближавајући јој изузетно сложене процесе и феномене који напрежу машту и захтевају пун напор интелигенције. Још важнијим чини се чињеница да космолошка концепција припада далеко сложенијем дискурсу који у сопственом средишту има јасан аксиолошки систем. Она у себи садржи специфичне вредносне кодове који доприносе успостављању једног културног система, етоса или погледа на свет, а задатак антрополошке анализе јесте да га разоткрије, подвуче и представи као таквог, друштвено релевантног.

Космогонијски митови

Сваки мит, па тако и космогонијске митове, треба разумети у њиховом изворном контексту заједнице која их је исковала. Култура, друштвена група, епоха и низ других фактора, одређују нивое њихових значења. За верника, човек је такав какав је зато што се на почетку десио одређени низ догађаја. Митови му причају о њима и објашњавају му како је створен (Eliade 1970, 87). За њега су они стварни и представљају божански историју чији су главни ликови Наднаравна бића и митски преци. Културне космологије и митолошки системи могу послужити као снажна идентитетска средства у одбрани од наметања културних модела који долазе споља, односно од акултурације у шира и комплекснија друштва. Космологије својим познаваоцима пружају осећање смисла, значења и значаја, симболички повезујући индивидуалне животе са ширим културним поретком и са читавим универзумом.

Космогонијски митови или митови о стварању свеprisутни су израз наше потребе да схватимо одакле смо. Сви наши наративи почињу преиспитивањем почетка. Исто тако, културе су у непрекидном преиспитивању сопственог идентитета и значаја. Чарлс Лонг (Charles H. Long) је у књизи *Alpha: The Myths of Creation* из 1963. године понудио класификацију космогонијских наратива. Његова подела космогонијских митова препознаје: стварање из ничега (*ex nihilo*); стварање из претходно постојећег неиздиференцираног хаотичног стања које сачињавају основни елементи или космичко јаје (из хаоса); стварање из сједињења, раздвајања, поделе, жртве, па чак и распарчавања родитеља света (прародитељи света); стварање уз помоћ рупе у земљи (појава); стварање уз помоћ зарањања у дуби-

не примордијалних вода (стварање помоћу гњурца) (Leeming 2010, 1–2). За наше разумевање савремене космологије и њених популарних израза, јако је корисно схватити и представити космогонијске митове који се баве постанком *ex nihilo*, као и митове који описују појаву света из хаоса, као концепције којима највише одговарају доминантни модели савремене научне космологије. Иако је општи предмет нашег интересовања савремена научна космологија присутна у популарној култури, њен космогонијски део и теорије које објашњавају настанак васионе стоје у средишту наше пажње. Због тога је највише позорности посвећено управо тој врсти наратива.

У космогонијским митовима који описују настанак света из ничега, централну улогу има врховно божанство које већ постоји у празнини или некаквом пространству, а које је кадро да непрекидно ствара поредак васељене. Та врста митова нарочито је присутна у монотеистичким религијама, али није стриктно резервисана за аврамовске религије. Митови о постанку из ничега присутни су у митологијама са свих страна света (Leeming 2010, 2). Од древног Египта и Индије, до савремене Африке, Азије, Океаније и Северне Америке.

На почетку, творац је увек усамљен. Кихо, полинежански творац живи сам у празнини испод Хаваики, не-земље. На Ареан, бог са Маријанских острва такође је био усамљен на почетку, као облак који плута у ништавилу. Тахићански Тароа одувек јесте универзум за себе. Народ Фан у Африци верује да је у почетку постојао само Нзаме, а јеванђелиста Јован говори о логосу, есенцији хришћанског Бога са три лица. Инупијати сматрају да се гавран пробудио у рају и наједном постао свестан сам себе. Амазонски Уитото верују да је прво постојала само визија, илузија која је утицала на Наинема, који је и сам био илузија. Ништа друго није постојало (Leeming 2010, 2–3).

Начини на које се одвија само стварање јесу изузетно разноврсни, од речи, преко семена, из ануса, мастурбацијом, кашљем, повраћањем. Празнина или ништавило јесу концепти који се често користе како би било описано доба пре креације, као стање у коме божанства обитавају пре стварања света. Концепт ништавила није једноставан, свакако. Он подразумева непостојање времена и простора. Празнина је безвремена и неограничена. Након стварања васионе и свега што она садржи, творцу се увек јави осећај да нешто недостаје. Због тога он ствара човека, углавном по свом лику. Готово по правилу, савршена креација се увек налази у опасности од зла. Такође, често је присутан и мотив пурификације и катаклизмичног чишћења света од тог зла.

У настанку из ничега, творац се повремено самокреира, док у митовима о постанку из хаоса он већ постоји. Та разлика је јако фина, а финеса је у

томе што креатор митова стварања из ничега може постојати у физичком контексту независтан од материјала којим ствара свој производ. У митовима о постанку из хаоса, претпоставља се да материјал претходно егзистира и да ће бити употребљен у стварању космоса из хаоса, то јест реда из нереда (Leeming 2010, 9–10). По тој логици, творац из митова о стварању из хаоса јесте „слабији“, мање свемоћан од оног који се гради у митовима о настанку из ничега. Чак и када би творац настао из космичког јајета, то сугерише да и он мора имати неку врсту претка, мистериозне универзалне материце.

Масу хаоса чине разнородне ствари. Код Кинеза то је био дах универзума, примордијална пара која је у себи садржала јин и јанг принципе. Аину из Јапана су веровали да је у почетку било само воде и блага. Јуки из Калифорније неговали су представу о пени која се надвијала над измаглицом изнад воде. Једна од најчешћих представа о извору креирања света је космичко јаје, као омиљена представа хаоса. Среће се у готово свим деловима света (Leeming 2010, 10–11). Дијаци са Борнеа имају мит о постанку у коме две птице плутају праисконским водама и носе два гигантска јајета, од којих настају небеса и Земља. Бамбаре из Малија знају за јаје које се попело на дрво, па пало и разбило се. Кинески мит о постању описује почетак као космичко јаје у коме се налази примордијално биће, Пангу. Када се јаје разбије, Пангу се појављује као цин који раздваја хаос на многе опозиције јин и јанга.

Савремена космологија

Теорија стационарног стања представља космолошки модел свемира који се шири, али има исту густину у свим тренуцима због непрекидног стварања материје. Заснива се на савршеном космолошком принципу, који захтева да космос буде исти у свим временима, као и на свим местима (Ridpat 2007, 473). По тој замисли, универзум нема почетак, али нема ни крај. Ту слику свемира створио је Велијам Макмилан (1861–1948) двадесетих година XX века, а посебно су је модификовали Фред Хојл, Херман Бонди и Томас Голд. Теорија стационарног стања је дуги низ година била озбиљан ривал теорији Великог праска. Она не захтева почетну сингуларност и постојање примордијалне фазе „ватрене лопте“. Теорија је оспорена као неконзистентна са посматраним својствима космичког позадинског зрачења и због неспособности да објасни појаву еволуције нашег космоса.

Теорија Великог праска је најшире прихваћени модел о постанку и развоју универзума. Према њој, свемир је настао из почетног стања високе температуре и густине, а од тог момента налази се у непрекидном ширењу

(Ridpat 2007, 473). Претпоставља да је на самом почетку постојао сингуларитет, где су температура и густина биле неописиво високе. То је стање у коме општа релативност престаје да важи. То је *Планкова ера* екстремних физичких услова и њено пуно разумевање захтева успостављање квантне теорије гравитације, што је још увек далеки и недостижан задатак. Конвенционална теорија Великог праска довела је науку до око милионитог дела секунде и температуре која је износила 10^{13}K . Инфлаторна космологија те границе помера још даље, на 10^{-35} секунди након иницијалног сингуларитета и 10^{28}K температуре. Теорија Великог праска објашњава ширење свемира, постојање космичког позадинског зрачења и присуство обиља језгара лаких природних елемената. Космичко позадинско зрачење представља најдиректнији доказ да је космос прошао кроз врелу фазу велике густине, то јест да је у првих неколико стотина хиљада година био испуњен непровидном плазмом и у топлотној равнотежи са њом. Када се универзум охладио на 3000K постао је пропустљив за зрачење које данас опажамо као далеко хладније топлотно микроталасно зрачење. Управо је откриће тог зрачења 1965. године значило крај надметања две доминантне теорије, Великог праска и стационарног стања. Иронија случаја хтела је да управо Фред Хојл буде именодавац Великом праску, као подсмешљивог израза за теорију са којом се није слагао.

Тренутно доминантна космолошка концепција назива се модел ламбда хладна тамна материја (ΛCDM) и осликава свемир који је хомоген, изотропан и у константном ширењу, додатно убрзаним рапидном инфлацијом покренутом непосредно након самог почетка постојања. Ламбда (Λ) у моделу означава космолошку константу, односно тамну енергију уз помоћ које се свемир налази у непрекидном распрострањавању. Мерења и процене говоре да је универзум тренутно сачињен од 4,9% обичне или барионске материје, 26,8% тамне материје и 68,3% тамне енергије. Протоверзум, космос у својој преинфлаторној фази, садржао је у себи све оно што данас познајемо: простор–време, димензије, основне силе, па вероватно и „законе“. То је био савршени сингуларитет примордијалног стања где је све било садржано у „једном“. Онда се из клубучајућег сингуларитета појавила материја, која је потом прошла кроз рапидну инфлацију. Још увек је мистерија питање постојања, значаја и облика закона који су управљали појавом космоса из ничега и његовог владања пре инфлације.

Инфлаторни космолошки модел представља једну од варијанти теорије Великог праска која обухвата период изузетно наглог и убрзаног ширења у најранијој фази постојања космоса (Ridpat 2007, 197). Свега 10^{-35} секунди после Великог праска дошло је до фазног прелаза којим је ослобођена огромна количина енергије због чега је свемир почео да се шири брзином већом од брзине светлости. Такво ширење исправило је првобитне нехомо-

гености у закривљености простор-времена, па је свемир остао раван и изотропан на скалама које ми можемо да видимо. Након процеса инфлације, заостале су веома мале флукуације у густини свемира, које би могле бити зачеци каснијих галаксија.

Савремени космолози се налазе пред једнако зачуђујућим проблемима као што је то био случај са античким филозофима и непозаницама које су биле пред њима (Kragh 2007, 243). Као што је ретроградно кретање Марса збуњивало људе у прошлости, данас природа тамне материје, тамне енергије или тамног тока узнемирава научнике. Бројна питања су и даље отворена. Да ли је свемир коначан или бесконачан? Има ли живота на другим местима у универзуму? Има ли космос сврху? Питања која су постављали антички филозофи, још увек занимају савремене научнике. На нека смо добили одговоре, а нека су залог за будућа истраживања. Најлепше и најпотресније од свега јесте то што сваки одговор ствара десетине нових питања. Могуће је да будућност науке са собом доноси и револуционарне идеје и неочекивана открића која ће драстично променити наше савремене представе о космосу или барем бацити ново светло на бројне феномене.

Популарна космологија

Популарна научна литература која се бави савременом космологијом обухвата књиге које су писане искључиво током XX века и почетком новог миленијума. Све оне баштине знања сакупљана вековима, али савремену космологију треба омеђити 1915. годином без обзира на њене претече попут Аристарха, Галилеја, Коперника, Кеплера, Њутна и научника који су свакако немерљиво допринели савременој науци (Barrow 1991; Davies 1988; Gleiser 2005; Weinberg 2008). Тек уз Ајнштајнову теорију релативности постаје могуће мислити о универзуму који се шири брзином већом од брзине светлости, а то је идеја која обележава почетак савремене космологије (Ridpat 2007). Иако је Имануел Кант говорио о галаксијама као острвима материје, тек након Ајнштајна, Леметра и Хабла постало је јасно да оне представљају концентрације материјала, прашине и гаса које се међусобно удаљавају. Тако савремену космологију дефинише схватање да живимо у свемиру који се непрекидно и убрзано шири бивајући све већи (Guth and Bhavsar 1982; Knobe, Olum and Vilenkin 2006; Davies 1988; Weinberg 2008).

Популарну космологију могуће је одредити као модерне космолошке наративе преточене у литературу прилагођену широкој лаичкој публици, односно као упрошћене теорије и концепте врхунске науке приказане у телевизијским програмима попут серијала *Cosmos*, *Through Wormhol*, *The*

Universe, The Fabric of the Cosmos, How the Universe Works и многих других, који су неретко и сами рађени на основу књижевних предлогака. Она несумњиво баштини целокупно филозофско и научно наслеђе кроз акумулацију сазнања и увида који јој омогућавају потрагу за одговорима на питања порекла и структуре, али и вредности и значаја свемира. Са друге стране, космологија уопште, па тако и популарна космологија, може представљати полазну платформу са које савремени појединац креће у разумевање, вредновање и преиспитивање културом посредоване стварности, дискурса и метанаратива који дефинишу модерни, постмодерни или хипермодерни свет. Једнако тако, космологија може бити посматрана као синтетизована есенција свеукупне цивилизације у потрази за сопственим идентитетом, укорененошћу или самониклости на Земљи. Напокон, она представља спону између природних и друштвених наука, између физике и филозофије, као ни један други систематизован скуп знања.

Космолошку хрестоматију којом антрополошка анализа може да се бави стварали су аутори попут Алберта Ајнштајна, Едвина Хабла, Вилијема де Ситера, Александра Фридмана, Жоржа Леметра, Артура Едингтона, Курта Гедела, Џорџа Гамова и Фреда Хојла, који су у првој генерацији савремених теоретичара поставили основе за разумевање космолошких процеса. Исто тако, изузетан допринос нашем схватању природе на атомском и субатомском нивоу дали су аутори попут Макса Планка, Нилса Бора, Вернера Хајзенберга, Ервина Шредингера и низа других научника који су објављивали текстове у настојању да свет скривен иза самог атома приближе широкој публици и један читав микро универзум изнесу пред најширу могућу јавност.

Током осамдесетих година XX века на сцену ступа једна сасвим нова генерација космолога и популаризатора науке који стварају оно што данас схватамо као популарну космологију. Они представљају инфлаторни свемир, односно теорије Мултиверзума, брана и холограма као последњи скуп идеја које се баве одређењем, структуром и пореклом космоса. Изузетни популаризатори науке и њене суперзвезде попут Карла Сагана, Стивена Хокинга, Мартина Риса, Пола Дејвиса, Мичио Какуа, Нила де Грас Тајсона, Брајана Грина или Лоренса Крауса, приближили су лаичкој публици комплексне космолошке теорије и концепте упућујући је у најдубље мистерије свемира. Они сопственим радом ослобођеним од строгих правила техничког изражавања и комплексних једначина, широкој јавности приближавају појаве и процесе попут Великог праска, инфлације и репулзивне гравитације, нуклеосинтезе, анихилације материје и антиматерије, формирања великих структура, али и теорије струна, идеју Мултиверзума, концепте брана, крајолика или експиротичког и цикличног модела космоса.

С друге стране, врхунски научници, теоретичари и истраживачи који раде на престижним међународним пројектима, при врхунским универзитетима и институтима, имају једнако значајну улогу у промовисању комплекса космолошког знања. Научници попут Стивена Вајнберга и Роцера Пенроуза, који припадају најстаријој генерацији популарних аутора друге половине протеклог века, као и Алана Гута, Андреја Линдеа и Александра Виленкина који су најодговорнији за формирање концепта инфлаторног свемира вечного ширења, као и Нила Турока и Пола Стајнхарта који су створили концепцију света брана, врло често се појављују у телевизијским серијалима и документарним филмовима који се баве представљањем, па и проблематизовањем доминантних космолошких идеја. Осим што нам објашњавају како космос функционише, они нам говоре нешто о значају појаве живота на Земљи и његовој будућности, а то су теме и порука које свакако захтевају антрополошку позорност. Раме уз раме са њима стоје научници који су остварили кључне пробоје на пољу разумевања света скривеног иза стандардног модела субатомских честица као што су Ленард Саскинд, Кип Торн, Габријел Венецијано, Пол Таузенд, Едвард Витен и бројни други.

Сви они заједно, космолози и квантни физичари, научници и популаризатори науке, учествују у креирању једног сасвим новог наратива који за циљ има исто што су имали бројни митови поникли из маште човечанства. Задатак је објашњење неупитне стварности која нас окружује и одређује, стварање једне Теорија свега попут неке нове митологије која би могла да добије своје хероје и протагонисте, оне који су учествовали у стварању коначне слике света. Без обзира на то да ли је таква теорија могућа, настојање да се она оствари јесте напор вредан дубоке антрополошке пажње, ако већ није „највећа прича икада испричана“.

Литература

- Barrow, John D. 1991. „The Evolution of the Universe“. *New Literary History* 22 (4): 835–856.
- Campion, Nicholas. 2012. *Astrology and Cosmology in the World's Religions*. New York and London: New York University Press.
- Danesi, Marcel. 2002. *Understanding Media Semiotics*. London: Arnold.
- Davies, Paul. 1988. *The Cosmic Blueprint: New Discoveries in Nature's Creative Ability to Order the Universe*. Philadelphia and London: Templeton Foundation Press.
- Douglas, Mary. 1966. *Purity and Danger: An Analysis of the Concepts of Pollution and Taboo*. London and New York. Routledge.
- Douglas Mary. 2006. *Natural Symbols – Explorations in Cosmology*. London and New York: Routledge.
- Dundes, Alan. 1997. „Binary Opposition in Myth: The Propp/Levi-Strauss Debate in Retrospect.“ *Western Folklore* 56 (1): 39–50.

- Eagleton, Terry. 1997. *Iluzije postmodernizma*. Novi Sad: Svetovi.
- Eliade, Mircea. 1970. *Mit i zbilja*. Zagreb: Matica Hrvatska.
- Fengren, Gary B. 2000. *The History of Science and Religion on the Western Tradition: An Encyclopedia*. New York: Garland Publishing INC.
- Gleiser, Marcelo. 2005. *The Dancing Universe: From Creation Myths to the Big Bang*. Hanover – New Hampshire: Dartmouth College Press.
- Guth, A. H. and S. P. Bhavsar. 1982. Phase Transitions in the Embryo Universe [and Discussion]. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London. Series A, Mathematical and Physical Sciences* 307 (1497): 141–148.
- Kearney, M. 1975. „World View Theory and Study“. *Annual Review of Anthropology* (4): 247–270.
- Knobe, Joshua. Ken D. Olum and Alexander Vilenkin, 2006. Philosophical Implications of Inflationary Cosmology. *The British Journal for the Philosophy of Science* 57 (1): 47–67.
- Kragh, Helge. S. 2007. *Conceptions of Cosmos – From Myths to the Accelerating Universe: A History of Cosmology*. Oxford-New York: Oxford University Press.
- Leeming, David A. 2010. *Creation Myths of the World: An Encyclopedia*. Santa Barbara: ABC-CLIO, LLC.
- Levi-Strauss, Claude. 1989. *Strukturalna antropologija*. Zagreb: Stvarnost.
- Lič, Edmund. 2002. *Kultura i komunikacija: Logika povezivanja simbola – Uvod u primenu strukturalističke analize u socijalnoj antropologiji*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Malinovski, Bronislav. 1971. *Magija, nauka i religija i druge studije*. Beograd: Prosveta.
- Meletinski, E. M. 1982. *Poetika mita*. Beograd: Nolit.
- Ridpat, Jan. 2007. *Veliki rečnik astronomije*. Beograd: Dereta.
- Ruggles, Clive. 2005. *Ancient Astronomy: An Encyclopedia of Cosmologies and Myth*. Santa Barbara/Denver/Oxford: ABC Clío.
- The Routledge Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. 2010. Ed. Alan Barnard and Jonathan Spencer. Oxon. New York: Routledge.
- Turner, Victor W. 1969. *The Ritual Process – Structure and Anti-Structure*, London: Routledge and Kegan Paul.
- Weinberg, Steven. 2008. *Cosmology*. Oxford: Oxford University Press.
- Čapo, Erik. 2008. *Teorija mitologije*. Beograd: Clío.

Milan Tomašević
The Institute of Ethnography SASA, Belgrade, Serbia

Chaos and Order: Contemporary Cosmology and Myth

The paper offers a definition of cosmology and its connections with mythology, and presents contemporary theories as a secular mythical narrative suitable for anthropological analysis. The paper is dedicated to emphasizing the folklore characteristics of modern cosmology and points to the importance of popular cosmological narratives as reading that contains culturally, philosophically and even religiously relevant elements. Special attention is paid to cosmogonic myths that describe the state of the universe before the creation of space and time. A parallel has been drawn between modern cosmology and conventional cosmogonic myths. In the end, the paper offers a concise definition of popular cosmology and recalls the most important authors and popularizers of modern theories.

The main task of the paper is to present the basic concepts that can contribute to a complete understanding of the anthropological character of the presentation of contemporary cosmology that we encounter in popular narratives. The aim of such an analysis is to observe the depth of the significance of modern science for creating a philosophical picture of the world that inherits secular worldviews. By treating popular cosmology as a modern myth, the paper presents a new dimension of the significance of scientific theories for today's civilization. Such an approach unravels the strictly positivist halo of cosmology and points to its anthropological character.

The concepts highlighted in the paper serve as an illustration of the significance that the image of the universe and the position of the Earth has for the history of civilization. By presenting the cultural dimension of cosmology, it opens a space for dialogue between different branches of scientific research, i.e. it contributes to the communication of philosophy and science. Equally important, by illuminating the folklore character of the narrative of the origin and history of the universe, a training ground is created for philosophers and theologians who, in their own ways, interpret the creation of everything around us.

By drawing attention to authors such as Neil deGrasse Tyson, Lawrence Kraus, Stephen Hawking, Michio Kaku and others, as contemporary bards and narrators, the paper seeks to contribute to the understanding of popular cosmology as an expression of modern man's need for great stories, for narratives that transcend the spatial and temporal frames of one generation, and that is exactly what myths do.

Key words: cosmology, cosmogony, myth, popular cosmology, anthropology

La cosmologie populaire et le mythe: notions fondamentales

Ce travail offre une définition de la cosmologie populaire et de ses liens avec la mythologie, et présente les théories contemporaines comme un récit mythique séculier favorable à des analyses anthropologiques. Le texte est consacré à la mise en relief des caractéristiques folkloriques de la cosmologie contemporaine et rend compte de l'importance des récits populaires cosmologiques comme des textes contenant en soi des éléments pertinents du point de vue culturel, philosophique, et même religieux. Une attention particulière est consacrée à des mythes cosmogoniques qui décrivent l'état de l'univers avant l'instauration du temps, de l'espace et de la matière. Un parallèle a été établi entre la cosmologie contemporaine et les mythes cosmogoniques conventionnels. Enfin, le travail offre une définition concise de la cosmologie populaire et passe en revue les auteurs et les popularisateurs les plus importants des théories contemporaines. Le texte offre un aperçu des concepts fondamentaux à l'aide desquels il est possible de comprendre ultérieurement une dynamique plus profonde des rapports entre le récit de la science populaire contemporaine et les formes folkloriques conventionnelles.

Mots clés: cosmologie, cosmogonie, mythe, cosmologie populaire, anthropologie

Primljeno / Received: 22.07.2020.

Prihvaćeno / Accepted: 2.09.2020.

Vladana Ilić

*Doktorand na Odeljenju za etnologiju i antropologiju
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu*

ilicvladana@gmail.com

Američka jeremijada: osobito američki žanr

Apstrakt: Rad pruža pregled „svojstveno američkog žanra“ – američke jeremijade, čiji su koreni u puritanskoj političkoj propovedi a koja, uz istorijske i kulturne modifikacije, istrajava do danas. Ovaj pregled, kao i većina studija ove retoričke forme, zasniva se na radu Sakvana Berkovića koji ju je i utemeljio kao žanr i ponudio do sada najiscrpniju interpretaciju njene strukture i značenja. Američka jeremijada ima zadatak da homogenizuje američku zajednicu, te da je usmeri i održi na zajedničkom nacionalnom zadatku, što se ogleda u njenoj tročinskoj strukturi: podsećanje na ideal/idealno stanje zajednice, kuđenje trenutne zabludlosti, afirmisanje zadatka i vizije progresa. Kako prema Berkoviću američka jeremijada, uprkos istorijskim i društvenim promenama, održava kulturnu hegemoniju simbola *Amerike*, potonja istraživanja ispituju ovu tezu na primerima političkih govora, javnih obraćanja, američkih filmova, itd., kroz koncepte moderne sekularne jeremijade, istorijske, afro-američke, filmske, i gotovo bez izuzetka održavaju taj simbol živim i zdravim.

Ključne reči: američka jeremijada, simbol Amerika, Sakvan Berković

Prva određenja – Peri Miler

Puritanska jeremijada je retorička forma političke propovedi koju su prve generacije puritanskih kolonista Nove Engleske ritualno održavale na dan prolećnog posta koji je, ujedno, bio i dan izbora kolonijalnih glavešina, a potom i prilikom gotovo svih javnih okupljanja, praznika i proslava (Miller 1981, 29; Bercovitch 2012, 4). Kao što joj i samo ime ukazuje, ova forma svoje poreklo vodi od biblijskog Jeremije i njegovog upozoravanja i oplakivanja izraelskog naroda. Po ugledu na Jeremiju, hrišćani srednjovekovne Evrope su ovu retoričku formu koristili u propovedima i obraćanjima narodu u svrhu kuđenja zabludelih vernika i upozoravanja na božji gnev, te pozivanja na pokajanje i povratak na božji put. Puritanci Nove Engleske sa sobom su je preneli preko okeana, zadržavajući sve njene evropske, tj. engleske odlike. No, dodajući nove, kulturno-istorijski svrsishodne karakteristike, razvili su prvi osobito američki književni žanr (Miller 1981, 29).

Peri Miler, ustoličitelj američkih studija – pre svega proučavanja puritanske književnosti i tradicije, dao je prve odlike ove literarne forme (Miller 1953, 1981). Jeremijada je izrasla iz dvojakog razumevanja puritanskog nacionalnog zadatka u divljini (engl. *errand into the wilderness*) i zaveta (engl. *covenant*) s Bogom. Reč *zadatak*, objašnjava Miler, ima dvojako značenje: kako obavljanje posla, naloga za nekog drugog, tako i za sebe. Puritanci prve generacije svoj zadatak su tumačili pre svega u odnosu na viđenje sebe kao ispostave reformisanog hrišćanstva u Novom svetu – u divljini, kao generacije u zavetu s Bogom prema kome je njihova odgovornost bila da formiraju religiozno-političku zajednicu u slavu Boga, na sigurnoj distanci od Starog „trulog“ sveta, koja će potom postati vodilja anglikanskoj Engleskoj u njenoj konačnoj reformaciji. Po padu Kromvelove vlade i takvo viđenje zadatka pada u vodu, te druga i treća generacija puritanaca Nove Engleske okreće se sebi i sopstvenom zadatku kolonije u povelju, razvijajući propoved, tj. jeremijadu koja se fokusira na društvene probleme i koja kudeći nastranost i ohrabrujući preporod, otpočinje i gura proces amerikanizacije puritanaca (Miller 1953, 11, vidi i Mintar 1974). Strukturu jeremijade diktirala je doktrina zaveta¹ i uključivala je upozoravanje na grehe i stranputice, podsećanje na dužnosti i uslove zaveta, dok bi najvažniji deo dolazio na kraju u kome bi propovednik predlagao program preporoda ali i pretio još gorim mogućim nedaćama ukoliko bi preporod izostao (Miller 1981, 29).

Pored svekolikog straha, drhtanja i oplakivanja grešnog stanja zajednice koji su ispunjavali puritansku jeremijadu, Miler takođe identifikuje i neobičan sveukupni efekat ovih propovedi koji zapravo uopšte nije deprimirajući – nasuprot, poredeći ih s ritualnim magijskim pesmama-bajalicama, Miler njihov psihološki efekat vidi u pročišćenju duše. Puritanske jeremijade „ne obeshrabruju, već zapravo ohrabruju zajednicu da nastavi u svom gnusnom ponašanju. Bodrenje na preporod koji se nikad ne ostvaruje služi kao zalag obaveze, tako oslobađajući dužnika“ (Miller 1953, 11). Ovo psihološko razduživanje Miler objašnjava socio-ekonomskim kontekstom zajednice, tj. njenim ubrzanim širenjem i rastom u novonastalim okolnostima kolonije. Poku da psihološki (gotovo magijski) razrešava grehova članove zajednice na putu njihovog neumoljivog progressa, tj. prisvajanja zemlje, razvijanja privrede i množenja.

¹ Kako Miler (Miller 1953, 6–7) opisuje, zavet je pretpostavljao novodošle Puritance kao bogopomilovane, a uslovi tog zaveta bili su izgradnja „biblijskog polisa“, na čelu s Crkvom kako je opisana u *Novom zavetu*, i svetovnom vladom čija bi osnovna funkcija bila uspostavljanje i očuvanje takvog uređenja. Tako, jedna od važnih dužnosti tog uređenja bila je gušenje jeresi i disidenata, tj. praktikovanja „promišljene, žučne i dosledne netolerancije“.

Utemeljenje žanra – Sakvan Berkovič

Međutim, tek Sakvan Berkovič, Milerov učenik i akademski naslednik, detaljno razvija analizu američke jeremijade i radikalno reinterpretira ovu formu, u prvi plan smeštajući upravo Milerovo opažanje dvosmislenog (ili ironičnog) efekta puritanske političke propovedi i njihovog razumevanja zadatka, upućujući na ovaj ohrabrujući aspekt jeremijade, na viziju progresa, kao upravo ono što čini njenu „američnost“.

Pre svega, Berkovič američku jeremijadu vidi kao plod već prve, a ne druge i treće generacije puritanaca koja od samog začetka u sebi nosi svoje važne elemente: pokudu (što direktno uvozi iz Evrope, tj. Engleske), istrajnu veru u svoj zadatak i, najvažnije, „sveprožimajuću temu afirmacije i egzaltacije“ (Bercovitch 2012, 6). Stoga proces amerikanizacije za Berkoviča počinje Velikom migracijom, a njena uloga nastavlja da bude značajna u razvoju i kreiranju potonje američke srednje klase (Bercovitch 2012, 16). *Differentia specifica* američke jeremijade je njen optimizam i nepokolebljiva vera u progres. „U jasnoj opoziciji prema tradicionalnom obliku, ona izvrće doktrinu odmazde u obećanje konačnog uspeha, potvrđujući svetu, i uprkos svetu, neprikosnovenost kolonijalnog zadatka“ (Bercovitch 2012, 7). Dok se evropska jeremijada pre svega fokusirala na ovozemaljske probleme, insistirala na moralnoj (te društvenoj) poslušnosti i obećavala ovozemaljske plodove poslušnosti, američka je stapala sekularnu i svetu istoriju u upravljanju zabludelih ka ispunjenju svoje sudbine – individualno ka spasenju, a kolektivno ka američkom božjem gradu (Bercovitch 2012, 9). Prema tome se i njena struktura formirala u XVII veku. Ona je tročlana: prvo se saziva biblijski presedan, potom se deklamuju osude trenutnog stanja zajednice u isto vreme podsećajući na zavetna obećanja uspeha, i najzad, nudi se vizija ispunjenog obećanja, kao i demagoško objašnjenje, racionalizacija rascepa između (društveno-političke) činjenice i ideala (Bercovitch 2012, 16). Prema Berkoviču, dvoznačnost i kontradiktornost vizije zadatka ne ogleda se u smeni značenja kroz generacije, već u širenju raskoraka između činjenica i retorike dok najzad vizija ne nestane s nestankom puritanskog polisa, kako to Miler objašnjava. Dvoznačnost je inherentna odlika retoričkog teksta jeremijade i njene strukture. Ona je deo vizije (tj. ideologije) koja istrajava kroz XVIII i XIX vek do današnjih dana – njeni tropi i konkretne teme i reference se s vremenom i istorijskim promenama i potrebama menjaju, no njena struktura i ideološka potka opstaju prilično stabilno. S nestankom puritanskog polisa ne nestaje i puritanska jeremijada, tj. njena retorika, već se preoblikuje i prilagođava u novim društveno-političkim i ekonomskim uslovima, čija se retorika čuje u predsedničkim govorima i modernim javnim i političkim propovedima i obraćanjima.

Prema Berkoviču, najvažniji konstrukti, tj. vrednosti američke kulture, i danas prepoznatljive, mogu se identifikovati u puritanskoj jeremijadi. To su ideja zadat-

ka u divljini, „genetika spasenja“ i tipologija američke misije – sve tri bazirane na uverenju puritanaca o sebi kao izabranom narodu, dok sve zajedno daju temelj onome što Berkovič zove „ritualom konsenzusa“, tj. usaglašavanja. Takođe, svaku od njih odlikuje dvoznačnost – retoričko simultano upućivanje kako na duhovnu, onozemaljsku sferu, tako i na istorijsku, ovozemaljsku, bukvalnu; retorički ih sjeđinjujući čini ih uzajamnim, međusobno neodvojivim, a time posebno elastičnim, adaptibilnim kroz istoriju i njene kontekstualne promene.

Koncept zadatka u jeremijadi retorički udružuje alegoriju i hroniku, tj. viziju progressa (puritanskim rečnikom, spasenja) i istorijskih činjenica (Bercovitch 2012, 18, 23–24). Ona istovremeno počiva na njihovoj kontradiktornosti i retorički je ukida tumačeći činjenicu kao *trenutno* stanje i fokusirajući se na zadatak, tj. obećanje, progres. Lamentacija, pored očigledne propovedne svrhe u svakodnevicu, funkcioniše kao „strategija guranja zajednice napred, u veri da će činjenica i ideal *biti načinjeni* da korespondiraju“ (Bercovitch 2012, 61 [kurziv u originalu]). Za razliku od evropske jeremijade koja je suštinski statična, tj. kritikuje i poziva na obnavljanje ustanovljenih vrednosti i društvenog ideala, američka jeremijada je plod „kulture na zadatku“. Ideja zadatka sugeriše neispunjenost, još nedosegnuti cilj, te jeremijada osnažuje ideju procesa i viziju budućnosti. Svoj fokus postiže retoričkim zazivanjem anksioznosti i krize, s jedne strane, i svrhe i pravca, s druge strane. Pored svog ritualnog značaja koji anksioznost ima u svakoj jeremijadi, u američkoj ona zadobija i instrumentalnu funkciju u usmeravanju publike na svrhu i pravac. Kako je zadatak nešto obećano no i ne sasvim izvesno, još nedostignuto, pojačavanje osećaja nespokojsstva i krize ima za cilj da podseti na kulturu u *procesu*, da podcrta ovakvu situaciju i kroz stanje agitacije usmeri i motiviše na dela koja će ka cilju voditi. „Zajedno, ova dva elementa definišu ritualni značaj jeremijade: da održi proces namećući kontrolu i da opravda kontrolu predstavljajući određenu vrstu procesa kao jedini put ka budućem carstvu“ (Bercovitch 2012, 24).

Prvobitni puritanski zadatak je u i *ka*² divljini koja nosi i sakralno (biblijsko) i svetovno (geografsko) značenje, a „zavet s Bogom je istovremeno uslovan i apsolutan, ovozemaljski i onozemaljski“ (Bercovitch 2012, 33). Naime, prvi kolonisti sebe su videli kao Novi Izrael – izabrani narod, koji na putu iz vavilonskog ropstva – Engleske, stiže u Novi Hanan – ono što će postati Nova Engleska, tj. u obećanu zemlju s misijom da u „novom“ zavetu s Bogom gradi „grad na gori“ (engl. *city upon a hill*)³ koji će postati „videlo svetu“. Međutim, za ra-

² Engleski predlog *into* pored značenja „u“ ili „unutar“, takođe implicira i direkciju, kretanje unutar imenice na koju se odnosi. Srpski predlog „ka“ se činio najsvrsishodniji u datom kontekstu.

³ Fraza je upotrebljena prvi put u propovedi puritanca Džona Vintropa koju je 1630. godine održao prvim kolonistima pred ukrcavanje na brod *Arbelu*, na putu ka masačusetskom zalivu, ka Novom svetu. Fraza je uzeta iz Isusove *Besede na gori* u

zliku od tadašnjih engleskih tumačenja zaveta ili kao sakralnog (fokusiranog na izgradnju božjeg grada, tj. duhovnog pročišćenja i najzad spasenja) ili svetovnog (fokusiranog na izgradnju čovečijeg grada, tj. političkog i crkvenog uređenja zajednice), za novoengleske puritance zavet, pa tako i zadatak, podrazumevao je oboje u ideji *svete istorije* (Bercovitch 2012, 33–40). Misija puritanskih kolonista podrazumevala je i u svojim propovedima istovremeno upućivala na progres kako ka „ujedinjenju u telu Hristovom“, tako i ka društveno-političkom i ekonomskom podvigu na zemlji. Ova dupla referenca puritanskog shvatanja zadatka odražava se i na razumevanje i predstavljanje odnosa individue i društva. Dok jeremijade podstiču pojedince na preispitivanje i duhovni put na kome su, one ih istovremeno podsećaju na njihovu sveukupnu i nadindividualnu ulogu u procesu opšteg, društvenog razvoja, izjednačavajući uzorni život i kolonijalni poduhvat. Tako „individua postaje 'reprezentativni pojedinac' na način koji svedoči istovremeno o njegovom ličnom božanskom pozivu ali i o božanskom pozivu njegove zajednice“ (Bercovitch 2012, 43).⁴

Genetika spasenja funkcioniše kao doktrinarni parnjak konceptu zadatka i ima važnu ulogu u održavanju „progresa kroz kontinuitet“, tj. u konsolidovanju „unutrašnjeg dokaza“ puritanske misije, njenog transfera u potonje generacije, te njene neprikosnovenosti⁵ (Bercovitch 2012, 64). Ova doktrina imala je za

kojoj on poredi svoje sledbenike sa gradom na gori koji je „vidjelo svijetu“ (Matej 5:14, prevod Đ. Daničića), a koju ovde Vintrop upotrebljava kao metaforu za predstojeći zadatak puritanskih kolonista u izgradnji novog grada u novom svetu (budućeg Bostona) i kao retoričku strategiju ovekovćenja svetog zaveta u koji ovi prvi puritanski namernici ulaze s Bogom.

⁴ Ovo postaje važno za razumevanje kasnijih čisto sekularnih kapitalističkih narativa o samonačinjenoj individui (engl. *self-made man*) – od Krevkerovih *Pisama američkog farmera*, preko Aldžerovih romana i potonjeg narativa američkog sna „od krpa do kadife“ (engl. *from rags to riches*), do holivudskih filmova o ličnom uspehu – koja se slavi kao reprezentativni primer američkog sistema, demokratije, liberalnog kapitalizma i njegove progresivne prirode manifestne, između ostalog, u ideji društvene mobilnosti.

⁵ Začetak ove ideje Berkovič (Bercovitch 2012, 62–67) locira u smeni prvih puritanskih generacija koje su morale da nađu način rešavanja krize „vidljivih svetaca“ prve generacije (civilnih i crkvenih poglavara koji su „uverljivo svedočili“ o sopstvenoj bogopomilovanosti, te odabranosti) čija deca nisu pokazivala nedvosmislene znake božje milosti. Stvar je rešena svrsishodnim čitanjem Biblije i ritualom krštenja kao čina pristupanja božjoj milosti u okviru fenomena koji se zvao „Zavet na pola puta“ (engl. *Halfway Covenant*) i koji je pretpostavljao poverenje i uverenje u konačno doseganje statusa pomilovanog, tj. preporođenog, započetog krštenjem.

Druga važna ideja za održanje vere u zadatak i sopstvenu izuzetnost bila je hrišćanska doktrina „Nacionalnog preobraženja“ koja je pretpostavljala duhovno preobraženje Jevreja (pa tako i njihovo nanovo uključivanje u Božju milost – njihovo konačno

svrhu da sačuva i održi ideju odabranosti, tj. izuzetnosti o drugoj i trećoj generaciji puritanaca u kontekstu zadatka, tj. u kontekstu legitimizacije spasenja rukopoloženog novim Izraelcima. U svojoj sekularizovanoj verziji, po slabljenju puritanskog polisa i uvođenju nerestriktivnog crkvenog članstva, ona se kasnije prelila na generacije Jenki Amerike, da bi najzad obuhvatila čitavo američko biračko telo. Shodno su se i retorički elementi jeremijade modifikovali. Uveden je mit o zlatnom dobu Nove Engleske u kome su prvi očevi opisivani kao mitski heroji, kudila se nezahvalna kongregacija, grmelo se na prekršaje filijalne dužnosti, pretilo se apokaliptičnom vizijom kolonije i podsećalo na zadatak svete istorije predodređenog ne samo za Novu Englesku već i za čitav kontinent (Bercovitch 2012, 67–69). Retorika je svakako imala za svrhu da uspostavi regionalnu tradiciju imigranata i njihove dece, da ih zadahne osećajem svrhe i jedinstva, da održi društvenu kontrolu, kao i veru u budućnost u neizvesnim prilikama. Ovo se ogleda u još jednoj retoričkoj modifikaciji tokom sedamnaestovekovnog konflikta između Indijanaca i kolonista, tzv. Rata kralja Filipa⁶, od kada se retorički fokus puritanskih Jeremija sve više pomera od sadašnjosti ka sećanju i anticipaciji (Bercovitch 2012, 80–86).

Dok je sedamnaestovekovna puritanska jeremijada uspostavila svetu istoriju Novog sveta bazirajući se na biblijskom čitanju i interpretaciji, osamnaestovekovna je, tokom slabljenja puritanskog identiteta i sekularizacije opisane doktrine, ustanovila „tipologiju⁷ američke misije“ koja je sve više operisala u simboličkom i metaforičkom registru (Bercovitch 2012, 93–113). No, kako su sakralno i svetovno uvek retorički oblikovani kao uzajamni, tako su se njihove vrednosti prelivale na fenomene obeju sfera – među njima su sekularni religiozni identiteti i sakralno tumačenje ekonomije slobodnog tržišta. U procesu širenja i adaptacije – a ne transformacije – retorike i njenih figuralnih instrumenata, biblijska prošlost inkorporirana je u regionalno, američko iskustvo – biblijski tekst je postao „priča o Americi“, sveta istorija postala je metafora neograničenog sekularnog napretka, a puritanski identitet je postepeno zamenjen svetovnim – kapi-

spasenje) u Hristovom Drugom dolasku. Za razliku od evropskih tumačenja ove ideje u okviru čisto duhovne sfere, novoengleski puritanci su joj dodali i bukvalno, istorijsko tumačenje – oni su bili novorođeni (i preporođeni) Izrael, a doktrina je bila svedočanstvo njihove genetike spasenja i progresa njihovog zadatka. Prema tome, zadatak je postao daleko manje pitanje neizvesnog iskušenja, već pre svega stvar strpljenja i vere. (Bercovitch 2012, 73–76)

⁶ V. <https://www.britannica.com/event/King-Philips-War>.

⁷ Tipologija u smislu metoda ezzegeze koja svete tekstove čita kao simbolične ili anticipatorne. Posebno je to slučaj u čitanju *Starog zaveta* kao teksta koji najavljuje *Novi* i prema kome su događaji i likovi opisani u *Starom zavetu* „tipovi“ (anticipacije, najave) potonjih „antitipova“ opisanih u *Novom zavetu* u kojima se najavljeni, obećani tipovi ostvaruju. V. <https://public.wsu.edu/~campbell/amlit/typology.htm>.

talističkim preduzimačem u procesu stvaranja privatne svojine. U ovom procesu značajnu ulogu je igrao i teološki preokret u shvatanju milenijalizma (verovanje u hiljadugodišnje zlatno doba ili raj na zemlji). Ukratko, sedamnaestovekovni puritanci su bili „premilenijalci“ (uverjenja da će uspostavljanju Novog Jerusalima, tj. božjeg carstva na zemlji prethoditi kataklizma i strašni sud), dok su „postmilenijalci“ XVIII veka bili uverenja da je milenijum već otpočeo (ili bar njegov prolog) i to upravo u Novom svetu koji će predvoditi ostatak sveta.⁸ Ovakvo shvatanje „postavilo je konačno zlatno doba unutar istorije, tako oslobađajući čovečanstvo (...) učestvovanja u otkrovenjima apokalipse“ (Bercovitch 2012, 94), a tadašnjim puritancima i novonastajućim Amerikancima učvrstilo poverenje u proces, tj. sopstveni progres, i u napredak u svom zadatku – drugim rečima, pružilo je tipologiju američke misije i njene rukopoložene sudbine. Najzad, progres (posebno osnažen materijalnim napretkom kolonije) izjednačen s biblijskim proročanstvom, postao je *američki* milenijalizam (Bercovitch 2012, 114). Rečnik jeremijada upućivao je sve više na Ameriku i Amerikance, na američku tradiciju i američko iskustvo, opasnosti i nedaće su se tumačili kao providenja i pozivi na preporod da se s puta progressa ne sklizne, dok je vera dovedena u vezu s patriotizmom (Bercovitch 2012, 119–122). Revolucija je u ovakvom kontekstu dobila sakralni značaj (iako izražen već srazmerno sekularnim jezikom⁹) presudnog, gotovo apokaliptičkog, događaja u procesu konačnog egzodusa Novih Izraelaca i istinskog otpočinjanja američkog milenijuma. Puritanski očevi su sanktifikovani kao *Amerikanci* koje će uskoro zameniti nova postrevolucionarna generacija i njihovi sveti tekstovi: očevi nacije – spasitelj Vašington sa svojim apostolima, *Deklaracija nezavisnosti* kao *Beseda na gori*, Ustav kao parnjak Bibliji, a Revolucija kao antitip Spasiteljevog rođenja, tj. kao nedvosmisleni dokaz božje intervencije, te društvenog, moralnog i političkog spasenja i otkrovenja američkog milenijuma (Bercovitch 2012, 129).

Drugim rečima, puritanski ili eksplicitno hrišćanski narativ zamenjen je *američkim* milenijumom koji se sada razumevao na temelju onoga što je Robert Bela (Bellah, 1967) identifikovao kao američku *građansku religiju*. Uspostavljena i oblikovana od strane „očeva osnivača“ i prvih nekoliko američkih predsednika, njen ton i forma opstaju do danas. Dok Bog ove religije više nije konkretno hrišćanski (niti bilo koji drugi), već retorički predstavljen kao opšta apstrakcija, on je vrlo konkretan kad je u pitanju tema Amerike – Bog je direktno i kontinuirano angažovan u poslovima i danima Amerike, tj. svog Novog Izraela na putu uspostavljanja novog društvenog poretka koji će biti videlo svetu (Bellah, 1967, 7–8). Dakle, u građanskoj religiji samo božanstvo denomina-

⁸ Kao što je biblijski Novi Jerusalim egzegetski *tip* za Novu Englesku, a potom Ameriku, tako je Amerika svojevrsni istorijski tip za ostatak sveta.

⁹ Na primer, jezikom „zdravog razuma“ istoimenog slavnog pamfleta Tomasa Pejna koji propagira proglašavanje nezavisnosti (vidi Paine 1998).

cijski je opšte ali je religija vrlo specifična (kao i Božja uloga), što je čuva od propadanja u prazni formalizam i održava kao temelj i pogon nacionalnog samorazumevanja kroz niz rituala i simbola.¹⁰ U građanskoj religiji, konkretna denominacijska pripadanja ostavljena su na volju pojedincima (pre svega odvajanjem crkve i države i ustavnim pravom na religiozne slobode), a politički državnik zamenjuje puritanskog poglavara¹¹ preuzimajući retoriku dvoznačnosti svete istorije i uključujući u jato odabranih sve¹² Amerikance.

Berkovič, kao što je već ukazano, građansku religiju vidi kao adaptaciju puritanske jeremijade u američku, tj. kao *kontinuitet* jedne svete priče jedne zajednice prema kojoj i u odnosu na koju su se istorijske i ekonomske promene interpretirale. Revolucija je predstavljala važan istorijski momenat koji je spajao „blizanačke legende o očevima osnivačima – Veliku migraciju i Revoluciju za nezavisnost“ – dva suštinska momenta u svetoj priči o Americi i o velikom obredu prelaska – od „izlaska iz Egipta“ do stvaranja nacionalne države (Bercovitch 2012, 132). Jeremijade vigovaca¹³, po principu svojih puritanskih pretходnika, revoluciju su retorički oblikovale kao ujedno svetovnu i svetu – kao politički preokret koji je ujedno religiozni, duhovni preobražaj. Prema ovakvom razumevanju revolucije (i kao istorijskog događaja i kao ritualnog preobražaja)

¹⁰ Rituala kao što su predsednički inauguralni govor, te predsedničko „Obraćanje o stanju Unije“ (engl. State of the Union Address), ritualno obeležavanje praznika, npr. Dana pomena poginulih (engl. Memorial Day) (vidi Bellah 1967, 11), kao i simbola – npr. nacionalna groblja u Getisburgu i Arlingtonu.

¹¹ Iako Bela eksplicitno ne pravi ovu sponu, njegov opis konačne sanktifikacije Predsednika neposredno posle Građanskog rata na nju upućuje. Naime, prema Beli (Bellah, 1967, 10–11), Građanski rat je u građansku religiju uveo teme smrti, žrtve i ponovnog rođenja. Ovaj rat je viđen kao konačni test američkog zadatka i njegovog progressa, dok je Linkoln (a za njim i sve žrtve rata) posvećen kao hristoliki heroj – velikomučenik, koji se žrtvovao za spasenje Amerike.

¹² Naravno, ovi „svi“ su postepeno postajali Amerikanci – od svih belih Protestanata zemljoposjednika kroz *Deklaraciju o nezavisnosti*, preko postepenog uključivanja crnaca od Građanskog rata pa nadalje, do žena, manjina i homoseksualaca. Važno je naglasiti da oznaka *Amerikanac*, onako kako je uobličena posle Revolucije, nije bila naprosto označitelj za građanina ili člana zajednice, već je nosila simbolično značenje pripadnika miropomazanog naroda na zadatku, naslednika Revolucije i njome obećane budućnosti – ukratko, „*kulturnog* a ne nacionalnog mita o konsenzusu“ (Bercovitch 2012, 155). U tom smislu, istorija raznorodnih borbi za građanska prava može se posmatrati i kao istorija borbi retorički i legalistički zanemarenih *stanovnika* Amerike za ulazak u ovako definisanu zajednicu i za pripadanje američkom mitu i američkoj obećanoj budućnosti. Za istorijsku perspektivu o procesu amerikanizacije imigranata početkom XX veka vidi npr. Gerstle 1997.

¹³ Jedna od najvećih partija druge četvrtine XIX veka, formirana kao opozicija tadašnjem predsedniku Endruu Džeksonu (vidi npr. Silbey 2010).

dodatno se i oblikovala (i konsolidovala) američka jeremijada u kojoj su ključnu ulogu igrale vigovske Jeremije, posebno u postrevolucionarnom periodu (Bercovitch 2012, 133–136). Prvo, oni su pojačali distinkciju između Starog i Novog sveta – revolucije Starog sveta bile su nasilni konflikti koji su vodili u kaos i propadanje; njihova revolucija bila je plod božjeg providenja pa tako progresivna i dijametralno suprotna pobunama; ona je pratila božju volju i uspostavljanje božanskog plana i reda. Prema tome, puritanski zadatak u divljini postaje američka „kontinuirana revolucija“ (u kontekstu američkog milenijuma). Drugo i sledstveno, vigovska retorika je pojačala puritansko naglašavanje procesa i kontrole. Da bi se progres (proces odmicanja u američkom napretku) održao neophodna je kontinuirana revolucija, a da bi se kontinuitet revolucije održao neophodno ju je kontrolisati, tj. predupređivati stranputice – putem zauzdavanja i usmeravanja revolucionarnih strasti i individualnih ambicija „kontrolišućom metaforom nacionalnog identiteta“.¹⁴ Metafora je imala za svrhu da socijalizuje buntovništvo u afirmaciju (miropomazanog) poretka i reprezentativne individue revolucionarnog nasleđa koja je, poput Krevekerovog farmera, otelovljavala američki progres.¹⁵ Alternativa se predstavljala apokaliptičkim vizijama. Kao i njihovi puritanski prethodnici, i postrevolucionarni propovednici su kudili svoju generaciju i podsećali na svoju viziju budućnosti, koristeći anksioznost (koja proizilazi i iz obećanja i iz pretnje) da inspirišu i osnaže generacijsko posvećenje zadatku i cilju – drugim rečima, da afirmišu konsenzus. Konsenzus je, naravno, „Amerika“, američki milenijum i „američki put“, tj. „obećanje koje zatvara sve alternativne avenije za reformu i promenu, ličnu ili kolektivnu“ – teologija koja predupređuje dijalektiku (Bercovitch 2012, 149). Pogrešno bi bilo tvrditi, pak, da su društvena kritika i pobuna odsutne ili nedopustive – američka

¹⁴ Ove promene su svakako bile uslovljene i konkretnim istorijskim kontekstom revolucionarnog i postrevolucionarnog doba tokom koga su raznorazni buntovnički instinkti oživelili i valjalo je obuzdati i usmeriti ih, pogotovo iz ugla onih s privatnom svojinom. Insistiranje na razboritosti i na obuzdavanju strasti i neobuzdanih ambicija posebno je vidljivo u retorici *Federaliste* (eseji objavljeni u državi Njujork u svrhu propagiranja ratifikacije ustava pod pseudonimom Publius a autori su bili Hamilton, Medison i Džon Džej) koji frakcije i izjednačavaju sa strastima (a koje su u kulturnoj atmosferi doba smatrane negativnim i destruktivnim aspektima čoveka). Iz ovakve intelektualne klime proizašlo je i samo uređenje američke države kao reprezentativne (a ne direktne) demokratije koja svojim famoznim principom *checks and balances* ima za svrhu međusobnu kontrolu i poništavanje pojedinačnih ambicija i ostrašćenosti, i izgradnju umerenosti – tzv. američkog „srednjeg puta“ koji udružuje individualne slobode i *laissez-faire* sa opštim dobrom.

¹⁵ Tako je uspeh slavljen američke individue „otelovljenje kulturne metafizike“ ali je njena samoafirmacija legitimizovana jedino dok god funkcioniše kao predstavnik kulturnih normi (Bercovitch 2012, 157, 156).

istorija je prepuna „kontraša“ – nasuprot, one se čak i izazivaju (kriza je važan aspekt retorike jeremijade) ali se koriste u svrhu isticanja i konačnog potvrđivanja društvenih normi jer svaka kritika kritikuje s referencom na *Ameriku*¹⁶ (američki san, američku demokratiju, američki progres, itd.) (Bercovitch 2012, 159–160). Kontraši su borci za revolucionarno nasleđe, njihova borba za društveno-političku promenu je uvek borba za *Ameriku*, a konflikt je proces konstantnih napora da se stvori „još savršenija unija“¹⁷. Sveprožimajuća dvoznačnost američke jeremijade (stapanje svetog i svetovnog, opšteg i individualnog), njena retorička prilagodljivost, kao i njen egzaltirani optimizam i zagledanost u rukopoloženu budućnost očuvali su i čuvaju američki mit i jednu „vanrednu kulturnu hegemoniju“ – *Ameriku*, u koju kao u simbol kontinuirane revolucije, svi se aspekti ovog pluralističkog društva (religija, ekonomija, politika, umetnost, itd.) ulivaju i u kojoj su sveta istorija i ideologija srednje klase duboko i nerazmrsvio isprepletene (Bercovitch 2012, 155, 168).

Moderna sekularna jeremijada

Iste godine, 1978, kada izlazi Berkovičeva *Američka jeremijada* izlazi i zbornik radova u kome je i analiza „istorijske jeremijade“ Roberta Karpentera (Carpenter 1978). Poredeći tri uticajna istorijska eseja (dva američkih istoričara i jedan engleskog) s kraja XIX i samog početka XX veka, Karpenter identifikuje formalne odlike sekularnog istorijskog eseja-rasprave kao jeremijade. Njeno izlaganje počinje upozorenjem na predstojeću zlu kob ukoliko narod ne reaguje, ne pokaje se i povinuje starim vrednostima i idealima, tj. ne odabere određeni kurs delanja opisan i preporučen od strane naratora-istoričara. Manje ili više eksplicitno, rasprave izlažu ideju izabranog naroda kroz retoričko oblikovanje idealnog modela čitaoca kao člana tako opisanog kolektivnog identiteta, a koji ima za svrhu da pojedinačne čitaoce inspiriše i motiviše da se s njim identifikuju, da postanu on – što istorijsku jeremijadu čini posebno receptivnom (Carpenter 1978, 106–107, 113). Karpenterova analiza pruža zanimljivo razmatranje primera istorijskog pripovedanja koje „upija“ tekuće ideološke narative.

Berkovičeva analiza američke jeremijade i njene kulturne uloge dalje je razrađena u potonjim studijama „moderne sekularne jeremijade“ (Ritter 1980; Johannesen 1985, 1986), tako podržavajući Berkovičevu tezu o istrajnosti ove retoričke forme i njene ideološke potke. U govorima predsedničkih kandidata tokom

¹⁶ Kao ni u slučaju Amerikanca, ni Amerika nije samo (ili je najmanje) geografski pojam. Ona je simbol ideološkog konsenzusa ili ujedinjujućeg mita o obećanoj, bogom datoj zemlji (vidi Bercovitch 2012, 161–164).

¹⁷ V. <https://constitutionus.com>.

ceremonije formalnog prihvatanja nominacije u periodu 1960–1976. godine, Riter identifikuje sličnosti s puritanskom jeremijadom. Prvo, oba tipa obraćanja izrastaju iz sličnih situacija: kao što se propovednik obraćao vernicima, tako se kandidat obraća partijskim članovima (a preko medija i svim potencijalnim glasačima), dok u oba slučaja govornik predstavlja izvor vođstva u trenutku nezvesne budućnosti (Ritter 1980, 156). Za razliku od jasne formalne organizacije puritanskih jeremijada, ovi govori, pak, nemaju nužno zacrtanu strukturu, već je jeremijadska tema predstavljena više mozaički (Ritter 1980, 159). No, tematski elementi su prepoznatljivi i u skladu s Berkovičevom interpretacijom: religijski narativ je zamenjen građanskom religijom, odgovornost pojedinca otelovljena je u biraču, sadašnjost¹⁸ je predstavljena kao degradacija ideala, dok su idealna prošlost i budućnost retorički akcentovane kroz „oksimoronski kvalitet“ ovih govora u kojima kandidat poziva na *obnavljanje* istinskih ideala američkog sna u svrhu postizanja nacionalnog *progres*a (Ritter 1980, 161).

Na temelju prethodnih autora ali u cilju određivanja sekularne jeremijade kao žanra, Džohansen (Johannesen 1985) predlaže analizu „paradigmatskog slučaja“ koji bi služio kao vrsta probnog kamena u potonjim analizama. Za paradigmu, tj. čist, eksplicitan primer žanra uzima govor Dženkina Lojda Džonsa¹⁹ „Ko kvari dušu Amerike?“ prvi put datog 1961. godine a potom u variranim formama ponavljano tokom ostatka dekade. Čistota žanra ne ogleda se samo u Džonsovoj otvorenoj samoidentifikaciji sa Jeremijom na početku svog govora, već i sa njegovim konzervativno-evanđelističkim uporištem u skladu s kojim puritansko nasleđe i njihove vrednosti (samodisciplinu, ličnu odgovornost, posvećenost, i sl.) uzima kao referentnu tačku. Pored klasifikovanja svih već poznatih elemenata jeremijade (građanska religija – američki san odabranog naroda, udruživanje prošlosti i budućnosti, kriza kao ritualni podstrek progresu i naravno, temeljni optimizam), Džohansen (Johannesen 1985, 160) opisuje kontekst u kome sekularna jeremijada opstaje kao „retoričku lamentaciju nad pojedincem čiji život je besmislen i koji je otuđen od posla, zajednice i prošlosti“. Takođe, za razliku od tradicionalnih jeremijada koje su izvor nedaća uglavnom identifikovale interno – u samoj zajednici, Džons odgovornost raspoređuje kako među različite spoljašnje neprijatelje (sovjetske komuniste i domaće liberale) tako i među unutrašnje (samu zajednicu kojoj se obraća) (Johannesen 1985, 166). Analogne odlike prisutne su i u autorovoj potonjoj analizi Reganove ekonomske jeremijade (Johannesen 1986), dok Džons i Roland (Jones and Rowland 2005) u Reganovim post-predsedničkim govorima identifikuju pomak

¹⁸ Sadašnjost je „klizni“ pojam jer njegovo određenje zavisi od konteksta u kome kandidat govori – da li je u trenutku njegove nominacije njegova stranka na vlasti (pa i on sam – u slučaju nominacije za drugi mandat) ili suparnička stranka.

¹⁹ Jenkin Lloyd Jones (1843–1918) bio je unitarijanski sveštenik, vaspitač i istaknuti novinar. V. <https://uudb.org/articles/jenkinlloydjones.html>.

ka afirmativnom aspektu kojim njegove jeremijade ne upozoravaju na prekršeni zavet, već potcrtavaju istrajnost Amerikanaca u zavetnim vrednostima i važnu ulogu ove istrajnosti u rešavanju tekućih problema, te pozivaju na njihovo jačanje. Sledstveno, autori ove Reganove jeremijade imenuju kao „zavetno-afirmativne“ koje pozivaju na „ideološku adaptaciju kao jemca ostvarenja mitske vizije bolje nacije“ (Jones and Rowland 2005, 162). Pojačano afirmativni ton na uštrb anksioznosti i krize u Reganovim post-predsedničkim obraćanjima mogao bi se tumačiti i kao odraz drugačije pozicije (ne)moći i odgovornosti koju neka-đašnji predsednik i vođa naroda okupira.

Iako je veliki broj analiza jeremijade fokusiran na primere iz miljea političke desnice, to nikako ne znači da one nisu prisutne i u demokratskom, liberalnom kampu. Na primeru govora Roberta Kenedija tokom njegove predsedničke kampanje 1968. godine, Džon Marfi (Murphy 1990) demonstrira inherentno konzervativnu strukturu moderne jeremijade. Pored već sveprožimajuće društveno-političke krize doba, Kenedijev govor je dodatno bio značajan jer je usledio dan po ubistvu Martina Lutera Kinga i imao je za dodatnu svrhu da predupredi moguće socijalne nemire, te je „primer načina na koji jeremijada služi kao čin retoričke društvene kontrole“ (Murphy 1990, 402). Po principu drevnih puritanskih Jeremija, Kenedi se fokusirao na grehe pojedinaca kao nosioca odgovornosti u pogledu uspeha „američkog eksperimenta“ – ne na sistem, a osnovni greh identifikovao je u nasilju, tj. u podleganju nasilju i tolerisanju nasilja kao načina borbe i rešavanja konflikta. Institucije su u ovom govoru takođe retorički personifikovane kao pasivne i indiferentne – problem nije u samoj društvenoj strukturi, problem je u pojedinačnim grešnicima. Stoga, ritualno se pozivajući na linkolnovski ideal (na idealnu prošlost), Kenedi poziva na preporod i obnavljanje zavetnih ideala kao puta prevazilaženja krize i zabludlosti (Murphy 1990, 407–409). Reafirmisanje idealizovane prošlosti postaje put ka utopijskoj budućnosti, dok se neusklađenost činjenice i ideala u sadašnjosti retorički tumače kao vrste trenutnog i prolaznog kvara u sistemu. Stoga, iskupljenje se postiže naporima Amerikanaca, ne promenom sistema, te strategija jeremijade ima za svrhu da neslaganje i sumnju po pitanju američkog sistema transformiše u ritualno obnavljanje posvećenosti građana fundamentalnim vrednostima američke kulture (Murphy 1990, 402).

Afro-američka jeremijada

Razvitak crnačke jeremijade Mouzis (Moses 1993, 30–32) stavlja u antebelum period (između Rata za nezavisnost i Građanskog rata) i definiše kao konstantna upozorenja crnaca belcima na konačni sud koji će ih stići za greh ropstva. Usvajajući dominantnu formu perioda, američki crnci preuzeli su ideju izabranog naroda. Viđenje sebe kao izabranih baziralo se na analogiji Afrikanaca u Ameri-

ci sa Izraelcima u Egiptu, pa sledstveno, kao za tadašnje Izraelce, i za američke crnce milenijum je tek dolazio. U isto vreme, ideju izabranog naroda dovitljivo su primenili i na celokupnu Ameriku, te u svojim apelima belcima, potcrtavali su argumente o zavetnoj dužnosti Amerike i Amerikanaca da crnce tretiraju pravedno – u suprotnom, Amerikanci su kršili zavet i stvarali uslove za Božju odmazdu. Uprkos neprijateljskom stavu prema crnačkom „glasu“ tokom prve polovine XIX veka, crnačke jeremijade su cvetale a njihova upozorenja katkad su bila militantna i direktna, katkad prijateljska, ispunjena hrišćanskom pomirljivošću, ali je većina crnačkog mesijanskog besedništva na temu Božje odmazde izgledno bila sačinjena za dobrobit belaca iako se formalno obraćala crncima (Moses 1993, 37). U tom smislu, pored svoje očigledne funkcije da pruže lični izraz, olakšanje ali i kritiku i podstrek svojoj crnačkoj publici, ove jeremijade imale su za svrhu da demonstriraju lojalnost prema egalitarnom liberalizmu i anglo-hrišćanskim vrednostima – crne Jeremije bile su svojevrsni „lojalni potkazivači“ kršenja prirodnog i božanskog zakona koji su ropstvo često videle kao Antihrista, tj. poslednju prepreku američkom milenijumu²⁰ (Moses 1993, 38, 46).

Dok Mouzis crnačku jeremijadu vidi kao fenomen vezan za abolicionistički period, Hauard-Pitni je identifikuje kao istrajno oruđe crnačkog protesta kako pre tako i posle ropstva, do današnjih dana (Howard-Pitney 2005, 13). Nacionalnost Afro-Amerikanaca uglavnom je podrazumevala kompozit njihovog dvojnog identiteta – kao crnaca i Amerikanaca, te je i afro-američka jeremijada oblikovana prema tome. Većina crnačkih lidera od doba abolicionizma do XX veka, koje Hauard-Pitni analizira²¹, u svojim obraćanjima i spisima negovali su narativ „izabраниh unutar izabраниh“, time boreći se za crni identitet u okviru američkog. Svaki od njih „morao je da se suoči s konfliktom između američkog demokratskog obećanja i neospornog rasizma bele Amerike da bi mogao uverljivo da propoveda trijumf obećanja“ (Howard-Pitney 2005, 24). To se činilo dvojako – simultano apelujući s jedne strane na apstrahovane vrednosti *Amerike* (demokratiju, jednakost, razboritost, univerzalni progres i naravno, zavetno obećanje) i s druge strane, na neophodnost crnačke samoemancipacije i „samopomoći“ (opismenjavanje, obrazovanje, duhovnost, posvećenost radu i preduzetništvu). Kakvi god da su bili konkretni recepti za progres ka ispunjenju obećanja,²² njihova referentna tačka bio je *američki* progres za čije konačno

²⁰ Jedna od najpoznatijih crnačkih jeremijada antebeluma je *Apel* (1829) Dejvida Vokera koja predstavlja odličan primer navedenih odlika, uključujući sjedinjenje beskompromisne kritike ropstva i belih Amerikanaca, i veru u *Ameriku*. Za detaljnu analizu vidi Moses 1993, 38–46.

²¹ Frederik Daglas, Buker T. Vašington, Ajda B. Vels, V. E. B. Diboas, Meri Meklod Betjun, Martin Luter King Mlađi, Malkolm X i Džesi L. Džekson.

²² Na primer, opismenjavanje, obrazovanje i usvajanje vrednosti srednje klase u slučaju Frederika Daglasa i Diboasa, preduzetništvo i voljno učestvovanje u tržišnoj

ispunjenje bilo je neophodno uključenje Afro-Amerikanaca. Ovo je posebno eksplicitno u idejama i obraćanjima Martina Lutera Kinga koji je kategorički propovedao integraciju crnaca i čiji su jeremijadski apeli bili duboko ustanovljeni na načelima američke građanske religije²³ (Howard-Pitney 2005, 148–160). Malkolm X, zagovornik crnačkog nacionalizma, primer je izvan ove dominantne retoričke strategije – njegove jeremijade su „američke“ jedino u odnosu na Afro-Amerikance, dok u njegovim proročanstvima spasenja nema mesta belom čoveku (Howard-Pitney 2005, 170–171). Međutim, sveukupno afro-američka jeremijada opstaje kao crna mesijanska retorika uklopljena u američku građansku religiju, „paradoksalno, i radikalna i konzervativna“ (Howard-Pitney 2005, 218), te suštinski američka – baš kao što i njena složenica sugeriše. Iz takve perspektive ne čini se začudno da nekoliko decenija posle Kinga, knjiga, tad još uvek senatora, Baraka Obame *Odvažnost nade* (*The Audacity of Hope: Thoughts on Reclaiming the American Dream*, 2006) čita se i tumači kao američka jeremijada – ne afro-američka (vidi Harrell 2010).

Howard-Pitney beleži da iako afro-američka jeremijada ukazuje na uticaj američke hegemonijske ideologije na njene podređene grupe i društveno-kulturne ideje, ona takođe ilustruje lukavu političku strategiju manjina da preformulišu i preinače vladajuće vrednosti – „čak i dok ih prihvataju – u ideološka oruđa za svoje ciljeve“, gurajući američki konsenzus dalje ka široj i inkluzivnijoj formi (Howard-Pitney 2005, 219). No, to je upravo temeljna teza Berkovićeve analize američke jeremijade. Njen značaj nije u njenoj rigidnosti, neprobojnosti i fiksnim (kulturno-istorijskim) specifičnostima već, kako je to jedan njegov kritičar formulisao, u „estetskim sredstvima koja čine posebnu perceptivnu strukturu, poseban obrazac mišljenja i vid izražavanja“ (Harlan 1991, 953). Tako ova retorička forma i konzervira jedno kulturno samorazumevanja i služi kao njegov trajni izvor. Kako je Berkovič tumači, njen presudan retorički čin je u tome što zamenjuje društvenu analizu simboličkom²⁴ – dok je društveno-istorijska analiza relativistička, tj. otvorena za razmatranje radikalno različitih sistema mišlje-

ekonomiji u slučaju Bukera Vašingtona, nenasilni afro-američki rasni ponos, dužnost i mesijanski identitet u slučaju Lutera ili kroz Koaliciju Duga (engl. *Rainbow Coalition*) Džesija Džeksona (Howard-Pitney 2005, 20, 101, 55, 152, 222).

²³ Čak ni u svojim „radikalnim jeremijadama“ tokom poslednje tri godine života, King suštinski ne odustaje od građanske religije i idealne Amerike (vidi Howard-Pitney 2005, 185–216). Međutim, drugo čitanje Kingovih kasnih govora tvrdi da je „King postavio izazov pred Amerikance da obnove i ostvare svoj radikalni potencijal, svoj istinski identitet revolucionara, ali je insistirao da, da bi to učinili, paradoksalno bi morali da prestanu da budu Amerikanci“, tj. da se odreknu ideje sopstvene izuzetnosti i odabranosti i vide *ceo svet* kao Božji narod, čime je King „transcedentirao parohijalni horizont“ američke jeremijade (Murphy and Jasinski 2009, 120, 117–118, 102).

²⁴ To jest, u odnosu na simbol Amerike koji se bazira na simbiozi sakralnog i sekularnog razumevanja Amerike.

nja i delanja, simbolička nas ograničava na alternative generisane samim simbolom (Bercovitch 2012, 177–178). Drugim rečima, nije stvar u tome da ne postoji promena ili je ona nemoguća, stvar je u tome da promena postaje moguća ako se ona percipira kao pokret u okviru simboličkog, ako se čita kao neophodni progres svete istorije prepisane simboličkim razumevanjem Amerike, da bi se najzad – kad bi došla, tumačila kao dokaz istinitosti, otelovljenosti tog simbola (ali i kao oruđe perceptivnog marginalizovanja promena koje *nisu* došle). Berkovič (Bercovitch 2012, xxii, xxvi) to zove „zamka Amerika“ koju opisuje kao ideologiju u debati sa samom sobom – manično-depresivnu, cirkularnu potragu za promenom koja se poput beskrajnog tobogana uzdiže i spušta između realne i utopijske Amerike, i u kojoj promena-obnova predstavlja potvrdu osnovnih načela sistema.

Novije studije američke jeremijade

U kontekstu savremene američke kulturne i političke polarizovanosti i umnogome u skladu s Hanterovom (Hunter 1991) seminalnom studijom na tu temu, Endru Marfi (Murphy 2009, 109–124) razrađuje američku jeremijadsku tradiciju razlikujući tradicionalističku i progresivnu jeremijadu. Tradicionalistička jeremijada prošlost vidi kao ostvareni ideal Amerike, kao zlatno doba, te konkretne prakse i institucije prošlosti slavi kao primere koji treba da se obнове i slede. Iako su pripadnici ove struje većinom politički konzervativci i hrišćanska desnica, među propovednicima tradicionalističkih jeremijada ima i liberala, na primer, onih koji izražavaju žal za jenjavanjem komunitarizma i jačanjem individualizma. Progresivna jeremijada, pak, prošlost vidi kao ideal konstantno osujećivan ali kao izvor fundamentalnih vrednosti američkog nacionalnog ideala. Progresivni Jeremija je „interpretirajući građanin“ koji ostaje veran bazičnim nacionalnim idealima ali ih tumači i pokušava da ih otelotvori kroz nove društveno-kulturne forme. Za razliku od tradicionalista, koji lamentuju nad degradacijom života prošlih dana, progresivci se žale na konstantno odmicanje od osniivačkih ideala, iz čega proizilaze dve vrste valorizovanja prošlosti – prošlost kao model i prošlost kao obećanje. Prema tome se i konstruišu jeremijadski narativi „korisne prošlosti“ kojima se objašnjava sadašnjost i argumentuje predložena vizija budućnosti, a koji, razume se, nisu istorijski već politički (Murphy 2009, 125–141, 152–153). U kulturnom ratu Amerike, one predstavljaju dve moralne vizije koje svaki tabor pokušava da uveže s američkim temeljnim vrednostima (Murphy 2009, 148), ili Hanterovim rečima, tabori se bore oko *značenja* Amerike²⁵ i na osnovu njega održavaju grupnu koheziju (Hunter 1991, 42).

²⁵ Ili, bore se oko *konkretnog* značenja Amerike jer nijedna strana ne dovodi u pitanje vrhovna, umnogome apstrahovana značenja slobode, pravde, jednakosti – američke misije.

Marfi napominje da dok je tradicionalistička/progresivna klasifikacija jeremijade prevashodno svrsishodna kao opšti analitički alat, kao i u daljem nijan-siranju Berkovićeve teorije, svaka pojedinačna jeremijada izgledno koristi obe vizije, dodajući da ih sve objedinjuje simbol Amerike i ideja izabrane nacije, tj. građanska religija koju autor identifikuje kao američnost američke jeremijade (Murphy 2009, 122, 166, 10). Kao Berković i ostali autori, i Marfi u jeremijadi uočava inherentnu dinamičku tenziju između pretnje i obećanja, tj. između žala i nade, i najzad je obeležava kao doista „reformistički impuls, a ne kao onaj koji poziva na preobražaj dubokih struktura američkog života“ (Murphy 2009, 11–12, 167).

Marfijeve zaključke o suštinski nadpartizanskoj prirodi američke jeremijade potvrđuju i skorašnje studije (Dunmire 2017; Neüff 2018). Patriša Danmajer analizira političku retoriku po svršetku Hladnog rata – konkretno, predsednika Buša Starijeg i Bila Klintona i njihovih administracija. Situiraajući ovaj diskurs unutar američke jeremijadske tradicije, autorka prikazuje kako diskurs i njegov narativ prevazilaze partizanske nesuglasice. Nasuprot, u kontekstu izvojevane pobede u Hladnom ratu, američki zadatak redefinisana je (prvo u Bušovoj administraciji a potom perpetuiran Klintonovom) kao „širenje zone demokratskog mira i prosperiteta“, te u odnosu na njega, „liminalni“ položaj nacije određen je kao krucijalni momenat u kome se ona odlučuje između obećane (demokratske, mirnodopske) budućnosti (i Amerike i sveta), i pretećeg haosa i globalnog beznađa. „Smeštajući SAD na temporalnu raskrnicu obećanja neprekidnog uspona i pretnje propadanja, jeremijada perioda posle Hladnog rata pretvara ovaj liminalni momenat u 'oblik socijalizacije' pozivajući naciju da se nanovo posveti svojoj misiji kreiranja progresivne budućnosti za globalno društvo“ (Dunmire 2017, 186).

Studija Marte Nojff se nadovezuje analizirajući predsedničke govore prve de-kade XXI veka – Buša Mlađeg i Baraka Obame. Fokusirajući se na njihove govore u trenutcima nacionalne krize (9/11), ekonomske (finansijska kriza 2008. godine) i ekološke (uragan Katrina i izliv nafte Britiš Petroleuma u Meksičkom zalivu), Nojfova pokazuje da govore odlikuju zajedničke karakteristike koje su nezavisne i od same prirode problema i od njihovih partijskih pripadnosti (Neüff 2018, 327). Naime, pored svojih evidentnih razlika u fokusu na detalje i pojedinačne aspekte, svi govori – koje Nojfova uokviruje kao „retoriku krize“, nose jeremijadske odlike: tročinsku strukturu, ideju o izabranom narodu, nadu izraženu kroz viziju budućnosti, „dijalektičku tenziju između straha i nade“, kao i retoričko predstavljanje krize kao forme testa izabranog naroda, te su predložene legislativne reforme uokvirene kao forma preporoda (Neüff 2018, 331–334). Berkovićevim jezikom, i Buš i Obama nude ritual obnove, afirmaciju kontinuiteta kroz krizu koja je percipirana ne kao destruktivna, već kao korektivna – koja podseća na zadatak i koja anksioznost koristi za otpuštanje „progresivističkih“ energija koje su neophodne za uspeh predstojećeg zadatka (Bercovitch 2012, 8, 23).

Modernu jeremijadu u kojoj pretnja daleko preteže nad obećanjem i optimizmom analizira Mark Džendrajšik. Autor uočava pesimističku struju sekularne konzervativne jeremijade tokom poslednjih par decenija XX veka na primeru bestselera triju konzervativnih intelektualaca²⁶ koji oplakuju stanje nacije i njeno postojano opadanje (pre svega u kontekstu obrazovanja i akademije), a čije začetke vide u množenju liberalnih protesta '60-ih godina i u kulturnim i političkim promenama koje su usledile (Jendryšik 2002). Svoju studiju potom dalje razvija u knjizi *Moderne Jeremije*²⁷ (Jendryšik 2008) u koju uključuje analize šireg spektra „kulturnih ratnika“ i političara u opsežnijem kulturno-istorijskom kontekstu američke jeremijade. Ono što prema Džendrajšiku (Jendryšik 2002, 362) modernu jeremijadu pomenutih intelektualaca suštinski razlikuje od puritanske je njeno izbegavanje eksplicitnih religioznih referenci kako ne bi sektarijanskim odredbama otuđila potencijalnu publiku, daleko raznorodnijih identiteta i verovanja od njihovih puritanskih prethodnika, ali u potonjem radu takođe dodaje da „[m]oderni Amerikanci ne reaguju dobro kada su pozvani na ličnu odgovornost u nacionalnim neuspesima“ (Jendryšik 2008, 5). Ove jeremijade ispunjene su apstrakcijama – kako generalizovanim napadima na „dežurne krivce“, tako i uopštenim vrednostima na koje se pozivaju (npr. moralni kapital, vrlina).

Daleko važnije za autora, međutim, jeste „politički problem“ ovih jeremijada, tj. njihova svrshodnost u modernoj političkoj debati, koju Džendrajšik ne vidi kao efektanu. Pored dominantnog pesimizma ovih Jeremija kao „propovednika propasti“ (engl. *declinists*), dodatni problem je što njihove pokude nisu direktno usmerene na publiku (u ovom slučaju, čitaoce) već na Drugog.²⁸ „Moderna jeremijada, posebno u svojoj formi posle 9/11, koristi se da uveri istinskog vernika da je njegovo ponašanje besprekorno i da izvori nacionalnog propadanja leže u neprijatnim, neverničkim i nepatriotskim delima drugih (i stranih i domaćih)“ (Jendryšik 2008, 2). Stoga, kako čitalac nije direktno optužen za propadanje Amerike, on ne može ni jasno da uvidi vezu između svojih akcija i spasa Amerike (Jendryšik 2002, 378–379). Predstavljajući proces propadanja

²⁶ Allan Bloom, *Closing of the American Mind* (1987); Robert Bork, *Slouching Towards Gomorrah* (1996); William Bennett, *The De-Valuing of America* (1992), *The Death of Outrage* (1998).

²⁷ Usled nedostupnosti knjige u celini, reference se oslanjaju na uvodno poglavlje.

²⁸ Marta Nojf takođe identifikuje „drugog“ kao glavnog krivca za nacionalnu krizu u Bušovim govorima vezanim za napad 9/11 (vidi npr. Neüff 2018, 61–67, 78–81, 107–109, 334), mada, kako autorka naznačava upućujući na rad Perija Milera, ova tendencija prisutna je još od druge generacije Puritanaca kada je krivica počela da uključuje tadašnje „druge“ – Britance, Indijance, veštice (Neüff 2018, 334), dok i Riterova analiza, kao što je već pomenuto, pronalazi iste tendencije u jeremijadi Lojd Džonsa. Džendrajšikova opservacija je možda više odraz modifikacije u komunikaciji krivice i identifikovanja pojedinačnih krivaca uslovljena kontekstom izmenjene kulturne klime – na primer, kulture političke korektnosti u javnoj komunikaciji koja uzima maha otprilike od početka '90-ih.

kao naizgled nezaustavljiv (ne izostavljajući insistiranje na američkoj grandioznosti) i ne nudeći objašnjenje kako je tako vrli narod tako opasno degradirao, ovi narativi propadanja čitaoca-građanina pretvaraju ili u marionetu viših sila ili u idiota, ostavljajući ga s osećajem impotencije i nevrednosti, dok samu jeremijadu čine politički neefektnom.

Čini se da je Džendrajškova osnovna zamerka ovim knjigama – pored njihove akademske nepotkovanosti i olakog uopštavanja – politička neodgovornost u javnom političkom prostoru. Čak bi se moglo reći da uočavajući nedostatak drevnog optimizma i konkretne motivacijske poruke američke jeremijade, Džendrajšk reaguje na ono što Berkovič (Bercovitch 2012, 190–194) zove anti-jeremijadom da obeleži određene aspekte američkih literarnih klasika, kao što su Emerson i Melvil. Anti-jeremijada proizlazi iz dubokog pesimizma povodom *Amerike* – iz gubljenja vere u njen simbol. No, taj pesimizam ne porađa radikalno novu viziju nacije i društva, već tone u svoj apsolut – kako je simbol Amerike svojevrsni „kosmički totalitet“ koji stvara odgovarajuću euforiju, tako je gubitak vere u ovaj simbol eshatoloških razmera prema kome propast Amerike – „najjače nade sveta“ (Jefferson 1801), implicira propast sveta. „U ovoj zemlji, i jeremijada i anti-jeremijada su zatvorile alternative: jedna apsorbujući nade čovečanstva u značenje Amerike, druga učitavajući u Ameriku uzaludnost i obmanu same nade“ (Bercovitch 2012, 191). U obe varijante, konačna i ograničavajuća referentna tačka je *Amerika* koja se *via positiva* ili *via negativa* reafirmiše.

Za Džendrajškovom dijagnozom pesimističkih konzervativnih narativa od kraja XX veka, koji građane stavljaju u ulogu nesposobnih marioneta, istraživanje Gilmora i kolega (Gilmore et al. 2020) može se čitati kao svojevrsni „drugi čin“ opisanih tendencija. Autori govore Donalda Trampa tokom njegove predsedničke kampanje 2016. godine tumače kao modifikaciju moderne jeremijade, upoređujući ih sa govorima prethodnih kandidata XXI veka.²⁹ Uzimajući kao uporišnu tačku jeremijade američku izuzetnost i analizirajući upotrebu ove teme kroz jeremijadsku tročinsku strukturu (podsećanje na ideal, odmicanje od ideala, poziv na obnavljanje ideala), autori identifikuju značajan retorički pomak u Trampovom slučaju. Za razliku od svojih prethodnika, Tramp temu američke izuzetnosti srazmerno slabo evocira (i svodi je na ideju superiornosti i pobeđe po svaku cenu), dok izrazito naglašava trenutno stanje nacije kao krajnje neizuzetne – u potpunom raspadu, štaviše. Međutim, modifikacija jeremijade, prema autorima, ogleda se u njenom poslednjem delu – u viziji promene. Spasenje nacije najmanje (ako uopšte) leži u američkim vrednostima i principima (koje treba obnoviti kolektivnim naporima). Spasenje je Tramp sâm, tj. njegova izuzetnost. Tako Trampove jeremijade individualizuju ideju izuzetnosti preobli-

²⁹ Džon Keri (2004.), Barak Obama (2008.) i Mit Romni (2012). Sva tri kandidata su izabrana prema političkom kontekstu kampanje – u sva tri slučaja, kao i u Trampovom, vladajući predsednik tokom kampanje bio je iz suparničke partije.

kujući je u samoizuzetnost, time nudeći moderno mesijansko obećanje svima onima koji osećaju da nemaju moć da generišu promene.

*

Žanr američke jeremijade i njen kulturno-politički narativ očigledno ne jenjavaju, štaviše, primenjuju se kao teorijsko-metodološki okvir istraživanja i ispitivanja formi i fenomena van striktno društveno-političkih beseda i spisa. Tako imamo primenu jeremijade na filmsku formu, ili filmsku jeremijadu (Owen 2002; Geraghty 2003; Ilić 2019), te ekološku jeremijadu (Wolfe 2008), kao i njenu verziju analiziranu na primeru ekološkog dokumentarnog filma (Rosteck and Frenz 2009), studiju naučno-fantastične američke literature kao primera odolevanja jeremijadskoj hegemoniji (Schneider 2019) i, najzad, postmodernu jeremijadu kao interpretaciju metodologije i jezika Done Haravej (Bartsch, DiPalma, and Sells 2001). Dobar deo studija jeremijade, međutim, potiče iz polja retorike, komunikacije i političkih nauka što njihove analize fokusira na diskurzivne aspekte datih primera ili na prevashodno političke aspekte, ali koje uglavnom ne intervenišu značajno u pogledu širih kulturnih implikacija jeremijade, tj. ne ispituju konkretne kulturne forme i događaje koje odlikuje jeremijadska komunikacija – njihova odmotavanja, dramatizacije, kao i razumevanja njihovog učinka ili svrhe od strane samih učesnika. Čini se da bi ovo dodatno doprinelo proveravanju Berkovičeve teze o „kulturnoj hegemoniji“ koju američka jeremijada čuva i perpetuira, jer prema Berkoviču, američka jeremijada nije samo retorički žanr, forma obraćanja i pisanja, ona je gradivni deo rituala nacionalnog konsenzusa.

Literatura

- Bartsch, Ingrid, Carolyn DiPalma, and Laura Sells. 2001. “Witnessing the Postmodern Jeremiad: (Mis)Understanding Donna Haraway’s Method of Inquiry”. *Configurations* 9(1): 127–164. <https://doi.org/10.1353/con.2001.0002>.
- Bellah, Robert N. 1967. “Civil Religion in America”. *Daedalus* 96(1): 1–21.
- Bercovitch, Sacvan. 2012 [1978]. *The American Jeremiad*. Madison, WI: The University of Wisconsin Press.
- Carpenter, Ronald. 1978. “The Historical Jeremiad as a Rhetorical Genre.” In *Form and Genre: Shaping Rhetorical Action*, edited by K.K. Campbell & K.H. Jamieson, 103–117. Falls Church, VA: Speech Communication Association. <https://eric.ed.gov/?id=ED151893>.
- Dunmire, Patricia L. 2017. “Democratic Peace as Global Errand: America’s Post-Cold War Foreign Policy Jeremiad”. *Journal of Language and Politics* 16(2):176–194. <https://doi.org/10.1075/jlp.16004.dun>.
- Geraghty, Lincoln. 2003. “The American Jeremiad and *Star Trek*’s Puritan Legacy”. *Journal of the Fantastic in the Arts* 14(2(54)): 228–245.

- Gerstle, Gary. 1997. "Liberty, Coercion, and the Making of Americans". *The Journal of American History* 84(2): 524–558.
- Gilmore, Jason, Charles M. Rowling, Jason A. Edwards, and Nicole T. Allen. 2020. "Exceptional 'We' or Exceptional 'Me'? Donald Trump, American Exceptionalism, and the Remaking of the Modern Jeremiad". *Presidential Studies Quarterly*. <https://doi.org/10.1111/psq.12657>.
- Harlan, David. 1991. "A People Blinded from Birth: American History According to Sacvan Bercovitch." *Journal of American History* 78(3): 949–971. <https://doi.org/10.2307/2078797>.
- Harrell, Willie J. Jr. 2010. "'The Reality of American Life Has Strayed from Its Myths': Barack Obama's *The Audacity of Hope* and the Discourse of the American Reclamation Jeremiad". *Journal of Black Studies* 41(1): 164–183. <https://doi.org/10.1177/0021934709338003>.
- Howard-Pitney, David. 2005. *The African American Jeremiad: Appeals for Justice in America* (rev. and exp. ed.). Philadelphia, PA: Temple University Press.
- Hunter, James Davison. 1991. *Culture Wars: The Struggle to Define America*. New York, NY: BasicBooks.
- Ilić, Vladana. 2019. Američka jeremijada filma *Mreža* (1976). *Antropologija* 19(2): 133–154. <http://www.anthroserbia.org/Journals/Article/2380#>.
- Jefferson, Thomas. 1801. *Inaugural Address*. The American Presidency Project Website. <https://www.presidency.ucsb.edu/documents/inaugural-address-19>.
- Jendrysik, Mark Stephen. 2002. "The Modern Jeremiad: Bloom, Bennett, and Bork on American Decline". *Journal of Popular Culture* 36(2): 361–383.
- Jendrysik, Mark Stephen. 2008. *Modern Jeremiahs: Contemporary Visions of American Decline*. Lanham, MD: Lexington Books.
- Johannesen, Richard L. 1985. "The Jeremiad and Jenkin Lloyd Jones". *Communication Monographs* 52(2): 156–172. <http://dx.doi.org/10.1080/03637758509376102>.
- Johannesen, Richard L. 1986. Ronald Reagan's Economic Jeremiad. *Central States Speech Journal* 37(2): 79–89. <http://dx.doi.org/10.1080/10510978609368207>.
- Jones, John M. and Robert C. Rowland. 2005. "A Covenant-Affirming Jeremiad: The Post-Presidential Ideological Appeals of Ronald Wilson Reagan". *Communication Studies* (56)2: 157–174. <http://dx.doi.org/10.1080/00089570500078783>.
- Miller, Perry. 1953. "Errand into The Wilderness". *The William and Mary Quarterly* 10(1): 3–32.
- Miller, Perry. 1981 [1953]. *The New England Mind: From Colony to Province*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Mintar, David. 1974. "The Puritan Jeremiad as a Literary Form." In *The American Puritan Imagination*, edited by Sacvan Bercovitch, 45–55. New York, NY: Cambridge University Press.
- Moses, Wilson Jeremiah. 1993. "The Black Jeremiad and American Messianic Tradition." In *Black Messiahs and Uncle Toms: Social and Literary Manipulations of a Religious Myth*, 30–48. University Park, PA: Pennsylvania State University Press.
- Murphy, John M. 1990. "'A Time of Shame and Sorrow': Robert F. Kennedy and the American Jeremiad". *Quarterly Journal of Speech* 76(4): 401–414. <http://dx.doi.org/10.1080/00335639009383933>.

- Murphy, John M. and James Jasinski. 2009. "Time, Space and Generic Reconstitution: Martin Luther King's "A Time to Break Silence" as Radical Jeremiad". In *Public Address and Moral Judgement: Critical Studies in Ethical Tensions*, edited by Shawn J. Parry-Giles and Trevor Parry-Giles, 97–125. East Lansing, MI: Michigan State University Press. https://www.pugetsound.edu/files/resources/2615_James%20Jasinski%202009.pdf.
- Murphy, Andrew R. 2009. *Prodigal Nation: Moral Decline and Divine Punishment from New England to 9/11*. Oxford: Oxford University Press.
- Neüff, Marta. 2018. *Words of Crisis as Words of Power: The Jeremiad in American Presidential Speeches*. Amsterdam and Philadelphia, PA: John Benjamins Publishing Company. <https://doi.org/10.1075/dapsac.77>.
- Owen, Susan A. 2002. "Memory, War and American Identity: *Saving Private Ryan* as Cinematic Jeremiad". *Critical Studies in Media Communication* 19(3): 249–282. doi:10.1080/07393180216565.
- Paine, Thomas. 1998. *Rights of Man, Common Sense and Other Political Writings*. Oxford: Oxford University Press.
- Ritter, Kurt W. 1980. "American Political Rhetoric and the Jeremiad Tradition: Presidential Nomination Acceptance Addresses, 1960–1976". *Central States Speech Journal* 31(3): 153–171. <http://dx.doi.org/10.1080/10510978009368054>.
- Rosteck, Thomas and Thomas S. Frentz. 2009. "Myth and Multiple Readings in Environmental Rhetoric: The Case of *An Inconvenient Truth*". *Quarterly Journal of Speech* 95(1): 1–19. <https://doi.org/10.1080/00335630802621086>.
- Schneider, Matthew. 2019. "The Jeremiad in American Science Fiction Literature, 1890–1970." *Theses and Dissertations*. 2119. <https://dc.uwm.edu/etd/2119>.
- Silbey, Joel H. 2010. "American Political Parties: History, Voters, Critical Elections, and Party Systems." In *The Oxford Handbook of American Political Parties and Interest Groups*, edited by L. Sandy Maisel, Jeffrey M. Berry, and George C. Edwards III. Oxford: Oxford University Press.
- Wolfe, Dylan. 2008. "The Ecological Jeremiad, the American Myth, and the Vivid Force of Color in Dr. Seuss's *The Lorax*". *Environmental Communication* 2(1): 3–24. <http://dx.doi.org/10.1080/17524030801936707>.

Vladana Ilić

PhD candidate, Faculty of Philosophy,
University of Belgrade, Serbia

The American Jeremiad: A Specifically American Genre

This paper offers an overview of a "specifically American genre" – the American jeremiad, whose origins lie in the Puritan political sermon and which, with certain historical and cultural modifications, exists to this day. This overview, like most studies of this rhetorical form, is based on the work of Sacvan Bercovitch, who established it as a genre and offered the most exhaustive interpretation of its structure and meaning to date. The American jeremiad aims to

homogenize the American community, and to steer it towards a common national goal, as reflected in its three-part structure: an evocation of the ideal/the ideal state of the community, a denunciation of its current state, and an affirmation of the goal and a vision of progress. As, according to Bercovitch, the American jeremiad despite historical and social changes retains the cultural hegemony of the symbol of America, later studies have tested this thesis by looking at political speeches, public addresses, American films, etc., through the concepts of the contemporary secular jeremiad, historical, Afro-American, film jeremiads, etc., and almost without exception conclude that this symbol, in one form or another, is alive and well.

Key words: American jeremiad, symbol of America, Sacvan Bercovitch

La jérémiade américaine: un genre proprement américain

Ce travail offre l'aperçu d'un „genre proprement américain“ – jérémiade américaine, dont les racines remontent à la prédication politique puritaine et qui, avec des modifications historiques et culturelles, perdure jusqu'à nos jours. Cet aperçu, tout comme la plupart des études de cette forme rhétorique, est fondé sur le travail de Sakvan Berkovic qui l'a établie comme genre et a offert l'interprétation la plus exhaustive de sa structure et de sa signification à nos jours. La jérémiade américaine a pour tâche d'homogénéiser la communauté américaine, puis de l'orienter et de la maintenir à la tâche nationale commune, ce qui est visible dans sa structure tripartite: le rappel de l'idéal /l'état idéal de la communauté, la critique d'un égarement momentané, l'affirmation de la tâche et de la vision du progrès. Comme d'après Berkovic la jérémiade américaine en dépit des changements historiques et sociaux maintient l'hégémonie culturelle du symbole de l'Amérique, des recherches ultérieures explorent cette thèse sur des exemples de discours politiques, des adresses publiques, films américains, etc., à travers les concepts de la jérémiade moderne séculière, historique, afro-américaine, cinématographique, etc., et presque sans exception conservent ce symbole, d'une manière ou d'une autre, sain et sauf.

Mots clés: jérémiade américaine, symbole Amérique, Sakvan Berkovic

Primljeno / Received: 30.06.2020.

Prihvaćeno / Accepted: 6.08.2020.

Michele F. Fontefrancesco

*University of Gastronomic Sciences,
Pollenzo, Italy*
m.fontefrancesco@unisg.it

Raise Your Voice: The Multicultural Question and the Birth of Migrant Literature in Italy

Abstract: At a time when Italian society is experiencing a surge of ethnic intolerance and xenophobia, the paper addresses the question: “what role can migrant literature play in creating a multicultural society?” In so doing, the paper continues the debate opened in the 50th issue of this journal concerning the anthropological relevance of migrant literature. It shifts the analysis to Italy and looks at the period of fast demographic, legal, and cultural transformation that occurred between the 1980s and the 1990s. This is the moment when Italy turned into an international destination for global migration; a change that also required a cultural change in the country in terms of multiculturalism. Thus, the paper explores the birth of Italian migrant literature and presents the main steps in the development of this genre, which encompasses both bottom-up and top-down initiatives. The analysis suggests migrant literature is a key cultural medium through which the new migrant communities have negotiated their cultural presence in the country and created a bridge and a comprehensive cultural framework within which the different cultures of the new Italians can coexist and mix with the old ones. In this respect, the development of migrant literature can be read as a tool for integration and a fertile ground for cultural innovation. At the same time, the analysis also points out the power relations that underpin the process of cultural creation and the strategies used by migrants in order to achieve legitimacy.

Key words: migration, Italy, migrant literature, voice, multiculturalism, cultural integration

Introduction

The fiftieth issue of *Issues in Ethnology and Anthropology* makes an interesting contribution to the debate about migration by bringing to the fore the potentialities offered by the analysis of so-called migrant literature through the lens of anthropology (Antonijević 2020). Migrant literature is a literary macro-genre that includes all works written by migrants in the language of the country of new settlement. This body of literature encompasses works of different

genres, from novels to autobiography, from poetry to folktales, that shed light on different aspects of everyday life and ordinary affairs of migrant communities, providing material to investigate crucial themes of the contemporary debate, such as cultural and social integration, political participation, use of the public space. In particular considering the European context, migrant literature provides elements to understand better the extent of the anthropological change that is transforming Europe from a continent of nations and nationalisms (McDonald 1993; Shore 2000) to a new multicultural ethnoscape (Appadurai 1996, 33).

Multiculturalism was the focus of much debate in the social sciences in the 1990s, and, in the last decade, has gained new prominence with the intensification of migratory movements in Europe and the Mediterranean (Andersson 2014; Barlai, Fahrnich, Griessler, & Rhomberg 2017; De Genova 2017; Fontefrancesco 2012; Hewitt 2013; Zanfrini 2018). It describes the existence of an ethnoscape (Appadurai 1996, 33) based on the juxtaposition of a plurality of traditions and ethnic groups within the borders of the same locality or country. Until recently, it was used to define the active policies that could “truly promote pluralism, the peaceful coexistence of diverse cultures, and equal citizenship” (Prato 2009, 16). However, more recently it has been profoundly criticized. As suggested by Prato (2009, 2), “even among those who in principle advocate multi-culturalism, criticism has been expressed of policies that continue to exoticize ‘otherness’ [...]. Stronger critics argue that multiculturalism is a basically divisive concept that ultimately favours one community over another, fueling competition and conflict”. Multiculturalism has also become a political term aimed at defining a set of different actions, often with contradictory meanings. The term is used, on the one hand, to denote actions to promote intercultural communication and encourage hybridizations and synergic cultural developments. On the other, it denotes a way to stress the differences between ethnic groups and to foster a fundamental, socio-cultural competition between them, even at the risk of exacerbating more or less dormant conflicts (Cotter, 2011). With such a variety of approaches and meanings, the semiotic richness of this term makes its definition particularly elusive (Vertovec & Wessendorf 2010). Although the anthropological community has started again, in the last decade, to question the meaning of this term and its relation to the new context of global migration (Baumann & Vertovec 2011; Vertovec 2010), such complexity expresses the profound sense of a society that is still trying to deal with and give meaning to its own fast-changing ethnic horizon, to build the backbone of a new, culturally plural, society.

The recent surge of ethnic intolerance and xenophobia that characterizes contemporary Europe (Barlai et al. 2017) demands new answers concerning models of organization of an increasingly multi-ethnic society, and above all it poses questions concerning how to promote a constructive dialogue among the

different ethnic components that are part of contemporary society. Thus, the answer appears to be bound to how migrant communities establish a relationship with the host culture, and how they are able to find their voice.

The paper addresses these questions by looking at Italy and the birth of its migrant literature in the 1980s-1990s, to make sense of the many cultural and political contradictions we are experiencing (Giordano 2008; Syring 2009). It opens with a historical focus on the social transformation concerning the migrant experience in Italy in this period, then presents the early experiences of migrant literature in the country. Analysing the dynamics that underpin the birth of migrant literature in Italy, the paper discusses how this genre represents a first attempt to create a public voice for the new component of Italian society; a process that involves both bottom-up and top-down initiatives. It asks what kind of space was left for the voice of migrant communities; how this space was negotiated; and what is the contribution of the migrant voice in creating a new, multicultural Italy.

This contribution was originally drafted during my service at the University of Mary Washington. After that first experience, my research has continued the investigation of cultural integration and multiculturalism both from a theoretical perspective (Fontefrancesco 2012; Fontefrancesco et al. 2019) and through applied projects (Fontefrancesco 2019; Fontefrancesco & Voza 2020; Fontefrancesco & Zocchi, In press). In this paper, I go back to the original work to investigate how migrants started creating their voices in Italian society. I want to thank prof. Federico Schnider and prof. Dragana Antonijević for their support that motivates me in this work.

The Historical Framework

In Italy, the tradition of books written by migrants about immigration and their native culture is recent. It originated in 1990, when the country was first touched by international mass migration (Comberiati 2010). Until the post-WWII period, Italy was mostly a country of emigrants, heading to northern Europe, the Americas, and Australia (Bravo 2013). Moreover, the decolonization process of Eritrea, Ethiopia, Libya, and Somalia, stated in the 1950s, generated only a limited migration to the “homeland” (Proglino 2020): overall, the phenomenon was limited to a few hundred people per year, generally middle or upper class coming to Italy for business, tourism, and study (Bonifazi 1998).

The situation changed in the 1980s, at the end of the Cold War, and found Italy without a real tradition of and preparation for migration management, as well as with outdated national legislation on migration, which dated back to the 1940s.

The early flows were predominantly from Africa, predominantly from the Maghreb. While the newcomers were able to find jobs in sectors Italians were deserting, such as fruit pickers, tanners, caregivers, and peddlers (Bonifazi 1998), the rise of immigration led to social and cultural tensions between new and old Italians, mainly caused by the lack of habit in dealing with the ethnic diversity of the host population, the inability to understand and anticipate the needs of the newcomers, as well as an increasing preoccupation with the difficulties arising from the economic crisis that the country was facing (Perrino 2019).

A landmark in the history of migration in Italy was an event that occurred on 25th August 1989 (De Cesaris & Impagliazzo 2020). In Villa Literno (CE), a delinquent gang tried to rob a group of migrant agricultural workers. During the robbery, Jerry Masslo, one of the migrants, was shot. Masslo was a political refugee from South Africa. In Italy, he found a job as a tomato picker in Villa Literno. There he had a role as a local activist for immigrant rights.

His death provoked a deep national debate that led to the reform of the overtly outdated immigration law. In particular, Claudio Martelli, the Deputy Prime Minister, promoted a campaign to reform the national legislation. The results of the initiative matured in a few months. In February 1990, the Parliament approved a new immigration law promoted by the Deputy Prime Minister: Legge 28 Febbraio 1990, n. 39. Conversione in legge, con modificazioni del decreto-legge 30 dicembre 1989, n. 416 recante norme urgenti in materia di asilo politico, di ingresso e soggiorno dei cittadini extracomunitari e di regolarizzazione dei cittadini extracomunitari ed apolidi già presenti nel territorio dello stato. Disposizioni in materia di asilo [Law n. 39, 28/2/1990. Passage into law of the Ministerial Decree n. 416, 30/12/1989, containing urgent norms concerning political asylum, access and stay of non-European citizens, and settlement for non-European and stateless citizens already in the country. Norms concerning asylum.], better known as “the Martelli Law”. The law was an important step forward for the country and an attempt to control and monitor immigration in the face of an emergent scenario of intensification of inbound flows. It created a new system of permits for incoming migrants and an easier protocol for regularizing the status of people already illegally present in the country.

In the ‘90s, the migration flows from Eastern Europe intensified due to the end of the Cold War policies, the fall of socialist regimes, economic instability, civil unrest, and war (Brusa 1999). In particular, the unexpected, fast, and intense migration from Albania, starting in 1991 had the deepest impact on the political debate (Mehillaj 2010).

In March of that year, Albania held the first democratic elections that marked the end of the socialist regime led by Ramiz Aija. They also signalled the beginning of Albanian migration to Italy, with 24,000 Albanian refugees arriving in

Italy within the span of three days. Faced with this emergency, the Government opted for granting them political asylum, providing them with work permits. The flow did not stop. Between the 7th and 8th of August, a new wave of migrants arrived, crammed in a small fleet of decrepit civilian boats. In the two days, more than 15,000 Albanians docked in Bari. The local football stadium was used as a temporary reception camp, while helicopters were dropping off food and water. Riots erupted among the migrants, protesting against the dire conditions. The protests continued while the building was severely damaged. Five days later, the Italian government started a repatriation initiative: 17,466 Albanians were airlifted back to their home country and given \$40, and a new T-shirt and a new pair of trousers.

During the crisis, Italian televisions and newspapers were swamped with images and stories from Bari and what was reported as the “Albanian invasion” (Mehillaj 2010). They deeply shocked the Italian public, inflaming the debate with a mix of compassion and repulsion. Above all, they highlighted the need for further legal reforms and the substantial lack of preparation of the Italian society in facing the new cultural, economic, political, and social challenges constituted by the management, reception, and integration of migration flows.

In the following years, the political debate continued oscillating between solidarity and rejection. A new immigration law was approved on 6th March 1998: Legge 6 Marzo 1998, n. 40. Disciplina dell’immigrazione e norme sulla condizione dello straniero [Law 40, 6/3/1998. Immigration regulation and norms about the state of foreignness], also known as “Turco-Napolitano Law” after the names of the Minister for Solidarity, Livia Turco, and the Home Minister, Giorgio Napolitano. It was aimed at fighting illegal migration through a new process of authorization based on a principle of progressive acquisition of rights. However, considered too permissive by the conservatives, the law was abrogated a few years later. On 30th July 2002, the conservative majority in the Parliament approved Legge 30 Luglio 2002, n. 189. Modifica alla normativa in materia di immigrazione e asilo. [Law 189, 30/7/2002. Changes in immigration and asylum policy.]. The law was called “Bossi-Fini”, after the names of Umberto Bossi, Minister for Institutional Reforms and Devolution, and Umberto Bossi, Deputy Prime Minister, and is still in force today. It restricts the legal possibility of accessing the country through a stringent quota system and a severe criminalization of illegal migration.

The Bossi-Fini Law marks the end of a decade in which the Italian political system and society encountered global migration and a multicultural society and developed the early tools to cope with it; a period in which the birth of migrant literature should be contextualized.

The Birth of Migrant Literature

The birth of migrant literature can be set in 1990 (Naletto 2000). Literature arrived after other media had already attempted to introduce the public to the reality of migration. It was the case of *Pummarò*, a TV movie directed by Michele Placido, that tells the story of a Ghanaian tomato picker and portrays the dire conditions of employment, and the racial prejudices and social taboos migrants experienced once arrived in Italy (Forgacs 2001).

Immigrato [Immigrated] by Salah Methnani and Mario Fortunato was the first migrant novel published. Written by two journalists of the Italian newsmagazine *L'Espresso*, the book relates the life of a Tunisian immigrant who leaves his home to get to know the world outside. Having arrived in Europe, he faces the reality of discrimination. Set in France, Italy, and Tunisia, the novel depicts the migrants as men with their own humanity, culture, and dignity, against the caricature-like representation provided by widespread racist stereotypes, and points out the difficulties migrants experience during their journey as well as in their life in their new countries.

The same year, Pap Khouma and Oreste Pivetta published *Io venditore di Elefanti. Una vita per forza fra Dakar, Parigi e Milano* [I, Elephant Seller. A forced life between Dakar, Paris, and Milan]. The book is the autobiography of Pap Khouma, a Senegalese peddler. It describes the author's experiences as a street-seller, showing the difficulties he experienced in Italy and in Senegal, and, addressing the Italian debate about the causes of migration, the book remarks that "the misery, the desire for freedom and for knowledge [are] the principal reasons for the departure" (Naletto 2000, 47).

Immigrato and *Io venditore di Elefanti* were acclaimed by the press and achieved publishing success. For a short time, major publishing houses were interested in the subject of migration and started publishing volumes about the migrant condition written by migrants, such as *La promessa di Hamadi* [Hamadi's Promise], by Saidou Moussa Ba and Chiamatemi Ali [Call me Ali] by Mohamed Bouchane both published in 1991. However, the events of 7th and 8th August, and the rising tension around the theme of migration, marked an end to this initial editorial trend.

Since 1993, migrant literature has become a macro-genre mostly cultivated by NGOs active in the field of cultural integration, such as Mani Tese and Nigri-zia, or small and local publishers, like Terre di Mezzo, Eks&Tra, Fara, Edizioni Lavoro. In this respect, the history of one of these publishers, Edizioni dell'Arco, is particularly relevant. It was founded in 1989 as the university press of IULM University in Milan. In 1994, the publisher started printing the magazine *Solidarietà Come*, edited by the NGO "Gruppo Solidarietà Come". Building on this experience, Edizioni dell'Arco launched a book series, one of the earliest

of its kind, dedicated to migrant writers. Besides this first innovation, Edizioni dell'Arco was particularly interesting in terms of the methods they used for selling their publications. The publisher decided to sell its books not only through more conventional outlets, such as bookshops or via the internet, but also in the streets, as is common in West Africa. To distribute and sell its publications, Edizioni dell'Arco employed over 400 migrants who peddled the books across Northern Italy, where most of the migrant population lives.

The mid-1990s saw a series of innovations in migrant literature, first of all from a linguistic perspective. Early migrant novels, such as *Immigrato* and *Io venditore di Elefanti*, as well as other titles, such as *Volevo diventare bianca* [I Would Like to be White] by Nassera and Alessandro Atti di Sarro (1993), and *La memoria di A* by Saidou Moussa Ba and Alessandro Micheletti (1995), were published by migrant writers with the help of Italian co-authors. The language used was a standard literary Italian, and little space was left for expressing the actual creole language used by migrants in their everyday life. *Pantanella. Canto lungo la strada* [Pantanella. The Song Along the Street] by Mohsen Melliti (1992) is the first novel that wanted to portray the emergent new language of the migrant community through the stories of migrants that squat in an abandoned factory. Starting with Melliti's work, migrant literature explored and employed new stylistic tools to describe the migrants' lives and cultures. For example, in Melliti's next work, *I bambini delle rose* [The Children of the Roses], two different stories of migration are told by the protagonists, Nico, a Roma, and Lyn, a Chinese, in Italian, employing baby-talk and words and stylistic elements derived from their native languages in order to depict their cultural backgrounds, dreams, hopes, adventures, and everyday life.

While the language of migrant literature changed and expanded in order to cover new and unexplored registers, it also experimented with new literary genres, such as poetry and folktales, in a strong attempt to move from the description of the experience of migration and present the native cultures of the migrants to an Italian audience. This is the case of the poetry collection *Nhindo nero* [Black Nhindo] edited by Ndjock Ngana (1994) or the fairy tales collection *Numbelan* [Numbelan] by Gadjji Mbacke (1996).

At the end of the 1990s, migrant literature had evolved into a complex mosaic of different literary genres; books printed by minor publishers with limited, often mostly local, circulation. This emerging picture suggests the pervasiveness of a social fact (immigration) and a cultural phenomenon (migrant literature) mostly in the large urban centers and the North of Italy. Moreover, it points at the attempt of the migrant communities to achieve full and autonomous cultural and social legitimacy in a country that had difficulties in accepting its new, multicultural character. Above all, the dynamics linked with the birth of migrant literature suggest a difficult dialogue between new and old Italians;

the unfolding of a cultural field pervaded by what Kossi Komla-Ebri (2000) termed *imbarazzismi*, *embarrassisms*: a neologism that depicts the combination of embarrassment and racism that characterized a common attitude to cultural diversity spread across the country in post-Cold War Italy.

Writing for Legitimacy

While writers always live in their time, their works answer the questions and needs of their society (Escapirt 1992). Even more, the emergence of a new literary macro-genre answers and expresses the transformation of a society and its actors.

The birth of Italian migrant literature did not emerge from a pre-existent post-colonial tradition, as happened in the United Kingdom or in France (Mardorossian 2002). It is an original production that stems from the deep and sudden transformation of the Italian ethnoscape that occurred at the end of the Cold War. From the early novels, although many works are permeated by a sense of nostalgia for the native land (Skalle 2017), Italian migrant literature dealt with the difficult dialogue between native and Italian culture the condition of the migrant involves (Cinnare 2006) and a denouncement of the precarious condition of the migrants in contemporary Italy (Curti 2007).

In a country characterized by strong regionalist tensions (Bravo 2013; Schneider 1998), migrant literature contributed to presenting first-hand the reality of migration into the country and to creating a fertile ground for a substantial cultural and social legitimacy of the migrant community. In particular, as suggested by Anita Virga (2019), these works contributed to de-racializing the idea of “Italianness”, opening a path, although contested (Berrocal 2010), to multi-cultural development.

The history of the birth and the early stages of development of migrant literature shows an interesting dynamic that underpins the process of cultural legitimation of migrants. This is characterized by a sudden U-turn. The history of the early books, published by large publishers and widely debated in the national press, suggests the development of a top-down legitimation via co-optation of difference, promoted by the political and cultural elites of the country. This process came to a halt with the reaction to Albanian immigration, with a move away from the large publishers, leaving migrants to face a process of legitimization through resistance and testimony. This process developed with a bottom-up approach, having as protagonists the migrant community as well as actors of the third sector involved in the field of cultural integration. If this marginalization precluded migrant literature from being a national, unifying, and hegemonic phenomenon of cultural legitimation, on the other hand it allowed free experimentation with new artistic and linguistic forms. In this context, migrant litera-

ture became one of the ways in which the voice of the migrant community was created and expressed.

Finally, the debate concerning multiculturalism highlights the importance of the legitimization through which a cultural community negotiates its presence within a complex society. The research suggests migrant literature is one of these tools. In particular, the birth of migrant literature in Italy suggests the role of this genre in creating a bridge and a comprehensive framework within which the different cultures of the new Italians can coexist and mix with that of the old Italians. In this respect, it can be read as a tool for integration and a fertile ground for cultural innovation. The research, however, also points to the power relations that underpin the development of this literature.

Where after 1991 the migrant community has been left without access to the main cultural channels, the process of legitimization and multicultural construction has developed through the colonization of novel, marginal spaces by new cultural minorities. These outlets, however, have proved functional in continuing a dialogue between new and old Italians, but not in fully building complete intercultural awareness in the entire Italian population. Still, after thirty years, migrants have to cope with embarrassments of a different kind in Italy; a reality that points out the responsibility of political and cultural elites for not having guided the country into a full process of multicultural development. Despite this, the voice of the migrants, full of hope, suffering, and potentialities to express, is there, in the pages of migrant literature, to be heard and fully turned into a resource for further social and cultural development.

References

- Andersson, R. 2014. *Illegality, inc.: clandestine migration and the business of bordering Europe*. Oakland: University of California Press.
- Antonijevic, D. 2020. "Editorial: Migrants and Literature". *Issues in Ethnology and Anthropology* 15 (1): 21–23.
- Appadurai, A. 1996. *Modernity at large: cultural dimensions of globalization*. Minneapolis, Minn.: University of Minnesota Press.
- Barlai, M., Fahrnich, B., Griessler, C., & Rhomberg, M. (Eds.). 2017. *The Migrant Crisis: European Perspectives and National Discourses*. Munster: Lit Verlag.
- Baumann, G., & Vertovec, S. 2011. *Multiculturalism*. London: Routledge.
- Berrocal, E. G. 2010. "Building Italian-ness Through the Logic of the 'Other in Us' and the 'Self in the Other': An Anti-Nationalist Approach to the Italian Debate on a New Citizenship". *Bulletin of Italian Politics*, No. 1.
- Bonifazi, C. 1998. *L'immigrazione in Italia*. Bologna: Il Mulino.
- Bravo, G. L. 2013. *Italiani all'alba del nuovo millennio*. Milano: Franco Angeli.
- Brusa, C. (Ed.). 1999. *Immigrazione e multiculturalità nell'Italia di oggi. La cittadinanza e l'esclusione, la "frontiera adriatica" e gli altri luoghi dell'immigrazione, la società e la scuola*. Milano: Franco Angeli.

- Cinnare, G. 2006. *I figli africani di Dante: sulla letteratura migrante italoфона*. Catania: C.U.E.C.M.
- Comberiati, D. 2010. *Scrivere Nella Lingua Dell'altro: La Letteratura Degli Immigrati in Italia 1989–2007*. New York: Peter Lang.
- Cotter, A.-M. M. 2011. *Culture clash: An international legal perspective on ethnic discrimination*. Farnham: Ashgate.
- Curti, L. 2007. "Female Literature of Migration in Italy". *Feminist Review*, No. 87, 60–75.
- De Cesaris, V. & Impagliazzo, M. (Eds.). 2020. *L'immigrazione in Italia da Jerry Maslo a oggi*. Milan: Guerini e Associati.
- De Genova, N. 2017. *The Borders of "Europe": Autonomy of Migration, Tactics of Bordering*. Durham, N.C.: Duke University Press.
- Escapirt, R. 1992. *Sociologie de la littérature*. Paris: Press Universitaires de France.
- Fontefrancesco, M. F. 2012. "Thirty years of multiculturalism and anthropology". *Anthropological Notebooks*, No. 18, 59–62.
- Fontefrancesco, M. F. 2019. "Cibo e narrazioni di multiculturalità a scuola: un approccio autonarrativo alla conoscenza dell'altro". *Narrare i Gruppi*, No.14, 23–46.
- Fontefrancesco, M. F., Barstow, C., Grazioli, F., Lyons, H., Mattalia, G., Marino, M., et al. 2019. "Keeping or changing? Two different cultural adaptation strategies in the domestic use of home country food plant and herbal ingredients among Albanian and Moroccan migrants in Northwestern Italy". *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine*, No. 15, 11–11.
- Fontefrancesco, M. F., & Voza, V. 2020. "Viaggio nei gusti delle altre: integrazione e antropologia del cibo a Modena". *Dada Rivista di Antropologia post-globale*, No. 10, 97–128.
- Fontefrancesco, M. F., & Zocchi, D. M. (In press). "Commensalità e capacitazione individuale: un'analisi etnografica del progetto 'Tavole Allegre'". *Narrare i Gruppi*, 1–41.
- Forgacs, D. 2001. "African immigration on film: Pumarò and the limits of vicarious representation". In *Media and Migration. Construction of Mobility and Difference*, edited by R. King & N. Wood, 83–94. London – New York: Routledge.
- Giordano, C. 2008. "Practices of translation and the making of migrant subjectivities in contemporary Italy". *American Ethnologist* 35: 588–606.
- Hewitt, G. 2013. *The Continent Lost*. London: Hodder & Stoughton.
- Komla-Ebri, K. 2000. *Imbarazzismi. Quotidiani imbracciati in bianco e nero*. Milan: Edizioni dell'arco.
- Mardorossian, C. M. 2002. "From Literature of Exile to Migrant Literature". *Modern Language Studies*, 32, 15–33.
- McDonald, M. 1993. "The Construction of Difference: an anthropological approach to stereotypes". In *Inside European Identities*, edited by S. McDonald. Oxford: Berg.
- Mehillaj, O. 2010. "L'immigrazione albanese in Italia. Profili sociologici e politiche di controllo". *L'altro diritto*, No. 13, 1.
- Naletto, G. 2000. *Voci migranti in Francia, in Italia e in Spagna*. Rome: Lunaria.
- Perrino, S. 2019. *Narrating Migration: Intimacies of Exclusion in Northern Italy*. London: Routledge.

- Prato, G. B. 2009. "Introduction – Beyond Multiculturalism: Anthropology at the Intersections Between the local, the national and the Global". In *Beyond multiculturalism: views from anthropology*, edited by G. B. Prato, 1–19. Farnham: Ashgate.
- Proglgio, G. 2020. *The Horn of Africa Diasporas in Italy: An Oral History*. London: Palgrave.
- Schneider, J. (Ed.). 1998. *Italy's "Southern Question". Orientalism in One Country*. Oxford: Berg.
- Shore, C. 2000. *Building Europe: the cultural politics of European integration*. London; New York: Routledge.
- Skalle, C. E. 2017. "Nostalgia and Hybrid Identity in Italian Migrant Literature: The Case of Igiaba Scego". *Bergen Language and Linguistics Studies*, No. 7, 73–86.
- Syring, D. 2009. "La Vida Matizada: Time Sense, Everyday Rhythms, and Globalized Ideas of Work". *Anthropology and Humanism*, No. 34, 119–142.
- Vertovec, S. 2010. *Anthropology of migration and multiculturalism: new directions*. London: Routledge.
- Vertovec, S., & Wessendorf, S. 2010. *The multiculturalism backlash: European discourses, policies and practices*. London: Routledge.
- Virga, A. 2019. "African "Ghosts" and the Myth of "Italianness": The Presence of Migrant Writers in Italian Literature". *Tydskrif vir letterkunde*, No. 56, 102–112.
- Zanfrini, L. 2018. *The challenge of migration in a Janus-faced Europe*. London: Palgrave.

Mikele F. Fontefrančesko

Univerzitet gastronomskih nauka, Polenco, Italija

Podigni svoj glas: pitanje multikulturalnosti i rađanje migrantske književnosti u Italiji

U trenutku kada italijansko društvo potresaju uzburkane strasti zbog etničke netolerancije i ksenofobije, tekst postavlja pitanje: kakva je uloga migrantske literature u stvaranju multikulturalnog društva? Čineći to, ovaj članak predstavlja nastavak debate otvorene u 50-om broju ovog časopisa a koji se ticao antropološke relevantnosti migrantske književnosti. Usmeravajući analitički pogled ka Italiji, osvrćem se na period brzih demografskih, pravnih i kulturnih promena koje su se dogodile tokom 80-ih i 90-ih godina prošlog veka. To je bio trenutak kada je Italija postala međunarodna destinacija za globalne migracije, što je bila promena koja je zahtevala da i država prođe kulturnu transformaciju ka multikulturalizmu. U tom smislu, članak ispituje rođenje italijanske migrantske književnosti i prikazuje glavne etape u razvoju tog žanra koji je obuhvatio inicijative obostrano i odozgo na dole i odozdo ka gore. U analizi se sugeriše da je migrantska književnost ključni kulturni medijum pomoću koga nove migrantske zajednice pregovaraju svoje kulturno prisustvo u zemlji, stvaraju most i sveobu-

hvatni kulturni okvir unutar koga različite kulture novih Italijana mogu da žive i mešaju se sa starom, postojećom kulturom. U tom smislu, razvoj migrantske književnosti može se shvatiti kao sredstvo za integraciju i plodno tle za kulturnu inovaciju. U isto vreme, analiza ukazuje na moćan odnos koji povezuje proces kulturnog stvaranja i strategije koje migranti koriste da bi stekli legitimnost.

Ključne reči: migracije, Italija, migrantska književnost, glas, multikulturalizam, kulturna integracija

Lève ta voix: question de la multiculturalité et de la naissance de la littérature migrante en Italie

Au moment où la société italienne est secouée par des passions violentes en raison de l'intolérance ethnique et de la xénophobie, le texte pose la question suivante: quel est le rôle de la littérature migrante dans la création de la société multiculturelle? Ce faisant, cet article se présente comme une continuation du débat ouvert dans le n° 50 u de cette revue et qui concernait la pertinence anthropologique de la littérature migrante. En orientant mon regard analytique vers l'Italie, je me penche sur la période des changements démographiques, juridiques et culturels rapides qui ont eu lieu au cours des années 80 et 90 du siècle passé. À ce moment-là l'Italie était devenue une destination internationale pour les migrations globales, et ce changement exigeait que l'État vive une transformation culturelle en direction du multiculturalisme. En ce sens, l'article examine la naissance de la littérature migrante et rend compte des étapes principales dans le développement de ce genre qui a englobé des initiatives mutuelles, du haut vers le bas et du bas vers le haut. Dans l'analyse est suggéré que la littérature migrante est le médium culturel clé à l'aide duquel les nouvelles communautés migrantes négocient leur présence culturelle dans le pays, créent un pont et un cadre culturel global à l'intérieur duquel les différentes cultures des nouveaux Italiens peuvent vivre et se mélanger avec une culture ancienne existante. En ce sens, le développement de la littérature migrante peut être compris comme un moyen d'intégration et un sol fertile pour l'innovation culturelle. En même temps, l'analyse rend compte d'un rapport puissant qui lie le processus de création culturelle et les stratégies utilisées par les migrants pour acquérir leur légitimité.

Mots clés: migrations, Italie, littérature migrante, voix, multikulturalisme, intégration culturelle

Primljeno / Received: 18.08.2020.

Prihvaćeno / Accepted: 21.09.2020.

Ivana Lučić-Todosić

Naučni institut za veterinarstvo Srbije, Beograd

todosic@gmail.com

Telo kao izvor značenja u kulturi sećanja: reputaciono preduzetništvo likova jugoslovenskih narodnih heroja

Apstrakt: Namera ovog rada je da istraži obrasce i značenja koji se nalaze u likovima narodnih heroja umorenih nasilnom smrću u Drugom svetskom ratu. To su heroji koji po tipu pripadaju herojima mučenicima i njihova žrtva visoko je vrednovana u svim patriotskim mitologijama. Stvoreni da označe heroizam izabranih, sublimirali su značenje i simboliku jednog pamćenja na rat. Smrt narodnih heroja biće analizirana preko oficijelnih biografija, koje su služile za reprezentaciju likova Narodnih heroja Jugoslavije i održavanje herojskih imena-simbola prisutnim u kolektivnoj memoriji grupe. Kroz njihove likove prenošeno je stanovnicima Jugoslavije specifično ratno iskustvo i mučenička žrtva narodnog heroja za slobodu jugoslovenskih naroda, kako su ga doživeli pobednici u toj ratnoj drami. Različiti obrasci ratnog heroizma (ratnički, mučenički, liderski) reprezentovani su kao narodni patriotizam i imenovani su ratnici i mučenici narodnooslobodilačkog rata. Posebno će se istražiti odlike reputacionog preduzetništva likova ovih heroja uzimajući u obzir odlike diskursa u kome su interpretirani i reprezentovani. Ograničenje ovog diskursa, s druge strane, predstavlja priliku da se dekonstruišu pojedine zajedničke odlike određenog herojskog tipa i otkriju latentna značenja koje prenose likovi narodnih heroja Jugoslavije kao akteri istorijsko-političkog mita.

Ključne reči: narodni heroji, mučeništvo, smrt, reputaciono preduzetništvo, herojsko samoubistvo, telo i društvo, simboli

Narodni heroji Jugoslavije na razmeđu istorije i mita o herojskoj žrtvi

Nastajanje Federativne Narodne Republike Jugoslavije bilo je praćeno, između ostalog, dodeljivanjem velikog broja priznanja za ratne zasluge zaslužnim pojedincima. Kada je utihnulo posleratno slavlje pobednika i onih koji su ih podržavali i život se počeo vraćati u razrušena mesta i domove, trend izdvajanja istaknutih lica iz rata nije prirodno utihnulo i nestao već se nastavio, da bi nakon izbijanja krize s Informbiroom dobio novi polet koji je trajao sve do Titove

smrti.¹ „Svetla budućnost” zahtevala je herojsku prošlost i herojsko vodstvo, te se nakon 1948. ponovo krenulo s izborom narodnih heroja prema potrebama jugoslovenskih Republika, Jugoslovenske narodne armije i Komunističke partije Jugoslavije². Među nosiocima ordena izdvajali su se, po popularnosti, i narodni heroji Jugoslavije koji su, u skladu s idejom jugoslovenstva i jugoslovenskom ideologijom, otelotvorili bića idealnih boraca za slobodu, novu zemlju i novo društvo. Dugo godina oni su predstavljali čvrsto strukturiranu mrežu likova koji su reprezentovali borbu za nastanak druge, pravednije, socijalističke Jugoslavije. Narodni heroji Jugoslavije najreprezentativnije su označavali izabranu grupu pobjednika nad ratnom kataklizmom. Njihovi herojski likovi postali su zaštitni znaci gradova, škola, institucija, otelotvorujući u pravom smislu ideološke temelje zemlje za koju su dali živote, dok su s druge strane postajali ikone³ partizanskog rata.

¹ Nakon formiranja FNRJ započeo je „rad na sećanju na rat”. Politika pamćenja koju je vodila KPJ uključila je u kolektivno sećanje na rat istaknute likove i pružila objašnjenje njihove istorijske uloge u ratnoj drami. Na jednoj strani našli su se pripadnici NOB-a, dok su sa druge strane označeni saradnici okupatora i narodni neprijatelji, koji su tokom rata bili na suprotnim ratnim i ideološkim stranama. Prvi su postali simboli heroizma, neustrašivosti, izdržljivosti, žrtvovanja, a drugi nacionalizma, separatizma, krvništva, anti-komunizma, i sl. Formirane u ratnim i posleratnim godinama ove su se figure sećanja dugo održale u javnoj sferi pružajući stanovništvu dokaze i svedočenje o herojskom putu koji su jugoslovenski partizani prošli u osvajanju slobode. Heroizacija nije tekla ravnomerno, već u različitim vremenskim periodima-ciklusima, u kojima se javljala povećana potreba za herojskim likovima. Tokom rata izabrani su istaknuti herojski likovi koji su obeležili prelomne ratne epizode i oslobođenje zemlje, da bi posle rata izbor heroja bio vezan za priznanja za dela i zasluge, naknadno prezentovane u okviru proslavljanja godišnjica značajnih datuma. Dve velike promene društvenog konteksta, koje su se desile u Jugoslaviji nakon prelomnih 1948. i 1980. godine, uticale su i na promene u kolektivnom sećanju na ratne ličnosti i događaje. U prvom slučaju došlo je do buma ikoničnih harizmatičkih likova rata i revolucije, čime je vladajuća partija dodatno naglasila značaj sopstvene uloge u ratnoj pobjedi, istakla revolucionarni karakter rata, i stvorila uslove za participaciju novog upravljačkog sloja u političkom i društvenom životu. Drugi period obeležen je društvenom, ekonomskom i političkom krizom koje su dovele do raspada Jugoslavije (Bilandžić 1991; Jović 2001). Opao je značaj narodnih heroja u društvu, a smrt najistaknutijeg među njima otvorila je prostor za preispitivanje njihovog odnosa i uloge (Perica 2011). Kako promenjeni društveni kontekst najviše utiče na recepciju istorijskih događaja i ličnosti (Schwartz 1982), tako se i preispitivanje likova i uloge heroja vrši preklapanjem diskursa istraživača i diskursa vremena kada su nastajali herojski likovi.

² Podaci o distribuciji ordena u SFRJ (Rudež 1987).

³ Ikonografija je jedan od načina na koji društvo obeležava izuzetne ljude i događaje. Ikona je znak u kome je senzorni odnos sličnosti nameran ili interpretiran

Dodelom Zvanja i Ordena narodnog heroja Jugoslavije odabranim ličnostima, kao i stvaranjem i prenošenjem priča o njima, nastali su prepoznatljivi herojski likovi, preko kojih je reprezentovan partizanski rat, ali i vrednosti grupe koja ih je izabrala⁴. Nakon četiri ratne godine, u godinama mira koji je usledio, stvorena je odgovarajuća ratna doktrina zemlje, utvrđen budući sistem njene bezbednosti i odbrane, i regrutovan politički aktivan sloj stanovništva zadužen za upravljanje zemljom i njenu dalju izgradnju. Partizanski rat apostrofirani kao svetao primer gerilskog načina ratovanja u okupiranoj Evropi i svetu. Stabilizacija prilika u zemlji predstavljala je veliki izazov za donosiocima odluka (sastavljenih uglavnom od mladih u ratu dokazanih i pre svega politički podobnih rukovodilaca) i zahtevala mobilizaciju i aktivaciju brojnog stanovništva, pogođenog ratom. Dok je na jednoj strani tekla zajednička obnova privrede, puteva, zbrinjavanje ugroženog stanovništva, u proslavama i ceremonijama koje su činile neodvojiv deo socijalističkih rituala pojavljivali su se narodni heroji, istaknuta lica rata, kao likovi koji su neposredno, na svojim primerima, svedočili o jedinstvenom ratnom iskustvu i herojstvu jugoslovenskih partizana. Prešavši put od podizanja ustanka do epskog povlačenja u središte zemlje, uspeali su da konsoliduju svoje snage i da kroz borbe u sedam neprijateljskih ofanziva, dajući živote najboljih boraca za slobodu, predvođeni harizmatičnim vođom, izađu iz rata kao pobednici i politička elita Jugoslavije⁵. Istovremeno, ove procese pratila je nacionalizacija, represija nad neistomišljenicima, partijski monizam, izgradnja kulta Josipa Broza Tita, i drugo.

Dok istoričari u postjugoslovenskim državama prespituju trajne vrednosti iz istorije Drugog svetskog rata na tlu Jugoslavije (v. Nikolić 2015), veza između istorije i mita postaje sve vidljivija kroz diskurs o jugoslovenskim narodnim herojima. Ikonični likovi narodnih heroja stvoreni su da nadžive realne ličnosti, prenesu događaje iz života heroja, herojsko držanje i ponašanje, dela, smrt i vrednosti generacije izašle iz rata. Nova Jugoslavija, posle 1945, aktivno je uče-

(Firth 1973, 75). Visok nivo reprezentivnosti idealnih boraca za slobodu, status nedodirljivosti i neupitanosti, kao i osobina da prenose određene vrednosti, obezbeđivali su im ikoničnost, koja je bila podržana sa prepoznatljivim fotografijama lica narodnih heroja. Tako su narodni heroji bili nosioci imena, lica, uloge dela i poruke, koja su prenošena svim stanovnicima Jugoslavije.

⁴ Američki sociolog Maršal Fišvik (Fishwick 1975) uočio je da u priče o herojima može da bude uključen čitav vrednosni sistem neke grupe, uključujući i mere za njenu zaštitu i provođenje standarda moralnosti, čak i određeni rituali, kao i praktična pravila za upravljanje. To znači da su likovi narodnih heroja u vremenu izbora reflektovali vrednosti koje su zavisile od položaja koji je izabrana grupa tada zauzimala u društvu.

⁵ Uvidom u herojske biografije narodnih heroja Jugoslavije, iz sva tri Zbornika narodnih heroja (1957, 1975, 1984), utvrđeno je da je 1/3 izabranih živih narodnih heroja predstavljalo ne samo simbolilčku vezu sa ratom, već su činili elitni deo društva reprezentovan kroz ličnosti aktivnih visokih vojnih i političkih rukovodilaca.

stvovala u građenju i održavju sećanja na rat, prevodeći lica iz rata u likove koji su svedočili o kolektivnom, partizanskom heroizmu kao o posebnom ratnom iskustvu⁶. Institucionalni izbor narodnih heroja poslužio je za jačanje vrednosti i autoriteta države (Kuljić 2014, 199). Reputacija, dela i smrt ovih heroja postali su neodvojivi deo države, njenih simbola i rituala, i moćna sila javnog i ličnog života. Narodni heroji su rešavali naizgled ključne nerešene probleme jugoslovenskog identiteta u teritorijalno i politički rekonstruisanoj državi, čuvajući od zaborava najvrednije tekovine rata, partizansku ikonologiju, ključne događaje, bitke i ofanzive, i kako se isticalo, u ratu stvoreno narodno bratstvo i jedinstvo. Uz Josipa Broza Tita, trostrukog narodnog heroja i legendarnog maršala, predstavljali su front izabranih ikoničnih likova, čije je prisustvo osiguravalo široko postavljen legitimitet uspostavljene vlasti Komunističke partije Jugoslavije. Heroizovanje partizanskog ratovanja uz tanatopolitiku postalo je okosnica jugoslovenskog novog patriotizma instaliranog na svim nivoima društva.

Surova ratna stvarnost prenošena je stanovnicima Jugoslavije, između ostalog, kroz biografije narodnih heroja. Herojsko iskustvo, ponašanje, izgled, akcije, odnosi, poruke, sve je povezano da predstavi najbolje i najhrabrije pojedince, učesnike rata. Stvoren je prepoznatljiv diskurs ove istorijske priče⁷. I upravo u načinu slaganja elemenata koji reprezentuju herojske likove, u načinu njihove obrade, povezivanja, tumačenja i kasnijim usvajanjima i recepcijama istorijskog iskustva preko njihovih likova, dolazilo je do preobražaja ratnog iskustva u mit⁸. Likovi narodnih heroja, stvoreni da potvrde i održe reputaciju učesnika rata, zapravo su bili kulturno oblikovane, društveno obavezujuće figure sećanja (Assmann and Czaplicka 1995; Assmann 2005), čija je karakteristika da nastaju iz mešanja pojmova i iskustva koje podržavaju i stvaraju svojevrсни mit o ratnom iskustvu. Preobražaj istorije u mit otkriva se kroz dekonstrukciju njihove herojske paradigme. Mitologija narodnih heroja ima svoje prepoznatljive nara-

⁶ Ratna iskustva jugoslovenskih partizana memorizovana su, literarno i filmski obrađena u brojnim delima nastalim u SFRJ. Kao specifično ratno iskustvo jugoslovenskih partizana memorizovano je jedinstvo između partizana i naroda, istrajnost i upornost pred bolje naoružanim neprijateljem, dobrovoljno odricanje i žrtvovanje za druga, ljubav boraca i naroda prema partizanskom vođi Titu, jednakost naroda u antifašističkoj borbi, itd. Mit o ratnom iskustvu nastao je iz potrebe da se određeni ratni događaji i ličnosti transformišu u značajne i svete. O odlikama mita o ratnom iskustvu vidi u: Mosse 1986.

⁷ Diskurs narodnih heroja naslanja se na istorijski narativ o Drugom svetskom ratu u Jugoslaviji i sećanja učesnika rata. Kroz likove heroja otelotvoruje i oživljava istorijsku priču. To ga čini istovremeno i mitskim jer se određenoj strukturi narativa pripisuju određena značenja. O diskursu istorije v. Vajt 2011; Friedman 1992.

⁸ Preobražaj ratnog iskustva u mitove, naglasila je Alaida Asman, nastaje načinom njihove obrade, tumačenjem i usvajanjem istorijskih iskustava. Oni dobijaju 'autohipnotičko' dejstvo tako što postaju stalno prisutni uz pomoć mesta sećanja i spomenika. (Asman 2011, 43)

tive, strukturu i cikluse proglašenja, unutar kojih se mogu razgraničiti funkcije koje je ispunjavala u različitim vremenski periodima, kao i tipovi i podtipovi herojskih likova koje je reprezentovala. Likovi narodnih heroja Jugoslavije mogu se, na osnovu narativa u kojima su predstavljeni, klasifikovati na osnovu tipa heroja koji predstavljaju, na heroje braniocno-oslobodioce, heroje vođe i heroje mučenike⁹. Dok naizgled prva dva tipa heroja nije potrebno posebno opisivati i predstavljati, jer ih opravdava i izdvaja ratna dinamika, bitke, porazi i pobeđe, herojska dela i herojska smrt, narodni heroji trećeg tipa, heroji mučenici, kao da dodatno podvlače besmisao, strahotu i užase rata.

Likovi narodnih heroja-mučenika i danas su heroji koji se načešće pominju i pojavljuju u kulturi sećanja na Drugi svetski rat. Ratne sudbine i priče ovih likova gotovo su ikonične, spremne da bez dorade uđu u knjigu ili na filmsko platno. To su heroji čije su sudbine ostavljale nemim generacije, rođene, odrasle i vaspitavane u SFRJ i koji su im učvršćivale verovanje da je njihova smrt opravdana ratnom pobedom i životima kakve su živeli u idealnoj socijalističkoj državi. Kao da su se Sloboda i Pravda udružile da ih sačuvaju od zaborava. U procesu posmrtnog ceremonijalnog proglašavanja narodnih heroja ponovo je aktualizovana smrt herojskih ličnosti i pridodat im je odgovarajući narativ koji ih je opisivao. Stvoren je svojevrсни ratni herojski pantenon, koji je trebalo da parira i dominira nad ratnim narativom i istaknutim likovima iz I svetskog rata. Motivi kojima je opisivano držanje narodnih heroja u trenucima pred smrt, oslikavaju scene koji asociraju na mučeničke smrti hrišćanskih svetaca. U potvrđivanju i rekreiranju likova narodnih heroja nastale su zbirke, Zbornici narodnih heroja (1957, 1975, 1982) koje su kroz biografije narodnih heroja reprodukovale, reprezentovale, regulisale i ograničavale kolektivno sećanje na II svetski rat¹⁰.

Biografije¹¹ su izabrane kao relevantni narativi za analizu najpre zbog osobine da održavaju herojsko ime-simbol u memoriji grupe (Makolkin 2000, 25), zatim i zbog činjenice da poseduju formu i strukturu koja je upotrebljena za

⁹ Klasifikacija likova narodnih heroja urađena je u sklopu doktorske disertacije "Antropološki pristup proučavanju narodnih heroja: kulturna konstrukcija i tipologija herojskih likova", koja je odbranjena na Filozofskom fakultetu, Univerziteta u Beogradu, februara 2018.

¹⁰ Ove četiri funkcije – reprodukcija, reprezentacija, regulisanje i ograničavanje (R – Reproduction, Representation, Regulation and Restraint) ključne su, prema Brajanu Tarneru (Bryan Turner 2008) za analizu odnosa tela i društva.

¹¹ Biografija je žanr-konstanta koja za predmet ima život izabrane osobe. Biografija heroja nastaje u jednoj od faza heroizacije ličnosti kada dolazi do izgrađivanja idealizovanog lika ili legende o heroju (Klapp 1962). Već struktura biografskog narativa upućuje na postojanje zajedničkog obrasca kod svih heroja. Narativ o heroju je jedan od četiri vrste narativa (uz narativ o plodnosti, narativ o stvaranju i narativ o isporuci) koji se ubrajaju u mitske narative (Vidi u: Coupe 2009).

izgradnju herojskih likova. Takođe, biografije prenose smisao o vrednosti herojevog života, izražavajući pri tom vrednosti i stavove stvaraoca herojevog lika (Burke 1991; Klapp 1949, 1954, 1962; Makolkin 1992, 2000). Biografije su otvorene narativne forme koje se završavaju tek sa smrću glavnog lika. Ova veza između smrti i biografije pojedinca uspostavljena je u XIV i XV veku, kada se pojavilo verovanje da „čovjek u času umiranja sagledava ceo svoj život u jednom sažimanju“, kao i da njegovo držanje u tom času daje biografiji završnicu i konačan smisao (Arijes 1989, 41). Posvećenost narodnog heroja NOB-u autori biografija ne dovode u pitanje, već nastoje da opišu njihovo herojstvo kroz niz dela i situacija u kojima učestvuju. Sveden biografski narativ otkriva univerzalne poruke. Možda zbog toga biografije narodnih heroja najviše podsećaju na hagiografije i panegirije¹².

Analizirajući biografije narodnih heroja uočava se da su u biografijama koje reprezentuju heroje tipa oslobodioca/branioca i vođe korišćeni epski obrasci (o karakteristikama epskog heroja vidi u: Miller 2000), dok se opis heroja mučenika koncentriše oko tela heroja i herojeve poruke.

Narodni heroji i smrt

Sve kulture vrednuju smrt izuzetnih pojedinaca kao važan kulturni i društveni znak. Veruje se da su heroji poginuli u ratu, pali u borbi za opstanak zajednice jer se njihova smrt povezuje sa zaštitom od ratnih opasnosti. Smrću, heroj ne iščezava iz zajednice već se zadržava u kolektivnom sećanju preko kulturnih, religijskih i političkih narativa. Smrt herojima donosi oreol nedodirljivosti, društveno priznanje i kolektivnu apoteozu. I dok su antički heroji bili bliski bogovima, savremenim herojima prisustvo u javnoj političkoj sferi društva obezbeđuje trajanje i besmrtnost. Legende o herojima nagoveštavaju da je odgovarajuća smrt za heroja nasilna i da heroje privlače sile smrti. Suprotno od uobičajenog mišljenja prisutnog u društvu, koje definiše da je dobra smrt za čoveka prirodna i nenasilna smrt, koja dolazi nakon spore akumulacije godina, herojski diskurs prenosi uvrenje da je „dobra smrt“ za heroja smrt od oružja. Važno je takođe da je dobrovoljna ili da joj heroj hrabro ide u susret. Meri Daglas (Douglas 1984, 68) veruje da jedan deo misteriozne i trajne potence herojske individue dolazi od njegovog dobrovoljnog pristanaka na smrt. Heroj se susreće sa smrću i uglavnom prihvata da će njegova smrt biti neizbežna. Ipak, da bi neko postao heroj nije neophodno da izgubi život u poduhvatu ili delu za koje kasnije stiće

¹² Hagiografija je žanr kojim dominiraju toposi, prateći zadate modele i konvencije. U hagiografijama se opisuje život ličnosti posebno pocrtavajući kvalitete zajedničke sa svecima tokom njihovog služenja bogu. Hagiografije su zasnovane na modelu imitacije istine, tako da su svojevrsni simulakri.

slavu i status heroja. Ispoljavanje herojskog – heroizam, određuje heroje, koje će kasnije zajednica prepoznati i slaviti. Kada neko zasluži status popularnog heroja, on automatski postaje važan društveni činilac, politička i društvena snaga (Klapp 1949, 53). Heroj koji umire za svoju zemlju najupečatljiviji je znak patriotizma. Pedagogija usmerena ka spasenju odrediće pravila poželjne smrti i proceniti veličine žrtve koju je umrli heroj dao za kolektiv (Kuljić 2014, 197). Heroizam ratnih heroja meri se brojem uništenih neprijatelja, nadljudskom hrabrošću u akciji i sl., ali tek sa smrću, heroji nastavljaju drugi život i postaju ikonični. Smrt heroja koji gine u ratnom sukobu jeste smrt sa značenjem u koje su uključene sve vrednosti države iz vremena kada se heroj bira, kao i iz vremena u kome se njegov lik sagledava.

Simbolika smrti i umiranja narodnih heroja postala je deo jugoslovenske posleratne kulture, kojim se na najdirektniji način podsticala identifikaciju sa jugoslovenskim identitetom¹³. Ratni kontekst Drugog svetskog rata u Jugoslaviji obezbedio je okvir za pojavu Narodnih heroja Jugoslavije. Proces heroizacije¹⁴ partizanskog rata pratile su dinamične društvene i političke promene. Već od prvih natpisa i dokumenata stvorenih pod nadzorom partizanskog ratnog Vrhovnog štaba, jasno se primećuje da se tražio okvir za definisanje herojskog lika novog narodnog heroja. Uz očekivana junačka, herojska dela i podvige, date su smernice šta je dobra smrt za narodnog heroja i ko su mu neprijatelji.

Kao jedan od prvih postavljenih uslova za izbor narodnih heroja Jugoslavije, u normativima Vrhovnog štaba (1943, 1944) pojavljuje se herojska smrt na bojnopolju. U kratkim ratnim partizanskim izveštajima iz Biltena glavnog štaba, već se u naslovu ističe herojska smrt nepoznatih boraca: „Pali za narod smrću heroja”, „Pali u borbi smrću heroja” ili „Poginuli smrću heroja”¹⁵. Da je smrt

¹³ Iako su dve ideologije jugoslovenstva, hrvatska i srpska, učestvovala u formiranju prve jugoslovenske države 1918, izgradnja jugoslovenskog identiteta bila je složeni i dugotrajan posao. Tek je Drugi svetski rat, kroz narodni front i partizansku borbu, obezbedio bazu za stvaranje jugoslovenskog identiteta, kao unitarnog identiteta koji u sebe uključuje sve nacionalne identitete jugoslovenskih naroda i zasniva se na bratstvu i jedinstvu a ne na naciji i religiji. Diskurs o herojskoj žrtvi položen za kolektivnu slobodu i vrednosti antifašizma sadržan je u paroli „smrt fašizmu, sloboda narodu“. Ova parola postala je moto i zvanični slogan celog Narodnooslobodilačkog pokreta, služila je kao pozdrav i potvrda vrednosti za koje su se borili partizani. Pripisuje se poslednjim rečima narodnog heroja Stevana (Stjepana) Filipovića, izgovorenim pred egzekuciju, pod vešalima u Valjevu.

¹⁴ Heroizacija je proces i postupak u kojem nastaju heroji. Heroizacija Drugog svetskog rata u Jugoslaviji odvijala se u ratnom i posleratnom vremenu, prolazeći kroz različite faze transformacija jugoslovenskog društva. Bila je ideološki obojena, od izbora herojskih likova do označavanja vrednosti i uverenja koje su ti heroji delili.

¹⁵ Naslovi tekstova iz Biltena glavnog štaba narodno-oslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije, videti u: Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom

heroja njegova najvažnija i najtraženija osobina, govori i podatak da su u prvom ciklusu izbora narodnih heroja gotovo svi heroji koji su poneli ovo zvanje, a kasnije dobili i Orden narodnog heroja, mrtvi narodni heroji. Ovakav izbor heroja bio je karakterističan sve do kraja rata. Od sto šezdeset četiri narodna heroja proglašanih u periodu od 1942. godine do kraja 1945. godine, sto trideset heroja proglašeno je posthumno. Proglašavani su za narodne heroje ubrzo nakon smrti, u godini u kojoj su izgubili život, ali su ovo priznanje poneli i borci iz ranijih godina kojima je zvanje dodeljivano retroaktivno¹⁶. Tek se od 1945. godine uočava namera proglašavača da izdvoji i označi žive narodne heroje – oslobodioca, tako što su Ordenom narodnog heroja odlikovali partizanske komandante i borce Crvene armije koji su učestvovali u savezničkim misijama i operacijama za oslobođenje zemlje od fašista. Posthumno su grupisani svi najistaknutiji učesnici rata i odata im je počast za herojska dela i herojsku smrt. Herojski likovi izabrani u ovom periodu obeležavaju najbitnije događaje iz ratne istorije na način kako su ih videli neposredni učesnici i odredili im značaj i značenje. Posleratno odavanje počasti herojima proširio je opseg i domet ratnih dejstava i uključivaće ili veći broj heroja u već znanim događajima, ili pojedinačne likove heroja iz manje značajnih dejstava i herojskih situacija.

Smrt heroja u ratu određuje veličinu i vrednost onoga za šta se heroj borio, jer ima svrhu. Simbolika smrti heroja na bojnopolju pokazatelj je njegove herojske potentnosti i žrtve koju je dao za odbranu zajednice. Smrt je kulminacija herojevog života i daje smisao njegovom celokupnom življenju, obeležava borbu u kojoj je uzeo učešće, kao i grupu iz koje dolazi. Heroizovani pojedinac izgrađuje se kao lik koji poseduje misiju i vrline kao što su hrabrost, snaga, veštine i sl., dok će izborom heroja država pokazati svoju vrednost i autoritet države. Zato je, smatra Todor Kuljić (2014, 29), heroizovana smrt uvek politički simbolički kapital pobednika.

ratu jugoslovenskih naroda, drugi tom, knjiga 1. (1949) Beograd: Vojno-istorijski institut Jugoslovenske armije.

¹⁶ Tokom 1942. godine proglašen je jedan narodni heroj, poginuo novembra 1941. godine (Danilo Đokić, komandir Romanijske partizanske čete), dok je od dvanaest heroja koji su posthumno odlikovani u 1942. godini, te godine sedam heroja poginulo u ratnom sukobu, dvojica su ubijena, dva heroja su streljana, jedan je umro od posledica ranjavanja a jedan heroj poginuo je nekoliko meseci nakon dobijanja zvanja. U 1943. godini od proglašanih devetnaest narodnih heroja – četvoro odlikovanih je izgubilo živote u 1941. godini, četvoro u 1942. godini i desetoro u 1943. godini. U 1944. godini od trideset tri heroja – dva su izgubila život u 1941. godini, osam u 1942. godini, četiri u 1943. godini a sedam u 1944. godini. Od ukupnog broja mrtvih heroja koji zaokružuju ovaj ciklus izbora heroja u 1945. godini posthumno je proglašeno sedamdeset osam narodnih heroja, od kojih su četrnaest izgubili živote u 1941. godini; trinaest u 1942.; šesnaest u 1943. godini; dvadeset tri u 1944. godini i dva narodna heroja u 1945. godini.

Pored smrti narodnog heroja koja nastupa u borbi ili nakon nje, od posledica nastalih u borbi, kroz likove narodnih heroja Jugoslavije, heroizovana je smrt koja nastupa nakon neprijateljske torture nad telom heroja. U „Objašnjenjima” poverenštva za narodnu odbranu Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije, poslatim oktobra 1944. godine glavnim štabovima i štabovima korpusa, dato je objašnjenje kome je namenije Orden narodnog heroja¹⁷. Uz odrednicu da je izbor heroja rezervisan za „najistaknutije borce i starešne, najistaknutije organizatore, pionire naše vojske” navedene su situacije herojske smrti – „na bojnopolju, u zatvorima i logorima” (Rudež 1987, 48).

Teorijski okvir za određivanje pojma i kategorije heroj mučenik

Reč mučenik potiče iz grčke reči μαρτυς, „svedok” koja je prešla u latinski a odatle dalje u romanske jezike. Smatra se da je Sokrat (469–399 p.n.e) bio prvi zabeleženi zapadni mučenik. Njemu je Atinski senat naredio da popije smrtonosni otrov, zbog toga što nije hteo da se odrekne svog učenja da svi muškarci i žene poseduju duše i da treba da dovode u pitanje autoritete kako bi otkrili istinu za sebe. Sloboda koju je ovom idejom darovao zapadni svet koštala ga je života (Smith L.B. 2020). Uobičajeno korišćenje ovog pojma razvilo se u hrišćanskoj zajednici u drugom veku nove ere, a odnosilo se na progon, patnju i smrt za svoju veru. Mučenici pružaju primere žrtvovanja za grupne ciljeve. Oni su duhovni heroji i iznad svega simbolizuju lojalnost i odanost nekoj višoj ideji. Ideal mučenika reprezentuju Isus, Gandi, Linkoln, Jovanka Orleanka, i sl. Mučeništvo je reprezentovano dramatičnim slikama koja ga obeležavaju, počev od pasivne, nezaslužene patnje, uglavnom zbog nekog cilja, do dobrovoljne patnje, koja dokazuje lojalnost onoga koji trpi mučenje.

Iako je prisutno u svim kulturama, mučeništvo kao koncept nije lako definisati, a često ni razlikovati od herojstva. Kaže se da dodeljivanje oreola mučenika leži najpre u oku posmatrača¹⁸. Ovaj koncept je, slično kao i heroizam, trpeo promene to-

¹⁷ Kako je Drugi svetski rat u istoriografiji i jugoslovenskoj kulturi reprezentovan kao narodna borba koju je pvela, organizovala i vodila Komunistička partija Jugoslavije (KPJ), najveći broj heroizovanih likova dolazi iz korpusa članova komunističke partije i njene omladinske organizacije. Heroizovanjem svojih članova partija je sebi obezbedila simbolički kapital kojim je dalje raspolagala i koristila ga u različitim situacijama.

¹⁸ Prilikom određivanju mučenika treba praviti razliku između mučenika, žrtve i žrtvenog jagnjeta. Iako mogu da ispoljavaju zajedničke osobine, mučenik i žrtva razlikuju se u tome koga se tiče njihova smrt. Dok je smrt mučenika posvećena ostvarenju višeg cilja i otelotvorena kroz personalizovani lik mučenika, smrt žrtava je gubitak za zajednicu koji ima značenje u zbiru, ne dovodi se u direktnu vezu sa ličnošću, već je

kom vremena zadobijajući nove dimenzije i značenja. Zajedničko za sve mučenike jeste uverenje da gube život zbog neke plemenite ideje. Status mučenika dodeljuje se muškarcima i ženama koji dobrovoljno nude svoj život iz solidarnosti sa svojom grupom koja se nalazi u konfliktu sa drugom, ideološki suprotstavljenom grupom (Klausner 1987, 5741). Likovi mučenika su važni simboli u društvu, koji ispunjavaju ulogu regulisanja moralnosti u zajednici i podsticanja društvenih pokreta.

Heroji koji pripadaju tipu heroja mučenika, umiru za određeni princip, savladani u borbi protiv superiornog neprijatelja ili proganjani od strane moćnih tirana. Ovi heroji će umreti plemenito, boreći se za princip, izdani od strane svojih prijatelja, ili sunarodnika, i savladani od strane neprijatelja. Ideal iščekivanja snažno deluje pri formiranju legendi o popularnim herojima (Klapp 1949, 22). Heroj mučenik je društveni arhetip o kome nastaju posebni narativi koji se fokusiraju na individualne činioce, institucionalno tlačenje i fizičku patnju (DeSoucey et al. 2008, 100–101). Izdvojeno je pet karakteristika koje prate smrt individue koji se mogu koristiti pri određivanju mučeničke smrti:

1. smrt odražava situacije otpora i progona;
2. smrt se smatra neophodnom, plemenitom i herojskom;
3. reprezentuje se da te osobe voljno idu u susret smrti, tako da u nekim slučajevima završavaju tako što će se izvršiti samoubistvo;
4. postoji prisutna ideja o indirektnoj dobiti kao o rezultatu njihove patnje i smrti;
5. očekuje se opravdanje i neka vrsta nagrade posle smrti, što često predstavlja primarnu motivaciju za izbor smrti (DeSoucey et al. 2008, 100–101).

Mučenici se javljaju kao polisemični simboli dostupni za reputaciono preduzetništvo¹⁹ u različitim društvenim kontekstima. Prema ovoj teoriji narativi o mučeničkoj smrti istaknutih ličnosti imaju za cilj da izazovu željeno ponašanje, generišu kolektivne identitete i ubede potencijalno ravnodušnu publiku u vrednosti i uverenja koje nastoje da promovišu. Zajedno sa konceptom prihvatanja smrti zbog nečijih uverenja i iz preduzetničkih razloga, sadržanih u telu, heroj mučenik se razlikuje od ostalih heroičkih arhetipova, kao što su slučajna žrtva, heroj ili izdajnik. Otelotvoreni, odlikovani istaknuti učesnici rata, predstavljaju resurs koji pruža dokaze o ispravnosti i pravednosti uzroka borbe. Prihvaćeni herojski koncepti izražavaju grupne stavove i vrednosti, olakšavaju uspostav-

depersonalizovana, oseća je jedino njihova porodica i prisutna je u statistikama. Žrtveno jagnje označava osobu koja je žrtvovana i prokazana od strane svoje grupe, da bi služila kao primer za ostale članove grupe, kako se ne sme ponašati ili delovati. Žrtveno jagnje ima funkciju vraćanja narušenog reda i zaštite grupnih pravila i granica.

¹⁹ Reputaciono preduzetništvo predstavlja način na koji se stvara i oblikuje lik heroja. Reputacija je konstrukcija društveno prepoznatih osoba koje su povezane sa deljenim likovima i identifikujućim markerima, i koje su ugrađene u društvene i istorijske odnose (G.A. Fine iz: DeSoucey 2008, 100).

ljanje konsenzusa i definišu uloge (Klapp 1954, 56). Kroz spomenike i komemoracije, heroji mučenici realizuju i prerađuju kulturnu moć tela izvan trenutka smrti, čineći tako mučenika fizički prisutnim i vrednim pamćenja.

Žrtvovanje se pojavilo kao vrednost i princip političke borbe u Francuskoj revoluciji, a bilo je dominantna vrednost u vrednosnom sistemu koji prati Oktobarsku revoluciju. Status i oreol mučenika pripisivan je brojnim revolucionarima. Zapaženo je da povećanje broja primera revolucionarnog žrtvovanja u Staljinističkoj hagiografiji koincidira s intezifikacijom partijskih čistki u Sovjetskoj političkoj praksi (Clark 2000, 177).

Smrt heroja zaštitnika je događaj koji se dugo pamti, često više nego ishod bitke. To možda objašnjava zašto je jedan od najvrednijih atributa heroja ili heroine dramatična smrt, posebno ona smrt koja se može tumačiti kao mučenička, položena za dobrobit cele zajednice, države, naroda. Smrt na način koji odražava žrtvovanje za viši cilj, prema mišljenju Vilijama Satera (Sater 1973, 1988), pomaže da se napravi ravnoteža između ličnog identiteta i identiteta države i održava nepromenjeno političko stanje (status quo), zbog toga što je žrtvovanje jedna od onih vrlina koje vlasti retko pokazuju.

Dekonstrukcija diskursa nasilne smrti narodnih heroja mučenika

Pregledom svih biografija narodnih heroja, nakon selekcije izvršene prema kriterijumima za određivanje mučeničke smrti²⁰, uočava se da narodnih heroja mučenika ima sto četrdeset tri, dok je broj narodnih heroja koji su poginuli vršeci samoubistvo – pedeset jedan²¹. Među ovim herojima najviše je bilo đaka i studenata, članova SKOJ-a, ilegalaca koji su, veruje se, izvršavali važne zadatke za narodnooslobodilačku borbu tokom rata. Više od polovine broja posthumno odlikovanih žena narodnih heroja²², četrdeset četiri od sedamdeset četiri, može

²⁰ S obzirom na činjenicu da je lik heroja društveni konstrukt, on ne reprezentuje verno događaje, već ih reinterpretira u skladu sa diskursom koji stvara dominantna politička i društvena snaga. Mora se napomenuti da su paradigme mučeničke smrti narodnog heroja iz Zbornika narodnih heroja u dosta slučajeva predstavljene površno, bez ulaženja u lik neprijatelja, situacije i motive koji su doveli do smrti heroja. Ograničenja analize diskursa pri dekonstrukciji mučeništva narodnih heroja stvaraju istraživačku poziciju u kojoj je posmatrani mučeničko-herojski diskurs još jedan mit kojim se objašnjavalo jedinstvo jugoslovenskih partizana, partije i naroda, uobličen potrebama imenavaoca zvanja.

²¹ Ordenom narodnog heroja odlikovano je 1324 Jugoslovena, od kojih je 421 lice bilo živo u vreme dodele ordena, a 903 su posmrtno odlikovana lica. (Rudež 1987, 49).

²² Orden Narodnog heroja Jugoslavije dodeljen je devedeset jednoj ženi, ali je samo njih sedamnaest odlikovano za života.

se smestiti u kategoriju heroja mučenika, a njihova mučenička smrt dovedena je u najtešnju vezu sa njihovom ilegalnom aktivnošću. Selektujući tipove heroja prema onome što heroji čine u svom liku i kakva im je herojska smrt, izdvojeni su likovi narodnih heroja, iz Zbornika narodnih heroja, koji imaju karakteristike tipa heroja mučenika. Kriterijumi po kojima su izdvajani likovi heroji tipa heroja mučenika, određeni su preko uslova ili stanja koja reprezentuju smrt heroja u biografskim narativima. Razlikuju se tri osnovne situacije u kojima ovi heroji gube život:

- I. heroji umiru od posledica jake torture nakon zločina sakaćenja tela,
- II. heroji umiru nasilnom smrću umoreni najčešće streljanjem ili vešanjem
- III. heroji izvršavaju herojsko samoubistvo.

Prema reprezentaciji načina i situacija smrti heroja u biografskim narativima, može se steći uvid u stepen izloženosti torturi, posvećenost i ulogu heroja. Zato će i poruke koje preko svojih likova prenose ovi narodni heroji biti različite.

I. U prvoj situaciji mogu da se izdvoje dva krajnja slučaja, koji će obezbediti razlikovanje smrti ovih heroja:

- a) heroj trpi dugotrajno mučenje i sakaćenje dok ne izdahne;
- b) heroj je žrtva čina brutalne agresije neprijatelja u kojoj gubi život sakaćenjem.

U obe situacije heroj se percipira kao pravi, direktni mučenik. Njegova smrt nastupa kao posledica nasilja neprijatelja – mučitelja nad telom heroja, a telo heroja postaje medij koji emituje snažnu poruku. Takvi načini umiranja heroja mogu da se dovedu u vezu s umiranjem hrišćanskih svetaca i mučenika koji su stradali za veru.

U prvom slučaju radi se o smrti u izolaciji, koja je istovremeno strašna ali nevidljiva. U drugom ekstremno nasilje, koje izaziva smrt heroja, jeste čin koji se odvija pred publikom i tako postaje javna pretnja.

Prema navodima u biografijama, heroju su mučitelji uspeali da slome telo, ali nisu uspeali da mu slome duh. Njegova smrt bila je rezultat namere neprijatelja da preko njega uništi njegove drugove i porodicu. Mučenje koje trpe je zversko, svirepo i ima za cilj da iznudi tajnu, informaciju koju heroj poseduje. Najčešće lik heroja svoju žrtvu prihvata svesno i dobrovoljno, čime će, kao i Hrist, prihvatiti svoju sudbinu za dobrobit celog društva. Smirenost sa kojom podnosi svoju žrtvu dolazi iz dva izvora: lične hrabrosti heroja i vere u snagu i neuništivost Partije.

Komandir resavske čete Drugog Šumadijskog partizanskog odreda, Lazar Stojanović²³, ranjen je i zarobljen početkom 1942. godine, posle povlačenja

²³ Narodni heroj od 27.11.1953. godine.

partizanske vojske u Sandžak. Preminuo je 9.02.1942. od posledica mučenja prilikom ispitivanja u zatvoru u Svilajncu. Istog dana nakon smrti okupatori su mrtvo Lazarevo telo javno obesili.

Olga Petrov²⁴, učiteljica iz Pančeva, provela je šet meseci u istražnom zatvoru, podvrgnuta strašnom mučenju – vešali su je za kosu, pekli meso na nogama, povređivali stare rane i dr. U ćeliji svojom krvlju napisala je na zidu “*Ponosno umirem za KPJ*”. Izmučenu su je na zahtev Gestapoa prebacili u Beograd, u Banjički logor. Streljana je 9. maja 1942. godine u Jajincima.

Studentkinja iz Zagreba, Rajka Baković²⁵, sa celom svojom porodicom bila je aktivna u organizacijama radničkog pokreta²⁶. Učestvovala je u martovskim demonstracijama²⁷, a kasnije i u pripremama za ustanak na ostrvu Brač. U jesen 1941. vratila se u Zagreb gde je nastavila ilegalan partijski rad. Izvršavala je kurirske poslove, putovala i raznosila partijski materijal do Beograda i drugih gradova. Učestvovala je u udarnim akcijama omladinskih grupa (kao npr. paljenje stadiona u Zagrebu). Nakon što je uhapšena, zajedno sa sestrom i bratom u svom stanu, noću 20.12.1941. godine, podvrgnuti je mučenjima. Sestre su noću mučene, a danju odvođene u trafik²⁸ da bi otkrile policiji partijske veze. Prema biografiji, sve je bilo uzalud, nisu nikoga otkrile. Nakon nekoliko dana strašnog mučenja, Rajka je prevezena u bolnicu u Vinogradskoj ulici, gde je umrla od posledica mučenja (Petrović 1957, 36).

II. U drugoj situaciji, kada smrt heroja nastupa nakon streljanja ili, ređe, vešanja, heroji bivaju usmrćeni pred uplašanim meštanima, a smrt nastaje kao razrešenje situacije i oslobađa heroja od mučenja. Smrt je posredovana i jav-

²⁴ Narodni heroj od 27.11.1953. godine.

²⁵ Narodni heroj od 24.07.1953. godine.

²⁶ Reč je o političkim organizacijama: SKOJ – omladinski ogranak KPJ (1919 do 1948), KPJ– komunistička partija Jugoslavije (1919–1990), i sindikalnoj organizaciji URSSJ (Ujedinjeni radnički sindikalni savez Jugoslavije (1925–1940) koje su okupljale levo orijentisane političke snage.

²⁷ Martovske demonstracije dogodile su se u Beogradu 27.03.1941, povodom potpisivanja pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu. Jugoslovenska istoriografija označila je KPJ kao organizatora i inicijatora ovih demonstracija, čime su se inicijalno pojavili kao jedni od najranijih protivnika fašizma i nacizma u okupiranoj Evropi. Istorijska istina je, naravno, bila drugačija i složenija.

²⁸ Porodična trafika u Nikolićevoj ulici u Zagrebu, koju je vodila Zdenka Baković, već od prvih dana uspostave NDH i okupacije postala je mesto gde su zagrebački komunisti ostavljali poruke, pakete, dobijali informacije o sastancima. Trafika je bila idealan paravan jer se u njoj mogla nabaviti nemačka štampa, pa su je redovno posećivali i nemački oficiri. Tajna komunikacija tekla je neometano do pred kraj 1941. kada je ovu lokaciju okupatorima razotkrio, nakon mučenja, kurir iz Mesnog komiteta KP Dalmacije. <http://www.antifasisticki-vjesnik.org/hr/kalendar/12/25/138/>

na, ali za posledicu ima izdvajanje heroja iz grupe anonimnih žrtava rata. Iako izjednačen sa njima u času smrti, on se ipak razlikuje od njih kao neko ko poseduje i čuva tajnu. Glavna odlika ovih heroja je konspiracija, posvećeno čuvanje i neodavanje važnih informacija, čak po cenu gubljenja sopstvenog života. Ovaj tip narodnih heroja takođe se identifikuje i reprezentuje ogroman broj nepoznatih na sličan način umorenih žrtava rata. Bez heroizacije njihova smrt bi bila zapravo smrt žrtve, a ne mučenika ili heroja. Zbog namenjene prirode herojskog lika, među herojima mučenicima koji umiru na ovakav – neherojski način, našli su se i likovi heroja čije će držanje u odsudnom trenutku, pred smrt, iskazati stav prema učesnicima u ratnoj drami i posvećenost narodnoj borbi. Napoznatiji likovi narodnih heroja koji umiru takvom smrću su Stjepan Filipović²⁹, Lepa Radić³⁰ i Čedomir Ljubo Čupić³¹. Dramatiku njihove smrti dodatno su oslikavale fotografije ovih heroja načinjene neposredno pred smrt i nakon nje.

Institucionalizovani izbor i dodeljivanje Ordena narodni heroj Jugoslavije ovim herojima nastupiće nakon što je izvršena selekcija i izbor partizanskih rukovodilaca i boraca sa poželjenim odlikama heroja ratnika, i nakon kidanja veza sa SSSR-om. Njihovo držanje svedoči o ličnostima koje nisu izgubile hrabrost i prisebnost pred univerzalnim zlom i koje su joj se suprostavile verom da će narod prepoznati Partiju kao spasioca i pohrliti u njeno okrilje. Preko njihovih likova reprezentovan je hrišćanski martirološki model prema kome su izuzetni pojedinci, „nosioci više svesti”, deo kolektiva koji se nalazi pred promenama i na koje će izvršiti uticaj tek nakon njihove mučeničke smrti.

Zajedno sa nekoliko hiljada žena i dece, na početku Četvrtе ofanzive zarobljena je i Lepa Radić, sedamnestogodišnja devojka iz Bistrice, kod Banjaluke. Savladali su je u borbi sa Nemcima i vezali. Pri sprovođenju u tamnicu izdvojena je iz grupe zato što je tražila da se narod ne zlostavlja. Dva dana kasnije izvedena je na vešanje pred nekoliko hiljada žena i dece. Pre nego što su joj namakli omču na vrat viknula je: *Živela Komunistička Partija i partizani! Bori se narode za svoju slobodu, i ne daj se zlikovcima u ruke. Mene neka ubiju – imaće ko da me osveti!* Na gubilištu su joj govrili da će joj pokloniti život ako kaže ko su rukovodioci i komunisti među zarobljenim narodom. Lepa im je odgovorila: *Ja nisam izdajnik svoga naroda, oni će se sami otkriti kada budu uništivali zlikovce kao što ste vi!* (Petrović 1957, 662).

Ništa manje dramatično i simbolično reprezentovana je smrt Stjepana Filipovića. U književnoj interpretaciji lika Stjepana Filipovića, on je, sa stisnutim pesnicama i rukama podignutim u vis iznad glave, poručio okupljenom narodu:

²⁹ Narodni heroj od 14.12.1949. godine

³⁰ Narodni heroj od 20.12.1951. godine

³¹ Narodni heroj od 24.07.1953. godine

*Dole Hitler, dole fašizam, živeo Sovjetski Savez!*³² i pozvao ga na borbu – *Ne mojte samo gledati. Udarite gadove. Vadite zarđale puške. Ako budete samo posmatrali, gadovi će nas jednog po jednog ubijati.*³³

Bravarski radnik, Stjepan Filipović, rođen u Opuzenu, kod Metkovića, detinjstvo i mladost proveo je u Mostaru, zatim u Sremu i Kragujevcu gde je učio električarski i bravarski zanat. Tamo se i priključio radničkom pokretu. Zbog učešća u demonstracijama i radničkim akcijama 1940. godine proteran je u svoje rodno mesto. Tada postaje član Komunističke partije. Lik narodnog heroja Stjepana (Stevana) Filipovića³⁴ predstavljao je radnika koji putuje kroz različite krajeve Jugoslavije u potrazi sa boljim životom i poslom. Kroz njegov lik reprezentovano je bratstvo Hrvata i Srba kao proleterska vrlina. Pred okupaciju zemlje Stjepan se vraća u Kragujevac, gde je bio aktivan u mesnoj partijskoj organizaciji, zatim je po partijskom zadatku prešao u Valjevo. Radio je na pripremanju oružanog ustanka, na osnivanju partizanskih jedinica. Kada je zapretila opasnost da će biti uhvaćen prelazi u Valjevski partizanski odred. Svoju aktivnost u partizanima započeo je kao zamenik komandira čete. Zbog herojskog držanja u borbi kod Lajkovca, pismeno ga je pohvalo Vrhovni komandant. Postaje komandir čete Tamnavsko–kolubarskog odreda, a zatim komandant bataljona. Nemački okupatori uhvatili su ga iznenada i odveli u zatvor u Valjevu. Nakon nekoliko meseci mučenja u kojima se Stevo herojski držao, „kada nemački okupator i domaći izdajnici nisu mogli ništa da izvuku od njega, naredili su da se strelja” (Petrović 1957, 222).

Lik ovog narodnog heroja potvrđuje mučeničku žrtvu jugoslovenskih proletera, njihovu spremnost da se brane, ako treba i zarđalim puškama. Poklič

³² Stjepan Filipović bio je jedan od 51. narodnog heroja, odlikovanih ordenom Narodnog heroja Jugoslavije 1949, nakon rezolucije Informbiroa, u doba kada su odnosi SFRJ i SSSR-a bili na najnižem nivou.

³³ Lazić, Žika. Stjepan Stevo Filipović, narodni heroj, simbol otpora fašizmu: podignutih ruku prkosio zlu, Ilustrovana Politika, oktobar 1960. <http://www.yugopapir.com/2013/07/stjepan-stevo-filipovic-narodni-heroj.html>

³⁴ U literaturi se pojavljuje pod imenom Stjepan, Stevan i Stipan. Kao objašnjenje navodi se da je u matičnim knjigama bio upisan pod imenom Stipan, da bi mu ime dobilo varijantu Stjepan, tokom života u Opuzenu i Mostaru. Varijanta imena Stevan postaje prelaskom u Kragujevac, a navodi se da mu je nadmak bio Stevo. Sve ove transformacije imena narodnog heroja najviše ukazuju na pokušaj da se preko njegovog lika iskaže jugoslovenski karakter narodnog heroja. Tačnije na njihovu sposobnost da svoj identitet uklope u jugoslovenski. Sudbina spomenika koji su mu podignuti u Srbiji (Valjevo 1961) i Hrvatskoj (Opuzen 1978) prati politička previranja u ovim zemljama i promene kolektivnog sećanja na ličnosti i događaje iz Drugog svetskog rata. Spomenik u Opuzenu je miniran u noći između 17. i 18.07.1991. i još nije obnovljen, dok je spomenik u Valjevu pretrpeo više sknavljenja.

Sovjetskom Savezu treba shvatiti više kao prihvaćanje izazova, nego uzvik pokornosti. Ovo bi mogle da nam potvrde odluke donete na Trećem plenumu CK KPJ (decembra 1949) koje govore o radikalnom zaokretu u ideološkoj sferi i otvaranju prostora za afirmaciju sopstvenih iskustava. Imperativ je tada stavljen na redefinisavanje i oživljavanje revolucionarnog identiteta Partije (Dimić 1988, 243) i ta je uloga svakako morala biti utemeljena u herojskim likovima.

Smrt Stevana Filipovića dokumentovana je fotografijom heroja sa visoko podignutim pesnicama pod vešalima, nekoliko trenutaka pre egzekucije. Verovalo se da se upravo ta fotografija sa pogubljenja Stevana Filipovića našla, kao trajan simbol otporu nacizmu, na ulazu u zgradu Ujedinjenih nacija u Njujorku³⁵. Prvi spomenik Stjepanu Stevi Filipoviću otkriven je u Valjevu 1961. godine, a drugi u Opuzenu 1978. godine.

III. Poseban tip herojskog lika mučenika reprezentuju heroji koji izvršavaju herojsko samoubistvo u trenutku kada shvate da neće živiti izaći iz neke situacije. Obično se u biografijama navodi da se heroj ubija zato da ne bi živ pao neprijatelju u ruke. Stoga se može smatrati da je smrt heroja nastupila kao vrsta izlaza, razrešenje situacije u kojoj se heroj nalazio i da predstavlja izraz lične volje heroja.

Ovaj način umiranja smatra se dobrovoljnim. U antičkom svetu bio je prihvaćen, čak i slavljen u Grčko–Rimskom društvu, među Jevrejima i ranim Hrišćanima, sve dok sv. Augustin nije radikalno izmenio shvatanje ovog načina umiranja. Dobrovoljna smrt, smatrala se pod određenim okolnostima herojskom ili čak obaveznom, smatraju Drodž i Tabor (Droge and Tabor 1992, 75). Rezultat ovih shvatanja doveo je do toga da nije lako bilo povući liniju između mučeništva i dobrovoljne smrti. Razlika počiva samo u ličnom opredeljenju. U Grčkoj su samo pitagorejci i neoplatonisti bili protiv dobrovoljne smrti, a Biblija je nikada nije zabranila. Sveti Augustin je, u 4. veku, drastično promenio stavove ranih hrišćana o dobrovoljnoj smrti. Oslanjajući se na Platona, a ne na Bibliju, on je tvrdio da samo Bog može da razdvoji telo od duha. Tako je dobrovoljna smrt ovim razdvojena od „mučeništva“ i postala „prokleta i odvratan zločin“ (Droge and Tabor 1992, 179). Istražujući društvene osnove samoubistva, Emil Dirkem je u društvene nauke uveo koncept „herojskog samoubistva“ kao jedan vid altruističkog³⁶ tipa samoubistva (Durkheim 2005 [1897], 199).

³⁵ Tragom ove priče došlo se do saznanja da je reč o legendi. Vidi: <https://fakenews.rs/2020/06/29/ne-fotografija-stjepana-filipovica-ne-nalazi-se-na-ulazu-zgrade-un/>

³⁶ Altruističko samoubistvo jedno je od četiri tipa samoubistva koje definiše Emil Dirkem. Prva dva tipa, fatalističko i anomično samoubistvo, povezuje sa viškom ili nedostatkom društvenih pravila. Dok će druga dva tipa, egoističko i altruističko samoubistvo, povezati sa nedostatkom ili sa viškom društvene integracije. Prema

Revolucije i ratovi doneli su nove uvide o herojskom samoubistvu. Francuski istoričar Albert Sobul definisao je herojsko samoubistvo kao čin koji vrši revolucionar kada utvrdi da je revolucionarni pokret pretrpeo slom, ne želeći da preživi propast svojih revolucionarnih nada. Istoričar i učesnik II svetskog rata u Jugoslaviji, Vladimir Dedijer, u svom pristupnom govoru SANU, širi ovaj koncept i uvodi pojam indirektno herojsko samoubistvo, koje definiše kao smrt revolucionara sa ciljem, koja nastupa kada „revolucionar daje svoj život za ciljeve revolucije i bori se sve do svoje pogibije” (Dedijer 1983, 2019–2020). Time se ukazivalo da su jugoslovenski revolucionari – partizani u ratu napravili izbor i odredili revoluciju kao glavni cilj borbe, ali su se takođe naknadno opravdala sva moguća tumačenja herojskog samoubistva narodnih heroja kao ne herojskog čina³⁷.

Istraživanja u domenu psihologije i psihijatrije uticala su na razumevanje i promene u načinu viđenja samoubistva³⁸. Rimokatolička crkva 1983. godine ukinula je odluku da samoubice ne mogu biti sahranjene na crkvenim grobljima uz obred, dok Pravoslavna hrišćanska crkva još uvek samoubistvo tretira kao smrtni greh prema bogu, blišnjima i sebi a samoubice ne sahranjuje uz obred.

Heroji koji izvršavaju herojsko samoubistvo u najvećem broju slučajeva nisu bili podvrgnuti neprijateljskom mučenju i torturi, ali su je očekivali ukoliko bi

Dirkemovoj teoriji samoubistvo anomičnog tipa događa se kada normativne vrednosti zajednice gube obavezujuću moć (u slučaju društvenih kriza, promena vlasti i sl.) tako da individue gube smernice po kojima bi postupale; egoistično – kada su pojedinci odvojeni od svoje zajednice i lišeni osećaja da društvene norme imaju za njih neko značenje; altruistična – kada se pojedinac odriče sopstvene koristi i poistovećuje sa „višim” potrebama grupe i fatalistička – kada zajednica dominira nad pojedincem, i postoji pritisak u pogledu discipline i atmosfera moralnog ili fizičkog despotizma. (Durkheim 2005 [1897])

³⁷ Dedijer samoubistvo jugoslovenskih partizana nastoji da prikaže kao herojsko samoubistvo u svom altruističkom obliku, dok novija istraživanja istoričara ukazuju na potrebu složenijeg tumačenja situacija i uzroka samoubistva narodnih heroja. Istražujući partizane u Srbiji tokom rata, od 1941 do 1944, istoričar Dević N. (2019), u svojoj doktorskoj disertaciji, utvrdio da je da je čak 14 narodnih heroja iz Srbije, od 166 poginulih tokom rata, izvršilo samoubistvo dok su bli opkoljeni od JvuO ili SDS/SDJ – odlučujući se pre na smrt nego na zarobljavanje (Dević 2019, 636). Ovo svakako ukazuje da je posleratno proglašenje narodnih heroja naknadno heroizovalo ideološki aspekt partizanske borbe. Dekonstruišući događaje i heroizovane ličnosti pokazao je da je obrazac o smrti heroja koja nastaje zbog zaštite opstanka partijske ćelije, korišćen u herojskim biografijama, iskonstruisan zbog stvaranja slike o heroju. Kao primer navodi partijsku organizaciju u Beogradu koja je razbijena usled „slabog držanja skoro svih članova rukovodstva, izuzev Jelene Četković“ (Dević 2019, 398).

³⁸ Od 19. veka samoubistvo više nije moralni i individualni već društveni i lični problem (Alvarez 1975). Ukidaju se zatvorske kazne i dozvoljava sahranjivanje samoubica.

ishod bio njihovo zarobljavanje. Iako njihova smrt dolazi kao razrešenje nastale situacije, ona je ipak iznuđena njihovim očekivanjem i predstavlja čin samožrtvovanja koji nastupa pre očekivanog ubistva ili mučeničke smrti. Situacije u kojima se heroj nalazi pred smrt i misija koju izvršava mogu da ponude odgovor da li je smrt altruistička, odnosno da li je iznuđena u ime neke više ideje i/ili grupe. Iz toga se jedino mogu izdvojiti slučajevi kada je do samoubistva heroja došlo u nesvesnom stanju, usled ranjavanja, bolesti i nervne rastrojenosti. Ove smrti koje su nastupile u trenucima nesvesnosti ne mogu predstavljati herojev svestan izbor, nisu vezane za događaj koji će heroja staviti u situaciju izbora i ne reflektuju žrtvovanje za ciljeve borbe.

Među narodnim herojima koji su izvršili samoubistvo razlikuju se kategorije iz koje dolazi heroj (partizani i ilegalci), situacije u kojima su se našli (bitka, zaseda, obruč, zarobljeništvo) i izbor oružja (vatreno oružje ili bomba). Izbor koji heroj vrši gotovo uvek nastaje u situacijama borbe, kada heroj ne može više da se brani, i obično u situacijama kada se heroj nalazio sam ili sa saborcem u bezizlaznoj situaciji.

Donović Branko³⁹, štamparski mašinista, i Jović Slobodan⁴⁰, slovoslagač, poginuli su 29. jula 1944. godine u Beogradu u borbi sa agentima Specijalne policije. Otkriveni i opkoljeni uspjeli su da spale sav materijal koji se nalazio u ilegalnoj štampariji KPJ i izvršili su zajedničko samoubistvo poslednjim metkom iz svojih pištolja (Petrović 1957, 190, 317). Njihova predhodna trogodišnja delatnost, a još više smrt pod otkriljem rada za Partiju, označeni su kao herojsko samoubistvo i to u svojoj najeksplicitnijoj altruističkoj formi koja svedoči o životu posvećenom aktivnostima na polju propagande u uslovima fašističkog terora i omogućavanje sprovođenja idejne borbe KPJ. Gotovo istovremeno, 1946. godine oni stiču zvanje narodnih heroja.

Reprezentacija smrti narodnih heroja mučenika – telo kao izvor značenja

Uticao koji likovi mučenika ostvaruju u društvu ogleda se preko odnosa koji će javnost – publika uspostaviti prema telu mučenika. Fizičko telo heroja mučenika pojavljuje se kao reprezentacija i koncept, koji se u recepcijama posmatrača javlja kao izvor identiteta i značenja kojim se daje emocionalna težina posvećenoj smrti i žrtvovanju za cilj⁴¹. Stav koji će pojedinac uspostaviti prema

³⁹ Donović Branko, narodni heroj od 30.04.1946. godine.

⁴⁰ Jović Slobodan, narodni heroj od 30.10.1946. godine.

⁴¹ Zbog toga, reputacionalni preduzetnici koriste telo kao medijum, u političke, verske, i kulturne svrhe.

telu heroja mučenika regulisan je odnosom kulture i politike u kome se telo mučenika ponaša kao prenosilac značenja. Zahvaljujući elementima koji se naglašavaju u narativima o ovom tipu heroja: telesnost (fizičko telo) i detaljnim uvođenjem u načine smrti, oni postaju upečatljiviji i čini se kao da su snažniji i duže prisutni u kulturi sećanja nego ostali narodni heroji.

Surovost neprijatelja ogleda se u spremnosti na krajnju intervenciju slamanja duha i uništenja tela heroja. Bes neprijatelja, proračunatost, spremnost i sposobnost da nanosi bol, ali i nemoć da slomi herojev otpor, ukazuje na činjenicu da neprijatelj nije nepobediv. Simbolička uloga koju zadobijaju fizička tela heroja mučenika, protokom vremena, ogledaće se u njihovoj sposobnosti da, preko svog lika, vrše funkcije reprodukcije, reprezentacije, regulisanja i ograničavanja kolektivnog sećanja na Drugi svetski rat u Jugoslaviji⁴². Što je tragičniji lik heroja mučenika to mu je izraženija društvena reputacija.

Konstrukcija lika heroja mučenika u narativu odvija se preko simbola i radnji koje su koncentrisane oko tela mučenika. Narativ o mučenicima ubedljiv je upravo zbog toga što je usredsređen na reprezentaciju inače obične osobe spremne da prihvati smrt i nadljudsku bol (Glucklich 2001). U biografskim opisima kojima su predstavljeni likovi narodnih heroja uključeni su elementi koji se odnose na telo, vreme i smrt.

Mučeništvo narodnih heroja u biografskim narativima dato je u gradacijama vida upotrebljenog nasilja i vremena trajanja nasilja, što sve pojačava osećaj izloženosti stvarnom teroru i identifikaciji sa herojevim stvarnim pretrpljenim bolom. Opisi, čak i nagoveštaji, skrnavljenja tela ovih heroja prikazuju sudbinu heroja mučenika kroz gradacije patnje i bola, svaki put sve strašniju i suroviju. I dok telo strada, otpor heroja mučenika sve je jači a duh življi. Njihove ubice su depersonalizovane i javljaju se kroz lik mučitelja – nemačkih vojnika, folsk-dojčera, četnika, ustaša, balista i drugih, što predstavlja formu stereotipizacije i institucionalizovanja zločina. Kroz prikaz tela mučenika, data je fizička forma uzroka smrti, vrednosti i sistem verovanja, te telo heroja mučenika tako služi kao konkretan reputacioni simbol stradanja sa kojim će se javnost suočavati u vremenu koje dolazi.

Još jedan od elementa korišćenih za reprodukciju lika heroja mučenika u narativu, koji doprinosi identifikaciji sa patnjom heroja mučenika, jeste vreme. Vreme unosi dinamiku i pojačava osećaj izvesnosti telesne patnje. Vreme smrti uvek pobuđuje ljudsku pažnju i razumevanje i fundamentalno uznemirava emocije. Telesna patnja koju doživljava heroj mučenik pojačava se protokom vremena i slabljenjem tela. U narativima je korišćeno neodređeno, određeno (kratko–dugo) i nepomenuto vreme:

⁴² O odnosu tela i društva v. Bryan Turner (2008).

*Posle strašnog mučenja koje je herojski izdržao umro je pod batinama.⁴³
Posle strašnih muka, koje je izdržao, umro je decembra 1941. ne progovori-
vši ni reči.⁴⁴*

Na kraju je zarobljen, mučen dok nije izdahnuo.⁴⁵

*Posle petočasnog neprekidnog zverskog mučenja, izdahnuo je u zatvoru ne
odavši nikoga.⁴⁶*

*Sproveli su ga u logor „Svilara“ u Pančevu, mučili ga celo popodne i celu noć.
Pošto nije progovorio ni reči, ozlojađni gestapovci su ga na zverski način ubili.⁴⁷*

*Saslušavana je i mučena neprekidno pet dana, sve dok nije pod mukama ju-
nački izdahnuo.⁴⁸*

*„...teško ranjenog, uhvatili su ga folksdojčeri, odneli u nemačku komandu i poče-
li odmah da ga saslušavaju, strahovito su ga mučili i tukli, izdahnuo je u mukama.⁴⁹*

Drugi važan elemenat korišćen za reprodukciju likova heroja u biografijama, govori o stepenu upotrebljenog nasilja i načinu na koji su heroji usmrćeni. On se kreće u rasponu od banalnog nasilja, do najsvirepijeg mučenja:

Razbešnjene ustaše su je na kraju bacile kroz prozor trećeg sprata i tako ubile.⁵⁰

*Posle višednevnog zverskog mučenja ubijen je 9.07.1942. Da bi sakrili svoj
zločin, bugarski agenti su ga bacili kroz prozor trećeg sprata policijske direkcije
i proturili vest o Dimovom samoubistvu.⁵¹*

*Žarki je svirepo umoren – nije streljan kao ostali iz njegove grupe, već je živ
zakopan na svoj dvadeseti rođendan.⁵²*

⁴³ Lisak Janko, 29 godina, radnik, Donja Stubica, Hrvatska, član KPJ od 1935, umoren 1943. godine. Narodni heroj, od 5.07.1952. (Petrović 1957, 416).

⁴⁴ Matejić Miloš Mrša, tekstilni radnik – tkač, Kestenovac, Kistinja. Član KPJ od 1926. Narodni heroj, od 16.07.1951. (Petrović 1957, 478).

⁴⁵ Pajić Vinko, 39 godina, zemljoradnik, Split. Član KPJ od 1939, ubijen krajem 1941. godine kod Slunja. Narodni heroj, od 24.07.1953. (Petrović 1957, 586).

⁴⁶ Kovačević Vojin Vojo, 28 godina, službenik i vanredni student, Danilovgrad. Član KPJ od 1937. godine, umoren u zatvoru u Zagrebu 2.09.1941. godine. Narodni heroj, od 14.12.1949. godine (Petrović 1957, 379).

⁴⁷ Kulić Marko obućarski radnik, Grahovo, Šavnik, umoren jula 1941. godine u logoru „Svilara“ Pančevo, 27 godina. Narodni heroj, od 27.11.1953. (Petrović 1957, 402).

⁴⁸ Belič Malči, 35 godina, radnica, Ljubljana, ubijena 1943. godine. Narodni heroj od 27.11.1953. (Petrović 1957, 44).

⁴⁹ Milosavljević Jovan Joca, 22 godine, student medicine, Bagdren, Svetozarevo. Član KPJ od 1938. godine, umoren 8.08.1941. godine u Jagodini. Narodni heroj, od 6.07.1953. godine (Petrović 1957, 510).

⁵⁰ Dragica Končar, 27 godina, radnica, Udbina, Gospić. Članica KPJ od 1938. godine. Narodni heroj od 23.07.1953. (Petrović 1957, 359)

⁵¹ Dimov Cvetan, 32 godine, krojački radnik, Skoplje. Član KPJ od 1933, umoren 1942. godine u zatvoru u Skoplju. Narodni heroj, od 29.07.1945. (Petrović 1957, 160).

⁵² Barnić Nedeljko Žarki, 20 godina, trgovački pomoćnik, Melenci, Petrovgrad (Zrenjanin), umoren 13.09.1944. godine. Narodni heroj, od 6.07.1953. (Petrović 1957, 38).

...umoren je veoma svirepom i groznom smrću – živ je nabijen na kolac.⁵³ Četnici Nikole Kalabića, nakon što su ga zarobili, i tukli, pokušavajući da od njega izvuku priznanje, vezali su ga lancima za ražanj i tako pekli.⁵⁴

Posle strahovitog mučenja ubili su ga na svirep način – otsekli su mu glavu, predali je Italijanima, a njegovo telo bacili u pećinu.⁵⁵

Živom su mu izrezali petokraku na obrazu i mučili ga sve dok nije u groznim mukama umro.⁵⁶

Nad ranjenim Stajkom četnici su izvršili grozno zverstvo. Izvadli su mu oči. Izdahnuo je u teškim mukama.⁵⁷

Bugarski policajci su ga strahovito mučili; vadili su mu oči, sekli uši, boli ga bajonetima i ne izvukovši ni reči priznanja na kraju su ga ubili.⁵⁸

Otkriviši sklonište u kome se nalazio Pipo italijanski fašisti su strpali ranjenike u kamione i poterali ih u komandu. Još u putu su ih toliko isprebijali da su bili potpuno krvavi. Pipa i još dva druga su naročito zverski mučili: tukli su ih čekićima, zabadali im morske ježeve u lice, zabijali im čavle u glavu, rezali im uši, noseve...“ Pipo⁵⁹ se herojski držao, bodrio je i druge pozivajući ih da ne odadu ostala skloništa.

Sekli su mu komade mesa, bili ga kamama, izvadili su mu oči, parali utrobu...⁶⁰

Dejstva koje proizvodi nasilje nad telom heroja mučenika, ukazuju na neminovnost krajnjeg ishoda-smrti i na stepen pretrpljenog bola. Transcendcija bola, koja se reprodukuje kroz likove ovih heroja, odvijala se preko recepcije posmatrača, kroz ovaloploćenje stvarnog straha od bezgranične patnje, užasa susreta sa svojim mučiteljima, agonije nezamislivog sakaćenja, ritualnog prepuštanja neizdrživom do konačnog ishoda smrti, koja donosi oslobođenje.

⁵³ Dovadžija Mustafa, bravarski radnik, Sarajevo, kurir glavnog štaba Bosne i Hercegovine. Narodni heroj, od 5.07.1951. (Petrović 1957, 166–167).

⁵⁴ Đurđević Živan, 52. godine, zemljoradnik, Balinović, Valjevo. Pre rata simpatizer KPJ, od proleća 1942. godine njegova kuća postaje sedište Okružnog komiteta KPJ, kurir, veza sa Valjevom. Umoren 1943. godine na Debelom Brdu. Narodni heroj od 27.11.1953. (Petrović 1957, 199).

⁵⁵ Kesić Mila Bićo, 26 godina, radnik, Gračac, Gospić. Član KPJ od 1940. godine, umoren aprila 1942. u okolini Gračca, Prvi politički komesar bataljona „Gavrilo Princip“. Narodni heroj od 27.11.1953. (Petrović 1957, 343).

⁵⁶ Mitrić Jože Zidar, 32 godine, građevinski radnik, Ljubljana. Član KPJ od pre rata, umoren 10.11.1944. Narodni heroj, od 27.11.1953. (Petrović 1957, 523).

⁵⁷ Mitrović Strahinja Stajko, 20 godina, zidar, Tuzla, (20.02.1942.). Poginuo je početkom 1942. godine u borbi sa četnicima. Narodni heroj, od 20.12.1951. (Petrović 1957, 527).

⁵⁸ Nacev Kiro Petak, 23 god., radnik, Kumanovo, Makedonija. Član KPJ od 1936. godine, (umire u jesen 1942.). Narodni heroj, od 20.12.1951. godine. (Petrović 1957, 550).

⁵⁹ Pavlič Stjepan Pipo, 26 godina, tehničar, Teslić, Doboj/Makarska. Član KPJ od 1941., umoren početkom 1942. Narodni heroj, od 27.11.1953.godine. (Petrović 1957, 597).

⁶⁰ Bogdanović Vojislav Seljo, 40 godina, zemljoradnik, Rabrovo, Požarevac, umoren 1943. godine. Narodni heroj, od 27.11.1953. godine. (Petrović 1957, 70).

Simbolika likova narodnih heroja mučenika

U neravnopravnoj borbi koja se vodila između lika heroja i neprijatelja, u kojoj je smrt izvesna i gde strada fizičko telo heroja mučenika, heroj ipak nije pasivan. Heroj u narativima postaje aktant koji, u bezizlaznoj situaciji u kojoj se nalazi, preko niza aktivnosti vodi simboličku borbu sa neprijateljem. On postaje čuvar tajne, a njegova snaga nalazi se u zavetu ćutanja. Pojavljuje se kao mučenik bez imena, koji prkosi i opire se neprijatelju bez obzira na situaciju u kojoj se nalazi, solidaran je, čuva svoj integritet i identitet svojih saboraca, u trenucima transedencije bola heroj priziva smrt i prenosi prisutnima važnu poruku – da partija je spasilac.

Heroj je čuvar tajne

Heroj, čuva tajnu i ne odaje je, po cenu svog života. Tajna je važna informacija koja može da dovede do bitne promene u statusu neprijatelja. Često ne govori ništa i tajnu brani ćutanjem. Kao zalog ili dokaz ćutanja pojavljuje se informacija da nije ništa rekao, pa čak ni svoje ime. Tajnom štiti svoje najbliže, ali tajna je istovremeno i moćno oružje u rukama mučenika koje će poslužiti da se uništi neprijatelj. Svojom dobrovoljnom smrću on će tu tajnu odneti u grob. Na taj način heroj mučenik pravi izbor između svoje smrti i života drugih ljudi, između izbora da produži svoj život i izbora da njegovi drugovi budu pronađeni, uhvaćeni i ubijeni. Tako nastaje transcendentno stanje u kome se razrešava i opravdava njegova uloga. Heroj kroz mučeništvo prelazi put koji će ga voditi, ne kako bi moglo da izgleda na prvi pogled iz neizvesnog života u sigurnu smrt, već iz dobrovoljne smrti u novi život. Na ovaj način dolazi do inverzije iz smrti u život, a ne iz stanja neumiranja, održavanja u životu u stanje smrti zbog izdaje. Te je u konačnom ishodu njegova jedina opcija koja ga vodi do statusa heroja zamena sopstvenog života na zemlji za besmrtnost u herojskom panteonu.

Istraga je protiv nje preduzimala najstrašnije represalije da bi iznudila priznanje o njenom radu i vezama, kao i o radu njenog supruga.⁶¹

Šef nemačke policije obećao mu je da neće biti streljan ako oda baze odreda i njegove ilegalne saradnike u naseljima.⁶²

Ne odajući tajnu heroj dostiže status važnog zatočenika, koga je blizina izvoru tajne načinila posvećenim i posebnim. Njegova snaga je u zavetu ćutanja. Heroji mučenici ne žele da razgovaraju sa mučiteljima. Da li po svojoj volji ili po

⁶¹ Dragica Končar, supruga sekretara CK KP Hrvatske, narodnog heroja Radeta Končara. Narodni heroj od 23.07.1953. godine. (Petrović 1957, 359).

⁶² Barnić Nedeljko–Žarki, 20 godina, trgovački pomoćnik, Melenci, Petrovgrad (Zrenjanin) umoren 13.09.1.944. Narodni heroj od 6.07.1953. (Petrović 1957, 38).

uputstvu Partije narodni heroji su se u zatvoru ponašali kao stoički ratnici – bez obzira na pol i trenutno fizičko stanje. Čutanje je vid otpora kojim se dokazivala unutrašnja snaga heroja i spremnost na žrtvu.

Krajem jeseni 1941. godine, pala je poslednji put u ruke policiji. Ponovo je zverski mučena, ali su zapisnici spremljeni za njeno saslušanje ostali prazni. Vukica je, kao i mnogo puta ranije, herojski podnosila sva mučenja ne priznavši ni jednu jedinu reč. Ubrzo posle hapšenja zverski su je ubili u zatvoru.⁶³

Jednog majskeg dana 1942. godine, kada se širom zemlje sve više rasplamsavala Narodnooslobodilačka borba, na Banjici su odjeknuli plotuni, ugasnuo je jedan mladi život – dvadesetjednogodišnja Olga Petrov⁶⁴ je streljana, a sa njom je pokopana i tajna koju policija nije mogla da otkrije (Petrović 1957, 643).

Heroj je mučenik bez imena

Vrednosti koje heroj poseduje i koje ga simbolički izdvajaju su neokaljana čast i sopstveno ime. Ime se javlja kao skriveni identitet. U životu ime obeležava ličnost, poreklo i veze. Odustajanje heroja od sopstva, predstavlja još jedan od načina zaštite drugova – revolucionara. Razotkrivanje heroja mučenika počinje s njegovim imenom.

‘Možete me ubiti, ustaški gadovi, ali sa vama neću ni da razgovaram’. To je bilo sve što su ustaše od nje čule. Nisu joj ni ime saznali. Tri dana posle zarobljavanja Anka⁶⁵ je mučenjem umorena. (Petrović 1957, 14)

Heroj je prkosan

Suprostavljanje i prkos su radnje kojim kojima heroj iskazuje svoj stav prema neprijatelju. On ne traži milost, iako je svestan da će umreti. Prkos dolazi iz ponosa i ukazuje da je heroj drugačiji, plemenitiji i uzvišeniji nego njegovi

⁶³ Vukica Mitrović–Šunja, 29 godina, tekstilna radnica, Sveti Stefan, Beograd, diverzant–ilegalac u Beogradu, umorena 1941. godine. Narodni heroj od 9.05.1945. (Petrović 1957, 537).

⁶⁴ Olga Petrov, narodni heroj od 27.11.1953. godine.

⁶⁵ Anka Butorac, 39 godina, radnica, Lika /Zagreb, supruga Blagoja Parovića (1942. godine – 37 godina, neprestano proganjana i hapšena, okupaciju dočekala u logoru Lepoglava, pri selidbi iz logora u logor pobegla i prebacila se u Zagreb. U Zagrebu je boravila desetak dana, dok nije uspostavljena veza za prebacivanje u partizane. Na putu za Banijski odred njena grupa ilegalaca iz Zagreba naišla je na ustašku zasedu kod sela Veliko Krčevo. U nastaloj borbi Anka je bila ranjena i zarobljena. Ustaše su je odvele u Kostajnicu, gde je podvrgnuta ispitivanju i mučenju. Tri dana posle zarobljavanja Anka je mučenjem umorena. Narodni heroj, od 14.12.1949. godine (Petrović 1957, 14).

dželiti. Nagoveštava da heroj ima misiju i da nastoji da je ispunjava do kraja života. Herojev prkos implicira status i razlikovanje. Ovakvo držanje ukazuje na visoke etičke vrednosti lika heroja.

Žarki je odgovorio prkosno: *Ne tražim milost od dželata* i pljunuo mu u lice⁶⁶. Zbog izvredno prkosnog držanja, Žarki je svirepo umoren – nije streljan kao ostali iz njegove grupe, već je živ zakopan na svoj dvadeseti rođendan. (Petrović 1957, 38)

Devetnestogodišnja Jelisaveta⁶⁷, nakon što je izdržala sva zverstva i mučenja pljuvala je u lice neprijatelju i zahtevala da je streljaju, dovikujući im: *Ubijte, fašističke sluge, doći će dan osvete, ne možete nas sve uništiti, platićete stroku kada se na vas podigne kuka i motika... Partija nas vodi, naša stvar je sloboda, a vi – pljačkate i ubijate* (Petrović 1957, 3).

Heroj je solidaran

Likovi heroja mučenika pokazuju solidarnost sa stradanjima svojih sunarodnika koju iskazuju ne obazirući se na mogućnost ličnog spasenja. Na ovaj način oni će odbraniti sopstveni integritet i čast. Ovim činom heroj potvrđuje da je deo zajednice i da do kraja deli sa njenim članovima sve rizike.

Kada su Nemci i Ljotićevci ponudili Pavlović Miloju, direktoru ženske učiteljske škole u Kragujevcu, da se izdvoji iz stroja đaka i građana određenih za streljanje, on je takvu ponudu prezrivo i odlučno odbio. Odgovorio im je da je njegovo mesto u stroju i da hoće do kraja da deli sudbinu svojih đaka. Sa njima je i streljan 20.10.1941. u Kragujevcu (Petrović 1957, 597).

Partija se pojavljuje kao vrhunski autoritet

Pozivanje na autoritet Partije izražen je kao mera očajničkog otpora i prkosa. Nekada čak nije jasno da li se radilo o veri u pobedu Komunističke partije ili poslednjem izražavanju inata usmerenom prema političkim i ideološkim neprijateljima.

Kada su Bogdanović Vojislava Selju⁶⁸, zemljoradnika iz Rabrova, Požarevac, zarobili četnici i podvrgli najzverskijem mučenju u kome su mu sekli komade mesa, boli kamama, izvadili oči, parali utrobu, on je ostao stoički miran, čvrst i nepokolebljiv. Prkoseći izdajnicima on je „poslednjim rečima koje je mogao izgovarati veličao Narodnooslobodilačku borbu i Komunističku partiju i izražavao svoju veru u njihovu pobedu“. Herojska smrt kruna je herojske i patriot-

⁶⁶ Barnić Nedeljko Žarki, vidi napomenu br. 347.

⁶⁷ Jelisaveta Andrejević Aneta, učenica, narodni heroj od 9.10.1953. godine.

⁶⁸ Narodni heroj od 27.11.1951. godine.

ske aktivnosti koju je Seljo pokazivao u Narodnooslobodilačkoj borbi; ona je učinila da se on u očima naroda ovog kraja postane legendaran i slavan junak (Petrović 1957, 70).

Smrt je poruka

Kao poseban herojski kvalitet mučenika, u herojskim biografijama izdvojeno je herojsko podnošenje mučenja, prkos i suprostavljanje mučiteljima, ali i jasno izražena, pred smrt, poslata poruka. Poruka se pojavljuje u vidu pisma – poruke ili reči – glasa poruke. Poruka – pismo poslata je najbližim članovima porodice, majci, ocu, braći i sestrama. Poruke govore o stanju u kome se nalazio zatočeni heroj, herojna. U njoj se najbližim članovima porodice daje objašnjenje zašto heroj mučenik odlazi u smrt i šalju se poslednji pozdravi. Na ovaj način daje se na znanje gde heroj zapravo pripada, koje vrednosti deli i u ime čega se odriče života. U isto vreme šalje se poruka članovima KPJ da je izdaja neprihvatljiva i da je partija neprekidni izvor novih kadrova. Tako žrtva koju ovi heroji podnose u ime potvrđivanja istine nije uzaludna, već je životvorna.

Dragi moji, primite mnogo pozdrava. Javljam vam da su moji časovi teški, ali ja ih moram podneti za Istinu. Stalno dobijam udarac za udarcem. Padam u nesvest, ali u tim mukama trpi moje samo telo.

Draga mama, želela bih da vas vidim samo još jednom, jer ste mi jedina uteha bili vi i moja draga Milka. Suđeno mi je da u mukama umrem. Ali, radije umirem nego da na moju čast padne ljaga...

Pozdravite sve i ne zaboravite me. Vaša odana Malči. ⁶⁹ (Petrović 1957, 44).

Jednoga dana 1943. godine u Mostaru jedan od uhapšenih, ne mogavši da izdrži mučenja, izdao je Ljubu Brešana⁷⁰. Uхватili su ga i mučili 15 dana – danju i noću bez rezultata. Zatvorenik koji ga je izdao poslao mu je pismo u kome mu je poručio da je za njega bolje da se prizna, Ljubo mu je napisao svojom krvlju: „Samo se kukavice predaju, samo kukavica može da bude izdajnik.“ Ubrzo je streljan, a njegovo herojsko držanje odjeknulo je daleko i van rodnog mu Mostara i hiljadama braca ulilo novu snagu da istraju u teškoj borbi do konačne pobeđe (Petrović 1957, 91).

Reči poruke, sadrže glas heroja koji je izgovoren i jasno artikulisan pre smrti, bez obzira u kakvom se heroj stanju nalazio. Poruka daje objašnjenje herojske žrtve i pruža smernice za dalje delovanje.

Izmrcvarenog i ranjenog partizana Miku (Sretena Mladenovića) streljali su četnici 12.04.1942. godine. Na streljanju Mika je viknuo: *Udrite, udrite! Dru-govi će nas osvetiti, pobeđa je naša!* (Petrović 1957, 530).

⁶⁹ Narodni heroj od 27.11.1953.

⁷⁰ Narodni heroj od 05.07.1951. godine.

Pina Budicina⁷¹ su uhapsili fašisti u blizini Rovinja 7.02.1944. godine. Streljali su ga dan kasnije, nakon mučkog isleđivanja, na obali luke Valdibora. Pre streljanja imao je još toliko snage da kaže fašističkim zločincima: *Od svake kapi moje krvi niknut će stotinu partizana* (Kačavenda 1982, 124).

Dok su ga tukli u zatvoru, Pavlić Stjepan Pipo⁷² uzvikivao je parole o Komunističkoj partiji i slobodi. Poslednje reči su mu bile: *„bijete nam telo, ali nam duh nikada nećete ubiti“* (Petrović 1957, 597).

„Ja ću i mrtav ostati borac pokreta, a na moje mesto doći će hiljade novih boraca”. Poručio je u policiji, teško ranjen, Svetozar Marković Toza, nakon čega je osuđen na smrt i obešen u Novom Sadu februara 1943. godine (Petrović 1957, 455).

Ne bojte se, drugovi, komunista je tvrdi od kamena, bodrio je drugove Đorđe Zličić Ciga⁷³ (Petrović 1957, 886).

Ako mi padnemo, oni koji iza nas ostanu živeće bolje, poručila je Vida Janežič⁷⁴ pred streljanje (Petrović 1957, 279).

Rajdojka Lakić⁷⁵ je odbila da ustaškom sudu u Sarajevu podnese molbu za pomilovanje i tada je prezrivo odgovorila. *Neću da molim! Za Partiju sam živela, za nju mi nije žao ni da umrem!* Streljana je oktobra 1941. godine na Vracu kod Sarajeva. Imala je 23. godine (Petrović 1957, 403).

Ja sam komunista i to ću i da ostanem – bile su poslednje reči pre nego što je u mukama, pred ocem, izdahnuo Blagoja Stračkovski.

Milenko Brković, obučarski radnik iz Kutine (Hrvatska) uzvikivao je pred narodom *Zar ne vidite da vam se bliži kraj, fašisti?* septembra 1941. dok su ga „iskrvavljenog i izubijanog” agenti sprovodili zaječarskim ulicama (Petrović 1957, 94).

Sa njenog streljana, na Bubnju 1942. godine, ostala je jedna fotografija. Njeno ime su nosile jedna ulica i ženska stručna škola u Nišu. Na streljanju Aneta se držala neustrašivo. Nije htela da okrene leđa ubicama kako su joj naređivali. Uzdignutih ruku, gledala je u cevi nemačkih mitraljeza i uzvikivala: *Živela Komunistička partija, živela sloboda, smrt okupatorima!* (Petrović 1957, 3).

Završna razmatranja

Umiranje heroja nikada nije stvar samog heroja već i zajednice iz koje je heroj potekao. Njen zadatak je da prikaže i preispituje herojevu smrt, da bi joj odredila vrednost u odnosu na norme koje je postavila. Sećanjem se likovi he-

⁷¹ Narodni heroj od 26.09.1973. godine.

⁷² Narodni heroj od 27.11.1953. godine.

⁷³ Narodni heroj od 05.07.1951. godine.

⁷⁴ Narodni heroj od 21.07.1953. godine.

⁷⁵ Narodni heroj od 08.06.1945. godine.

roja prenose narednim generacijama koje kroz likove heroja „čitaju” njihov herojski doprinos u odnosu na očekivanja koja svaka generacija ima u odnosu na heroje. Zato sećanje nije nikada fiksirano, podložno je mitifikaciji i promenama, ali i zaboravu.

Likovi narodnih heroja našli su se na panteonu branilaca Jugoslavije i ostavili trag u brojnim memorijalijama iz vremena socijalističke Jugoslavije. Nasilna smrt će jedan broj narodnih heroja postaviti na oltar antifašističke borbe i revolucije i posmatrača ih kao žrtve svesno date za život u novom društvu. Vrednosti koje su prenosili likovi narodnih heroja Jugoslavije reflektovale su se u mitu o narodnim herojima, koji je služio za obezbeđivanje legitimiteta političke vlasti, obezbeđujući validnost stavu da je legitimna vlast onih koji su se borili za oslobođenje i koji su podneli najviše žrtava. Likovi heroja mučenika funkcionisali su prema matrici koju je postavilo društvo usklađujući istorijski kontekst, očekivanja od heroja i novu ideologiju prema kojoj je funkcionisalo. U svetovnoj religiji komunizma odisali su čistotom i obezbeđivali apsolutno poverenje u nepogrešivost partije. Svedočili su da je postojala zajednica posvećenih koja se borila protiv neprijatelja države i naroda, koja je kroz sopstvenu žrtvu i asketizam doprinela da se stvori novo društvo, koje je svima, bez izuzetka omogućilo život sa dostojanstvom i smislom.

U vremenu svog nastanka ovi mitizovani likovi su simbolički prenosili značenja, obavljajući razmenu između onih koji su priznanja dodeljivali i onih koji su ih primali, potvrđujući važnost određenih aktivnosti i ličnosti. Tako se učvršćivala odanost prema grupi koja je priznanja dodelila i vrednostima koje je priznanje simbolizovalo.

Likovi ratnih narodnih heroja imali su dvojaku funkciju:

- I da generaciji izašoj iz rata stvore smisao, i
- II da posleratnim generacijama posluže za izgradnju identiteta na temeljima vrednosti za koju su se borili i umirali jugoslovenski narodni heroji.

Preko prikaza načina smrti tipa heroja mučenika reprodukovana je mučenička i altruistička smrt boraca za slobodu, i apostrofirana uloga žena u NOB-u. Likovi žena narodnih heroja rezultat su masovnog i aktivnog učešća žena u borbi⁷⁶ i posleratne emancipacije žena. Kroz likove heroina označena je uloga nove žene izašle i rata kroz jednakost ispoljenu u borbi, veru, posvećenost autoritetu KPJ i spremnost da se za nju žrtvuju.

Sigurno da nije slučajno što su se naknadno, sa zakašnjenjem od nekoliko godina, nakon velike političke opasnosti po opstanak tadašnjeg rukovodstva KPJ

⁷⁶ Iako su likovi žena narodnih heroja u jugoslovenskoj posleratnoj heroici bili prisutni u znatno većem procentu nego u drugim zemljama (SSSR-u, Čehoslovačkoj i sl.), herojstvu žena akcenat je dat na martiologiji više nego na heroici.

pojavio veći broj narodnih heroja čija smrt ima naglašenije, žrtveno značenje. To je učinjeno iz nekoliko razloga: najpre partiji su trebali heroizovani likovi koji pokazuju da su joj odani do smrti, zbog tekuće represije koju je sprovodila nad svojim članovima i „narodnim neprijateljima”, zatim, kako se kvalitet partizanskog ratovanja nije mogao iskazati kroz velike pobjede u bitkama, a uloga Crvene armije morala se umanjiti, razvijan je diskurs o autohtonom revolucionarnom ratu i, možda najvažnije, heroizovanjem mučenika rata napravljena je veza između ideologije komunizma i religije. Uvođenje ovog tipa u herojski panteon ratne jugoslovenski drame, sakralizovana je smrt partizana do smrti odanog partiji. Tome su poslužili likovi heroja komunista i skojevaca umorenih u zatvorima i likovi narodnih heroja koji su izvršili herojsko samoubistvo. Smrt za pobjedu revolucionarnih ideja i novo društvo opredmećena je kroz njihove likove.

Ne treba zaboraviti ni da se kasni izbor narodnih heroja, nakon 1948. godine, odvijao kao novi vid autorizacije i angažovanja legitimizacijske procedure političke moći novonastalih elita, a da se upravo u tom periodu dešavalo čistka među KPJ kadrovima i odklon od političkog uticaja SSSR-a. Uz proglašene mrtve narodne heroje stajali su živi narodni heroji kao reprezentanti svih u ratu stečenih herojskih vrednosti. Tako su se, na simboličkom planu, ponovo približili svet živih i svet mrtvih heroja, ujedinjeni u poduhvatu stvaranja socijalističke Jugoslavije.

Heroizovani likovi heroja uglednih članova KPJ postali su deo osnivačke tradicije i partije i države. Ovi narodni heroji, kao deo korpusa kolektivnog sećanja na rat, vršili su funkciju kontrole i usmeravanja sećanja.

Percepcija mučeničke smrti narodnog heroja date za očuvanje partije, proširila je opseg dobre, herojske smrti u oslobodilačkom ratu. Kako je dobra smrt heroja svaka upotrebljiva smrt, smrt ovih heroja je, kroz njihove nosioce, stvarala je kulturno-politička značenja na više nivoa⁷⁷.

Preko likova narodnih heroja mučenika, komunista i skojevaca, reprezentovana su dva vezana principa – revolucionarna borba i borba za druge, za očuvanje grupe.

Veća zastupljenost ovog tipa heroja u drugom ciklusu proglašavanja narodnih heroja Jugoslavije, početkom 50-ih godina XX veka, može da se tumači u svetlu promena koje su nastupile kod jugoslovenskih komunista, koji su za relativno kratko vreme, tokom i posle rata, prošli put od marginalnog političkog činioca sa neizvesnom programom nastavljanja revolucionarnog-puta SSSR, do društvene, kulturne i političke elite u zemlji u kojoj su gradili novo društvo. Izbor, izgradnja i stvaranje herojskih likova, koji nose mitsko značenje, pomoglo

⁷⁷ Ovo dolazi od toga što je u politici najupotrebljivija smrt heroja, „onih pojedinaca koji su podneli naročito trpljenje i svesno umrli za ostvarenje grupnih vrednosti”, i mučenika kao uzdignutih heroja višeg reda (Kuljić 2014, 198).

je da se stvori vizija o jugoslovenskim komunistima kao o ljudima posebnog kova. Značajan broj heroja višeg reda obavio je posao pročišćavanja, sakralizovanja i etabliranja KPJ u posleratnoj Jugoslaviji na temeljima autohtonosti i potvrđivanja sopstvenih revolucionarnih snaga. Priznanje da su partijski kadrovi bili spremni na najveću žrtvu zbog viših ciljeva, opstanka partije i oslobođenja zemlje, stvorilo je lanac poverenja u njene funkcionere i obezbedilo da se izgradi veza između zajednice Jugoslovena i narodnih heroja kroz konsenzus da će probuđeni narod, predvođen KPJ, u ime slobode i bratstva i jedinstva jugoslovenskih naroda, odneti pobjedu nad svim zlim silama.

Literatura

- Arijes, Filip. 1989. *Eseji o Istoriji smrti na zapadu: od srednjeg veka do naših dana*. Beograd: Rad.
- Asman, Alaida. 2011. *Duga senka prošlosti: kultura sećanja i politika prošlosti*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Assmann, Jan, Czaplicka, John. 1995. "Collective Memory and Cultural Identity". *New German Critique* 65: 125–133.
- Assmann, Jan. 2005. *Kulturno pamćenje: pismo, sećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*. Zenica: Vrijeme.
- Bilandžić, Dušan. 1991. „Državna kriza Jugoslavije”. *Politička misao: časopis za politologiju* 28(2): 47–57.
- Bodrijar, Žan. 1991. *Simbolička razmena i smrt*. Gronji Milanovac: Dečje novine.
- Burke, Peter. 1991. *Junaci, nitkovi i lude: narodna kultura predindustrijske Evrope*. Školska knjiga: Zagreb.
- Clark, Katerina. 2000. *The Soviet Novel: History as Ritual*. Bloomington: Indiana University Press.
- Coupe, Laurence. 2009. *Myth*. London; New York: Routledge.
- Dedijer, Vladimir J. 1983. „O partizanskom samožrtvovanju i herojskom samoubistvu”. *Glas SANU*, Odeljenje istorijskih nauka, knj. 3, 219–281.
- DeSoucey, Michaela, Pozner, Jo-Ellen, Fields, Coery, Dobransky, Kerry, Fine, Gary Alan. 2008. "Memory and Sacrifice: An Embodied Theory of Martyrdom". *Cultural Sociology* 2(1): 99–121.
- Dević, Nemanja. 2019. „Partizanski pokret u Srbiji 1941–1944” Doktorska dis. Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- Dimić, Ljubodrag. 1988. *Agitprop kultura: agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945–1952*. Beograd: Izdavačka radna organizacija "Rad".
- Douglas, Mary. 1984. *Purity and danger: An analysis of concepts of pollution and taboo*. London; New York: Routledge.
- Droge, Arthur J. and James D. Tabor. 1992. *A Noble Death: Suicide and Martyrdom Among Christians and Jews in Antiquity*. San Francisco: Harper Collins.
- Durkheim, Emile. 2005[1951]. *Suicide: A study in Sociology*. London: Routledge. PDF e-book. <https://doi.org/10.4324/9780203994320>

- Durkheim, E. 1951. *Suicide*. London: Routledge, <https://doi.org/10.4324/9780203994320>
- Firth, Raymond. 2011. *Symbols: Public and Private*. London: Routledge.
- Fishwick, Marshall William. 1975. *American Heroes: Myth and Reality*. Westport: Greenwood Press.
- Friedman, Jonathan. 1992. "Myth, History, and Political Identity". *Cultural Anthropology* 7(2): 194–210.
- Jović, Dejan. 2001. "The disintegration of Yugoslavia: a critical review of explanatory approaches". *European journal of social theory* 4(1): 101–120.
- Kačavenda, Petar, Živković, Dušan. 1982. *Narodni heroji Jugoslavije I: [A–M]*. Beograd: Partizanska knjiga: Narodna knjiga, Titograd: Pobjeda.
- Kačavenda, Petar, Živković, Dušan. 1982. *Narodni heroji Jugoslavije II: [N–Ž]*. Beograd: Partizanska knjiga: Narodna knjiga, Titograd: Pobjeda.
- Klapp, Orrin E. 1949. "The Folk Hero". *The Journal of American Folklore* 62(243): 17–25.
- Klapp, Orrin E. 1949. "Hero Worship in America". *American Sociological Review* 14 (2): 53–62.
- Klapp, Orrin E. 1954. "Heroes, Villains and Fools, as Agents of Social Control". *American Sociological Review* 19(1): 56–62.
- Klapp, Orrin E. 1962. *Heroes, Villains and Fools: the changing American character*. Englewood cliffs, N.J.: Prentice-Hall.
- Kuljić, Todor. 2014. *Tanatopolitika: sociološka analiza političke upotrebe smrti*. Beograd: Čigoja štampa.
- Makolkin, Ana. 1992. *Name, Hero, Icon: Semiotic of Nationalism Through Heroic Biography*. Berlin; New York: Mouton de Gruyter.
- Makolkin, Ana. 2000. *Anatomy of Heroism*. New York; Ottawa: Legas.
- Miller, Dean A. 2000. *The epic hero*. Baltimore: JHU Press.
- Mosse, George L. 1986. "Two World Wars and the Myth of the War Experience". *Journal of Contemporary History* 21 (4): 491–513.
- Nikolić, Kosta. 2015. *Mit o partizanskom jugoslovenstvu*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Smith, Lacey Baldwin. 1999. *Fools, Martyrs, Traitors: The story of Martyrdom in the Western World*. Evanston: Northwestern University Press.
- Smith, Lacey Baldwin. 2020. Martyrs. In: *Encyclopedia of Death and Dying*. Ke-Ma. <http://www.deathreference.com/Ke-Ma/Martyrs.html#ixzz6FIKLC2iO>
- Scheipers, Sibylle (Edited). 2014. *Heroism and the Changing Character of War: Toward Post-Heroic Warfare?* London: Palgrave Macmillan.
- Perica, Vjekoslav. 2011. „Herojstvo, mučeništvo i karizma u civilnoj religiji titoizma. Proturječja između Titovog kulta i kulta narodnih heroja Jugoslavije”. U *TITO – viđenja i tumačenja*, uredila Olga Manojlović Pintar, 582–597. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije: Arhiv Jugoslavije.
- Petrović, Slobodan (ur.). 1957. *Zbornik narodnih heroja Jugoslavije*. Beograd: Omladina.
- Rudež, Stojan. 1987. *Odlikovanja Socijalističke federativne republike Jugoslavije*. Beograd: Službeni list.
- Sater, William F. 1973. *The Heroic Image in Chile: Arturo Prat, Secular Saint*. Berkley: Univ. of California Press.

- Sater, William F. 1988. "Heroic Myths for Heroic Times". *Mexican Studies* 4(1): 151–161.
- Schwartz, Barry. 1982. "The Social Context of Commemoration: A Study in Collective Memory". *Social Forces* 61(2): 374–402.
- Turner, Bryan. 2008. *The Body and Society*. London: SAGE.
- Vajt, Hejden. 2011. *Metaistorija: Istorijska imaginacija u Evropi devetnaestog vijeka*. Podgorica: CID.

Ivana Lučić Todosić

Scientific Institute of Veterinary Serbia, Belgrade

*The Body as a Source of Meaning in the Culture of Remembrance:
The Reputational Entrepreneurship of the Characters
of Yugoslav National Heroes*

The aim of this paper is to explore the patterns and meanings to be found in the characters of Yugoslav national heroes who met a violent death in World War II. These are heroes who belong to the type of martyr heroes, and their sacrifice is highly rated in all patriotic mythologies. Created to denote the heroism of the chosen, they have sublimated the meaning and symbolism of one remembrance of the war. The death of these national heroes will be analyzed through their official biographies, which served to represent the characters of the National Heroes of Yugoslavia and keep the heroic symbol-names ever present in the collective group memory. Through their characters, a specific wartime experience and the martyr's death of the national hero who died for the freedom of the Yugoslav peoples, as seen by the victors in this war drama, were transmitted to the citizens of Yugoslavia. Various patterns of wartime heroism (warrior, martyr, leader heroism) were represented as national patriotism, and the fighters and martyrs of the war of national liberation were named. The characteristics of the reputational entrepreneurship of these heroes' characters are specifically explored, taking into account the characteristics of the discourse through which they were interpreted and presented. On the other hand, the limitations of this discourse provide an opportunity to deconstruct certain common traits of a certain hero type and discover the latent meanings conveyed by the characters of Yugoslav national heroes as actors of a historical-political myth.

Key words: national heroes, martyrdom, death, reputational entrepreneurship, heroic suicide, the body and society, symbols

*Le corps comme source de signification dans la culture de la mémoire:
Entrepreneuriat de réputation des figures
des héros populaires yougoslaves*

L'intention de ce travail est d'explorer les modèles et les significations contenus dans les figures des héros nationaux qui ont subi une mort violente dans la Deuxième Guerre mondiale. Ces héros appartiennent au type des héros martyrs et leur sacrifice est hautement valorisé dans toutes les mythologies patriotiques. Créés pour désigner l'héroïsme des élus, ils ont sublimé la signification et la symbolique d'une mémoire de la guerre. La mort des héros populaires sera analysée à travers des biographies officielles, qui ont servi pour la représentation des figures des héros populaires de Yougoslavie et le maintien des noms-symboles héroïques dans la mémoire collective du groupe. À travers leurs figures on transmettait aux habitants de la Yougoslavie une expérience spécifique de la guerre et le sacrifice martyr du héros populaire pour la liberté des peuples yougoslaves, tels qu'ils ont été vécus par les vainqueurs dans cette guerre dramatique. Les différents modèles d'héroïsme de guerre (guerrier, martyr, leader) sont présentés comme du patriotisme populaire et les guerriers et les martyrs de la guerre de libération nationale ont été nommés. Les caractéristiques de l'entrepreneuriat de réputation des figures de ces héros seront particulièrement étudiées compte tenu des caractéristiques du discours dans lequel ceux-là ont été interprétés et représentés. Les limitations de ce discours sont en revanche une occasion de déconstruire certains traits communs d'un type héroïque particulier et de découvrir les significations latentes que transmettent les personnages des héros populaires de Yougoslavie comme acteurs du mythe historico-politique.

Mots clés: héros populaire, martyr, mort, entrepreneuriat de réputation, suicide héroïque, le corps et la société, les symboles

Primljeno / Received: 9.07.2020.

Prihvaćeno / Accepted: 15.09.2020.

**Друге друштвене и
хуманистичке науке /**

**Other social sciences
and humanities /**

**D'autre sciences
humaines et sociales**

Aleksandar Krel*Etnografski institut SANU*

aleksandar.krel@ei.sanu.ac.rs

Marija Mandić*Balkanološki institut SANU*

marija.mandic@bi.sanu.ac.rs

Društvene promene i upotreba jezika u porodici Banatskih Švaba između dva svetska rata*

Apstrakt: Rad istražuje jezičku ideologiju i upotrebu jezika u porodicama Banatskih Švaba između dva svetska rata. U radu se zastupa stanovište da se jezičke prakse Banatskih Švaba ne mogu razumeti bez uvida u istorijski kontekst i najvažnija ideološka jezgra Podunavskih Švaba, kao etničke skupine kojoj oni pripadaju. Rad se stoga zasniva na prethodnim istraživanjima Podunavskih Švaba, prevashodno istoričara, antropologa i lingvisti, i na savremenim terenskim istraživanjima nemačke banatske zajednice. Pokazuje se da nemačke govornike u međuratnom periodu odlikuje heterogenost jezičkih ideologija i praksi, koje zavise kako od njihovog porodičnog i društvenog statusa, tako i od promenljivih društvenih, političkih, ekonomskih i kulturnih okolnosti u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (od 1929. godine Kraljevini Jugoslaviji) i Evropi toga doba.

Ključne reči: Podunavske Švabe, Banatske Švabe, terensko istraživanje, jezička ideologija, upotreba jezika

Uvod

Nekada najbrojnija etnička i/ili nacionalna manjina Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, od skoro pola miliona ljudi (Binder 2003, 124), nemačka zajednica

* Rad je nastao u okviru projekata koje finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije: „Multietnicitet, multikulturalnost, migracije i savremeni procesi“ (br. 177027) u Etnografskom institutu SANU, i „Jezik, folklor, migracije na Balkanu“ (br. 178010) u Balkanološkom institutu SANU; Marija Mandić je podržana i sredstvima projekta „Probing the Boundaries of the (Trans)National: Imperial Legacies, Transnational Literary networks and Multilingualism in East Central Europe“ (Grant number 275981), koji podržava Norveški istraživački savet.

deli sudbinu svojih sunarodnika u čitavoj Evropi, jer je nakon sloma Trećeg rajha (1945. godine) označena kao kolektivni krivac za izbijanje Drugog svetskog rata (Krel 2004, 117; Dimitrijević 2005, 397–398; Janjetović 2007, 110). To je vodilo, pored ostalog, do masovnih progona Nemaca iz istočne i srednje Evrope u okupiranu Nemačku, a u Srbiji se njihov broj smanjuje na svega nekoliko hiljada, koliko beleže i poslednji popisi.

Rad analizira jezičku ideologiju i upotrebu jezika kod Banatskih Švaba između dva svetska rata, na osnovu diskursa sagovornika zabaleženog tokom savremenih terenskih istraživanja. U radu zastupamo tezu da se jezičke prakse ne mogu razumeti bez uvida u istorijski kontekst i najvažnija ideološka jezgra Podunavskih Švaba, kao etničke zajednice kojoj banatska zajednica pripada. U prvom delu rada dajemo osvrt na jezičku politiku Habsburške monarhije, razvoj zajednica Podunavskih Švaba i važna ideološka jezgra u diskursu njihovog identiteta koja su, prema našem mišljenju, posebno značajna za jezičko ponašanje u periodu između dva svetska rata. U središnjem delu, analiziramo diskurs pripadnika nemačke banatske zajednice zabeležen tokom savremenih terenskih istraživanja. Pokazuje se da je za period između dva svetska rata osobena heterogenost jezičkih ideologija i praksi. Njih oblikuju, s jedne strane, unutargrupna diglosičnost, dominantna etnička endogamija i transnacionalna povezanost nemačkih zajednica, koja datira još iz doba austrijske carevine. S druge strane, nemački govornici se odlikuju razvijenom društvenom višejezičnošću.

Podunavske Švabe: razvoj zajednica, jezička politika i upotreba jezika

Veliki turski rat, poznat još i kao Bečki rat ili Rat Svete lige, vođen je između Osmanske imperije i nekoliko evropskih saveznika predvođenih Habsburškom carevinom od 1683. do 1699. godine, a okončan je vojnim porazom osmanske vojske. Mir sklopljen u Sremskim Karlovcima 26. januara 1699. godine doneo je uspostavljanje nove granice sa Osmanskim carstvom, a Habsburgovci su svoju upravu proširili na novoosvojene teritorije: središnju Ugarsku, Slavoniju, deo Srema, Bačku, Baranju, deo Banata, Partium i Transilvaniju. Reč je o ratovima opustošenim teritorijama iz kojih se muslimansko stanovništvo povuklo, a hrišćansko, koje se uglavnom bavilo nomadskim stočarstvom, bilo je malobrojno i veoma rasuto. Imajući u vidu takvu situaciju, habsburški dvor je, radi demografskog i privrednog oporavka te vojne zaštite, kao i učvršćivanja sopstvenog političkog uticaja na novoosvojenim teritorijama, načinio plan njihove kolonizacije (Krel 2014, 37; Janjetović 2005, 39–40). Ona se tokom čitavog 18. veka odvijala u tri etape, a okončana je početkom 19. veka (up. Krel 2014, 36; Dammang 1931, 10; Janjetović 2005, 41–45; Milleker 1926, 5).

Tokom ovog perioda naseljeni su brojni nemački kolonisti iz različitih delova današnje Austrije i Nemačke. Upoznati s modernim tehnologijama toga doba, oni su nakon doseljavanja izvršili transfer znanja iz svojih matrica u novu sredinu, čime su značajno doprineli ekonomskom i društvenom napretku čitavog regiona, na prelazu iz poznog feudalizma ka kapitalizmu (Lebl 1962, 22–31; Janjetović 2004, 123). Jedan od osnovnih ciljeva masovnog naseljavanja nemačkih kolonista u tadašnjoj južnoj Ugarskoj, oblasti oko srednjeg toka Dunava, bio je pokušaj da se germanizacijom smanji uticaj mađarskog plemstva i ojača politički i vojni uticaj habsburškog dvora (Janjetović 2005, 39–40). Međutim, oblast Podunavlja i srednje Evrope planski se naseljavala i drugim hrišćanskim stanovništvom, bez obzira na njihovu etničku i konfesionalnu pripadnost, tako da je doseljen veliki broj Mađara, Slovaka, Rumuna, Srba i Ukrajinaca (Janjetović 2005, 48). Jedna od najvidljivijih posledica takve kolonizacijske politike je izuzetna etnička, jezička i konfesionalna raznolikost u oblasti Panonske nizije (van der Plank. 2012, 374; Wolf 2015; Prokopovych et al. 2019).

Takozvani *Nemci* Habsburške monarhije koji su živeli u oblastima u kojima nemački nije bio dominantan, bili su promenljiva istorijska, administrativna i statistička kategorija koja se mogla odnositi na pojedince i zajednice različitog etničkog porekla: 1) administrativne službenike poreklom iz Austrije; 2) potomke srednjovekovnih naseljenika, poznatih kao Sasi (Saksonci), koji su uglavnom protestanti; 3) potomke kolonista iz Austrije i Nemačke u srednjem Podunavlju, poznati kao Ugarski Nemci, kasnije kao Podunavske Švabe ili Podunavski Nemci; 4) kulturno germanizovanu buržoaziju i plemstvo, najčešće češkog, slovačkog, mađarskog i hrvatskog porekla; i 5) Jevreje, i nakon legalne emancipacije 1850. godine (van der Plank 2012, 383). Banatske Švabe, o kojima je u ovom radu reč, pripadaju Podunavskim Švabama, koji su naseljavani u oblastima istorijske Ugarske, a današnje Mađarske, Rumunije, Srbije, Hrvatske i Bosne. Oni nisu živeli koncentrisani u geografski kompaktnoj oblasti, bili su heterogeni po poreklu, govorili su raznim varijetetima nemačkog jezika, a pripadali su rimokatoličkoj i protestantskoj konfesiji.

Jezička politika u Monarhiji je takođe imala svoj razvojni put od upotrebe latinskog kao jezika uprave i obrazovanja sve do kraja 18. veka, do davanja sve značajnijeg statusa vernakularnim jezicima u javnoj sferi. Ključnu tačku u takvom razvoju jezičke politike predstavlja odluka Jozefa II (1780–1790), koji je po ugledu na jezičku centralizaciju u drugim velikim evropskim državama, dekretom iz 1784. umesto latinskog uveo književni nemački kao zvanični državni jezik, pri čemu je dozvolio upotrebu jezika tradicionalnih etničkih zajednica na regionalnom nivou (van der Plank 2012, 374). Tokom 18. i većim delom 19. veka, stanovništvo u urbanim centrima Habsburške monarhije, odnosno pripadnici više i srednje klase u njima, koristili su nemački kao svoj glavni jezik u

javnoj komunikaciji, a najveći deo svih univerzitetskih predavanja odvijao se na nemačkom. U srednjim i osnovnim školama praktikuje se dvojezičnost, ali samo u okviru manjinskih zajednica, dok su nemačke i mađarske škole zapravo jednojezične (van der Plank 2012, 377). Tada dolazi do razvoja snažne nemačke građanske klase, koja ima važnu ulogu u razvoju privrede, trgovine i zanatstva u Habsburškoj monarhiji (up. Gal 1987, 646; 1995, 95).

U društvenom kontekstu koji privileguje nemački jezik, razvija se politički i kulturni život Podunavskih Švaba, te njihova jezička ideologija¹ i govorne prakse. Mešanjem raznih nemačkih varijeteta koje su govorili kolonisti nastaje osobeni nemački podunavski (ili centralnoevropski) koine,² kolokvijalno nazvan *švapski*, koji je zapravo nastao mešanjem istočnofrankonskog, južnofrankonskog, mozel frankonskog, švapskog, bavarskog, alemanskog, gornje saksanskog i tirinškog dijalekta. U gradovima je, pak, na ovaj koine uticao bečki govorni varijetet, koji je govorio veći broj službenika Habsburške Monarhije i koji je uživao prestiž (Grabarek 2013, 52; Bradean-Ebinger 1997; Gehl (Hg.) 1998). Iako se u školama predavao književni nemački (nem. *Hochdeutsch*), u privatnoj komunikaciji govornici su koristili lokalne varijetete, koje su zvali *švapski*, zatim *švapski koine*, te jezike sredina u kojima su živeli, a izbor jezika zavisio je od jezičke kompetencije i sklonosti učesnika u komunikaciji (v. Gal 1987, 646).

Stvaranje Austro-Ugarske 1867. godine dovodi do promene statusa svih etničkih i jezičkih zajednica. Iako je u njenom ugarskom delu bilo zvanično priznato 13 jezika – mađarski, slovački, rumunski, maloruski, hrvatski, srpski, slovenački, bunjevački, bugarski, češki, poljski, romski i italijanski (up. Lökkös

¹ Jezička ideologija, u užem smislu, podrazumeva stavove i odnos govornika prema jezičkim varijetetima iz njihovog repertoara i simboličkim vrednostima koji oni reprezentuju (eng. *language ideology*; Woolard and Schieffelin 1994, 55); tome je blizak koncept „stavova o jeziku“ (Bugarski 1986). U širem značenju, jezička ideologija se definiše kao širi kulturni sistem o jeziku i društvu, oblikovan moralnim i političkim interesima govornika (Irvine 1989).

² U lingvistici *koiné* označava komunikativni jezik nastao kao rezultat kontakta i mešanja nekoliko međusobno razumljivih varijeteta istog jezika, tzv. koinizacije. Koiné je novi govorni varijetet, koji funkcioniše pored postojećih varijeteta, i ne utiče na njihovu promenu, a odlikuje ga redukcija i simplifikacija. Do koinizacije dolazi u novim naseljima koja okupljaju migrante ili u oblastima sa izrazito živom komunikacijom. Obično je potrebno dve ili tri generacije da se dovrši koinizacija, mada neki put dolazi do nje i u prvoj generaciji. Sam termin *koiné* (grč. *κοινή* ‘zajednički’) je prvo označavao grčki komunikativni jezik koji se od IV. veka p.n.e. širio heleniziranim područjima nakon Aleksandrovih osvajanja, i koji se koristio kao *lingua franca* tokom helenističkog i rimskog perioda. U prenesenom smislu tako se naziva svaki jezik koji se upotrebljava nadregionalno (Kerswill 2013). Primeri *koiné* jezika bi bili: australijski engleski, kvebečki francuski, norveški dijalekti, itd.

2000, 28 prema Marácz 2012, 275) – sprovodi se pojačana mađarizacija u državnoj administraciji i školama. „Zakon o narodnostima“ XLIV (1868) proglašava jednu mađarsku političku naciju, koju čine mađarska i druge narodnosti, zatim uvodi mađarski kao državni jezik i dozvoljava upotrebu drugih zvanično priznatih jezika narodnosti na lokalnom nivou (Marácz 2012). Jevreji, Nemci i Slovaci su najviše praktikovali višejezičnost, dok su se pripadnici drugih manjina mahom obrazovali u okviru svojih osnovnih veorispovednih škola, pokušavajući da održe svoj jezik i aktivno se odupirući mađarizaciji (Marácz 2012, 292; Janjetović 2005, 233; Krel 2012, 174). Otpor mađarizaciji dovodi do nacionalne homogenizacije i separacije, te Laslo Morac (Marácz 2012, 295) tvrdi da je dominantni model u Ugarskoj postao tip tzv. „separatnog obrazovanja“ i „separatne višejezičnosti“, koji funkcionišu kao skup različitih jezika koji su korišćeni unutar odvojenih govornih zajednica. Nemci nastanjeni u Ugarskoj prolaze takođe kroz intenzivnu mađarizaciju, a odlikuje ih, pre svega, osećaj lokalnog pripadništva i lojalnost Monarhiji, dok nacionalna svest nije razvijena (Krčmar 2017, 138).

Nakon završetka Prvog svetskog rata, Austro-Ugarska je, prema međunarodnim mirovnim sporazumima, podeljena na nekoliko država, u kojima Nemci stižu status nacionalne manjine. Iako podeljeni, Podunavske Švabe neguju svoje transnacionalne veze koje su ekonomske, kulturne, jezičke, obrazovne i rodbinske. U novonastalim državama Nemci započinju proces izgradnje modernog nacionalnog identiteta koji je, kako navodi Krčmar, „u istoriografiji ostao upamćen kao tzv. narodni, nemačko nacionalni-tip (nem. Völkische, deutsch-nationale Identitätstypus) ... Do tada uglavnom poznati kao 'Nemci u Ugarskoj', oni su se sada počeli definisati kao Podunavske Švabe, 'novo', ili, češće – najmlađe pleme nemačkog naroda, koje svoj postanak ima da zahvali migracionim pokretima u XVIII i XIX veku“ (Krčmar 2017, 139–140). Upravo u tom periodu se ustalio naziv za ovu etničku grupu koji, uz sve svoje nedostatke, opstaje do danas.³ U isto vreme, novoformirane države počinju da sprovode svoje jezičke politike koje se ogledaju u balansiranju između državne centralizacije i jezičke homogenizacije, s jedne strane, te davanja prava manjinama, s druge strane.

Nakon okončanja Drugog svetskog rata pripadnici nemačkih manjinskih zajednica u državama srednje, istočne i jugoistočne Evrope proglašeni su kolektivnim krivcima za pokretanje Drugog svetskog rata i izgubili su sva građanska prava. Takvu sudbinu doživeli su i njihovi sunarodnici u socijalističkoj Jugoslaviji (Prauser and Rees 2004, 4; Krel 2014, 114–136; Pavlica 2005, 369). Upotre-

³ Termin *Podunavske Švabe* (nem. Donauschwaben) prvi su upotreбили nemački profesori Herman Rudiger (Herman Rüdiger) i Robert Ziger (Robert Sieger), 20-ih godina 20. veka, kako bi ukazali na razliku između Švaba u zemljama nastalim nakon raspada Austro-Ugarske, s jedne strane, i Švaba u Švapskoj, s druge strane (up. Krčmar 2017, 140).

ba nemačkog u javnom prostoru je bila zabranjena i kažnjiva, te su Nemci pribegli etničkoj i jezičkoj mimikriji. Nemački prestaje biti čak i kôd unutargrupne solidarnosti, koristi se uglavnom u komunikaciji samo s najstarijim ukućanima, i sve više stiće ulogu tajnog jezika, dok mlađe generacije prolaze kroz proces zamene jezika (Krel 2009; Krel 2012; Gal 1987, 1993, 1995). Nakon okončanja progona Nemaca u 50-im godinama 20. veka, njihov položaj se postepeno popravljao, ali su mučno istorijsko nasleđe, lične drame i strah od kažnjavanja uticali da se većina preostalih Nemaca opredeli za život skrivene manjine (up. Janjetović 2004).

Do nove promene statusa nemačkog dolazi prvo pod uticajem ekonomskog uspeha SR Nemačke, a zatim ujedinjenja SR Nemačke i DDR Nemačke (3.10.1990. godine), te evropskih integracija. Instrumentalna vrednost nemačkog naglo raste. Mada nije više kôd porodične komunikacije i etničke solidarnosti, nemački se počinje učiti na kursovima i dolazi do njegove revitalizacije (Krel 2012). U panevropskom kontekstu stiće status jezika koji omogućuje bolje pozicije na tržištu rada, kao i horizontalnu i vertikalnu mobilnost (Gal 1993, 354). Nemački jezik postaje ponovo kôd transnacionalne komunikacije i jezički kapital. U narednom odeljku razmatramo osnovne odlike diskursa identiteta Podunavskih Švaba.

Ideološka jezgra Podunavskih Švaba

Istraživanja Podunavskih Švaba ukazuju na zajedničke odlike ideoloških jezgara⁴ u njihovom diskursu identiteta (up. Gal 1995, 95; Krel i Mandić 2016a, 2016b, 2016c; Krčmar 2017). Naime, tri istorijska događaja se čine posebno bitnim u diskursu pripadnika ove zajednice:

- Naseljavanje nemačkih govornika u oblasti Panonske nizije, počev od 17. veka;
- Društveno-političke i ekonomske prilike unutar Monarhije, počev od 18. pa sve do ranog 20. veka, koje su uticale na razvoj ekonomske i političke moći nemačkih govornih zajednica;
- Drugi svetski rat koji je doveo do progona Nemaca iz ovog područja i razvoja kulturne traume.

Kako su svojim istraživanjem Krel i Mandić (2016a) pokazali, usmena predaja o poreklu ima važnu ulogu u samorazumevanju Banatskih Švaba i čini posebno ideološko jezgro. Pokazano je da predaja o doseljavanju „reprodukuje regionalizovani i partikularizovani kolektivni identitet Nemaca“, te da služi,

⁴ Ideološka jezgra određujemo kao proizvode diskursa koji indeksiraju strukture moći i ideološke pozicije govornika na manje-više sistematičan i koherentan način (eng. **ideological nuclei**; *Tsitsipis 1998*, 132).

pre svega, kao indeks porodičnog identiteta, a tek potom kao sredstvo lokalne, etničke i nacionalne identifikacije (Krel i Mandić 2016a, 251). Ovi nalazi se poklapaju sa stavom istoriografije (up. Dimić 1997, 9; Krčmar 2017, 138), prema kome je među Podunavskim Švabama sve do Prvog svetskog prisutna lokalno-etnička identifikacija, dok je nacionalna svest slabo izražena. Krčmar ističe kako su sećanje na kolonizaciju, svest o „graničarskom“ položaju i ponos zbog očuvanja nemačkog identiteta u kontekstu intenzivnog, svakodnevnog kontakta s drugim narodima srednje Evrope i Podunavlja, središnje teme njihovog javnog diskursa (Krčmar 2017, 139–140).

Pored toga, savremena sociolingvistička istraživanja (Leihonen 2007; Krel i Mandić 2016b, 2016c) pokazala su da višejezičnost predstavlja važno ideološko jezgro i smatra se distinktivnom odlikom nemačkih govornika. S tim u vezi, u sociolingvističkoj literaturi se govori o multilingvalnom habitusu ili „življenoj višejezičnosti“ (eng. *lived multilingualism*) srednje Evrope i Podunavlja, koja je u većoj ili manjoj meri osobena za sve etničke i govorne zajednice, kao i za različite društvene slojeve u habsburškim i post-habsburškim zemljama (up. Mikeš, 2001; Gal, 2011, 2015; Schjerve-Rindler and Vetter, 2007; Ilić (Mandić), 2014; Krel i Mandić 2016b; Kiss 2016). U intervjuima, pripadnici nemačke manjine često evociraju međuratne prakse višejezičnosti u sferama obrazovanja i ekonomije (Leihonen 2007; Krel i Mandić 2016b, 592–297).

Kulturna trauma, koja uključuje diskriminaciju i stigmatizaciju nemačkog nakon Drugog svetskog rata, čini takođe važno ideološko jezgro Podunavskih Švaba (v. Rill i Stojčić 2017).⁵ Konačno, porast instrumentalne vrednosti nemačkog u panevropskom kontekstu menja iznova kako njihovu, tako i jezičku ideologiju govornih zajednica s kojima su u kontaktu. Kako Nećak-Lük (1986, 3) naglašava, istorijsko nasleđe utiče na psihološko nasleđe, te mora biti uzeto u obzir kada se govori o jezičkim praksama. Mi bismo dodali da istorijsko i psihološko nasleđe utiču kako na jezičku ideologiju današnjih govornika, tako i na načine na koje će se oni sećati govornih praksi.

Podunavske Švabe u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca

Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS), a od 1929. godine Kraljevina Jugoslavija, pripojila je sebi delove bivše Dvojne monarhije, a Nemci u novoj južnoslovenskoj državi dobijaju status nacionalne manjine. Politička elita Kraljevi-

⁵ Kulturna trauma (eng. *cultural trauma*) je koncept koji doživljava ekspanziju tokom poslednje decenije, a označava, pre svega, diskurzivni proces koji se zasniva na nekom stvarnom ili izmišljenom traumatičnom istorijskom iskustvu, utkana je u diskurs identiteta pripadnika zajednice, i ispoljava se kroz najraznovrsnije reprezentativne i simboličke forme (up. Alexander 2004; Eyerman 2017).

ne SHS je bila načelno blagonaklona prema nemačkoj manjini, procenjujući da ona, budući geografski odvojena od matice i bez razvijene svesti o nacionalnom jedinstvu, ne gaji separatističke tendencije, za razliku od Mađara (Dimić 1997, 8). To se prvenstveno odnosi na Nemce u Vojvodini, u kojoj se, kako navodi Dimić (1997, 10), „odmah pristupilo pridobijanju nemačke nacionalne manjine za novu vlast i državu“, dok je položaj Nemaca u drugim krajevima zemlje, na primer u Sloveniji, bio nepovoljniji, jer su tamošnje političke elite radile na potiskivanju dugogodišnje germanizacije (up. Janjetović 2005, 289–290). Krčmar ističe da starija generacija Podunavskih Švaba ipak ostaje privržena ideji Dvojne monarhije više nego novoformiranoj južnoslovenskoj državi, dok mlađe generacije takvu povezanost sve manje osećaju (Krčmar 2017, 138).

Težište kulturne politike Kraljevine SHS ogledalo se u školstvu, jer škole u modernom dobu postaju središnje ustanove, pored štampe, za širenje nacionalne i državne ideologije, kao i za oblikovanje građana. U Vojvodini je, tako, jedna od prvih uredbi nove državne uprave bila ukidanje mađarskog jezika kao nastavnog jezika u školama u kojim mađarska deca ne čine većinu, dok je kao nastavni jezik u vrtićima i školama određen maternji jezik dece koja čine većinu u toj sredini. Istovremeno su neke mađarske gimnazije pretvorene u nemačke i otvorene su nove nemačke gimnazije (Dimić 1997, 10). Paralelno s potiskivanjem mađarizacije Kraljevina SHS je otpočela slavizaciju (u Vojvodini: srbizaciju) etničkih manjina, što se isprva odrazilo preko uvođenja srpske istorije kao obaveznog predmeta u svim školama, zatim ukidanje manjinskih kao nastavnih jezika u srednjim stručnim i građanskim školama u Vojvodini, i uvođenje državnog srpskohrvatskog umesto njih (Dimić 1997, 11). U periodu od 1919. do 1922. u pojedinim školama (Novi Vrbas, Žombolj) nemački je uveden kao službeni jezik, a kada je 1922. celokupno školstvo stavljeno pod kontrolu države, dozvoljeno je formiranje nemačkih manjinskih odeljenja, ako se ispuni kvota od trideset učenika (Krčmar 2017, 152). Ipak, Kraljevina SHS je često menjala prosvetne regulative, najviše putem ministarskih uredbi, oscilirajući između jačanja centralizacije i činjenja strateških ustupaka nekim nacionalnim manjinama, u koje su spadali Nemci, kako bi se obezbedila njihova podrška.

U Kraljevini Jugoslaviji, Nemci su bili najveća nacionalna manjina. Popis stanovništva 1931. godine beleži 499.969 pripadnika nemačke zajednice, što je činilo 3,5% ukupnog stanovništva (Dimić 1997, 8–9). Oni su živeli uglavnom u oblastima današnje Republike Srbije (na teritoriji današnje AP Vojvodine), republike Hrvatske (u oblasti Slavonije) i Republike Slovenije, u kojima su često bili većina u lokalnim opštinama (Dimić 1997, 8–9). Isti popis beleži 76,7% rimokatolika, 17,1% luterana, 3,1% kalvinista, 2% mojsijevaca i 0,6% pravoslavnih među jugoslovenskim Nemcima (Janjetović 2000, 64, prema Krčmar 2017, 181).

Najveća koncentracija Nemaca u Kraljevini Jugoslaviji bila je upravo u Banatu, u kome je 120.450 osoba ili 20% ukupnog stanovništva navelo nemački

kao maternji jezik (Dimić 1997, 8; Binder 2003, 124–125). Nemci su u najvećem broju živeli na selu (u Vojvodini 84%), a skoro 90% se izdržavalo pretežno od poljoprivrede (Dimić 1997, 8–9). Podaci iz 1934. godine pokazuju da je među nemačkim stanovništvom u Kraljevini Jugoslaviji bilo: 45% seljaka – zemljoradnika, 30% radnika, 18% zanatlija, 3% trgovaca, 2% intelektualaca (Dimić 1997, 9). Zbog velikog broja seljaka, Nemci su razvili sistem zadruga, a njihovo socijalno zadrugarstvo je, prema nekim mišljenjima, bilo „bolje organizovano nego kod bilo koje nemačke nacionalne manjine u Evropi“ (Janjetović 2005, 321).

Među najvažnijim nemačkim organizacijama su Švapsko-nemački kulturni savez – Kulturbund (nem. *Swäbisch-deutsch Kulturbund*, 1920–1941), Stranka Nemaca (nem. *Partei der Deutschen im Königreich der SHS*, 1922–1929), kao i religijske, obrazovne ustanove i razna udruženja (Dimić 1997, 9–13). Iako je Kulturbund formiran kao nepolitička organizacija s kulturnom misijom, on je funkcionisao kao opštenacionalna organizacija (Janjetović 2005, 292); zagovarao je jedinstvo svih Nemaca u novoj Kraljevini, a nekoliko puta je zabranjivan njegov rad zbog prekoračenja njegovih ovlašćenja (Dimić 1997, 12–13). Stranka Nemaca se zalagala za prosvetnu autonomiju Nemaca i službenu upotrebu nemačkog jezika (Dimić 1997). Jedna od inicijativa ove stranke je i osnivanje Nemačke školske zadužbine (nem. *Deutsche Stiftung*), koja je za cilj pre svega imala borbu za osnivanje nemačke učiteljske škole, te razvoj nemačkog srednjeg školstva (Dimić 1997, 30–31).

Nemačko školstvo je 1931. godine dostiglo vrhunac, kada je u Velikom Bečkereku (današnjem Zrenjaninu) otvoren Privatni učiteljski zavod (nem. *Deutsche Lehrerbildungsanstalt*), koji je 1933. prebačen u Novi Vrbas (Krčmar 2017, 153). Posle dve godine, odobreno je osnivanje nemačke građanske škole u istom gradu (Janjetović 2005, 253).⁶ Prema podacima iz 1932. godine, od 52.415 registrovane dece kojima je nemački bio maternji, 44.069 (78%) je pohađalo nastavu na nemačkom jeziku u osnovnim školama. U gimnazijama je 1.778 đaka pohađalo nastavu na nemačkom kao maternjem jeziku, od čega je 175 đaka (9,8%) učilo u nemačkim paralelnim odeljenjima. Pored toga jedan broj đaka je učio u privatnim nemačkim školama (Dimić 1997:32–33). Političko i nacionalno organizovanje i delovanje Nemaca u Vojvodini uglavnom je bilo dovršeno u periodu od 1918. do 1933, pri čemu je središnju ulogu imao Kulturbund, koji objedinjuje rad više kulturnih, privrednih i drugih udruženja (Krčmar 2017, 149–150). Rad ovih organizacija će se vremenom radikalizovati pod uticajem jačanja centralizma u Kraljevini Jugoslaviji, kao i jačanjem Trećeg rajha i nacionalsocijalizma.

⁶ U drugoj polovini tridesetih godina upravo Privatni učiteljski zavod, nemačka građanska škola i paralelna nemačka odeljenja u gimnazijama, prema oceni srpskih posmatrača, postaju središta širenja nacističke propagande (Janjetović 2005, 253–254).

Na početku školske 1939/40. godine, bilo je ukupno 244 škole s nemačkim nastavnim jezikom ili mešovitim s državnim, nemačkim i drugim jezicima; u školama je radilo 747 odeljenja s nemačkim nastavnim jezikom i 20 zabavišta. Školovalo se 38.261 đaka, a zabavištem je bilo obuhvaćeno 2.311 dece. U školama je radilo 714 učitelja, 123 veroučitelja i 20 vaspitačica; od toga, 726 nastavnika bilo je iz redova nemačke nacionalne manjine (Dimić 1997, 53–54). Pored toga, aktivno rade i druge institucije u kojima se neguje i razvija maternji jezik nemačke manjine, bilo da je reč o crkvama (prisutnim u preko 160 mesta), brojnim kulturnim, pevačkim, radničkim, privrednim i drugim društvima (kojih je bilo između 400 i 500), kao i desetinama nemačkih listova, pri čemu je najveći broj njih bio koncentrisan u Banatu (Dimić 1997, 23–54; Janjetović 2005; Bešlin 2001, 17–20; Krel 2012, 174).

Izuzetno razvijena u međuratnom periodu, nemačka štampa je predstavljala moćno sredstvo za oblikovanje društvene i nacionalne svesti. Pored toga, nemačke i mađarske novine čitali su i pripadnici drugih naroda, i vršili tako na njih uticaj (Janjetović 2005, 264). Počevši s razvojem još sedamdesetih godina 18. veka, i to baš u Banatu, svaki grad sa značajnijom nemačkom populacijom je u međuratnom periodu imao jedan, a neki i više glasila, dostigavši broj od 26 listova (npr. Novi Sad – *Deutsches Volksblatt*, Vrbas – *Werbasser Zeitung*, Bačka Palanka – *Die Wacht*, Veliki Bečkerek – *Neue Zeit*, Vršac – *Werschetzer Gebirgsbote*, itd.); jezik novina je bio književni nemački, mada su objavljavani i tekstovi na lokalnim narečjima, a većina listova je štampana tradicionalnim nemačkim pismom – goticom (v. Krčmar 2017, 150–151; Dimić 1997, 24). Budući da je nemačko stanovništvo većinski živelo od zemljoradnje, nemačka štampa je posvećivala veliku pažnju praktičnim problemima seljaka i agrarnim pitanjima (Krčmar 2017, 152). Upotreba jezika je takođe bila važna tema i to, posebno, očuvanje lokalnih narečja i jezika u porodici. Upravo pod uticajem nemačke štampe, lokalna narečja (nem. *Mundarten*) ističu se kao jedno od glavnih švapskih obeležja, iako paradoksalno njihova raznolikost predstavlja prepreku u izgradnji nacionalnog identiteta (Krčmar 2017, 154). Takva jezička ideologija je mesna narečja, s jedne strane, predstavljala kao „cvet na jezičkom drvetu jednog naroda“, dok je, s druge strane, kritikovala povlašćeni status književnog jezika i suprotstavljala mu upotrebnu i emotivnu vrednost koju su narečja imala:

Ko još govori književni nemački? Ne govori ga prodavačica u radnji, vaspitačica u gazdinskoj kući, učitelj u selu, niti univerzitetski profesor. Čak ni on se ne može odreći svog švapskog, bavarskog i saksonskog zavičaja („Ehret eure schwäbische Mundart!“, *Deutsche Volkskalender für das Jahr 1927*, 82–85). (prema Krčmar 2017, 154)

Terenska istraživanja

Terenska istraživanja vojvodanskih Nemaca obavio je Aleksandar Krel u periodu 2004–2008. godine na teritoriji AP Vojvodine. Tom prilikom obuhvaćena su sledeća naselja: Sremski Karlovaci, Apatin, Sombor, Subotica. Zatim su Aleksandar Krel i Marija Mandić sproveli istraživanje među pripadnicima nemačke zajednice u Banatu tokom 2012–2014. godine, u Kikindi i Zrenjaninu. Korišćene su metode polustrukturiranog i slobodnog intervjua. Intervjui su vođeni s aktivistima nemačkih udruženja u njihovim službenim prostorijama; svi intervjui su snimani, uz dozvolu i znanje sagovornika. U obradi intervjua smo koristili verbatim transkripciju, koja beleži sve izgovoreno, uključujući zamuckivanja i nedoslednosti u govoru (up. Ilić [Mandić] 2014, 150–151). U zaglavlju ne navodimo ime i prezime sagovornika, nego podatke o godini rođenja i mestu snimanja. U radu smo usredsređeni na generacijsko sećanje sagovornika rođenih neposredno pre i nakon Drugog svetskog rata, i to na referencijalnu ravan diskursa. Iskaze posmatramo kao izvore za rekonstrukciju pojedinih segmenata društvene stvarnosti i dijahronijsku sociolingvistiku.

Jezik u porodici Banatskih Švaba

Društveni, kulturni i jezički život Banatskih Švaba, kako smo već pomenuli, ne može se razumeti bez razmatranja odlika Podunavskih Švaba, kao etničke grupe kojoj pripadaju. Ipak, treba istaći da su Banatske Švabe imali jak osećaj regionalno-etničkog identiteta i da su sebe doživljavali kao posebnu etničku podgrupu, a tako su ih i drugi videli. U tom smislu, postoji izrazita razlika u odnosu na Mađare u Banatu, koji za sebe nisu imali neko posebno etničko ime, nego su sebe određivali kao dijasporu (mađ. *szórvány*) (Leihonen 2007, 100–101). Raspad Austro-Ugarske Banatske Švabe su doživele stoga kao „katastrofu“ koja deli jedan narod u dve zemlje:

Može se o Trijanonskom sporazumu misliti kako želite, ali za nemačko stanovništvo Banata to je bila prava katastrofa.⁷

Nakon što je „katastrofa“ raspada Austro-Ugarske preživljena, Banatske Švabe su uspostavili svoje ustanove, a njihove transnacionalne mreže su nastavile da funkcionišu. Oni doživljavaju snažan razvoj i, stoga, međuratni period nemačka historiografija predstavlja u izuzetno pozitivnom svetlu:

⁷ U originalu: „Man mag über den Friedensvertrag von Trianon denken wie man will, für die deutsche Bevölkerung des Banats war es eine Katastrophe“ (Greffner 1996, 109 prema Leihonen 2007, 95).

Radi se dakle o jednom intenzivnom kulturnom životu i intenzivnim vezama s nemačkim govornim i kulturnim prostorom, posebno s Nemačkom i Austrijom.⁸

Štaviše, period između dva svetska rata se opisuje kao „procvat nemačkog školskog sistema u Banatu (Greffner 1996 146 prema Leihonen 2007, 96).

Očuvanje i upotreba jezika u porodici, kako smo već pomenuli, bila je jedna od ključnih tema nemačke jezičke ideologije u Vojvodini, pre svega u publicistici. Kako ističe Krčmar, neki Nemci i u međuratnom periodu pod uticajem mađarizacije nisu više govorili svoj maternji jezik i svoja imena su pisali prema pravilima mađarskog jezika (Krčmar 2017, 152). Nemačka vojvođanska štampa je aktivno pozivala roditelje da decu prijavljuju u nemačka odeljenja i da koriste nemački jezik u porodici i kući. Ukazivano je na neadekvatnost ćirilicnog pisma za pisanje nemačkih imena, zahtevano je pravo da se u službenim dokumentima pored nemačkih imena na ćirilici u zagradi dodaju imena napisana u izvornom obliku. Roditeljima su upućivani apeli da deci daju nemačka imena, a *Nemački narodni kalendar* je 1933. ponudio spisak imena koja su poželjna za nemačku decu (Krčmar 2017, 153).

U međuratnom periodu, nemački jezik je još uvek bio dominantan u endogamnim brakovima i sastavni deo jezičkog repertoara u egzogamnim brakovima. Unutargrupnu komunikaciju zapravo je odlikovala izražena diglosija:⁹ *švapski* je bio govorni (vernakularni) jezik za vaninstitucionalnu, neformalnu sferu komunikacije, dok je *hohdojč* (standardni nemački) povezan s formalnim situacijama i visokim prestižom. Prema uvidima s terena, u kući se govorio *švapski*,

⁸ U originalu: „Man kann also von einem lebendigen kulturellen Leben sprechen und von intensive Beziehungen zum deutschen Sprach- und Kulturraum, besonders zu Deutschland und Österreich“ (König 1995, 257 prema Leihonen 2007, 95–96).

⁹ Diglosija (grč. διγλωσσία 'dva jezika'), označava uporednu upotrebu dva varijeteta u jednoj govornoj zajednici, od kojih svaki ima svoj domen i posebne uloge. Diglosija, dakle, zahvata čitavu zajednicu, za razliku od dvojezičnosti, koja je individualna pojava. Termin je prvi uveo lingvista Čarls Ferguson (1959) (eng. *diglossia*) da bi objasnio različite uloge koju dva varijeteta vrše u jednog govornoj zajednici, od kojih je jedan specijalizovan za formalne situacije i povezan s visokim društvenim prestižom (označen obično kao H – eng. *high variety* 'visoki varijetet'), dok je drugi specijalizovan za neformalne, govorne kontekste i povezan s nižim prestižom (označen obično kao L – eng. *low variety* 'niski varijetet'). Primeri diglosičnih zajednica su brojni: klasični i razgovorni arapski; moderni grčki (katarevusa i dimotiki); standardni nemački i švajcarski nemački (isto i austrijski nemački), itd. U srpskom govornom području diglosija je vladala tokom čitavog srednjeg veka i ranog modernog perioda, sve do Vukove reforme: srpskoslovenski i razgovorni srpski (12–18. vek), a zatim slavenosrpski i razgovorni srpski (18–19. vek). Danas u Srbiji, diglosične su one govorne zajednice čiji vernakulari (domaći, razgovorni jezik) u velikoj meri odstupaju od srpskog standarda, npr. govornici kosovsko-resavskog i prizrensko-timočkog dijalekta.

a u školi se učio *hohdojč*. *Švapske* varijetete su deca usvajala unutar porodičnog doma, s rodbinom, poslugom i radnicima, na ulici s vršnjacima. Vladanje ovim varijetetima je indeksiralo unutaretničku solidarnost i pripadnost regionalnoj etničkoj kulturi. Naši sagovornici naglašavaju razliku između *švapskog* i *hohdojča*, a u njihovoj jezičkoj ideologiji se zapravo jedino *hohdojč* smatra „pravim nemačkim“, up. [1]:

[1] KIK; SG (ž, 1940), Kikinda; 30.11.2012.

IS: A u kući ste govorili nemački?

SG: Omama je pričala sa nama na nemačkom jeziku, međutim to je zapravo bio švapski dijalekt, više nego što je reč o nemačkom jeziku.

U međuratnom periodu u javnom i privatnom diskursu zapravo cirkulišu suprotstavljene jezičke ideologije, oscilirajući između polova nacionalnog (standardizovanog) i lokalnog (vernakularnog). Mada je nemačka štampa i publicistika pokušavala da povрати vrednost *švapskom*, on se, pod uticajem škole, smatrao „manje vrednim“ u odnosu na *hohdojč*. Roditelji koji su želeli da deci osiguraju vertikalnu mobilnost, nastojali su da i u kući govore *hohdojč*, što je imalo kako simbolički značaj, tako i pragmatički cilj. Tako su nastavljali praksu standardne jezičke kulture koje su sprovodile nemačke škole i institucije, u kojoj je vladanje književnim jezikom bilo pokazatelj pripadnosti obrazovanom sloju, nacionalnoj kulturi i transnacionalnom kulturnom i društvenom krugu, te je indeksiralo solidan ekonomski status porodice. U sledećem iskazu, sagovornik takođe pravi značajnu razliku između ovih varijeteta i s ponosom ističe kako se u njegovoj kući nije govorio *švapski*, up. [2]:

[2] ZR-2; SG (m, 1939), Zrenjanin; 4.08.2014.

IS: A kako ste pričali nemački u kući?

SG: Nemačkim književnim jezikom. Ne švapski.

IS: To je ono što se kaže *hohdojč*.

SG: *Hohdojče*. Jer švapski je velika razlika.

Iako sagovornici referišu na svoj vernakular kao *švapski*, zbog raznolikosti *švapskih* varijeteta i postojanja *švapskog* koinea, može se prepostaviti da je postojalo bar dva varijeteta *švapskog* koji je običan govornik koristio: porodični i regionalni *švapski*. I *hohdojč* i *švapski* su imali transnacionalnu funkciju, povezujući ne samo Nemce u post-habsburškim zemljama u jedno društveno-obrazovno i interesno područje, nego i sve post-imperijalne subjekte koji su baštinili imperijalnu kulturu.

Društvena višejezičnost je bila posebno razvijena i cenjena unutar nemačke govorne zajednice, i takoreći strateški obrazovni cilj nemačkih porodica. Takav odnos prema društvenoj višejezičnosti su imale i druge etničke zajednice u okruženju. Jezici su usvajani u svakodnevnoj interakciji između dece i komšija, i u

poslovnoj i javnoj sferi, a razvijene su i posebne obrazovne strategije. Banatske Švabe su, kao i njihovi susedi iz drugih etničkih grupa, putem formalnog i neformalnog jezičkog obrazovanja razvijali od malih nogu višejezičnost, pa su decu slali u dvojezične škole, ili u škole na različitim jezicima (npr. osnovno obrazovanje u školi na jednom jeziku, srednje u školi na drugom), a koristili su i neformalne prakse „razmene dece“ u ograničenom periodu, kako bi ona naučila jezik i kulturne prakse suseda, o čemu smo detaljnije govorili u Krel i Mandić (2016b), up. [3]:

[3] ZR-3; SG (m, 1935), Zrenjanin; 4.08.2014

SG: Moja baba bila devojka, išla mesec dana u srpsku porodicu, a njihova devojka dolazila kod nas. Tri jezika minimum, trgovci pet jezika; sad odmah prelaze na srpski.

Naše nalaze potvrđuju i sociolingvistička istraživanja u rumunskom delu Banata, koja pokazuju da su nemački govornici najmanje dvojezični (nemački i državni jezik), a najčešće trojezični ili četvorojezični (nemački, rumunski, mađarski, srpski), te da visoko vrednuju svoju višejezičnost, smatrajući je osnovnim preduslovom života, dobre saradnje i odnosa poštovanja prema susedima u ovom regionu (Leihonen 2007, 104). S tim u vezi, zanimljivi su nalazi iz rumunskog dela Banata koji govore da je višejezičnost bila posebno važna za žene koje su prodavale na pijacama, jer bez znanja jezika društvene sredine nisu mogle dobro da trguju (Leihonen 2007, 99). Naši nalazi iz Banata, pak, govore o izraženijoj višejezičnosti kod muškaraca, koji su bili mobilniji, i to posebno kod onih koji su se bavili trgovinom i zanatima (Krel i Mandić 2016b). Iz sledećeg iskaza u kome sagovornica referiše na svoju baku (*omama*), može se zaključiti da je društvena višejezičnost bila uobičajena praksa u međuratnom periodu i kod žena koje su bile vezane za domaćinstvo, up. [4]:

[4] KIK; SG (ž, 1940), Kikinda; 30.11.2012.

SG: Kada smo došli kod tetke i teče u Kikindu, brat i ja smo znali samo nemački jezik. Omama je dobro znala tri jezika: nemački, mađarski i srpski jezik, a nešto malo je poznavala i rumunski jezik.

Kao što smo već napomenuli, za Podunavske Švabe između dva svetska rata osobena je transnacionalna mobilnost. Vojvođanske Švabe i drugi stanovnici Vojvodine, i u međuratnom periodu, koriste transnacionalne mreže u zdravstvu, obrazovanju, zapošljavanju, poslovanju i trgovini, doživljavajući u nekom smislu čitavo područje bivše Monarhije, a delimično i Nemačke, kao svoj kulturni i društveni prostor. U narednom primeru, sagovornik govori o majci iz Kikinde, koja je rođena u bolnici u Segedinu, srednje obrazovanje završila na nemačkom i srpskom u Kikindi, a visoko obrazovanje u Gracu, da bi se potom vratila da živi u Kikindi, up. [5]:

[5] KIK-1; SG (m, 1937), Kikinda; 8.10.2013.

SG: Znači ona je ona je [majka] tu išla u školu nemačku realnu gimnaziju, završila isto ovde na srpskom jeziku. E i onda išla dalje u školu na školovanje u Grac. I tu je išla u školu koju su držale časne sestre u Gracu.

IS: Jesmo rekli koje godine je rođena vaša majka?

SG: Šesneste.

IS: Ovde u Kikindi?

SG: Jes– ne u stvari ovde ovde je, ali je se rodila u bolnici u Segedinu. Dakle se ona rodila u Segedinu, i donekle ju je to spaslo pošto je rođena u Segedinu u Mađarskoj tako Mađarica. Posle to posle.

(...)

SG: E i ovaj i onda je u tamo u toj školi gde su koju su držale časne sestre bila godinu dana i njoj se to strahovito dopalo. I ona već poče da razmišlja o tome da ode u časne sestre. I moj deda kaže (smeh): „E nećeš.“ Ispiše je i opet u Gracu sad je upis– upisala jednu drugu školu mislim srednju školu malo za sekretarice, za za administraciju i tako nešto. I to je završila tamo. I kad je došl– dolazila ovamo u Kikindu mlade devojkice ranije su se šetale ovamo-onamo. I u to vreme jedan mlad čovek je otvorio prvi u Kikindi „Putnik“. Pozajmio pare i otvorio „Putnik“ trgov– ovaj turističko ovaj preduzeće. I ona je išla tamo da kupuje kartu i zagledala se u tog gospodina.

IS: To je vaš otac otac pretpostavljam.

U jezičkom repertoaru Banatskih Švaba prvi jezik nakon nemačkog je bio mađarski. Mađarski je ušao u nemačke porodice nakon što je stvorena Dvojna monarhija, kada postaje novi imperijalni jezik i službeni jezik Ugarske. Budući da su Nemci mahom pohađali državne škole, a mađarizacija se sprovodila najviše u državnim školama, to su oni književni mađarski usvojili u školi. U nemačkim porodicama je pak podržano usvajanje mađarskog kao novog imperijalnog jezika i jezika vertikalne mobilnosti. Pored škole, mađarski se, kao i drugi jezici društvene sredine, usvajao i u svakodnevnoj komunikaciji, posebno u igri s vršnjacima. Zahvaljujući svom jezičkom repertoaru, Nemci su uspevali da vrlo brzo nakon Drugog svetskog rata ostvare jezičku i etničku mimikriju i etnički transfer, kada je to bilo neophodno. Odlično znanje mađarskoj je, na neki način, olakšalo i spasilo živote Nemaca koji su ostali da žive u poratnoj Vojvodini. O odnosu prema mađarskom i stepenu poznavanja tog jezika možda najbolje svedoče iskazi o tome kako su nemački roditelji gotovo automatski upisivali decu u mađarske škole u poratnom periodu i relativno lako prelazili na druge jezike u komunikaciji sa svojom decom, posebno na mađarski, up. [6], [7]:

[6] KIK; SG (ž, 1940), Kikinda; 30.11.2012.

SG: Upisali su nas u mađarsku školu. To je bilo sasvim normalno, jer su se teča i tetka izjašnjavali kao Mađari. Odgajani smo u duhu mađarske kulturne tradicije i mađarskog jezika, kao rimokatolički vernici.

Sagovornik iz narednog primera [7], rođen je odmah nakon Drugog svetskog rata. Komunikacija između njegovog dede, poreklom iz češko-nemačkog braka, i babe Nemice odvijala se na nemačkom, budući da je baba znala samo nemački. U prvom braku njegove majke Nemice i muža Nemca, koji je započet pre Drugog svetskog rata, a u kome je rođena starija sagovornikova sestra, porodični jezik je, takođe, bio nemački. Međutim, prvi muž gine na frontu, a majka, odmah posle Drugog svetskog rata, ulazi u brak s Mađarem, kako bi spasila svoju porodicu od progona i izvršila etnički transfer. U tom braku rađa se naš sagovornik. Pored maternjeg nemačkog, majka je očigledno vladala i mađarskim, jer je s drugim mužem i decom nakon rata pričala mađarski, a nemački je koristila samo sa svojom majkom – babom sagovornika.

[7] ZR-2; SG₁ (m, 1939), SG₂ (m, 1948), Zrenjanin; 4.08.2014.

SG₁: Oni su međusobno većinom nemački govorili.

IS: Mama i tata?

SG₁: Mama i tata. A nama se obratili obično i nemački. A onda nekad sam nemački odgovorio, nekad sam mađarski odgovorio.

SG₂: Malo se stidelo da se priča javno nemački.

SG₁: Ali čim sam eskivirao, na mađarskom sam odgovorio.

Opet, period između dva svetska rata je, kao što smo napomenuli, u javnoj sferi odlikovalo potiskivanje i smanjivanje efekata izvršene mađarizacije, s jedne strane, i uvođenje srpskohrvatskog kao državnog jezika i glavnog jezika obrazovanja, s druge strane. Može se reći da je upravo višejezičnost koja je zavlada u srpskom Banatu bila odraz stanja jednog prelaznog perioda. U slučaju Jugoslavije, od nemačko-mađarske Monarhije ka slovenskoj Kraljevini, od nemačkog i mađarskog ka srpskom. Srpski tako postaje nova *lingua franca* u Vojvodini. Sagovornik iz primera [8] rođen je pre Drugog svetskog rata i prvi jezik mu je bio nemački. Govoreći o braku između oca Slovaka i majke Nemice, sagovornik navodi da su njegovi roditelji u početku razgovarali na srpskom:

[8] KIK-1; SG (m, 1937), Kikinda; 8.10.2013.

SG: Inače moja majka je govorila srpski naravno i nemački. I učila francuski ... u Gracu. Moj otac je naravno govorio mađarski, slovački i srpski. I oni su govorili srpski u početku, tako su se upoznali.

Ipak, srpski se u nemačkim porodicama između dva svetska rata uglavnom koristio kao treći jezik, nakon nemačkog i mađarskog. Bolji status je srpski u nemačkoj porodici imao samo ukoliko je jednom od supružnika to bio maternji jezik, u svim drugim slučajevima međuetničkih brakova prednost u porodičnoj komunikaciji je davana mađarskom. Primeri međuetničkih brakova pokazuju da su roditelji često unosili dvojezičnost u porodicu, i to tako što bi svako od

supružnika s decom pričao na svom maternjem jeziku. Budući da je srpski dominirao u javnom prostoru, deca su u komunikaciji s roditeljima koristila, pored nemačkog i mađarskog, i srpski. Primer porodice našeg sagovornika to potvrđuje, up. [9]:

[9] KIK-1; SG (m, 1937), Kikinda; 8.10.2013.

SG: Jeste. Prvi jezik mi je stvarno bio nemački, zato što je onda moj otac je, valjda zato što je već i počela ta ta okupacija, šta ja znam. I on se trudio, mada on nikad nije naučio perfektno nemački, al se isto trudio. Mada ja sam s ocem uglavnom govorio mađarski. I to je sve bilo dobro. A oni su kad su bili sa mnom čak i govorili srpski. To je sve bilo dobro. Zato što smo, nama je u uši ušlo su ta tri jezika.

Zaključak

U radu smo istraživali upotrebu jezika u porodicama Banatskih Švaba, na osnovu diksursa sagovornika rođenih neposredno pre i posle Drugog svetskog rata, koji smo zabeležili tokom terenskih istraživanja. Iako se rezultati istraživanja odnose na Banat, naši nalazi se u velikoj meri podudaraju i s jezičkom situacijom pripadnika nemačke zajednice u ostalim delovima Vojvodine (v. Krel 2014). Naše istraživanje je ograničeno na dva banatska lokaliteta – Zrenjanin i Kikindu – i u oba slučaja su u pitanju urbane sredine. Sociolingvističko istraživanje rumunskog Banata pokazalo je da postoje značajne razlike između jezičkih ideologija i praksi stanovnika grada i sela (Leihonen 2007). S tim u vezi naše nalaze treba shvatiti kao prilog rekonstrukciji sociolingvističke situacije Banatskih Švaba između dva svetska rata, koja zahteva još podataka iz različitih izvora i sredina.

Prema iskazima naših sagovornika, jezička situacija Banatskih Švaba bila je vrlo dinamična i zavisna u velikoj meri od makro političke situacije i društvenih kretanja. U radu smo zastupali tezu da društvene promene i promene odnosa moći, koje one nose, oblikuju istorijsko i psihološko nasleđe švapske banatske zajednice. Svi ti činioци pak utiču kako na jezičku ideologiju današnjih govornika, tako i na načine na koje će se oni sećati govornih praksi. Naši sagovornici se međuratnog perioda sećaju kao svog ranog detinjstva ili prenose sećanja svojih predaka. Generacijsko sećanje, koje seže sve do početaka dvadesetog veka, ujedno je i donja vremenska granica odakle kreće naša analiza. Budući da je njihovo znanje o ovom periodu ograničeno, nismo mogli da postavljamo detaljna pitanja o upotrebi jezika između dva svetska rata, kao što su, na primer, razlike između varijeteta *švapskog*, te vladanje *švapskim* koineom, kao i pitanje o jezičkoj ideologiji i praksama u školama tog perioda, nego smo se morali zadovoljiti epizodičnim, fragmentarnim sećanjima. Pored toga, neke zaključke o upotrebi

jezika smo morali izvlačiti posredno; na pimer, na osnovu iskaza o ubrzanom i efikasnom jezičkom i etničkom transferu nakon Drugu svetskog rata, dobili smo potvrdu o odličnom poznavanju mađarskog među Banatskim Švabama u međuratnom periodu. Usmeni iskazi stoga mogu poslužiti kao ograničeni izvori za dijahronijsku i sinhronijsku sociolingvistiku i etnologiju i / ili socijalnu antropologiju, i potrebno ih je dopunjavati i korigovati arhivskim istraživanjima, podacima iz biografija, autobiografija i beletristike.

Prema prethodnim istraživanjima i našim uvidima s terena, u javnom i privatnom diskursu u međuratnom periodu zapravo su cirkulisale suprotstavljene jezičke ideologije, oscilirajući između polova nacionalnog (standardnog) i lokalnog (vernakularnog). Upotrebu jezika u porodici je odlikovala diglosija *švapskog* (vernakularni varijetet nemačkog) i *hohdojča* (književni varijetet nemačkog). *Švapski* je bio govorni jezik za porodičnu i unutargrupnu, neformalnu komunikaciju, dok je *hohdojč* usvajan u školi, korišćen mahom u formalnim situacijama i povezan s visokim prestižom. Mada je nemačka štampa afirmativno pisala o *švapskom*, on se, pod uticajem škole, smatrao „manje vrednim“ u odnosu na *hohdojč*. Naši sagovornici su uvek pravili značajnu razliku između ova dva varijeteta, a u njihovoj jezičkoj ideologiji jedino se *hohdojč* smatra „pravim nemačkim“.

Budući da su naseljeni u oblastima u kojima nemački nije bio većinski jezik, nemački govornici su praktikovali višejezičnost, posebno u javnoj sferi. Etnička egzogamija se takođe počinje u većoj meri praktikovati u međuratnom periodu, što utiče na jezički repertoar. Pored nemačkog, glavni jezici porodične komunikacije su mađarski i srpski, ili neki drugi jezik društvene sredine koji ima kontinuitet međugeneracijskog prenosa. U međuetničkim brakovima Banatskih Švaba sklopljenim u međuratnom periodu, nemački se koristi pored drugih jezika društvene sredine; višejezičnost postaje svakodnevnica u porodičnom domenu, a s njom i preključivanje kodova. U radu je takođe pokazano kako su Banatske Švabe između dva svetska rata čitavo područje bivše Monarhije, a delimično i Nemačke, doživljavali kao svoj kulturni i društveni prostor. Transnacionalna mobilnost bila je, tako, sastavni deo svakodnevnog, pa, prema tome, i porodičnog života, posebno u obrazovanju i trgovini.

Kako su iskazi naših sagovornika potvrdili nalaze dosadašnjih istraživanja Podunavskih Švaba, glavni doprinos našeg rada vidimo u dokumentovanju i analizi jezičke ideologije i generacijskog pamćenja Banatskih Švaba. U radu smo želeli da pokažemo raznovrsnost jezičkih ideologija i praksi, te promene do kojih dolazi pod uticajem društvenih dešavanja. Pored toga, u generacijskom pamćenju naših sagovornika sačuvan je repertoar formalnih i neformalnih praksi pregovaranja, kompromisnih rešenja i novih društvenih formi opštenja, koji uključuju više jezika, konfesija i etničkih identiteta. Način na koji oni te prakse zajedničkog života evaluiraju značajan je za razumevanje jezičke ideologije i

etničke identifikacije u multikulturalnim društvima danas. Ili rečima jednog našeg sagovornika: „E i onda kad su se posle ratova i svih tih pokolja, ljudi pokušavali koji su tu živeli prilagođavali, pošto su oni to naučili vekovima unazad da se prilagođavaju situaciji, onda to više nije valjalo. Kako nije valjalo kad je to jedino bilo. Da nije bilo tako, pa Vojvodina bi bila prazna.“

Literatura

- Alexander, Jeffrey. 2004. „Toward a Theory of Cultural Trauma“. In *Cultural Trauma and Collective Identity*, edited by Jeffrey Alexander, Ron Eyerman, Bernard Giesen, Neil Smelser and Piotr Sztompka, 1–31. University of California Press.
- Bešlin, Branko. 2001. *Vesnik tragedije. Nemačka štampa u Vojvodini 1933–1941. godine*. Novi Sad, Sremski Karlovci: Platoneum.
- Binder, Fridrih. 2003. „Promemorija“. U *Jedan svet na Dunavu: razgovori i komentari*, uredio Nenad Stefanović, 124–138. München: Donaueschinger Kulturstiftung; Eggenfelden: Humanitäre Hilfe Donauschwaben; Beograd: Društvo za srpsko-nemačku saradnju.
- Bradean-Ebinger, Nelu. 1997. *Deutsch im Kontakt: als Minderheits- und als Mehrheitssprache in Mitteleuropa; eine soziolinguistische Untersuchung zum Sprachgebrauch bei den Ungarndeutschen, Donauschwaben und Kärntner Slowenen*. Wien: Edition Praesens.
- Bugarski, Ranko. 1986. *Jezik u društvu*. Beograd: XX vek.
- Eyerman, Ron. 2017. „Cultural Trauma: Emotion and Narration“. In *The Oxford Handbook of Cultural Sociology*, edited by Alexander, Jeffrey, Jacobs, Ronald and Smith, Philip. Oxford University Press.
- Ferguson, Charles. 1959. „Diglossia“. *Word* 15: 325–340.
- Grabarek, Józef. 2013. *Zur Geschichte der deutschen Sprache im 20. Jahrhundert*. Peter Lang.
- Gal, Susan. 1987. „Codeswitching and Consciousness in the European Periphery“. *American Ethnologist* 14 (4): 637–653.
- Gal, Susan. 1993. „Diversity and contestation in Linguistic Ideologies: German Speakers in Hungary“. *Language in Society* 22 (3): 337–359.
- Gal, Susan. 1995. „Cultural basis of language use among German speakers in Hungary“. *International Journal of the Sociology of Language* 111: 93–102.
- Gal, Susan. 2011. „Polyglot nationalism. Alternative perspectives on language in 19th century Hungary“. *Langage et société* 136 (2): 31–54.
- Gal, Susan. 2015. „Imperial linguistics and polyglot nationalisms in Austria-Hungary: Hunfalvy, Gumpłowicz and Schuchardt“. *Balkanistica* 28: 151–173.
- Gehl, Hans (Hg.). 1998. *Sprachgebrauch – Sprachanpassung. Eine Untersuchung zum heutigen Gebrauch der deutschen Sprache in Westrumänien und zur sprachlichen Anpassung der Donauschwaben*. Tübingen: Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde.
- Greffner, Otto. 1996. *Das Banat und die Banater Schwaben (Kurzgefaßte Geschichte einer deutschen Volksgruppe)*. Weil am Rhein.

- Dammang, Andreas. 1931. *Die Deutsche Landwirtschaft im Banat und Batschka*. Novi Sad.
- Dimitrijević, Duško. 2005. „Restitucija 'stečenih prava' pripadnika nemačke manjine u bivšoj Jugoslaviji“. *Teme. Časopis za društvene nauke* 3: 393–414.
- Dimić, Ljubodrag. 1997. *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918–1941 III. Politika i stvaralaštvo*. Beograd: Stubovi kulture.
- Ilić (Mandić), Marija. 2014. *Discourse and Ethnic Identity: The Case Study of Serbs in Hungary*. München, Berlin: Verlag Otto Sagner.
- Irvine, Judith. 1989. „When Talk Isn't Cheap: Language and Political Economy“. *American Ethnologist* 16: 348–267.
- Janjetović, Zoran. 2000. „Duhovni profil vojvođanskih Švaba“. *Tokovi istorije* 1–2: 55–67.
- Janjetović, Zoran. 2004. „Švabe u Vojvodini“. U *Skrivene manjine na Balkanu*, uredila Biljana Sikimić, 121–134. Beograd: Balkanološki institut SANU.
- Janjetović, Zoran. 2005. *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*. Beograd: Institut za noviju istoriju.
- Janjetović, Zoran. 2007. „Proterivanje nemačkog i mađarskog življa iz Vojvodine na kraju drugog svetskog rata.“ *Hereticus. Časopis za preispitivanje prošlosti* 4: 106–118. Dostupno na: http://www.komunikacija.org.rs/komunikacija/casopisi/Hereticus/V_1/06/download_ser_lat. Pristupljeno: 30.07.2020.
- Kerswill, Paul. 2013. „Koineization“. In *The Handbook of Language Variation and Change*, edited by J.K. Chambers and Natalie Schilling, 519–536. Willey Blackwell.
- Kiss, Attila, G. 2016. „Teaching the Romanian neighbors Hungarian: Language ideologies and the Debrecen Summer School“. *Multilingua* 35 (1): 31–55.
- König, Walter. 1995. „Die Deutschen in Rumänien seit 1918“. In *Die Deutschen in Ostmittel- und Südosteuropa. Geschichte – Wirtschaft – Recht – Sprache*. I. Hgg. Gerhard Grimm und Krista Zach, 251–296. München: Verlag Südostdeutsches Kulturwerk.
- Krel, Aleksandar. 2006. „Promene strategije etničkog identiteta Nemaca u Subotici u drugoj polovini 20. veka“. *Glasnik etnografskog instituta SANU* LIV: 319–331.
- Krel, Aleksandar. 2008. „Uloga udruženja 'Gerhard' u revitalizaciji etničkog identiteta somborskih Nemaca“. U *Slike kulture nekad i sad*, uredila Zorica Divac, 155–168. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Krel, Aleksandar. 2009. „Bili bismo i Kinezi, samo da nas ostave na miru: (re)konstrukcija etničkog identiteta Nemaca u Vojvodini“. *Antropologija* 9: 131–146.
- Krel, Aleksandar. 2012. „Sprechen Sie Deutsch? German Language and Revitalization of Ethnic Identity of the Germans in Bačka“. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* LX (2): 171–185.
- Krel, Aleksandar. 2014. *Mi smo Nemci. Etnički identitet pripadnika nemačke nacionalne manjine u Vojvodini na početku 21. veka*. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Krel, Aleksandar i Marija Mandić. 2016a. „Legendarno doseljavanje u usmenoj predaji vojvođanskih Nemaca“. U *Književna istorija* 158. Temat „Usmena istorija II“, uredila Sonja Petrović: 249–265.
- Krel, Aleksandar i Marija Mandić. 2016b. „Višejezičnost kao habitus: Diskurs banatskih Nemaca o periodu između dva svetska rata“. *Etnoantropološki problemi* 11 (2): 583–600.

- Krel, Aleksandar i Marija Mandić. 2016c. „Diskurs o jezičkim praksama banatskih Nemaca: Savremena terenska istraživanja“. *Antropologija* 16 (1): 33–52.
- Lebl, Arpad. 1962. „Socijalno-istorijski aspekti etničkog pluralizma u Vojvodini“. *Etnološki pregled* IV: 22–31.
- Laihonen, Peteri. 2007. „Die Banater Schwaben und Ideologien über die Mehrsprachigkeit“. *Ungarn-Jahrbuch: Zeitschrift für interdisziplinäre Hungarologie* 2005–2007 (28): 91–110.
- Lökkös, János. 2000. *Trianon számokban: az 1910. évi magyar népszámlálás anyanyelvi adatainak elemzése a történelmi Magyarországon*. Budapest: Püski.
- Marác, László. 2012. „Multilingualism in the Transleithanian part of the Austro-Hungarian Empire (1867–1918): Policy and practice“. *Jezikoslovlje* 13 (2): 269–298.
- Mikeš, Melanija. 2001. *Kada su granice samo tarabe: Istraživanja višjezičnosti u Vojvodini*. Novi Sad: Jugoslovensko društvo za primenjenu lingvistiku, Futura publikacije.
- Milleker, Felix. 1926. *Die Besiedlung der Banater Militärgrenze*. Bela Crkva.
- Nećak-Lük, Albina. 1986. „Education in multicultural societies and its social implications“. *Razprave in Gradivo* 18: 309–313.
- Pavlica, Branko. 2005. „Sudbina Nemaca u Srbiji“. *Teme. Časopis za društvene nauke* 3, 351–392.
- Popis 2011. *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Republici Srbiji. Veroispovest, maternji jezik i nacionalna pripadnost. Podaci po opštinama i gradovima*. Beograd: Republički zavod za statistiku, 2013.
- Prauser, Steffen and Arfon Rees. 2004. „Introduction“. In *The Expulsion of the 'German' Communities from Eastern Europe at the End of the Second World War*, edited by Steffen Prauser and Arfon Rees, 1–9. Working Paper HEC No. 2004/1. Florence: European University Institute.
- Prokopovych, Markian, Carl Bethke and Tamara Scheer. eds. 2019. *Language Diversity in the Late Habsburg Empire*. Leiden, Boston: Brill.
- Rill Helena i Marijana Stojčić. 2017. *Na tragu Podunavskih Nemaca u Vojvodini*. Beograd, Sarajevo: Centar za nenasilnu akciju.
- Schjerve-Rindler Rosita and Eva Vetter. 2007. „Linguistic diversity in Habsburg Austria as a model for modern European Language Policy“. In *Receptive multilingualism: Linguistic analyses, language policies and didactic concepts*, edited by Jan ten Thije and Ludger Zeevaert, 49–70. Amsterdam: John Benjamins.
- Tsitsipis, Lukas. 1998. *A Linguistic Anthropology of Praxis and Language Shift: Arvanitika (Albanian) and Greek in Contact*. Oxford University Press.
- Wolf, Michaela. 2015. *The Habsburg Monarchy's Many-Languaged Soul. Translating and Interpreting 1848–1918*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Woolard, Kathryn and Bambi Schieffelin. 1994. „Language ideology“. *Annual Review of Anthropology* 23: 55–82.
- Van der Plank, Pieter. 2012. „Effects of Habsburg educational policies measured by census statistics“. *Jezikoslovlje* 13 (2): 373–393.

Aleksandar Krel

Institute of Ethnography SASA, Belgrade, Serbia

Marija Mandić

Institute for Balkan Studies SASA, Belgrade, Serbia

*Social Changes and Language Use in the Families of
Banat Swabians Between the Two World Wars*

The paper investigates language ideology and language use in the families of Banat Swabians between the two world wars. It is argued that the linguistic practices of the Banat Swabians cannot be understood without insight into the historical context and the most important ideological nuclei of the Danube Swabians, as the ethnic group to which they belong. The analysis is therefore based on previous research on the Danube Swabians, primarily carried out by historians, anthropologists and linguists, and on contemporary field research carried out within the German Banat community. The paper shows that the Banat Swabians in the interwar period are characterized by the heterogeneity of language ideologies and practices, which depends on their family and social status, as well as on the changing socio-political circumstances in the Kingdom of Yugoslavia and Europe at that time. The language ideologies of the Banat Swabians, as shown in the paper, oscillated between national (standardizing) and local (vernacular). Language use was characterized by standard language culture and diglossia of Swabian (vernacular variety of German) and Hochdeutsch (literary, standardized variety). The social values attributed to local Swabian varieties in the school, in the local German press and within Swabian families also fluctuated between stigmatisation and admiration. As the Swabians inhabited areas where German was not the majority language, they praised and practiced multilingualism, especially in the public sphere. The language repertoire of all social strata included almost all the main languages of the Banat social environment – German, Hungarian, Serbian, Romanian, etc. Furthermore, we argue that the Banat Swabians perceived the entire area of the former Monarchy, and partly Germany, as interconnected cultural and social spaces. Transnational mobility was thus an integral part of their everyday and family life.

Key words: Danube Swabians, Banat Swabians, field research, language use, language ideology

*Les changements sociaux et l'usage de la langue
dans la famille des Souabes du Banat
entre les deux guerres mondiales*

L'article explore l'idéologie linguistique et l'utilisation de la langue dans des familles des Souabes du Banat entre les deux guerres mondiales. Dans l'article est soutenu le point de vue selon lequel les pratiques linguistiques des Souabes du Banat ne peuvent être comprises sans une revue du contexte historique et des noyaux idéologiques les plus importants des Souabes du Danube, en tant qu'entité ethnique à laquelle ils appartiennent. C'est pourquoi l'article est fondé sur des recherches faites sur les Souabes du Danube, principalement celles des historiens, des anthropologues et des linguistes, et sur des recherches de terrain contemporaines dans la communauté allemande du Banat. Il s'avère que les locuteurs germanophones dans la période d'entre-deux-guerres se distinguent par l'hétérogénéité des idéologies et des pratiques linguistiques, celles-ci dépendant aussi bien de leur statut familial et social que des circonstances politiques, économiques et culturelles variables dans le Royaume des Serbes, Croates et Slovènes (appelé à partir de 1929 le Royaume de Yougoslavie) et l'Europe de cette époque-là.

Mots clés: Souabes du Danube, Souabes du Banat, recherche de terrain, idéologie linguistique, usage de la langue

Primljeno / Received: 2.06.2020.

Prihvaćeno / Accepted: 4.08.2020.

Ana Stipančević*Odsek za germanistiku, Filozofski fakultet,**Univerzitet u Novom Sadu*

ana.stipančević@ff.uns.ac.rs

Socijalni stavovi studenata prema Nemcima i nemačkom jeziku u tradicionalnoj i inovativnoj nastavi nemačkog jezika na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu*

Apstrakt: Proučavanje socijalnih stavova ima važnu ulogu na polju socijalne psihologije, ali isto tako i na polju glotodidaktike budući da stavovi prema stranoj zemlji, jeziku i etničkoj zajednici utiču na motivaciju za učenje jezika, a time i na školsko postignuće. Cilj savremene nastave stranog jezika nije samo da razvija kod učenika komunikativne, već isto tako i interkulturalne kompetencije, što podrazumeva sposobnost uspešne komunikacije sa pripadnicima različitih etničkih zajednica u smislu prevazilaženja nesporazuma koji nastaju kao posledica interkulturalnog, a ne jezičkog nerazumevanja. Interkulturalna didaktika zastupa stav da udžbenički tekstovi nisu dovoljni za sticanje ovih znanja i veština, te se sve više pledira primena autentičnih tekstova u nastavu stranog jezika.

Da bi se sagledao potencijal udžbeničkih i autentičnih tekstova za nastavu stranog jezika i utvrdilo u kojoj meri sadržaji u nastavi mogu da utiču na stavove studenata prema Nemcima i nemačkom jeziku, sprovedeno je eksperimentalno istraživanje 2014/15 godine. U njemu su učestvovali studenti Filozofskog fakulteta u Novom Sadu koji uče nemački kao izborni predmet. U istraživanju su primenjena dva pristupa rada, tradicionalni, u kojem su udžbenički tekstovi i drugi didaktički materijali bili osnovno nastavno sredstvo, i inovativni, u kojem su se primenjivali autentični štampani, audio, i audio-vizuelni tekstovi. U istraživanju je učestvovalo ukupno 36 studenata, a trajalo je dva semestra. Od instrumenata korišćeni su upitnici, dok su podaci obrađeni kvantitativno uz primenu deskriptivne i korelacione metode.

Ključne reči: merenje stavova, tradicionalna/inovativna nastava, interkulturalnost, autentični tekstovi, nastava nemačkog jezika

* Rad predstavlja deo doktorske disertacije na temu “Efekti primene autentičnih tekstova u nastavi nemačkog jezika“, odbranjene na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu u novembru 2016. godine. Rad je izložen na naučnom skupu *Susret kultura* u organizaciji Filozofskog fakulteta, održanog u decembru 2016. godine.

Značaj proučavanja socijalnih stavova u glotodidaktici

Ispitivanje stavova je predmet proučavanja mnogih društvenih i humanističkih nauka u cilju objašnjavanja različitih fenomena iz društvenog života. Radi se o veoma složenom pojmu koji nije lako definisati, te shodno tome postoji i više definicija ovog pojma. Jednu potpuniju definiciju stava dao je Olport (Allport 1935) opisujući ga kao neuralnu i mentalnu spremnost koja se formira na osnovu iskustva i koja ima direktivni uticaj na reagovanje pojedinca na objekte i situacije sa kojima dolazi u kontakt. Stavovi nastaju kao rezultat socijalizacije čoveka i usvajaju se u društvenim uslovima, a na njihovo formiranje deluju svi faktori koji određuju proces socijalizacije a to su: društveni sistem u kom pojedinac živi, pripadnost određenoj naciji i drugim različitim velikim i malim grupama (porodica, prijatelji, radna jedinica itd.). Pored ovih faktora, i masovna sredstva komunikacije kao što su novine i razne vrste časopisa, radio, televizija, film, internet takođe su moćna sredstva koja utiču na formiranje i menjanje stavova (Rot 1989).

Stavovi su dakle, stečeni, predstavljaju trajne dispozicije reagovanja, utiču na ponašanje pojedinca, a isto tako su veoma složeni. Složenost stavova ogleda se u tome što obuhvataju uvek tri komponente i to kognitivnu, emocionalnu i konativnu. U pogledu stavova prema drugim narodima, kognitivna komponenta tiče se shvatanja i znanja o karakteristikama neke nacije koja su vrlo često uprošćena i kruta, te se nazivaju još stereotipima ili etničkim stereotipima. Osim što pridodaje određene attribute pojedinim nacijama, pojedinac ih i na afektivnom nivou vrednuje u smislu da mu se određena nacija dopada ili ne, što čini emocionalnu komponentu stava. Konativna komponenta stava podrazumeva težnju pojedinca da učini nešto u odnosu na objekat prema kojem ima stav, da se pristupi akciji u vezi sa tim objektom. Tako, na primer, slike o određenim etničkim zajednicama sadrže tendencije ka preduzimanju određenih akcija prema njima. U slučajevima kada pojedinac pozitivno karakteriše pripadnike određenih nacija, postoji i pozitivan afektivan odnos, kao i spremnost na preduzimanje prijateljskih akcija prema njima. S druge strane, kada u slici prema etničkim zajednicama preovladaju negativne karakteristike, postoji i negativan emocionalan odnos kao i spremnost ka preduzimanju neprijateljskih akata. U tom slučaju radi se o etničkim predrasudama i upravo se njima posvećuje najveća pažnja u naučnim istraživanjima, budući da su one od velikog značaja za odnose među ljudima (Rot 1989).

Proučavanje stavova prema određenim etničkim zajednicama su takođe predmet proučavanja u oblasti glotodidaktike. Veoma podsticajna su bila istraživanja Gardnera i Lamberta koji su proučavali motivaciju za učenje stranog jezika iz socijalno-psihološke perspektive, ističući značaj socijalnih stavova prema stra-

noj zemlji i njenim pripadnicima na motivaciju i uspeh u učenju stranog jezika. Oni razlikuju dve vrste stavova ili orijentacije i to integrativnu i instrumentalnu orijentaciju. Integrativno orijentisani učenici uče strani jezik zbog istinskog interesovanja za datu zemlju i etničku zajednicu. Treba naglasiti da se ovde radi o pozitivnim stavovima prema zemlji i naciji, te je pojedinac i spreman na preduzimanje prijateljskih akcija prema njima, što bi u kontekstu učenja stranog jezika predstavljalo i veću angažovanost u učenju, kao i spremnost na integraciju i život u stranoj zemlji. S druge strane, instrumentalna orijentacija podrazumeva učenje stranog jezika isključivo iz praktičnih razloga, na primer radi napredovanja u poslu ili da bi se učenjem stranog jezika stekla određena materijalna korist. Istraživanja nisu saglasna po pitanja toga koja orijentacija više podstiče uspeh u učenju. Gardner i Lambert su davali prednost integrativnoj orijentaciji, budući da su istraživanja u Kanadi pokazala da bolji uspeh u usvajanju stranog jezika imaju učenici koji su integrativno orijentisani (Gardner & Lambert 1972). S druge strane, istraživanja sprovedena u Indiji i na Filipinima ukazuju na veći efekat instrumentalne orijentacije na proces usvajanja jezika (Düwell 1979). Danas se smatra da se ove dve orijentacije smenjuju, tako da učenici u jednom periodu budu više integrativno, a u drugom instrumentalno orijentisani. Ono što je za nastavu stranog jezika svakako važno jeste ciljano podsticanje integrativne orijentacije jer ima jači emocionalni potencijal čime intenzivnije deluje na proces učenja stranog jezika (Schumann 2004).

Uticaj društvenih faktora na socijalne stavove učenika prema stranom jeziku i etničkoj zajednici

Već je bilo reči o tome da stavovi nastaju kao rezultat socijalizacije čoveka i da na njihovo formiranje deluju društveni sistem u kojem pojedinac živi, pripadnost određenoj etničkoj zajednici i drugim različitim velikim i malim grupama (porodica, prijatelji, radna jedinica itd.). Porodica, kao jedan od najznačajnijih agensa u procesu socijalizacije, predstavlja značajan faktor koji utiče na razvoj socijalnih stavova učenika prema stranom jeziku, zemlji i etničkoj zajednici. O ovom uticaju porodice na socijalne stavove učenika svedoči istraživanje sprovedeno u Montrealu među učenicima koji uče francuski jezik. Rezultati pokazuju da integrativno orijentisani učenici, koji uče francuski jer žele da uspešno komuniciraju sa Franko-Kanađanima, potiču iz porodica u kojima su i sami roditelji bili integrativno orijentisani, odnosno koji su sami imali pozitivan stav prema Franko-Kanađanima kao i prema učenju francuskog jezika. Porodica je dakle prenela svoje stavove na decu, i ona, ne samo što su imala pozitivniji stav prema datoj etničkoj zajednici i stranom jeziku, već su imala i bolji uspeh u učenju francuskog jezika od dece koja su bila instrumentalno orijentisana (koja

su učila francuski zbog dobre ocene, pohvale, svedočanstva ili nekog drugog spoljašnjeg stimulusa). Na osnovu ovoga može da se zaključi da integrativna orijentacija potiče iz porodice i da stoji u uskoj vezi sa uspehom u učenju (Gardner & Lambert 1972).

Pod uticajem društvene sredine odnosno društvenih grupa kojima pojedinac pripada, učenici na čas stranog jezika dolaze sa određenim očekivanjima i pretpostavkama u vezi sa jezikom koji uče. Ovi uticaji mogu biti pozitivni, ukoliko okolina pozitivno utiče na učenika i podstiče ga da uči, da se razvija i saznaje, kao što je slučaj sa pozitivnim uticajem roditelja na decu, ali oni vrlo često mogu biti i negativni (Lee 1976). Učenje stranog jezika je, na primer, znatno teže u zemljama u kojima zbog određenih istorijskih okolnosti postoji negativan stav prema datoj etničkoj zajednici. Tako se jezik oslobodioca neko vreme može učiti sa velikim entuzijazmom, dok se prema jeziku agresora može razviti određena odbojnost (Apelt 1981). U našoj zemlji se, na primer, ruski jezik učio sa velikim entuzijazmom nakon Drugog svetskog rata, dok je prema nemačkom jeziku postojala kako odbojnost tako i otpor i to decenijama nakon završetka rata. Sve te istorijske i političke okolnosti uticale su na sudbinu Podunavskih Švaba i nemačkog jezika u Vojvodini nakon 1945. godine. Najveći broj vojvođanskih Nemaca se opredelio da odbaci i prikrije svoj etnički identitet što je za posledicu imalo i odbacivanje i nekorišćenje nemačkog jezika ne samo u javnosti već i velikim delom u privatnoj komunikaciji. Umesto nemačkog, vojvođanski Nemci su pričali na jeziku etničke grupe koja ih okružuje, a to je u Vojvodini bio najčešće srpski ili mađarski, te je nemački jezik sve do 90-ih godina potpuno iščezao sa ulica Vojvodine (Krel 2012).

S druge strane, nemački jezik nije iščezao iz obrazovnih institucija te se on i dalje mogao učiti u školama i studirati na fakultetima. Interesantna je činjenica da je katedra za germanistku u Novom Sadu osnovana već 1954. godine i predstavlja jednu od prvih osnovanih katedri na datom fakultetu. Međutim, istorijske i političke okolnosti uticale su da nemački jezik nema pozitivan prizvuk i da u našoj zemlji ne predstavlja jedan od omiljenih jezika za učenje među učenicima. U anketi, u kojoj je učestvovalo 250 učenika 3 novosadske gimnazije opštih, prirodnih i društvenih smerova, kao i ekonomska škola, smer „Turistički tehničar“, 49% učenika se izjasnilo da uči nemački jezik zato što mora, 45% jer je koristan, dok je samo 4,8 % učenika integrativno orijentisano i uči nemački jer je lep i zanimljiv jezik¹. Osim toga, njih 56% smatra jezik grubim i hladnim, 34% teškim, 17% lakim, a 14% melodičnim. U pogledu socijalnih stavova prema Nemcima, 55% učenika Nemce ocenjuje kao vredne i disciplinovane, 34% kao prijatne i komunikativne, a 21% kao hladne i zatvorene. U pogledu

¹ Ovo pilot istraživanje sprovedeno je 2012. godine i predstavljalo je polazište za dalja istraživanja na ovu temu. Kod svih pitanja u upitniku ispitanici su mogli zaokružiti više odgovora.

stereotipnih asocijacija na Nemačku, ispitanici sa Nemačkom povezuju najčešće sledeće slike: partizanske filmove (32%), Oktoberfest (32%), fudbal (30%), Hitlera i Drugi svetski rat (10%), dok samo 1% učenika povezuje sa Nemačkom muzičke grupe, automobile i rodbinu u Nemačkoj.

U ovom kontekstu neophodno je navesti uticaj partizanskih filmova, kao specifičnu vrstu jugoslovenskog i srpskog ratnog filma, na sliku o Nemcima i nemačkom jeziku. Taj žanr je nastao u okviru projekta režimske političke propagande sa ciljem da učvrste veru naroda u jugoslovenski socijalizam i revoluciju, kao i „bratstva i jedinstva“ kao ključnih vrednosti socijalizma u Jugoslaviji. Za njih je specifično da su koristili jake stereotipe u predstavljanju kako Partizana i domaćeg stanovništva tako i neprijatelja, odnosno Nemaca (Naumović 2010), pri čemu su Nemci prikazani kao loši i brutalni. Takve slike nalaze se u nekoliko scena u filmu *Sutjeska*, u kojem su na početku scene prikazani nemački vojnici i njihovi opasni psi koji napadaju i povređuju partizane, čime se i prikazuje karakter Nemaca kao opasnih i negativnih ljudi. Nemačke oficirske uniforme su u većini filmova prikazane kao uglađene, ali i kao hladne i uštogljene, što opet prenosi sliku o toj etničkoj zajednici. Brutalnost Nemaca prikazana je u filmu *Bitka na Neretvi* u kojem avioni bombarduju decu u školi i ranjenike, dok su u filmu *Desant na Drvar* ciljevi bombardovanja žena, deca, starci, ranjenici i bolesnici. Surovost Nemaca pokazuje se i na osnovu filmskog dijaloga. U filmu *Bitka na Neretvi* u nemačkom štabu se navode naredjenja Hitlera u kojima se ističe da je Hitler naredio da budu bez milosti i to kako prema partizanima, tako i civilima i deci (Zvijer 2010).

Na našim prostorima dugi niz godina prikazivala se serija „Otpisani“ snimljena 1974. godine, a kasnije i njen nastavak „Povratak otpisanih“. U njoj su glumili velikani jugoslovenske i srpske kinematografije poput Pavla Vujisića, Dragana Nikolića, Aleksandra Berčeka, Voje Brajovića. Spoj dobre režije, scenarija i glume doveo je do toga da postane jedna od najomiljenijih kako među mlađom tako i starijom generacijom. Interesantno je da, čak i neko, ko nikad nije učio nemački jezik, nakon gledanje ove serije ume da kaže izraze poput: „Halt“ (stani), „Ausweis“ (isprave), „Achtung, Achtung“ (pažnja, pažnja), itd. U njoj, kao i u drugim partizanskim filmovima, nemački jezik zvuči grubo, napadno, zapovedno i prenosi određenu agresiju na slušaoca, tako da mnogi povezuju nemački jezik i Nemce upravo s ovim atributima.

Činjenica je da je nemačka vojska izvršila zločine tokom celokupnog trajanje rata na teritoriji Jugoslavije i da mnoge brutalnosti prikazane u ovim filmovima nisu bile samo filmska konstrukcija (Zvijer 2010), ali isto tako se Nemačka i Nemci iz 1945. godine ne mogu poistoveti sa Nemačkom i Nemcima danas. Bilo bi pogrešno i poistovećivati sve Nemce iz perioda Drugog svetskog rata, budući da su mnogi bili u otporu, protiv Hitlera, nasilja i agresije. Mediji, dakle, mogu da prenose negativnu sliku o jednoj etničkoj zajednici. S druge strane, oni

moгу i pozitivno da utiču na pojedinca, ukoliko se prikazuju sadržaji koji su aktuelni, kulturno relevantni, i koje imaju za cilj da prošire vidike, razbijaju predrasude i razvijaju toleranciju i pogled na svet zasnovan na humanosti i toleranciji. U današnje vreme ovo je posebno od velikog značaja budući da sve češće dolazi do interkulturnih kontakata bilo da su oni direktni (u poslovnoj komunikaciji s inostranim partnerima ili usled boravka u stranoj zemlji) ili indirektni (preko medija, interneta, televizije), što je i prepoznato od strane interkulturalne didaktike koja kao ciljeve nastave stranog jezika definiše ne samo razvijanje komunikativne već i interkulturalne kompetencije, koja predstavlja i ključnu kompetenciju u globalizovanom društvu.

Uticaj nastavnih faktora na socijalne stavove učenika prema stranom jeziku i etničkoj zajednici

Pored porodice, društva, masovnih medija, veliki uticaj na razvijanje socijalnih stavova i na socijalizaciju ličnosti učenika imaju nastavnici i škola. Efekti socijalizacije zavisice pak od brojnih činilaca vezanih za učenika i nastavnika, kao što su lične osobine učenika i nastavnika, odnos nastavnika prema učeniku, njegova kompetentnost u organizovanju nastavnog časa i stvaranje podsticajne sredine za rad, kao i od odnosa među samim učenicima itd. Osim toga, i nastavni sadržaji imaju izuzetno važnu ulogu u razvijanju socijalnih stavova, jer se upravo preko sadržaja prenosi određeni pogled na svet i društvo i utiče na formiranje ličnosti učenika (Rot 1989). Shodno tome, primenom kulturno relevantnih sadržaja, nastavnik može doprineti razbijanju predrasuda i stereotipa, i tako razvijati kod učenika pozitivne stavova kako prema datom nastavnom predmetu tako i prema stranom jeziku i etničkoj zajednici. Da bi se to desilo, nastavu je neophodno obogatiti autentičnim sadržajima i tekstovima koji mogu mnogo neposrednije da prikažu život u stranoj zemlji nego što je slučaj sa udžbeničkim tekstovima.

Značaj i ulogu autentičnih tekstova u nastavi stranog jezika upravo ističu komunikativna i interkulturalna didaktika, koje predstavljaju teorijska polazišta i bazu za organizovanje moderne i savremene nastave stranog jezika. Osim toga, i konstruktivistička teorija učenja ističe značaj bogate i otvorene sredine, kao i autentičnog konteksta za proces efikasnog usvajanja jezika (Brünner 2009). I sami učenici smatraju ove sadržaje veoma podsticajnim u nastavi, što pokazuju ankete sprovedene u zemlji i inostranstvu. U datim istraživanjima, učenici su udžbeničke tekstove nisko vrednovali, dok se autentični tekstovi i to posebno audio i audio-vizuelni tekstovi visoko kotiraju i ističu kao poželjni sadržaji u nastavi (Düwell 1979; Stipančević 2015; Storch 2009). Šuman navodi da su ovakvi sadržaji podsticajni i za same nastavnike (Schumann 2004) budući da su

i oni više motivisani kada se na času obrađuju sadržaji koji su bliski stvarnom životu. U nastavi se mogu primenjivati različite vrste autentičnih tekstova i to štampani poput žurnalističkih, stručnih i književnih tekstova, audio poput radijskih i muzičkih, i audio-vizuelni tekstovi poput televizijskih i filmskih tekstova kao i razne hipertekstualne forme koje se mogu naći na internetu.

Treba naglasiti, da svaki od ove vrste tekstova ima svoju ulogu i funkciju u prenošenju slike date zemlje i etničke zajednice, te ih je najbolje kombinovati u nastavi, prikazujući na taj način različite aspekte i sfere društvene stvarnosti.

Pri tome je važno da u nastavi postoji refleksija o datim sadržajima tako da učenici budu u situaciji da im pripišu određeno kulturno značenje, o kojima će zauzeti i određeni stav (Altmayer 2017).

Sve ove vrste tekstova primenjene su u eksperimentalnom istraživanju i to sa studentima eksperimentalne grupe, dok se u kontrolnoj grupi nastava odvijala uz pomoć udžbenika i različitih didaktičkih materijala. U daljem delu rada ukazaće se na rezultate istraživanja, odnosno u kojoj meri inovativna nastava s autentičnim sadržajima može da utiče na socijalne stavove studenata prema Nemicima i nemačkom jeziku.

Metodologija istraživanja

Predmet datog istraživanja jeste utvrđivanje veze između socijalnih stavova studenata prema Nemicima i nemačkom jeziku i sadržaja u nastavi, a cilj je da se utvrdi da li se u inovativnoj nastavi nemačkog jezika, u kojoj se primenjuju autentični sadržaji i materijali, može uticati na razvoj pozitivnih stavova studenata prema datom jeziku i etničkoj zajednici, i da li postoji povratan uticaj na uspeh u učenju.

U datom istraživanju primenjena je eksperimentalna metoda sa paralelnim grupama. Dok su se u kontrolnoj grupi primenjivali savremeni udžbenici i to *Delfin* (Aufderstraße et al. 2003), *Schritte international* (Hilpert et. al 2006, 2007) i *Optimal* (Müller et al. 2011), kao i muzika u dva navrata, budući da su svi ispitanici na kraju istraživanja polagali isti test, u kojem se jedno pitanje ticalo nemačke muzike, u eksperimentalnoj grupi korišćeni su prevashodno autentični sadržaji, kako u samoj nastavi, tako i van nje i to u okviru domaćih zadataka. Budući da se radilo o nivou znanja A2, i u eksperimentalnoj grupi je korišćen udžbenik, ali minimalno i to za uvežbavanje gramatike i dijaloga.

Istraživanje je sprovedeno 2014–15. godine na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu, u okviru predmeta Nemački jezik kao izborni predmet, nivoa znanja A2, a trajalo je dva semestra. U istraživanju je učestvovalo 36 studenata, dok je u svakoj grupi bilo po 18 studenata od čega su 35 bili ženskog, a samo 1 student muškog pola.

Nezavisnu varijablu u ovom istraživanju predstavljaju autentični tekstovi, dok su zavisne varijable stavovi studenata prema Nemcima i nemačkom jeziku. Kao merni instrument, u istraživanju je korišćen upitnik u cilju merenja stavova studenata pre i posle delovanja eksperimentalnog faktora.

U upitniku je korišćena Likertova skala od 5 podeoka (1 – potpuno se slažem; 5 – potpuno se ne slažem), kao i skala semantičkog diferencijala 1 – 7. Rezultati istraživanja biće predstavljeni u obliku srednjih vrednosti (AS), sa standardnom devijacijom (SD), dok je za utvrđivanje statističke značajnosti razlike između dve aritmetičke sredine korišćen t-test. Osim toga, u cilju utvrđivanja pozitivnih i negativnih korelacija korišćena je metoda bivarijantne korelacije, dok su podaci obrađeni u statističkom programu SPSS Statistics 20. Upitnik je podeljen studentima kako pre, tako i nakon završenog eksperimentalnog istraživanja, kako bi se tačno moglo utvrdi u kojoj meri je došlo promene u stavovima kod ispitanika jedne i druge grupe.

Rezultati istraživanja

Integrativna i instrumentalna orijentacija

U datom istraživanju se nastojala ispitati integrativna i instrumentalna orijentacija studenata, odnosno njihovi razlozi za učenje nemačkog jezika. Rezultati ukazuju da je eksperimentalna grupa na početku istraživanja više instrumentalno orijentisana u odnosu na kontrolnu grupu. Tako su ispitanici izjavljivali da uče nemački jezik pre svega zato što je to: *samo jedan u nizu predmeta, koji moraju da polože, zato što će im trebati u poslu i zato što stalno žele da se usavršavaju. Za razliku od njih, ispitanici kontrolne grupe su na početku istraživanja izjavljivali da pre svega uče nemački jezik zato što ih interesuju nemački jezik i kultura.*

Nakon sprovedenog eksperimentalnog istraživanja, ispitanici su ponovo bili pitani za razloge učenja nemačkog jezika i dobijeni su rezultati koji ukazuju da su se u odnosu na početne vrednosti integrativni motivi eksperimentalne grupe povećali, a instrumentalni smanjili, dok je suprotan slučaj kod ispitanika kontrolne grupe. Tako se svi ispitanici eksperimentalne grupe (100 %) slažu sa izjavom da uče nemački jezik zato što je lep jezik (AS = 5,00), dok su na početku istraživanja ovi rezultati bili slabiji (AS = 3,39), odnosno 69% ispitanika je delilo taj stav. U kontrolnoj grupi rezultati su ostali isti u pogledu ove varijable, isti procenat ispitanika (67%) i na početku i na kraju istraživanja se slaže sa izjavom da uči nemački jezik zato što je lep jezik, što pokazuje da nije došlo do promene stava prema nemačkom jeziku.

Rezultati dobijeni u eksperimentalnoj grupi su izuzetno značajni i pokazuju da autentični sadržaji imaju potencijal da izazovu kod studenata pozitivne emo-

cije, da doprinesu da se strani jezik drugačije doživi i da ojačaju njihovu integrativnu orijentaciju. Uklanjanjem negativnih stavova o tome da je nemački jezik, na primer, grub, hladan i agresivan, otvaraju se vrata mnogo lepšem, boljem i efikasnijem učenju jezika.

Osim toga, kod eksperimentalne grupe je generalno primetan porast integrativnih motiva i to kod stavki da studenti uče nemački *zato što planiraju da žive u Nemačkoj i zato što ih interesuju nemački jezik i kultura*, a smanjene su vrednosti instrumentalnih motiva, odnosno spoljašnje motivacije (*Nemački učim zato što me roditelji teraju da ga učim, Zato što je to jedan u nizu predmeta koji moram da položim*). S druge strane, u kontrolnoj grupi vrednosti instrumentalnih motiva su se povećali, dok su se integrativni motivi smanjili.

U istraživanju se takođe ispitala korelacija, odnosno povezanost između nastavnih sadržaja i integrativnih i instrumentalnih motiva. Na početku istraživanja u eksperimentalnoj grupi utvrđene su pozitivne korelacije između stavke *Zato što stalno želim da se usavršavam i filmova i serija*, dok na kraju istraživanja ovih korelacija nije bilo.

Interesantno je da su i u kontrolnoj grupi utvrđene korelacije na početku istraživanja i to 11, dok su nakon istraživanja utvrđene samo korelacije između *tekstova iz udžbenika* i stavke *da studenti uče nemački zato što ih roditelji teraju* ($r = -,518$, $p = ,033$) i to obrnute, kao i stavke *da studenti uče nemački zato što će im trebati u poslu i udžbenika* ($r = ,585$, $p = ,014$).

Teško je objasniti razloge izostajanje ovih korelacija. Motivacija je ipak veoma dinamičan sistem podložan promenama, te je moguće da nakon primene određenih sadržaja cilj učenja jezika bude u vezi sa nekim drugim faktorom, odnosno varijablom, a ne sa sadržajima u nastavi.

Socijalni stavovi ispitanika prema Nemicima

U pogledu socijalnih stavova ispitanika prema Nemicima na početku istraživanja nisu utvrđene statistički značajne razlike među grupama, kao ni na kraju istraživanja, što znači da grupe imaju sličan stav i doživljaj Nemaca. S obzirom na to da se vrednosti grupišu uglavnom oko 5. podeoka na skali semantičkog diferencijala, očigledno je da ispitanici obe grupe imaju pozitivniju sliku Nemaca, i vide ih kao tople, otvorene, komunikativne, vredne, društvene, disciplinovane, tolerantne i sa smislom za humor. Interesantno je, međutim, da su ispitanici kontrolne grupe više težili da pozitivno ocene Nemce nego ispitanici eksperimentalne grupe. Ovaj rezultat može se objasniti time da su pod uticajem autentičnog inputa ispitanici eksperimentalne grupe imali možda autentičniju sliku Nemaca i realnije su ih opisivali i doživljavali od ispitanika kontrolne grupe. Ni kod jedne ni kod druge grupe nije primetna drastična promena u stavovima, što znači da autentični tekstovi mogu napraviti određene promene, ali je ličan kontakt ipak važan činilac da se stekne jasnija slika o jednoj etničkoj zajednici.

U pogledu korelacija, u eksperimentalnoj grupi ih je utvrđeno pet i to između stavki *da su Nemci vredni i tekstova iz novina* ($r = ,479$, $p = ,044$); *da su Nemci društveni i muzike* ($r = ,625$, $p = ,006$) i *dokumentarnih sadržaja* ($r = ,531$, $p = ,023$); *da su Nemci disciplinovani i tekstova iz novina* ($r = ,507$, $p = ,032$), kao i stavke *da su Nemci tolerantni i filmova* ($r = ,628$, $p = ,005$). Iako korelacija ne govori o pravcu uzročno-posledične veze, ona ipak svedoči da ova veza postoji, odnosno da autentični tekstovi mogu doprineti prenošenju slike jedne etničke zajednice.

U kontrolnoj grupi su utvrđene korelacije između *tekstova slušanja* (iz udžbenika) i doživljaja Nemaca kao *toplih ljudi* ($r = ,490$, $p = ,039$) kao i *muzike i vrednoće* ($r = ,653$, $p = ,003$). Interesantno je da audio tekstovi u kontrolnoj grupi pokazuju korelacije sa stavovima o Nemicima, a da je jedan od tih tekstova autentični tekst.

Socijalni stavovi ispitanika prema nemačkom jeziku

Stav ispitanika prema stranom jeziku i te kako može da utiče na njihovu motivaciju za učenje, te se u ovom istraživanju proučavala veza između ove varijable i sadržaja u nastavi sa ciljem da se ispita da li autentični sadržaji mogu da utiču na promenu stava ispitanika u pogledu doživljaja samog jezika.

Na kraju istraživanju nisu utvrđene statistički značajne razlike među grupama, što svedoči o ujednačenim stavovima grupa, odnosno o njihovom neutralnom stavu prema nemačkom jeziku jer se vrednosti na skali semantičkog diferencijala grupišu oko 4. podeoka. Jedino se kod stavke da je *nemački jezik interesantan* vrednosti i jedne i druge grupe grupišu oko broja 5 i svedoče da je nemački jezik ispitanicima interesantniji nakon istraživanja.

Osim toga, u eksperimentalnoj grupi utvrđene su korelacije između stavki da je nemački jezik *interesantan i serija* ($r = ,568$, $p = ,014$), *tekstova iz novina* ($r = ,609$, $p = ,007$) i *književnih tekstova* ($r = ,475$, $p = ,046$). Ovi rezultati pokazuju da ovi autentični sadržaji stoje u vezi sa stavovima ispitanika prema nemačkom jeziku, odnosno da imaju potencijal da podstaknu i razviju interesovanje za jezik.

I u kontrolnoj grupi su utvrđene dve korelacije između stavki da je nemački jezik *lak i udžbeničkih štampanih* ($r = ,606$, $p = ,008$) i *audio tekstova* ($r = ,546$, $p = ,019$) i stavke da je nemački jezik *interesantan i muzike* ($r = ,597$, $p = ,009$). Ono što se može zaključiti jeste da je stavka *interesantan* i u eksperimentalnoj i u kontrolnoj grupi u korelaciji samo sa autentičnim sadržajima.

Stereotipne asocijacije na Nemačku

U radu su se ispitivale stereotipne asocijacije ispitanika na Nemačku, odnosno da li je slika prema toj zemlji pod uticajem određenih predrasuda i stereotipa, i da li se oni mogu promeniti. U ranijem istraživanju, sprovedenom 2014.

godine među studentima Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, utvrđeno je da su najzastupljenije asocijacije bile upravo *disciplina*, *Oktoberfest*, grupa *Rammstein* i *Drugi svetski rat i Hitler*. Radi se dakle pre svega o stereotipima, koji na svesnom i ne svesnom nivou utiču na stavove ispitanike prema datom jeziku i etničkoj zajednici.

U literaturi se ističe da je jedan od načina smanjenja etničkih predrasuda među etničkim zajednicama poboljšanje njihovog međusobnog kontakta, odnosno pojačavanjem interakcije među njima (Rejk & Edkok 1978). Međutim, to nije tako lako u nastavi koja se odvija daleko od ciljne kulture, tako da je ovo približavanje kultura u istraživanju zamišljeno posredno, preko različitih medija, odnosno korišćenjem autentičnih sadržaja kako u samoj nastavi, tako i van nje.

U eksperimentalnoj grupi rezultati pokazuju da su na početku istraživanja među ispitanicima dominirale pre svega stereotipne asocijacije, veoma slične stereotipnim asocijacijama dobijenim u prethodnom istraživanju i to: *Oktoberfest* (AS = 3,78, SD = 1,40), *disciplina* (AS = 3,44, SD = 1,42), *Rammstein* (AS = 3,39, SD = 1,42), *Drugi svetski rat i Hitler* (AS = 3,06, SD = 1,47) i *demokratija* (AS = 3,06, SD = 1,26). Nakon sprovedenog eksperimentalnog istraživanja ispitanici eksperimentalne grupe vezuju za Nemačku sledeće asocijacije: *Oktoberfest* (AS = 3,78, SD = 1,00), *disciplina* (AS = 3,72, SD = 1,32), *multikulturalnost* (AS = 3,67, SD = 1,19), *zanimljive serije* (AS = 3,44, SD = 0,92), *demokratija* (AS = 3,22, SD = 1,26), *dobri filmovi* (AS = 3,17, SD = 1,29). Kao što se može videti, neke stereotipne asocijacije su zadržane (*disciplina*), dok su druge zamenjene novim slikama i asocijacijama, koje nisu pod uticajem stereotipa i predrasuda.

U kontrolnoj grupi najviše srednje vrednosti na početku istraživanja zabeležene su kod stavki *Oktoberfest* (AS = 3,72, SD = 1,32), grupa *Rammstein* (AS = 3,61, SD = 1,38), *rodbina u Nemačkoj* (AS = 3,11, SD = 1,75), *Drugi svetski rat i Hitler* (AS = 3,06, SD = 1,51), *disciplina* (AS = 3,00, SD = 1,64), dok su na kraju istraživanja najviše srednje vrednosti zabeležene kod *Oktoberfest* (AS = 3,56, SD = 1,25), grupa *Rammstein* (AS = 3,44, SD = 1,29), *disciplina* (AS = 3,44, SD = 1,65), *Drugi svetski rat i Hitler* (AS = 3,33, SD = 1,37), *demokratija* (AS = 3,00, SD = 1,33). Kod kontrolne grupe, primetno je znatno manje promena stereotipnih asocijacija na Nemačku nego što je to slučaj kod eksperimentalne grupe

Osim toga, na kraju istraživanja utvrđene su dve statistički značajne razlike u stavovima ispitanika eksperimentalne i kontrolne grupe u pogledu asocijacija na Nemačku i to kod stavke *partizanski filmovi* ($t = 3,571$; $p = ,002$), sa kojima ispitanici eksperimentalne grupe imaju manje stereotipnih asocijacija nego ispitanici kontrolne grupe, kao i kod serija ($t = -2,350$; $p = ,031$) čije su se vrednosti u eksperimentalnoj grupi povećale, tako da postanu statistički značajne.

U pogledu korelacija, u oktobru je u eksperimentalnoj grupi utvrđeno postojanje devet korelacija između asocijacija ispitanika prema Nemačkoj i sadržaja u nastavi, a na kraju istraživanja 14 što svedoči o jačoj povezanosti ovih varijabli. Najviše korelacija postoji između asocijacije *multikulturalnost* i autentičnih sadržaja i to *filmova* ($r = ,500$, $p = ,035$), *serija* ($r = ,544$, $p = ,020$), *tekstova iz novina* ($r = ,500$, $p = ,035$), *književnih tekstova* ($r = ,800$, $p = ,000$) i *dokumentarnih sadržaja* ($r = ,570$, $p = ,014$), kao i između asocijacije *demokratija* i *muzike* ($r = ,489$, $p = ,040$), *serija* ($r = ,504$, $p = ,033$) i *dokumentarnih sadržaja* ($r = ,530$, $p = ,024$), što može implicirati da ovi sadržaji imaju potencijal da prenose ove vrednosti i stavove.

U kontrolnoj grupi na početku istraživanja utvrđena je samo jedna korelacija i to obrnuta, između *novina* i *Drugog svetskog rata*, dok je na kraju istraživanja ustanovljena jedna obrnuta korelacija između *muzike* i *filmova o partizanima i Nemcima* ($r = -,5,15$ $p = ,029$), što svedoči o slabijoj povezanosti ovih varijabli u kontrolnoj grupi.

Na osnovu svih ovih rezultata može se zaključiti da je u eksperimentalnoj grupi jača povezanost između autentičnih tekstova i pozitivnih asocijacija ispitanika na Nemačku, a isto tako su manje prisutne stereotipne asocijacije na ovu zemlju, što znači da autentični tekstovi mogu da doprinesu razbijanju predrasuda, širenju vidika, razvijanju tolerancije, kao i sticanju realnije slike o jednoj zemlji, jeziku i etničkoj zajednici. Osim toga, veća integrativna orijentisanost studenata eksperimentalne grupe, takođe, govori u prilog tome da ovi tekstovi imaju snažniji motivacioni potencijal od udžbeničkih tekstova.

Zaključak

Na kraju istraživanja obe grupe ispitanika su radile tri vrste testova u kojima se ispitivala veština slušanja, čitanja, pisanja, znanja vokabulara i gramatika. Na svim testovima je eksperimentalna grupa bila uspešnija od kontrolne, ali su statistički značajne razlike utvrđene pre svega u pogledu veštine pisanja, znanja vokabulara i gramatičkom testu, što pokazuje i dokazuje efikasnost pristupa primenjenog u eksperimentalnoj grupi (Stipančević 2016).

Razlozi za ovakve rezultate leže, s jedne strane, u tome što su studenti kako u samoj nastavi tako i van nje bili izloženi autentičnom inputu, te su više i brže napredovali od ispitanika kontrolne grupe. S druge strane, izloženost autentičnom inputu doprinela je tome da se kod učenika razvije istinsko interesovanje za dati jezik, zemlju i etničku zajednicu, i da se razviju pozitivni socijalni stavovi, jer kao što su Lambert i Gardner isticali, oni pozitivno utiču na motivaciju, što ima povratni uticaj na uspeh u učenju. Proces usvajanja stranog jezika je izuzetno kompleksan, i u velikoj meri je pod uticajem individualnih faktora (motivacije,

emocija, tipa ličnosti, stila učenja, nadarenosti, inteligencije, stavova ispitanika prema stranom jeziku, govornicima ovog jezika itd.), društvenih (stava društva, roditelja i drugih grupa prema stranom jeziku, datoj zemlji i etničkoj zajednici) i nastavnih faktora (škole, ličnosti nastavnika i njegovih kompetencija, kvaliteta nastave, nastavnih sadržaja, dinamike grupe). Iako društveni faktori u velikoj meri utiču na ličnost učenika i razvoj njegovih socijalnih stavova, nastavni faktori, i to pre svega sposobnost nastavnika da dobro organizuje nastavni čas i primeni inovacije u nastavi u koje se ubraja primena autentičnih sadržaja, mogu u velikoj meri podsticati razvoj pozitivnih stavova prema datoj zemlji, jeziku i etničkoj zajednici, čime se ostvaruju dobri uslovi za održavanje efikasne nastave stranog jezika.

Literatura

- Allport, W. Gordon. 1935. „Attitudes“. In *Handbook of social psychology*, Ed. Carl Murchison, 798–844. Worcester, MA: Clark Univ. Press.
- Altmayer, Claus. 2017. „Landeskunde im Globalisierungskontext: Wozu noch Kultur im DaF-Unterricht?“. In *Kulturelles Lernen im DaF/DaZ-Unterricht. Paradigmenwechsel in der Landeskunde*, Hrsg. Peter Haase & Michaela Höller, 3–22. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.
- Apelt, Walter. 1981. *Motivation im Fremdsprachenunterricht*. Leipzig: VEB Verlag Enzyklopädie.
- Aufderstraße, Hartmut, Jutta Müller und Thomas Storz. 2003. *Delfin. A2. Lehr- und Arbeitsbuch*. Ismaning: Hueber Verlag.
- Brünner, Ines. 2009. *Gehirngerechtes Lernen mit digitalen Medien. Ein Unterrichtskonzept für den integrativen DaF-Unterricht*. München: Iudicium.
- Düwell, Henning. 1979. *Fremdsprachenunterricht im Schülerurteil. Untersuchungen zu Motivation, Einstellungen und Interessen von Schülern im Fremdsprachenunterricht Schwerpunkt Französisch*. Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- Gardner, Robert. C. and Wallace E. Lambert. 1972. *Attitudes and Motivation in Second Language Learning*. Rowley/Ma: Newbury House.
- Hilpert, Silke, Franz Specht, Daniela Wagner, Monika Reimann und Andreas Tomaszewski. 2006. *Schritte International 3. Lehr- und Arbeitsbuch*. Ismaning: Hueber.
- Hilpert, Silke, Marion Kerner, Daniela Niebisch, Franz Specht, Dörte Weers, Monika Reimann, Andreas Tomaszewski. 2007. *Schritte international 4. Lehr- und Arbeitsbuch*. Ismaning: Hueber.
- Krel, Aleksandar. 2012. „Sprechen Sie Deutsch? German Language and Revitalization of Ethnic Identity of the Germans in Bačka“. *Glasnik etnografskog instituta* LX (2): 171–183.
- Müller, Martin, Paul Rusch, Theo Scherling, Helen Schmitz, Lukas Wertenschlag. 2011. *Optimal B1. Lehr- und Arbeitsbuch*. Berlin: Langenscheidt.
- Naumović, Slobodan. 2010. „Kadriranje kulturne intimnosti: nekoliko misli o dinamici samopredstavljanja i samopoimanja u srpskoj kinematografiji“. *Godišnjak za društvenu istoriju* 1, 235–242.

- Rejk, Ben i Kristina Edkok. 1978. *Vrednosti, stavovi i promena ponašanja*. Beograd: Nolit.
- Rot, Nikola. 1989. *Osnovi socijalne psihologije*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Schumann, Adelheid. 2004. „Zur Förderung der Motivation im Französischunterricht durch Inhaltsorientierung“. In *Emotion und Kognition im Fremdsprachenunterricht*, Hrsg. Wolfgang Börner & Klaus Vogel, 263–276. Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- Stipančević, Ana. 2015. „Motivacija za učenje nemačkog jezika kao izbornog predmeta na Filozofskom fakultetu“. U *Strani jezici na Filozofskom fakultetu: Primenjenolingvistička istraživanja*, uredila Biljana Radić-Bojanić, 69 – 90. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Stipančević, Ana. 2016. *Efekte primene autentičnih tekstova u nastavi nemačkog jezika*. Doktorska disertacija. Univerzitet u Novom Sadu – Filozofski fakultet.
- Storch, Günther. 2009. *Deutsch als Fremdsprache. Eine Didaktik*. Paderborn: W. Fink.
- Zvijer, Nemanja. 2010. „Koncept neprijatelja u filmovima ofanzivama. Prilog sociološkoj analizi filma“. *Sociološki pregled XLIV* (3): 419–437.

Ana Stipančević

Department of German Language and Literature
Faculty of Philosophy, University of Novi Sad, Serbia

Students' Social Attitudes Towards German and The German Language in Traditional and Innovative Teaching of German as a Foreign Language at The Faculty of Philosophy in Novi Sad

The study of attitudes plays an important role in the field of social psychology, but also in the field of language teaching theory, since attitudes towards the nation, language, and teaching itself affect the motivation for language learning, and thus academic achievement. The goal of modern foreign language teaching is not only to develop students' communicative, but also their intercultural competence, which includes the ability to make contact with members of other cultures, the ability to compare their own and foreign cultures, as well as overcoming cultural conflicts and misunderstandings. Teaching a foreign language has, therefore, a task to connect people and build bridges between cultures.

The best way that cultures draw closer to each other is direct contact or residence in the target country, but, as most people are not in a position to do this, knowledge of a foreign culture can be acquired indirectly through teachers and teaching content. Today it is very controversial whether and to what extent modern textbooks have the potential to impart knowledge about German culture, as well as the image of a country and its people. Intercultural didactics argues that textbook texts are not sufficient for the acquisition of the knowledge and skills, and urge the use of authentic texts in teaching a foreign language.

In order to determine the potential of textbook and authentic texts for teaching German as a foreign language (and culture) experimental research was conducted in the year 2014–15 with students from the Faculty of Philosophy (Novi Sad) who have German as an elective course. The study applied the two approaches, traditional, in which the textbook texts and other didactic materials were the basic teaching tool, and innovative, in which authentic texts were used.

The study included a total of 36 students and lasted for two semesters. The research used questionnaires, and the research results are presented in the form of mean values, with a standard deviation. For determining the statistical significance of differences between means the t-test was used. In addition to the descriptive, the correlation method was also used, and the data were processed using the program SPSS Statistics 20.

Key words: measuring attitudes, traditional / innovative teaching, intercultural competence, authentic texts, teaching German as a foreign language

*Opinions sociales des étudiants sur les Allemands
et l'allemand dans un enseignement
traditionnel et innovateur à la Faculté de Philosophie de Novi Sad*

L'étude des opinions sociales a un rôle important dans le domaine de la psychologie sociale, mais également dans celui de la glottodidactique étant donné que les opinions sur un pays étranger, sa langue et la communauté ethnique influencent la motivation pour l'apprentissage de la langue, et par là les résultats scolaires. L'objectif de l'enseignement contemporain des langues étrangères n'est pas seulement de développer chez les élèves des compétences communicatives, mais également interculturelles, ce qui inclut l'aptitude pour une communication réussie avec des membres des différentes communautés ethniques dans le sens d'un dépassement des malentendus nés non pas d'une incompréhension linguistique mais d'une incompréhension interculturelle. La didactique interculturelle considère que les textes des manuels ne sont pas suffisants pour l'acquisition de ces savoirs et compétences, ce pourquoi on plaide de plus en plus pour l'utilisation des textes authentiques dans l'enseignement des langues étrangères.

Pour analyser le potentiel des textes des manuels et des textes authentiques pour l'enseignement des langues étrangères et établir dans quelle mesure les contenus de l'enseignement peuvent influencer les opinions des étudiants envers les Allemands et l'allemand, une recherche expérimentale a été menée en 2014/15. Des étudiants de la Faculté de Philosophie de Novi Sad qui apprennent l'allemand comme langue d'option ont participé à cette recherche. Deux approches du travail y ont été adoptées: celle traditionnelle, dans laquelle les textes des manuels et d'autres matériaux didactiques ont été le principal outil pédago-

gique, et l'approche innovatrice, où ont été utilisés des textes authentiques imprimés, audio et audio-visuels. Au total 36 étudiants ont participé à la recherche, et celle-ci a duré deux semestres. Comme instruments de travail ont été utilisés des questionnaires, puis les données quantitatives ont été analysées à l'aide de la méthode corrélacionnelle descriptive.

Mots clés: évaluation des opinions, enseignement traditionnel/ innovateur, interculturalité, textes authentiques, enseignement de l'allemand.

Primljeno / Received: 27.04.2020.

Prihvaćeno / Accepted: 7.07.2020.

Милош Миловановић*Математички институт САНУ, Београд*

milosm@mi.sanu.ac.rs

Петровићева феноменологија и платонизам Флоренског*

Апстракт: Математичка феноменологија Михаила Петровића – Аласа је разматрана у филозофији магијског имена, што представља митолошки приступ платонизму који је потекао од Павла Флоренског. Мањкавост њених тумачења је немогућност да се искажу језиком модерне математике која почива на појму скупа. Петровићева феноменологија у том погледу изискује методолошки искорак који расправља овај чланак. Нагласак је стављен на спектралну методу која појаве утапа у континуум, чиме успоставља везу са питагорејским митом. Употреба кинематских појмова у опису спектралног ритма наговештава да цифарска места позиционог система означавају време, што континуум чини развијеним магијским именом.

Кључне речи: хијерархијски идеализам, магијско име, питагорејски мит, апсолутна митологија, иконографија, континуум, хронотоп

Увод

Михаило Петровић – Алас сматра се родоначелником српске математике. Но док је у другим областима којима се бавио за собом оставио бројне следбенике, његова феноменологија је у том погледу остала недоречена. Мањкавост њених тумачења је немогућност да се искажу језиком модерне математике која почива на појму скупа. Петровићева феноменологија према томе изискује методолошки искорак који разматра овај чланак. Уводни одељак успоставља предмет рада и редослед излагања у тексту. Наредни одељак излаже митолошки приступ платонизму потекао од Павла Флоренског, који представља магију именовања. Следећи се пак тиче Петровићеве феноменологије која поприма обресе развијеног магијског имена. Последњи одељак износи закључна разматрања.

* Рад је подржало Министарство просвете, науке и технолошког развоја кроз Математички институт САНУ.

Платонизам Павла Флоренског

Илија Марић уверљиво истиче да ниједног филозофа Павле Флоренски није толико уважавао и вредновао његов допринос филозофији и култури у целини колико Платона (Marić 2002, 216–217). Флоренски је изнад свега наглашавао значај платонизма за религију, сматрајући га светоназором који је за њу најподеснији, а његову терминологију најпогоднијим језиком за изражавање религиозног живота. Он при том не пропушта да укаже на нарочиту сродност платонистичког светоназора „оној религији пред којом све остале на једвите јаде задржавају назив религије“ (Florensky 2000, 51). Посве је примерено у том погледу што га поима суштом методом религиозне спознаје.

Флоренски се, наиме, не усуђује да одговори на питање шта је платонизам, сматрајући га сложеним до бесмисла (Florensky 2000, 49). Ствар унеколико сличи Пилатовом питању шта је истина, које је неминовно остало без одговора (*Јеванђеље по Јовану*, 18.33–38). У немогућности, дакле, да одреди шта је, он одговара на питање шта појам није следећи методологију апофатизма.¹ Платонизам пре свега није учење само Платона, већ је неупоредиво шири и дубљи појам. Не само што је толико широк да собом обухвати бројне присталице, већ је такође дубок толико да представља исходште разних праваца који чине главнину филозофије (Florensky 2000, 8–9). Флоренски управо из тог разлога сматра ово питање беспредметним, с обзиром на то да не постоји општији језик којим би се појам одредио. Он при том тврди да свако признање небеског света већ вуче мисао платонизму, чиме га сматра истоветним богословској методи апофатичког успињања.² Платонизам је пре свега стремљење земље небу, које се као такво

¹ Апофатизам подразумева спознају истине путем одрицања које се састоји у превазилажењу свега што она није (на грчком *ἀποφατικός* – одричан). Сматра се богословском методом чији су наговештаји присутни у Платоновом опредељењу за Парменида насупрот Хераклиту. Парменидово истицање непроменљиве истине је изражено у Платоновом миту о пећини који су, упоредо Мојсијевом успону на Синајску гору, користили Григорије Низијски и Дионисије Ареопагит да прикажу апофатичко успињање (Cook 2013, 111–112).

² Апофатичко успињање представља богословску методу која врхуни у спознаји енергија чији су израз имена (Lossky 2003, 30–42). Флоренски с тим у вези запажа како истинску стварност чини знатно више од самих ствари будући да поприма тумачење које оне не обухватају (Florensky 2000, 12–24). До истог увида долази Милош Радојчић у свом разматрању иконографије, називајући га моћу преображавања која спава у њеним облицима. Ствари се наиме увек сликају тако да пробуде ако не мисао онда бар предосећај још нечег него што су оне саме (Радојчић 1940, 727).

изражава симболима преображаја.³ Флоренски, према томе, његове корене налази у вери и вечност идеализма види у плодносном тлу које назива *филозофија имена* (Florensky 2000, 24).

Име је средиште магијско-теургијских делатности чији је основни облик магија именовања. Отуда је филозофија имена најраширенија будући да одговара најдубљим тежњама човечанства, чији је израз платонистички идеализам. Он сматра да су идеје симболи чију сродност миту обелодањује веза Платонове мисли са мистеријама и култовима древних религија (Florensky 2000, 96–122). Флоренски заступа тврдњу да идеја није апстракција одвојена од ствари, већ управо истинска стварност коју разрађује на примеру уметности (Florensky 2000, 74–87). Она је истина самим тим што обједињује утиске који су њеним дејством сабрани у целину.⁴ Целовито опажање се заснива на сећању, што временски дојам чини суштином уметничког дела.⁵ На сликама Пабла Пикаса се упоредо уочавају унутрашњи и спољашњи делови виолине, чиме је време интегрисано у њихову структуру.⁶ Флоренски под платонизмом управо подразумева интеграцију временског дојма, што је дефиниционо својство православне иконе (Antonova 2010). Он не пропушта да укаже како то битно расветљава *Посланицу светог апостола Павла Ефешанима* (3.14–18) где стоји: „да ојачате духом у унутрашњем човеку, да се Христос вером усели у срца ваша како бисте, укоревњени и утемељени у љубави, могли разумети са свима светима шта је ширина и дужина, и дубина и висина.“ Ту је поред дужине, ширине и висине, такође назначена *дубина*⁷ која се открива унутрашњем човеку. Познати мит о пећини у 7. књизи *Државе* Флоренски такође тумачи на исти начин.⁸ Идеје, наиме, живе по дубини која у том погледу поприма времен-

³ Астрологија почива на саосећању земаљског небеским и промени земаљског саобразно небеском утицају. Закључни израз ове теме, која се понавља у небројеним видовима попримајући разне нијансе, представља коришћење биолошких појмова у разматрању звезданог свода. Идеализам у том погледу означава семену стихију која чини живу светлост звезда (Florensky 2000, 124–132).

⁴ Уметност представља теургију чији је задатак да се стварност осмисли и смисао оствари у целисти (Florensky 2000a, 42).

⁵ Оно не уклања време, већ расветљава његово трајање којим просијавају идеје (Florensky 2000, 77).

⁶ Пикасова дела одликује кубистичка геометрија којом су упоредо представљена различита гледишта чији збир чини дати предмет (Miller 2001, 105–106).

⁷ пунота (на грчком βάθος – понор).

⁸ Као што се сенке, равне схеме и пројекције односе према телу од кога потичу, тако се свет ствари односи према истини. У вези са тајном пећинског опажања, стоји важно питање о древној некроманџи која се култно практиковала у пећинама. Призивање мртвих у пећинским светилиштима је приказано у приповести о Саулу

ски дојам (Florensky 2000, 87–90). Сродност са геометријом иконе је посве очигледна, што поткрепљује тврдњу да он платонистички идеализам има у светлости православне иконографије.⁹ Флоренски штавише бележи како је 26. октобра 1914. године у *Речнику* Јулија Полукса пронашао да се ликови божанстава називају *идејама* (Florensky 2000, 120–122).¹⁰

Целовито опажање открива да сродне ствари представљају пројекцију исте идеје, као што се дрво пројектује у мноштво дрвећа које образује шуму (Florensky 2000, 90–101). Када бисмо отворили очи за дубину, увидели бисмо да цела шума представља дрво – што одговара Платоновом исказу како појмити идеју значи да је мноштво једно, а једно мноштво (*Филеб*, 14е). При том идеје на исти начин образују хијерархијско јединство, што подразумева извесну идеју идеја која би стајала на врху пирамиде. Флоренски указује да се ради о Тројници чија делатност обједињује једно и мноштво, чиме је разрешено основно питање целокупне филозофије (Florensky 2000, 132–133).¹¹

Магијско-теургијско поимање платонизма знатно потиरे отклон филозофије од мита, чему је нарочито заслужан управо Платон.¹² Флоренски међутим чини искорак уназад ка питагорејству што је аутентична митологија које се тичу његова разматрања. Именовање врховне идеје Тројицом заправо представља повратак питагорејском броју који означава истинску стварност. Оригинални допринос Флоренског се у том погледу односи на симболичко-магијску природу мита (Losev 1993, 692–693), што његов

(*1. књига о царевима*, 28.7–20) и оживљено у књижевности веома раширеном темом силаска у пакао (Florensky 2000, 87–88). *Рудничка пећина* Војислава Илића би такође представљала њену разраду (Пић 1981, 28–30).

⁹ Временски дојам присуствује на иконама у виду њихове дубине које се испољава ширењем слике (Milovanović & Tomić 2016). Премда представља суштинско обележје православне иконографије, Флоренски је први који с тим у вези уводи појам *обрнута перспектива* (Florensky 2013). Од 1919. до 1921. године је радио на рукопису *Платонизам и иконопис* који је остао необјављен (Marić 2002, 217).

¹⁰ Генији представљају идеално начело које штити личност, место, појаву или ствар (Florensky 2000, 129–132). Порекло крсне славе се тиче њиховог култа, што иконографију чини исходиштем платонистичког идеализма (Truhelka 1930).

¹¹ Његов врхунац по начелу Флоренског представља спор око универзалија. Апорије индивидуума и средине, атома и празнине, дискретности и континуалности, прекидности и непрекидности, личности и природе су сви одреда изрази овог питања (Florensky 2000, 65).

¹² Реч *идеја* се првобитно јавила у мистеријским култовима, премда ју је Платон увео у филозофију. Флоренски заправо оживљава култни значај појма и тако тумачи Платона у митолошком кључу. Говорећи о идејама, Платон често посеже за митским казивањем што Флоренски не пропушта да нагласи (Marić 2002, 227).

следбеник Алексеј Лосев зове *развијено магијско име* наглашавајући тиме развој у појмовима времена (Losev 2000, 178).

Феноменологија Михаила Петровића

Математичка феноменологија, коју је установио Михаило Петровић – Алас, представља увелико тумачену теорију.¹³ Мањкавост њених тумачења је, међутим, у немогућности да се искажу језиком модерне математике (Vujošević 2019, 117). Она, наиме, почива на појму скупа који је екстензионалан, што значи да сви скупови не чине скуп.¹⁴ Појава је пак интенционални појам, чиме све појаве ипак образују појаву.¹⁵ Ово упућује на хијерархијски идеализам Флоренског који подразумева постојање врховне идеје, па је посве прикладно разматрати Петровићеву феноменологију у филозофији магијског имена. Тврдња Михаила Петровића да је могуће развити општу теорију „која би се састојала из генералних метода за предвиђање појединих појава“ (Petrović 1998, vol. 7, 14) надовезује се на пророчке слутње бројних математичара, од Питагоре преко Декарта и Лајбница, у погледу *матезис универзалис*¹⁶ чија би делатност обухватила све што постоји.¹⁷

Када се средствима којима располажу науке уђе у појединости појавних токова и сплет прилика које их одређују, заједничке црте постају утолико

¹³ Петровићевој феноменологији су посвећене 6. и 7. књига *Сабраних дела*, где је наведен списак од 142 прилога њеном тумачењу (Petrović 1998, vol. 6, 375–380). У литератури се налази још неколико радова који тиме нису обухваћени (Stipanić 1987; Božić 2005; Rujević 2019; Vujošević 2019; Petrović Morena 2019; Teofanov 2019).

¹⁴ Екстензионалност подразумева да је појам одређен својим обимом, што значи да скуп чине његови чланови. По принципу сепарације се из датог скупа издваја подскуп сачињен од чланова који задовољавају извесно својство, одакле следи да скуп скупова не постоји јер би у супротном дошло до противречности чији је израз Раселов парадокс.

¹⁵ Појам *математичка феноменологија* су пре Михаила Петровића користили Лудвиг Болман, Густав Кирхоф и Хенри Херц. Болцман је сматрао Кирхофа парадигматским представником ове дисциплине која подразумева описивање појава математичким аналогјама (Petrović Morena 2019, 133–134). Феноменологија се према томе бави појавама, сагласно значењу ове речи (на грчком *φαινόμενον* – појава, *λόγος* – ум).

¹⁶ обједињено умовање (на грчком *μάθησις* – умовање, на латинском *universalis* – обједињен)

¹⁷ Слободан Вујошевић сматра да се без сумње ради о платонистичком становишту, али услед Геделових теорема о непотпуности остаје крајње сумњичав у вредновању овог подухвата (Vujošević 2019, 119–123).

многобројније, одређеније и потпуније уколико је дубље познавање појаве (Petrović 1998, vol. 7, 10). Петровић истиче како је све очигледнија потреба за свођењем свега на заједничку основу, при чему запажа да сродност појава своју суштину црпи из њихове подлоге (Petrović 1998, vol. 7, 35). Он се позива на филозофа Божидача Кнежевића који сматра да првобитни ум не одваја идеално од стварног, већ да дуализам наступа тек доцније.¹⁸ С тим у вези указује на заједничке црте које се испољавају не само у општим потезима, већ и у сићушним појединостима што, иако делују препуштене случају, ипак огледају вечни поредак (Petrović 1997, 69–70).

Ради се о феноменолошким типовима који нису ништа друго до ликови божанстава чијим су карактерима објашњаване природне појаве.¹⁹ Петровић при том тврди како је број типова „ограничен, и то доста јако“ у том погледу да га је могуће смањивати и напослетку свести на јединицу, верујући да ће „феноменолошка митологија у своје време обухватити целокупни свет факата приступачан људском сазнању и људској изражљивости“ (Petrović 1998, vol. 6, 19; 202–203). Како би методолошки поткрепио овај идеализам апсолутног мита, развио је математичке спектре који одговарају светлосној спектроскопији у физици или физичкој хемији (Milovanović 2019).²⁰

Феноменологију Михаила Петровића и његове спектре повезује намера да се установе дисциплине које би математици и њеним применама значиле суштински подстицај. Но док је феноменологија од свог настанка привлачила пажњу јавности и била предмет истраживања, за спектре се то не може рећи – премда је Петровић недвојбено изражавао наду да ће се управо на овој теорији засновати ефикасна и универзална метода (Petrović 1998, vol. 5, 239–248). Математички спектри се примењују на све проб-

¹⁸ Овај исказ, који се тиче универзалне еволуције, наглашава значај времена у стварању и раздвајању појава (Petrović 1997, 69). Петровић наводи цео сплет метафора и алегорија, који је у погледу временског дојма окончан недоумицом како ће се проблем разрешити (Petrović 1997, 41–47). Време се с правом сматра средишњим појмом математичке феноменологије и управо је по том питању остала недоречена (Milovanović 2019). Основни разлог зашто Петровићева теорија није имала следбенике Душан Недељковић види у томе што су јој крајњи домети управо супротни механицизму од ког полази (Nedeljković 1968, 67).

¹⁹ С тим у вези Лосев истиче како космогонијска божанства ниуколико нису алегорије, већ управо митски симболи будући да ни о чем другом ту није реч до о судбини света (Losev 2000, 42).

²⁰ Лосев под апсолутном митологијом подразумева категорички скелет који је установљен самом дефиницијом мита, што чини да се друге митологије у њу утапају означавајући јој поједине моменте (Losev 2000, 181–187). Њена одлика је поистовећење идеализма и стварности, чиме би математичка феноменологија посве одговарала садржају појма.

леме између чијих је непознатих и степеног реда могуће успоставити кореспонденцију. Благодарeћи произвољности те кореспонденције, на такве се проблеме наилази у свим гранама математике од аритметике, алгебре и теорије вероватноће, до разних проблема инфинитезималног рачуна и теорије функција (Petrović 1998, vol. 5, 15).

Свака функција која је исказива степеним редом може се *шифровати* реалним бројем, што се своди на нумерисање функција унутар класе. Исто важи за низове функција, будући да пребројиви производи њихових класа имају највише моћ континуума.²¹ Било каква појава коју је могуће изразити низом једначина на тај начин бива утопљена у континуум (Petrović 1998, vol. 5, 146). Он у том погледу представља феноменолошку митологију која чини заједничку подлогу разматраних појава.

Спектрална метода је оцењена као врло оштроуман начин аритметизације разноврсних проблема, чак и по цену великог броја операција практично неизводљивих у доба када рачунари нису били развијени (Stipanić 1968, 87). Она се састоји у расипању променљивих у математички спектар као што анализатор расипа сноп зракова у светлосни спектар. Непознате се налазе као спектралне пруге на исти начин којим се одређују елементи неке супстанце. Пруге чине децимална места чији се број смеђује по ритму који може бити равномеран – када су све пруге исте ширине – или пак неравномеран – када то није случај а који може бити равномерно или неравномерно убрзан (Petrović 1998, vol. 5, 187–189). Употреба кинематских појмова у опису спектралног ритма наговештава да цифарска места позиционог система означавају време, чиме континуум поприма обресе развијеног магијског имена (Milovanović 2019).

Утврдивши узајамност између појава и математичких спектра, Петровић расправља мистичне слутње древних филозофа који су у свему што постоји увиђали игру бројева (Petrović 1998, vol. 5, 215–216). За Питагорину име се нарочито везује изражавање ствари бројевима, што феноменологију чини изразом питагорејског мита. Он би у том погледу одговарао појму апсолутне митологије, будући да се друге митологије утапају у континуум означавајући му поједине моменте.²² Лосев је при том апсолутну митологију препознао у хришћанству (Losev 2000, 187–196), што поткре-

²¹ Континуум означава реалне бројеве који творе непребројиво мноштво што представља његову моћ. Појаве које се изражавају реалним бројевима према томе имају највише моћ континуума.

²² Лосев штавише истиче да апсолутна митологија представља поистовећење коначног и бесконачног, што би управо одговарало појму континуума. Он међутим синтезу налази у актуалној бесконачности која се односи на теорију скупова и по том питању нема значаја (Losev 2000, 188–189).

пљује тврдњу Матиле Гике да оно представља континуитет питагорејства (Gika 1987, 3–9). Спона између хијерархијског идеализма и православне иконографије с тим у вези добија на значају будући да наглашава временски дојам континуума, што разрађује филозофија музике која се сматра парадигматском уметношћу времена. По назору Лосева, православље је музикално-словесно будући незамисливо без звука звона где се изливање неисцрпних енергија сједињује са пространствима космичког преображаја и ликованем спасене твари (Losev 2009).

Време је чинилац који поприма музички облик посредством звука, превасходно означавајући настајање (Losev 1990). Лосев упућује на одломак из Тургењевљеве приповетке *Певач* у настојању да расветли како настајање обузима целокупну личност искуством свесног присуства које прожима трајна садашњост (Petinova 2020, 320).²³ Трајање је, према томе, чин енергија које образују свест, због чега се тиче идеалне представе пре него појединих осећаја (Losev 1999, 91). Енергетским поистовећењем ствари и идеја, филозофија Лосева поприма обресе питагорејског тетрактиса ког чини једно, мноштво, време и број (Uzelac 2005, 332–335). Она представља идеализам Флоренског оваплоћен у апсолутној митологији броја који означава структуру музике.²⁴

Тиме се отварају битна питања православне теологије која успешно разматра божије присуство у музичким облицима. Примењујући феноменолошку методу, Лосев своје становиште изграђује кроз призму историје чиме се приближава Хусерловим стремљењима изнетим у спису *Крива европских наука и трансцендентална феноменологија* које је оставило видног трага на Хајдегера (Uzelac 2005, 326–327). Мисија православља, чији је изданак Михаило Петровић, самим тим се помаља у новој светлости (Војко 2009). Оваплоћење хијерархијског идеализма у личном искуству придаје историјском трајању нарочити значај, успостављајући *хронотон*²⁵ што је магијско име континуума (Petinova 2020, 323). Петровићева феноменологија у том погледу поприма дубину религиозног чина којим одзвања апсолутна митологија. Она представља икону Тројице у присуству временског дојма који је израз Њених енергија (Jerej Luka 1968, 37).

²³ „Не знам какав би свеопшти ужас наступио да Јаков није најједном завршио на високом, необично нежном звуку – као да му се глас прекинуо. Нико није узвикнуо ни реч, чак се није ни померио; било је као да сви чекају хоће ли поново запевати...“ (Turgenev 1979, 210).

²⁴ Флоренски је с тим у вези установио појам *конкретни идеализам*, што подразумева његово обитавање у култу богослужбених обреда (Florensky 2000a, 49–50).

²⁵ простор-време (на грчком *χρόνος* – време, *τόπος* – простор)

Закључак

Математичка феноменологија Михаила Петровића је разматрана у филозофији магијског имена, што представља митолошки приступ платонизму који је потекао од Павла Флоренског. Нагласак је стављен на спектралну методу која појаве утапа у континуум, успостављајући везу са питагорејским митом. Употреба кинематских појмова у опису спектралног ритма наговештава да цифарска места позиционог система означавају време, што континуум чини развијеним магијским именом.

Временски дојам континуума разрађује Алексеј Лосев чија филозофија представља идеализам Флоренског оваплоћен у апсолутној митологији броја који означава структуру музике. Тиме се отварају битна питања православне теологије која успешно разматра божије присуство у музичким облицима. Петровићева феноменологија у том погледу поприма дубину религиозног чина којим одзвања апсолутна митологија.

Литература

- Antonova, Clemena. 2010. *Space, Time and Presence in the Icon: Seeing the World with the Eyes of God*. Farnham: Ashgate Publishing Ltd.
- Bojko, Pavel Jevgenovič. 2009. „Filosofija istorije A. F. Loseva i svetsko-istorijski zadatak pravoslavlja“. *Kultura polisa: časopis za negovanje demokratske političke kulture* 11–12: 21–33.
- Božić, Milan. 2005. „Математичка феноменологија Михаила Петровића“. У *Legende Beogradskog univerziteta. Knjiga 1: Mihailo Petrović – Alas, Anica Savić – Rebac, Aleksandar Đ. Kostić, Aleksandar Deroko*, 23–26. Beograd: Univerzitetska biblioteka Svetozar Marković.
- Cook, Brendan. 2013. *Pursuing Eudaimonia: Re-appropriating the Greek Philosophical Foundations of the Christian Apophatic Tradition*. Cambridge Scholars Publishing.
- Florensky, Pavel. 2000. *Smisao idealizma*. Beograd: Plato.
- Florensky, Pavel 2000a. „Kult, religija i kultura“. *Bogoslovlje: organ Pravoslavnog bogoslovskeg fakulteta u Beogradu* 1–2: 42–57.
- Florensky, Pavel. 2013. *Obrnuta perspektiva; Ikonostas*. Logos. Beograd.
- Gika, Matila. 1987. *Filozofija i mistika broja*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.
- Ilić, Vojislav 1981. *Lirsko pesništvo: 1887–1893*. Beograd: Vuk Karadžić.
- Jerej Luka. 1968. „Religija i fenomenološka matematika Mihaila Petrovića – Mike Alasa“. *Teološki pogledi: versko-naučni časopis* 1, 31–41.
- Losev, Aleksej 1990. *Muzyka kak predmet logiki*. Moskva: Pravda.
- Losev, Aleksej 1993. *Očerki antičnogo simbolizma i mifologii*. Moskva: Mysl’.
- Losev, Aleksej 1999. „Metodologičeskoye vvedeniye“. *Voprosy filosofii* 9, 76–99.
- Losev, Aleksej 2000. *Dialektika mita*. Beograd: Zepher Book World.

- Losev, Aleksej 2009. „Filiokve [Filioque] kao osnova latinskog platonizma [aristotelizma]“. *Otačnik: časopis za svetootačku praksu i teoriju* 3(1): 215–220.
- Lossky, Vladimir 2003. *Ogled o mističkom bogoslovlju istočne crkve*. Manastir Hilandar. Sveta Gora.
- Marić, Ilija 2002. *Filosofija na istoku Evrope: ogledi iz vizantijske, ruske i srpske filozofije*. Beograd: Plato.
- Miller, Arthur 2001. *Einstein, Picasso: Space, Time and the Beauty That Causes Havoc*. New York: Basic Books.
- Milovanović, Miloš 2019. „Značaj Petrovićevih spektara u zasnivanju matematike“. U *Mihailo Petrović: povodom sto pedest godina od rođenja*, uredili Gradimir Milovanović et al., 47–62. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.
- Milovanović, Miloš & Bojan M. Tomić. 2016. „Fractality and self-organization in the Orthodox iconography“. *Complexity* 21 (1): 55–68.
- Nedeljković, Dušan 1968. „Etape i perspektive prirodne filozofije Mihaila Petrovića“. U *Mihailo Petrović: čovek, fenomenolog, matematičar*, uredio D. S. Mitrinović, 61–86. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Petinova, M. 2020. „Communication and Time in the Philosophy of Music A. Losev“. 11th International Scientific and Theoretical Conference “Communicative Strategies of Information Society” – CSIS 2019. *European Proceedings of Social and Behavioural Sciences*.
- Petrović, Mihailo 1997. *Metafore i alegorije*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Petrović, Mihailo 1998. *Sabrana dela*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Petrović Morena, Nikola 2019. „Matematička fenomenologija između mita i stvarnosti“. U *Mihailo Petrović Alas: život, delo, vreme: povodom 150 godina od rođenja*, uredili Stevan Pilipović et al., 127–142. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.
- Radojčić, Miloš 1940. „O čarobnom svetu našeg srednjovekovnog slikarstva“. *Narodna odbrana* 10 (42–45): 677–678; 693–694; 710–711; 726–727.
- Rujević, Goran 2019. „Matematička fenomenologija Mihaila Petrovića“. U *Istorija srpske filozofije: prilozi istraživanju*, vol. 4, uredili Irina Deretić et al., 115–134. Beograd: Filozofski fakultet.
- Stipanić, Ernest 1968. „Mihailo Petrović, matematičar i fenomenolog“. U *Mihailo Petrović: čovek, fenomenolog, matematičar*, uredio D. S. Mitrinović, 87–92. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Stipanić, Ernest 1987. „Jedan osvrt na princip determinizma kod Ružera Boškovića, Pierra Laplacea i Mihaila Petrovića“. *Dijalektika* 1–2, 47–58.
- Teofanov, Nenad 2019. „Ribarenje Mihaila Petrovića – jedan pogled“. U *Mihailo Petrović Alas: život, delo, vreme: povodom 150 godina od rođenja*, uredili Stevan Pilipović et al., 185–197. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.
- Truhelka, Ćiro 1930. „Larizam i krsna slava“. *Glasnik Skopskog naučnog društva* 7–8: 1–34.
- Turgenev, I. S. 1979. „Pevcy“. U *Zapiski okhotnica. Povest i raskazy*, 198–212. Moskva: Hodožestvennaya literatura.
- Uzelac, Milan. 2005. *Filozofija muzike*. Novi Sad.
- Vujošević, Slobodan. 2019. „Matematička fenomenologija i filozofija matematike“. U *Mihailo Petrović Alas: život, delo, vreme: povodom 150 godina od rođenja*, uredili Stevan Pilipović et al., 115–125. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.

Miloš Milovanović

Mathematical Institute of the Serbian Academy of Sciences and Arts

Petrović's Phenomenology and Florensky's Platonism

Mihailo Petrović Alas's mathematical phenomenology has been studied in the philosophy of the magical name, which is a mythological approach to Platonism originating with Pavel Florensky. The inadequacy of its interpretations lies in the impossibility of being expressed through the language of modern mathematics which is based on the concept of sets. In this respect, Petrović's phenomenology requires a methodological advance, which this paper discusses. The emphasis is on the spectral method that merges phenomena into a continuum, thus establishing a connection to the Pythagorean myth. The use of kinematical concepts in the description of spectral rhythm suggests that the digit positions of the positioning system denote time, which makes the continuum a developed magical name.

Key words: hierarchical idealism, magical name, Pythagorean myth, absolute mythology, iconography, continuum, chronotrope

La phénoménologie de Petrovic et le platonisme de Florensky

La phénoménologie mathématique de Mihailo Petrović-Alas est ici analysée dans une philosophie au nom magique, autrement dit selon une approche mythologique du platonisme dont les origines remontent à Paul Florensky. Le défaut de ses interprétations est l'impossibilité de s'exprimer par la langue des mathématiques modernes qui reposent sur la notion de l'ensemble. La phénoménologie de Petrović exige à cet égard une avancée méthodologique discutée dans cet article. L'accent est mis sur la méthode spectrale qui plonge les phénomènes dans un continuum, ce par quoi elle se met en relation avec le mythe pythagorien. L'utilisation des notions cinématiques dans la description du rythme spectral annonce que les emplacements des chiffres dans le système positionnel marquent le temps, ce qui fait du continuum un nom magique développé.

Mots clés: idéalisme hiérarchique, nom magique, mythe pythagorien, mythologie absolue, iconographie, continuum, chronotrope

Primljeno / Received: 15.5.2020.

Prihvaćeno / Accepted: 12.7.2020.

Прикази Reviews Comptes rendus

Odgovor na prikaz V. Vasiljević: Stefanović, Danijela. 2018. *Pouka za Merikarea: staroegipatski traktat o vlasti*. Beograd: Evoluta. ISBN 978–86–80912–20–2

Želela bih da zahvalim prof. dr Veri Vasiljević na prikazu moje knjige *Pouka za Merikarea: staroegipatski traktat o vlasti* objavljenom u *Etnoantropološkim problemima* 15/3 (2020), str. 918–920. Kritika, primedbe, sugestije i pohvale izrečene u tekstu deo su uvek poželjnog i konstruktivnog dijaloga u akademskom zajednici. Budući da prikaz često ume da podstakne na čitanje, ili odvarti od knjige zainteresovanu publiku, zbog odgovornosti prema recenzentima, izdavaču, ali i sopstvenom radu, dužna sam dam nekoliko pojašnjenja.

Pouka za Merikarea jedno je od remek-dela ne samo staroegipatske, već i književnosti antičkog sveta u celini. Doživela je na desetine prevoda, kritičkih izdanja, i pojedinačnih studija koje se bave različitim aspektima teksta: od leksikoloških, preko gramatičkih, do filozofskih. Srpsko izdanje, koje je objavila Evoluta (Beograd), po svojoj sadržini i formi, pre svega je namenjeno široj čitalačkoj publici što se, iz načina na koji je prevod dat u izdanju, odmah i može zaključiti – bezmalo je u potpunosti lišen kritičkog aparata jer je namera autorke bila da se pažnja čitaoca usredsredi na osnovni tekst. Uvodna studija, koja prethodi osnovnom tekstu, takođe ima isti cilj: da ukaže na osnovne podake o izvoru i istorijskim okolnostima

njegovog nastanka. Zahvaljujem na pozitivnim ocenama i studije i prevoda iskazanim na početku prikaza: „Pohvalne ocene prevoda, izrečene u izvodima recenzija koji su štampani u knjizi, a među kojima se ističu one da je jasan i da prati original, mogu samo da ponovim“ (p. 919).

U izdanjima se, ne retko, dešavaju i tehnički propusti. V. Vasiljević tako s pravom primećuje da u izdanju nedostaju napomene 37–38, 48–50 i 52, koje su naznačene u glavnom tekstu prevoda, kao i dva manja segmenta hijeroglifskog teksta. Propust nastao u prelomu, po izdanju knjige smo uočile i urednica Evolute i moja malenkost (o čemu smo koleginica Vasiljević i ja takođe razgovarale); biće otklonjen (i na tome se već radi) prilikom doštampavanja tiraža. Uočeni propust autorku prikaza navodi na pomisao da bi se čitaoci mogli zapitati „da li je i napomena uz prevod bilo više nego što brojevi pokazuju i kakva su objašnjenja sadržale“ (p. 919), ali i da o prevodu u celini nije moguće prosuđivati „bez poznavanja sadržaja iščezlih napomena, niti se može isključiti da je Danijela Stefanović imala nameru da da i neka dodatna objašnjenja o (svom) prevodilačkom postupku i odlukama, pruži čitaocima još neka objašnjenja o mestima koja u egipatskom tekstu nedostaju (osobito početak) ili, nedovoljno jasna, bivaju različito prevedena itd.“ (p. 919).

Tekst prevoda sadrži napomene od 37 do 52, kako je i naznačeno u tekstu. Broj napomena koje prate tekst važnosti kakva je *Pouka za Merikarea* već sam dovoljno govori o tome da je reč o minimalnim in-

formacijama koje prate tekst. Između odluke da prevod potpuno bude lišen napomene, ili da ga prati klasičan kritički aparat, što bi u datom slučaju značilo da bi *napomene progutale osnovni tekst*, autorka se odlučila da čitaocima, tamo gde je smatrala da je nužno, ponudi dodatno objašnjenje ili tumačenje. Nema sumnje da je tekst morao biti potpuno *ispravan u štampanom izdanju*, ali je takođe daleko i od pretpostavljenog da su moja postignuća nenadoknadivo oštećena. U prilogu teksta dati su stihovi i napomene koje nedostaju.

Zamerka da nisu data objašnjenja o mestima koja u egipatskom tekstu nedostaju, takođe zahteva objašnjenje. Tekst koji nije u celosti sačuvan, što je kod *Pouke* slučaj sa početkom, i delovi koji su fragmentari, ne mogu se ni rekonstruisati, ni tumačiti ako ne postoji predložek na osnovu kojeg su nastali (ili prepisani), ili žanrovski slični tekstovi koji nam po utvrđenom shematizmu forme zasigurno mogu sugerisati šta se nalazilo na početku rukopisa. U slučaju *Pouke*, ni jedno, ni drugo nije validno – reč je o tekstu koji nema paralele, koji je sačuvan u prepisima mlađim bezmalo hiljadu godina u odnosu na vreme nastanka jezgra i stoga se ne može ni naslutiti šta se nalazilo u sekcijama koje nedostaju. Svaka vrsta diskusije na ovu temu bila bi suprotna postulatima kritike izvora. Postoje, naravno, i srećne okolnosti, kao u slučaju Aristotelovog *Atinskog ustava*. Početak ovog dragocelog izvora jeste izgubljen, ali o njegovoj sadržini saznajemo na osnovu podataka u samom tekstu.

Zamerke da ilustrativni materijal nije u funkciji knjige, ostaju za razgovor, jer su u domenu stila i grafičkog dizajna. Ipak, V. Vasiljević ističe da „kada je u knjizi egipatsko kurzivno pismo predstavljeno, bez legende, samo jednom teško raspoznatljivom sivom trakom uz naslov

prevoda (str. 27) a hijeroglifi dominiraju u likovnoj opremi publikacije, nema pravog sklada, uvek poželjnog, između likovne opreme i sadržaja“ (p. 919). Kurzivno pismo nije u knjizi predstavljeno, već je data samo jedna ilustracija na kojoj se vidi fragment papirusa sa tekstom. Tačno je da je moglo biti navedeno odakle je preuzeta fotografija i šta je na njoj prikazano. Ilustrativni materijal odslikava različite forme hijeroglifskih tekstova, iz različitih epoha (sic!) i nije u direktnoj vezi sa samim sadržajem – da jeste drugačije bi bio naznačen, ali i izabran.

Pri kraju prikaza V. Vasiljević ističe: „stekla sam utisak da je deo knjige koji sadrži prevod štampan nekakvom greškom, a da prelomljeni tekst nije dat autoru na korekturu niti ga je urednik pažljivo pregledao“ (p. 919). Knjiga nije štampana greškom, ni autorke, ni izdavačke kuće Evoluta. Na njoj je brižljivo rađeno. Zahtevno slaganje teksta, kao što sam već navela, jeste uzelo danak (što se između ostalog dešava i u mnogo većim izdavačkim kućama kakav je, primera radi, De Gruyter),¹ ali je i posledični projektovani nedostatak, dominantan u tonu prikaza, autorku prevoda ostavio u velikoj nedoumici. *Urbi er orbi* verujem da će biti vremena za konstruktivnu diskusiju. Zahvalnost dugujem izdavačkoj kući Evoluta na entuzijizmu i prihvatanju da objavi prevod. Verujem da nas čekaju još brojne, korisne knjige.

Stihovi *Pouke za Merikarea* sa napomenama koje nedostaju u izdanju:

¹ Videti odgovor Spencer L. Allen-a na prikaz njegove knjige koji je napisala Gina Konstantopoulos. Bryn Mawr Classical Review 2016.02.43 (<https://bmcrc.brynmawr.edu/2016/2016.02.43/>) pristupljeno 26. 11. 2020.)

d̥ʔ wd̥ s̥rjwr Ti znaš da veće koje sudi bedniku³⁷
 r̥h.n.k tm.sn sfn neće imati milosti,
 hrw pf n wd̥ m̥jr na dan suđenja jadniku,

³⁷ Misli se na zagrobni sud bogova pred kojim je pokojnik izgovarao takozvanu *negativnu ispovest*, to jest navodio četrdeset dva greha koja nije počinio za života. Najpoznatija verzija negativne ispovesti jeste ona na Anijevom papirusu, *Knjizi mrtvih* sačinjenoj za tebankog sveštenika Anija oko 1250. god. pre n.e. U standardnim verzijama *Knjige mrtvih*, negativna ispovest čini poglavlje 125.

* * *

wʔbt ʔbd šsp ḥdtj (Na) mesečnoj službi obuj bele sandale,³⁸

³⁸ Ritualna obuća vladara, ili vrhovnog sveštenika prilikom izvođenja obreda koji je podrazumevao ulazak u najsvetiji deo hrama gde se čuvala kulturna statua božanstva.

šd mdnjt r w.s Medenit⁴⁸ je spašen zbog toga gde se nalazi.
 smḥ gs.s kmwj Sa jedne strane navodnjava Kemui,⁴⁹
 mk sj m ḥp n ḥʔstjw i na to oni koji žive u pustinji motre.
 jnbw.s ḥʔ mšʔ.s ḥʔ (Pod) njegovim bedemima se ratuje, brojni su njegovi ljudi;
 mr jm.s rḥ šsp ḥt njegovi zvaničnici znaju sa oružjem,
 ḥr wʔb n ḥn w kao i *uab*-sveštenik u unutrašnjosti.
 ḡd-swt km.s ḡbʔ m ḡdsw Džedisut⁵⁰ broji 10.000 ljudi,
 wʔb nn bʔkw.f *Uab*-sveštenik nema radnu obavezu.

⁴⁸ Dvadeset druga noma Gornjeg Egipta.

⁴⁹ Atribis (današnji Tel Atrib, oko 40km severno od Kaira), grad u Donjem Egiptu. Atribis se nalazio na istočnoj obali Demijetskog rukavca Nila; bio je prestonica dvaneste nome Donjeg Egipta.

⁵⁰ Piramida Tetija (c. 2345–2333. god. pre n.e.), vladara VI dinastije starog carstva, u Sakari.

* * *

smnh st.k nt ḥrt-nt̥r Ulepšaj svoje mesto u nekropoli,
 sjkr ḥwt.k nt jmnt neka tvoja kapela na Zapadu⁵² zablista,
 m ʔkʔ m jrt mʔt jer je stamena, jer postupa pravedno.

⁵² Misli se na nekropolu.

Prof. Danijela Stefanović
Odeljenje za istoriju, Filozofski fakultet u Beogradu
dstefano@f.bg.ac.rs

Periferijski svet opere: pet studija slučaja

Vlado Kotnik, *Small Places, Operatic Issues. Opera and Its Peripheral Worlds*. Cambridge Scholars Publishing, 2019, pp. 281.

Slovenački antropolog i sociolog prof. Vlado Kotnik poznat je stručnjak za antropologiju medija i izvršni poznavalac antropologije opere o čemu je do sada objavio više članaka i monografija.¹ Ovog puta Kotnik posvećuje pažnju slabo istraženom i zanemarenom području periferijskih operских kuća u najnovijoj studiji objavljenoj 2019. godine *Small Places, Operatic Issues. Opera and Its Peripheral Worlds (Mala mesta, operске teme. Opera i njeni periferijski svetovi)* kod izdavača Cambridge Scholars Publishing. Knjiga sadrži 203 strane samog teksta koji čine Uvod, pet poglavlja studija slučajeva (Bajrojt, Ljubljana, Brno, Mantova i Beograd) i Zaključak; sledi bogata Bibliografija na 30 strana; Appendix koji sadrži 9 tabli²; te Index pojmova i imena.

¹ Monografije: Vlado Kotnik, 2006. *L'opéra dans l'arène du provincialisme et du nationalisme: Un regard anthropologique sur la culture d'opéra en Slovénie*. Paris: Editions le Manuscrit; 2010. *Opera, Power and Ideology: Anthropological Study of a National Art in Slovenia*. Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag; 2012. *Operno občinstvo v Ljubljani: Vzpon in padec neke urbane socijalizacije v letih 1660-2010*. Koper: Annales University Press; 2016. *Opera as Anthropology; Anthropologists in Lyrical Settings*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.

² Appendix sadrži table sa sledećim informacijama: 1. hronika Vilhelmine od Bajrojta, 2. katalog operских dela i arija koje je napisala Vilhelmina od Bajrojta, 3. lista zakupaca loža u ljubljanskoj Državnoj operi 1886. godine, 4. značajne predstave u ljubljanskoj Državnoj operi u periodu 1765-1887, 5. operски incident u Brnu iz perspektive etničkih razlika,

U Uvodu knjige Kotnik piše da je inspiraciju za naslov ali i istraživački problem našao u poznatom delu norveškog antropologa Tomasa Hilanda Eriksena „Mala mesta, velika pitanja“ (Thomas Hylland Eriksen „Small Places, Large Issues“), koji je antropologiju definisao kao nauku koja pokreće velika pitanja a istraživanja obavlja u malim mestima i sa malim zajednicama. Taj „prosvetljujući“ stav naveo je Vladu Kotnika da sebi postavi zadatak da ispita socijalne dimenzije opere u periferijskim mestima, daleko od slavni, moćnih i u kulturnom smislu hegemonijskih operских metropola. Kotnik je zaista odlično obavio zadatak koji je sebi postavio, ponudivši čitaocima veoma zanimljivu knjigu i inspirativan uvid u svet opere na periferiji, pokazujući da takva mesta pružaju priliku za plodan i izazovan naučno-istraživački rad.

Kotnik je analizirao pet studija slučajeva opere kao važnog socio-kulturnog, ekonomskog, političkog, nacionalnog, etničkog i ideološkog fenomena. Radi se o pet evropskih gradova i njihovim operским kućama posmatranih u različitim vremenskim periodima i sa različitim problematikom, ali sa jednom zajedničkom potkom: da opera na periferiji proizvodi moćne poruke i značenja koja reflektuju društveni život svojih zajednica, istovremeno i utičući na njih. U tom smislu, te studije slučajeva pokazuju operu kao socijalni izlog ili sliku i priliku društveno-političkih dešavanja u maloj nemačkoj grofoviji u gradu Bajrojt 1784. godine;

6. operски incident u Brnu iz perspektive kulturnih razlika, 7. spisak prvih vlasnika loža u Društvenom teatru u Mantovi, 8. glavni događaji u operskoj kući u Mantovi u periodu 1822-2015, 9. programi tri operске sezone u Madlenianumu u Beogradu iz komparativne perspektive.

operu u službi društvene distinkcije u Ljubljani 1887. godine; operu kao povod za društveni konflikt u Brnu 1920. godine; operu kao odraz socijalnog statusa u Mantovi 1999. godine; te opersku kuću Madlenianum kao društveni manifest u Beogradu 2005. godine.

Autor je studije slučajeva analizirao interdisciplinarno i multidisciplinarno, sa različitim analitičkih pozicija, koristeći se širokim spektrom teorijsko-metodoloških pristupa. Svaki slučaj je predstavljen kroz identičnu četvorodelnu strukturu: Uvod – u kome se iznosi sama problematika i smešta u određeni prostor i vreme; Prezentacija – gde se vrlo detaljno operski slučaj stavlja u različite kontekste kojima se nudi šira slika zajednice, operske kuće i razmatranih događaja; Interpretacija – gde se primenom različitih teorijsko-metodoloških pristupa nudi antropološko tumačenje operskog slučaja; te Zaključak – koji u kraćim i opštim crtama sumira istorijske, političke i socio-kulturne posledice periferijskog operskog života, pokazujući do koje mere su društveni život i opera međusobno povezani. U svakom od datih slučajeva autor ističe i podseća čitaoca da je opera bila i još uvek jeste značajan izvor socijalnog statusa, prestiža, elitnog ukusa i ponašanja, kao i simboličkog i kulturnog kapitala.

Prvi slučaj³ posvećen je prikazu opere kao važnog pokretača i odraza društvenog i političkog života iz sredine 18. veka u nemačkoj grofoviji u Bajrojt u

vladavinom markgrofa Frederika i njegove supruge pruske princeze Vilhelmine. Predivna operska kuća je otvorena 1748. godine kao rezultat pregnuća i sponzorstva inteligentne, obrazovane, sposobne i talentovane Vilhelmine, koja je operu tretirala kao sopstveni dvor i odatle širila društveni, kulturni i politički uticaj, učinivši malu grofoviju značajnim mestom tog doba. Osim toga, ona je bila i autor-ka brojnih opera i muzičkih kompozicija koje su se izvodile na njenom dvoru-operi. Analizi opere kao izloga društvenog života u Bajrojt Kotnik pristupa iz pozicije antropologije rituala, posebno koristeći Tarnerov pojam „hola magičnih ogledala“. Ceremonijalno pojavljivanje vladajućeg para u operi, odnos prema publici, odnos posetilaca prema vladajućem paru, odabir prisutnih gostiju, aklamacije, pljeskanja, redosled sedenja, redosled i odabir operskih predstava koje su se izvodile tokom sezone, arhitektura same zgrade i ulaznog hola, mešanje javnog i privatnog aspekta života i vladavine u Bajrojt kroz operu itd, Kotnik vidi kao niz međusobno isprepletanah, visoko ritualizovanih i hijerarhizovanih oblika ponašanja koji su se „ogledali“ jedan u drugom. Istovremeno, reflektovali su ambicije i kosmopolitske vizije princeze Vilhelmine koja je time nastojala da malu nemačku grofoviju i njen periferijski položaj transformiše u važan kulturni centar, koristeći operu kao moćan politički instrument.

Drugi slučaj nas odvodi u Ljubljanu u drugu polovinu 19. veka, a kao tačka orijentacije uzeta je 1887. godina kada je tadašnja operska kuća izgorela u požaru. Priča o Državnom teatru u Ljubljani jeste priča o društvenom prestižu zakupaca operskih loža, te o socijalnom distanciranju u odnosu na one koji to sebi nisu mogli da priušte. To je i priča o etničkom distanciranju, budući da su ljubljansku

³ Veći deo ovog poglavlja objavljen je u našem časopisu, *Etnoantropološki problemi*, Vol. 11, Is. 1, 2016, pp. 19-45, pod nazivom “Opera as a Social Showcase: Rituals of Magic Mirrors at the Margravial Opera House in Mid-Eighteenth-Century Bayreuth”. Autor se ljubazno zahvalio uredništvu na dozvoli da tekst objavi kao deo svoje knjige.

operu podigli članovi nemačkog plemstva u Sloveniji (tadašnjoj Vojvodini Kranjska) koji su ujedno bili dominantni kulturni promotori, glavna publika i držaoci pomenutih operskih loža, za razliku od Slovenaca koji nisu uspevali da ih se domognu i samim tim su u društvenom i klasnom smislu činili „nižerazrednu“ publiku, zbog čega su bili besni i nezadovoljni. Štaviše, repertoar je uglavnom bio sastavljen po ukusu i željama nemačke publike i izvođen na nemačkom jeziku, dok su Slovenci samo dva puta nedeljno mogli da imaju predstave na svom maternjem jeziku. Međutim, ni tada Slovenci nisu mogli da uđu u operske lože koje su bile prazne i zaključane, budući da nemački vlasnici loža nisu hteli da im ih ustupe na korišćenje iako sami nisu posećivali operu u danima kada su predstave igrane na slovenačkom jeziku. Kada je operska kuća izgorela, Slovenci su likovali na neki način, a želja da imaju svoje pozorište ostvarila im se 1892. godine kada je podignuto novo Provincijsko pozorište – današnja Opera. Kotnik ovo poglavlje posvećuje istorijatu operskih loža kao važnom mestu prestiža i ugleda, a u ljubljanskom slučaju kao mestu samo-promocije nemačkog plemstva i njihove želje da komuniciraju svoj luksuz i značaj, kako klasno i nacionalno niže rangiranim drugima tako i međusobno, mestu gde su se stvarale društvene, klasne, etničke i kulturne distance i simboličke komunikacijske granice. Složene aspekte ljubljanskog operskog slučaja Kotnik razmatra uz pomoć teorije dobara, teorije o simboličkim granicama, teorije o plemstvu i buržoaskom društvu, kao i komunikacijske teorije advertajzinga.

Operu kao mesto kulturnog i etničkog konflikta pokazuje incident u Brnu iz 1920. godine između Čeha i Nemaca. I u ovom slučaju se ispostavlja da jedno pro-

vincijsko pozorište može da odrazi sukobe na nacionalističkoj osnovi koji su u godinama posle Prvog svetskog rata postojali između dve dominantne etničke grupe u Češkoj, upravo oslobođenoj od Austrougarske vlasti, iskazujući kulturne razlike i etničke granice. Slično kao i u Sloveniji, i u Brnu su Nemci činili dominantnu grupu u smislu socijalnog i kulturnog života, spram Čeha koji su se osećali podređenima i koji su, kao i Slovenci, žudeli da imaju sopstvene forme kulture, umetnosti, tradicije, svoje pozorište, operu i štošta drugo što čini komponente probuđenog nacionalnog identiteta. Opera, budući visoko pozicionirani simbol kulturnog života u gradu, neizbežno je postala ogledalo dugo tinjajućeg političkog i nacionalnog sukoba. Incident je konačno izbio povodom neobičnog događaja: Nemci su, kao gosta u Bizeovoj operi *Karmen*, doveli ruskog operskog pevača, baritona svetske slave, Georgija Baklanova, što je svakako bio veliki uspeh za jedno provincijsko pozorište. Besni zbog toga što se tako poznati Sloven pojavljuje u nemačkom pozorištu, iako je čuveni Rus pevao na francuskom jeziku, verovatno nesvestan mogućeg incidenta koji će njegova pojava proizvesti, grupa od stotinak čeških nacionalista je, protestujući, izazvala sukobe ispred i unutar zgrade, prekinuvši na izvesno vreme predstavu koja se, potom, ipak nastavila. S druge strane, policija je posle nekog vremena uspeła da rastera demonstrante i omogućiti posetiocima opere da se mirno vrate svojim kućama. Posmatrajući slučaj iz Brna iz teorijske perspektive o etnicitetu i nacionalizmu, Kotnik analizira dve dimenzije tog događaja kroz etničke podele – Česi spram Nemaca i kulturne razlike – posetioci opere i organizatori operskog života, uglavnom Nemci, naspram operskih „uskoka“, Čeha koji su nasilno upali

u zgradu opere i izazvali incident, smeštajući taj slučaj u širi istorijski, nacionalni i politički kontekst.

Slučaj iz Mantove govori o sukobu između vlasnika operске kuće, gradske opštine i države, a buknuo je svom silinom u italijanskim medijima 1999. godine. Kao u retko kom gradu u Italiji, u Mantovi je opstao sasvim anahroni model privatnih vlasnika operске kuće, nazvane Društveno pozorište (*Teatro Sociale*), gde operску kuću, izgrađenu 1822. godine, u svom vlasništvu drže potomci prvih investitora pozorišta i vlasnika operских ложа. Kotnik nas, pritom, upoznaје sa činjenicom da је gradnja pozorišta u Italiji već vekovima događaj od izvanrednog društvenog i kulturnog značaja za svaki grad, podižući mu ugled i dostojanstvo. Za bogate ljude i plemstvo pozorište је bilo njihov drugi dom, a zgrade su se најчешће gradile njihovim novcem zahvaljujući kupovini operских ложа. Iako по nazivu i navodno проklamovanoј nameni za javno dobro i široku publiku, privatnom operском kućom u Mantovi је upravljao Kondominijum vlasnika operских ложа без želje da се i једног momenta одрекну, u korist opštine i ширег društva, svog statusa i svojih привилегија по pitanju operских ложа, као i uticaja на repertoar i odabir публике која је могла да prisustvuje predstavama. S druge strane, Kondominijum је očekivao od gradske opštine i provincijske uprave да sponzoriše njihove produkcije, učestvuje finansijski u održavanju zgrade i да се pridruži administraciji, što су ovi odbijali ukoliko im се не dozvoli veći uticaj u upravljanju pozorištem i u raspolaganju ložama. Tako се došlo u situaciju да је Teatro Sociale zapao u velike dugove koje nije imao ko да plati i bio pred zatvaranjem. Slučaj iz Mantove, gde u pozadini stoji antagonizam između privatnog i jav-

nog kroz statusnu i simboličku kulturnu distinkciju, Kotnik је analizirao uz pomoć teorije društvenog statusa i posebno Burdjevovih koncepata habitusa, dispozicije, distinkcije i reprodukcije.

Poslednji, peti slučaj dovodi нас u Beograd gde је 2005. godine otvorena privatna operска kuća Madlenianum, čiji је једини patron i sponzor bila Madlena Zepter, supruga bogatog i uspešnog srpskog biznismena Filipa Zeptera. Kotnik је svoje studije slučajeва započeo pričom o једној uticajnoj i izvanrednoj ženi, pruskoј princezi Vilhelmini koja је sponzorисala gradnju operске kuće u Bajroјtu, а završava studijom posvećenoј drugој sposobnoj i altruistički настројenoј ženi – Madleni Zepter, koja је kao svoj dar srpskom društvu ostavila operску i pozorišnu kuću u Zemunu, а kasnije kao poklon Srbiji ostavila i s ukusom i znanjem odabranu galeriju slika srpskih slikara – Muzej Zepter. Smatram да našim čitaocima nije potrebno detaljnije opisivati ko су Filip i Madlena Zepter, što Kotnik radi u svoјој knjizi namenjenoј pre svega inostranoј publici, upoznaјуći је sa životnom pričom ovog uspešnog para. Kotnik pripoveda kako је, kada је prvi put došao u Beograd 2007. godine kao gost-predavač на našem Odeljenju, bio zaprepašćen kada је od нас – svojih kolega etnologa i antropologa – čuo да postoji privatna operска kuća u Srbiji. Koliko sledećег dana је otišao да vidi Madlenianum i uveče prisustvuje predstavi. Slučaj ga је zaintrigirao pre svega zato što је u današnje vreme, u 21. veku, običaj patronstva i sponzorisаnja operских kuća od strane samo једne osobe izuzetno retka i praktično anahrona pojava. Zapitao се, potom, kakvi motivi ili razlozi mogu stajati iza ovako elitističkog i altruističkog poklona srpskom društvu. Bez definitivnog odgovora на to pitanje, nastojao је да

ga razmatra iz perspektive antropoloških teorija o daru, a posebno iz aspekta suprotstavljenih fenomena reciprociteta i velikodušnosti koja ne očekuje uzdarje, potom studija o patronstvu, antropologije gastarbajtera i sociologije elite. Na kraju zaključuje da je Madlenianum poklon koji paradoksalno povezuje lični interes Madlene Zepter (reciprocitet) kroz filantropsko nastojanje da pokaže svoju nezainteresovanost za uzvratnim priznanjem srpskog društva (velikodušnost), mada ju je u početku ipak pogađala suzdržana i sumnjičava reakcija javnosti. Mešajući ta dva kontrastna motiva uspela je da ekonomski kapital transformiše u socijalni, kulturni i simbolički kapital. Opera je, dakle, ovde u ulozi društvenog manifesta jedne ličnosti koja je na vidljiv način dala pečat svojoj filantropiji, životnom stilu i novcu koji poseduje. U zaključku knjige Kotnik se vraća na slučaj Madlenianuma, upotpunivši svoja razmišljanja saznanjima do kojih je došao nakon nekoliko ponovljenih poseta Beogradu proteklih godina. Kotnik konstatuje da Zepteri odavno više ne žive u Srbiji, da je Madlena upravljanje operском kućom u potpunosti prepustila tamošnjoj upravi (velikodušna nezainteresovanost), te da se javnost uveliko privikla na postojanje Madlenianuma i da više ne postavlja pitanja od kuda ti ljudi, njihove pare i zašto to rade. Smatram da treba istaći činjenicu koju Vlado Kotnik potcrtava a to je da Zepteri svoje bogatstvo nisu zaradili u Srbiji već u inostranstvu, te da ništa ne duguju, u tom smislu, srpskom društvu osim svoje filantropske želje da ostave neki trag u konkretnim dobrima „na polzu narodu“.

U Zaključku Kotnik objašnjava da je izbor ovih pet primera periferijskog operskog života bio proizvod slučaja, njegovih putovanja i tadašnjih interesovanja, i da

svakako postoje i druge periferijske operске kuće koje zaslužuju pažnju.

Malo šta ima da se zameri ovoj izvanredno napisanoj i zanimljivoj knjizi. Vlado Kotnik je pokazao široku informisanost o slučajevima koje je proučavao, približio nam periferijski svet operских kuća kao polje istraživanja i pokazao veoma dobru potkovanost u različitim naučnim teorijama i metodama koje je primenio u analizi. Ako bih ipak htela da budem kritična, mogla bih da kažem da u pojedinim delovima knjige, posebno onim označenim kao Prezentacija, postoji jako puno detaljnih podataka o operama, raznim operским kućama i pozorištima, izvođačima, o plemićkim i buržoaskim porodicama kao vlasnicima loža, o istorijskom kontekstu, itd. što prosečno zainteresovanog čitaoca, ako nije ekspert, može na momente da zamori i natera da preskače te stranice. Imam utisak da je Vlado Kotnik, godinama veoma studiozno radeći na ovim slučajevima, prosto želeo da sva svoja brojna i iscrpna saznanja unese u ovu knjigu, povremeno se ponavljajući u podacima i razmatranjima. No, to su odista minorne zamerke ovoj sjajnoj knjizi koja je za svaku preporuku, pokazavši koliko toga može da se „pročita“ iz odlaska u operu.

*Prof. Dragana Antonijević
Odeljenje za etnologiju i antropologiju
Filozofskog fakulteta u Beogradu
dantonij@f.bg.ac.rs*

Nastava muzike i izgradnja „socijalističkog čovjeka“

Lada Duraković, *Glazba kao odgojno sredstvo u formiranju „socijalističkog čovjeka“: nastava glazbe u osnovnim školama u Hrvatskoj (1945–1965)*, Hrvatsko muzikološko društvo, Zagreb 2019, 148 str.

Knjiga pod nazivom *Glazba kao odgojno sredstvo u formiranju „socijalističkog čovjeka“: nastava glazbe u osnovnim školama u Hrvatskoj (1945–1965)* rezultat je, prema rečima autorke Lade Duraković, trogodišnjeg rada na istraživačkom projektu „Stvaranje socijalističkog čovjeka. Hrvatsko društvo i ideologija“ Hrvatske zaklade za znanost (2013–2016). Lada Duraković (1968) diplomirala je na Odseku za muzikologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Ljubljani, dok je magistrirala i doktorirala na Odseku za istoriju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Zagrebu. Manjak interesa za ovakvu temu i izostanak relevantnih naučno-analitičkih refleksija bili su poseban podsticaj autorki za bavljenje ovom, kako mnogi tvrde, za sada još uvek „marginalnom“ i „nezanimljivom“ temom o kojoj je navodno „suvišno govoriti jer je sve o tome već ionako poznato“ (str. 9). Protiveći se ovakvim apriornim ocenama, autorkina namera bila je da mlađim generacijama pruži studiju zasnovanu na naučnoj metodologiji i interpretaciji koja nije pozicionirana na pojednostavljenim glorifikujućim ili pak negativnim stavovima. Knjigu nakon predgovora prate četiri poglavlja, pri čemu je poslednje posvećeno prilozi- ma (str. 119–148) koji sadrže podatke o sagovornicima tokom istraživanja, popis korišćenih skraćenica, izvora, literature i ilustracija, kao i slikovne priloge.

Glazbeno obrazovanje u školama u kontekstu društvenih prilika je naziv prvog poglavlja (str. 11–78). Polazeći od uticaja ideologije na obrazovne institucije, autorka je izložila glavni istraživački problem svoga rada – veze ideologije i obrazovnog sistema na primeru nastave muzike u hrvatskim osnovnim školama tokom prvih dvadeset godina nakon Drugog svetskog rata da bi, potom, izložila heurističku osnovu istraživanja. U mnoštvu izvora kojima se služila tokom istraživanja, od posebne važnosti su odgovarajući fondovi Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu, Državnog arhiva u Pazinu, Biblioteke Nikola Zrinski u Čakovcu i Hrvatskog školskog muzeja u Zagrebu. Značajan doprinos upotpunjavanju mozaika znanja pružila je i arhivska građa nastala radom Udruženja muzičkih pedagoga Hrvatske, Saveza muzičkih društava i organizacija Hrvatske, Udruženja kompozitora Hrvatske i još mnogih drugih, a u radu su korišćeni i članci iz muzičkih i pedagoških časopisa tog vremena, kao i časopisa posvećenih „kulturi i društvenim pitanjima“. U nastavku prvog poglavlja knjige, autorka je analizirala osnovne smernice obrazovne politike nakon Drugog svetskog rata da bi, potom, predstavila i muzičko vaspitanje (*Glazbeni odgoj*) kao deo estetskog vaspitanja deteta. Ono je za cilj imalo formiranje svestrano razvijenog čovjeka i svojim sadržajima trebalo je da pruži „specifičan doprinos oblikovanju harmonične ličnosti“ (str. 25). Posebno mesto u okviru nastave muzike imalo je zajedničko muziciranje, tačnije horsko pevanje, jer je ono sa sobom nosilo elemente društvenosti, saradnje i navikavanja na kolektiv. Kroz prvo poglavlje, autorka se bavila i problemom školovanja budućih učitelja muzike u razrednoj i predmetnoj nastavi, kojih je bilo veoma malo, te se

ovaj vid obrazovanja već tokom prvih posleratnih godina ubrzano razvijao. Kako bi se malobrojni tadašnji učitelji i nastavnici muzike u opšteobrazovnim školama lakše povezali i saradivali osnovano je i *Udruženje muzičkih odgojitelja Hrvatske* sredinom pedesetih godina prošlog veka, a koje je u saradnji sa *Udruženjem pedagoga muzičkih škola Hrvatske* bilo usmereno na organizovanje različitih seminara za unapređenje nastave, organizaciju smotri pionirskih i omladinskih horova, saradnju sa *Školskim radiom*, podsticanje štampanja zbornika horske literature i sl. Uvidom u Nastavne planove i programe, autorka je dala pregled naziva predmeta, ciljeva i zadataka nastave muzike tokom pomenutog perioda, kao i načine koji su bili predviđeni za ostvarivanje osmišljenog programa. Ono što pada u oči jeste da su se nastavni planovi i programi učestalo menjali, a razlike među njima neretko ostajale neprimetne što je, po svemu sudeći, bila posledica činjenice da su pisani na brzinu, umesto da se pričekalo da prethodni „zažive“ i da se na osnovu nastavne prakse uvode promene i novine. Tokom ovog razdoblja objavljeni su i prvi udžbenici i priručnici za razrednu i predmetnu nastavu muzike, a sa analizom sadržaja koju su tadašnja nastavna sredstva pružala, autorka daje uvid i u međusobne kritike i polemike samih autora i drugih muzikologa tog vremena. Rasprave su se najčešće odvijale na stranicama *Školskih novina*, a često kritike nisu bile uobičajene kako se to od naučne javnosti očekivalo. Iz tih razloga, jedan od kritičara i autora udžbenika tog vremena, Joža Požgaj, isticao je da „u načinu i stilu kritika treba da bude kulturna, ne zaboravljajući nikada na dužno poštovanje prema radu, a u odnosu prema ljudima čovječna i drugarska“ (str. 55). Na samom kraju poglavlja, autorka

je istakla značaj muzičkih emisija emitovanih na *Školskom radiju* koji su specifičnim rasporedom emitovanja u velikoj meri doprinele radu na nastavnoj oblasti slušanja muzike, koja je do tada bila znatno zapostavljena usled nedostatka neophodnih tehničkih sredstava (magnetofona, gramofona, ploča i radijskih prijemnika u školama).

Drugo poglavlje koje nosi naziv *Upisivanje ideologije u glazbenu nastavu* (str. 79–107) najpre osvetljava ulogu učitelja i nastavnika muzike kao posrednika određenog skupa stavova i vrednosti. Kako autorka ističe, prosvetni radnici su živeli skromno, a njihova uloga je bila prometejska, jer je svojim ponašanjem trebalo da ukažu mlađem naraštaju na pozitivne osobine koje mora posedovati budući „socijalistički čovek“. Od učitelja se očekivalo da prate politička dešavanja, te da, u sklopu izgradnje socijalističkog društva, zajednički uspeh postavljaju ispred individualnog. Pri tome, autorki je pošlo za rukom da oživi i sećanja na tadašnju nastavu kroz iskustva tadašnjih učenika i nastavnika iz različitih sredina sakupljenih posredstvom intervjuja, da pruži osvrt na razne poteškoće sa kojima su se susretali učitelji tokom izvođenja nastave, kao i na njihov vlastiti odnos prema nastavi muzike. Sastavni deo nastavne prakse bile su i školske priredbe, kao vid simboličke prakse i rituala, na kom je, kako autorka s pravom ističe, novo društvo gradilo vlastiti legitimitet i prepoznatljivost. Političke strukture su školama slale uputstva za proslave najvažnijih praznika, a svaki od njih je neizostavno bio praćen muzičkim programom. Sadržaji su se osvrtni na istorijsku simboliku, evocirali su važne događaje NOB-a i jubileje KPJ/SKJ i bili su u potpunosti vezani „uz institucije nove države, radnički pokret i pojedine istaknu-

te osobe“ (str. 90). Autorka se ukratko u radu dotakla i teme crkvene muzike i muzike za zabavu ukazavši da su ovi muzički žanrovi/vrste predstavljali „sjeme čiji plodovi ne pristaju u socijalistički hambar“ (str. 97). Međutim, uprkos intencijama prosvetnih vlasti, nije bilo moguće suzbiti širenje zabavne muzike budući da je na mlade generacije veliki uticaj imala italijanska, meksička, džez, a krajem ovog razdoblja i rokenrol muzika. U zaključku (str. 104–107) autorka je ukazala na raskorak između htenja i mogućnosti kada je u pitanju muzičko obrazovanje u školama u razdoblju „ranog socijalizma“. Naime, autorka je kao karakteristične probleme koji su se javljali u nastavi muzike izdvojila ambiciozne zahteve koji su bili postavljeni sa ciljem formiranja „socijalističkog čoveka“ i koji su kao takvi iziskivali aktivnu posvećenost nastavnika i nakon radnog vremena, a koja često nije bila praćena odgovarajućim vrednovanjem uloženog rada. Iz perspektive zvanične ideologije, ljubav prema domovini i privrženost socijalističkom društvu trebalo je da budu dovoljan motiv za rad učitelja i nastavnika ali se, međutim, pokazalo da su se zacrtani ciljevi veoma teško ostvarivali u stvarnosti socijalističkog društva. Mnogi nastavnici nisu imali neophodne predispozicije i znanja za izvođenje nastave muzike, što se tokom razmatranog perioda poboljšavalo. Ipak, rezultati rada su se razlikovali od slučaja do slučaja i u najvećoj meri zavisili od pojedinačnih faktora, počev od učitelja ili nastavnika, pa do okolnosti u kojima se nastava odvijala. Ipak, ono što je neosporno jeste da su prosvetne vlasti ispoljavale snažan interes za pitanja muzičkog obrazovanja kao dela vaspitno-obrazovnog procesa. Stoga se u periodu od dvadeset godina nakon završetka Drugog svetskog rata, posvećeno

radilo na izgradnji načina za približavanje muzike deci i mladima.

Treće poglavlje *Iz življene prakse* (str. 108–118) autorka je u potpunosti posvetila ličnim iskustvima savremenika, služeći se, prvenstveno, metodom usmene istorije. Na taj način je podatke iz arhivskih izvora i štampe dopunila subjektivnim sećanjima savremenika čime je upotpunila i usložnila pogled na nastavu muzike tokom pomenutog perioda.

Temeljna analiza i sistematizacija građe koja je sprovedena ovim istraživanjem nesumnjivo predstavlja korisnu polaznu osnovu za sva buduća istraživanja koja će se baviti različitim aspektima muzičkog obrazovanja tokom jugoslovenskog socijalističkog razdoblja. U tom smislu, knjiga Lade Duraković pruža solidan model za kritičko vrednovanje nastave muzike u socijalističkoj Jugoslaviji i predstavlja značajan doprinos boljem poznavanju ove još uvek nedovoljno istražene teme.

Miona Ilić

*Univerzitet u Novom Sadu,
Pedagoški fakultet, Sombor
miona.ilic@pef.uns.ac.rs*

Хроника Currents Actualité

Nagrada Civil Society Scholar Award 2019/20 Fonda za otvoreno društvo

Stipendija *Civic Society Scholar Award* je prestižna nagrada Fonda za otvoreno društvo (Open Society Foundations) koja se dodeljuje na godišnjem nivou. CSSA predstavlja veliku mogućnost za studente doktorskih studija i univerzitetske akademske radnike iz zemalja u razvoju da sprovedu primenjena terenska istraživanja iz oblasti društvenih i humanističkih nauka i na taj način direktno utiču na razvoj matičnog društva.

Međutim, nagrada otvara i druge prednosti. Pre svega, CSSA omogućava saradnju sa različitim međunarodnim institucijama, razmenu kontakata sa stranim akademskim stručnjacima i usavršavanje u inostranstvu. Zatim, pruža se mogućnost sprovođenja terenskog rada, ključnog u antropološkim istraživanjima, tokom dužeg vremenskog perioda u inostranstvu. Treće, istraživač ima pokrivene sve troškove tokom istraživanja koji uključuju smeštaj, istraživački materijal, transport, i sl. što boravak na terenu čini znatno kvalitetnijim i prijatnijim. Četvrto, stipendista istovremeno postaje i alumna OSF. Drugim rečima, postaje povezan sa drugim istraživačima kako iz svoje matične zemlje, tako i iz celog sveta. Istovremeno, postaje uključen u razne aktivnosti Fonda za otvoreno društvo što je dodatna mogućnost za nastavak društvenog angažovanja.

Kao jedan od ovogodišnjih stipendista, imala sam mogućnost da dva meseca provedem u Holandiji (Univerzitet u Amsterdamu) zbog istraživanja "An Anthropological Analysis of Childhood Immunization". Ispitala sam ulogu odgovornosti i pitanje poverenja u zdravstveni sistem među roditeljima srpskog porekla u Holandiji (u gradovima sa okolinom: Amsterdam, Utrecht, Rotterdam, Hag i Groningen, Limburg region) u svetlu tekuće epidemije COVID-19 virusa i globalnog rasta nepoverenja u vakcine.

Istraživač ima obavezu i da opravda svoj istraživački boravak u vidu određenog broja naučnih publikacija. Ovo smatram za veliku prednost zato što se istraživač podstiče da svoj istraživački boravak sagleda iz ugla višesmerne koristi: za sopstveno profesionalno usavršavanje, istraživanu zajednicu, gostujući univerzitet, svoje društvo porekla, i svet u celini. Na taj način dolazi do adekvatnog razumevanja i primene koncepta građansko društvo u konekstu razvoja i transformacije postsocijalističkih društava, uključujući i srpsko.

O detaljima stipendije videti na sledećoj stranici: www.opensocietyfoundations.org/grants/civil-society-scholar-awards.

Marija Brujić

Lista recenzenata Etnoantropološki problemi za 2020. godinu

List of Peer Reviewers Issues in Ethnology and Anthropology for 2020.

Recenzenti / Peer Reviewers

Dr Marija Ajduk viši naučni saradnik/ Senior Research Associate

Institut za etnologiju i antropologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
Institute of Ethnology and Anthropology, Faculty of Philosophy, University in
Belgrade, Serbia

Prof. Staša Babić

Odeljenje za arheologiju Filozofski fakultet Univerzitet u Beogradu
Department of Archaeology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia

Prof. Snježana Banović

Odsjek produkcije, Akademija dramske umjetnosti, Sveučilište u Zagrebu,
Hrvatska
Production department, Academy of Dramatic Art, University of Zagreb, Croatia

Prof. Marijana Belaj

Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofski fakultet, Sveučilište u
Zagrebu, Hrvatska
Department of Ethnology and Cultural Anthropology, Faculty of Philosophy,
University of Zagreb, Croatia

Dr Željko Bjeljac naučni savetnik / Principal Research Fellow

Geografski institut "Jovan Cvijić" SANU, Beograd
Geographical Institute "Jovan Cvijić" SASA, Belgrade, Serbia

Dr Gordana Blagojević naučni savetnik / Principal Research Fellow

Etnografski institut SANU, Beograd
Institute of Ethnography SASA, Belgrade, Serbia

Prof. Blanka Bogunović

Fakultet Muzičke umetnosti, Univerzitet Umetnosti u Beogradu
Faculty of music, University of Arts in Belgrade, Serbia

Prof. Aleksandar Bošković

Arheološki institut, Beograd
Institute of Archaeology, Belgrade, Serbia

Prof. Saša Brajović

Odeljenje za istoriju umetnosti, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
Department of History of Arts, Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia

Prof. Marija Brujić

Institut za etnolgoiju i antropologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
Institute of Ethnology and Anthropology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia

Prof. Maja Ćuk

Fakultet za strane jezike, Alfa BK Univerzitet, Beograd
Faculty of Foreign Languages, Alfa BK University, Belgrade, Serbia

Dr. Tatjana Cvjetičanin naučni savetnik / Principal Research Fellow

Narodni Muzej u Beogradu
National Museum, Belgrade, Serbia

Prof. Irina Deretić

Odeljenje za Filozofiju Filozofski fakultet Univerzitet u Beogradu
Department of Philosophy, Faculty of Philosophy, Unievrsity of Belgrade, Serbia

Prof. Milena Dragičević Šešić

Fakultet dramskih umetnosti, Univerzitet umetnosti u Beogradu
Faculty of Dramatic Arts, University of Arts in Belgrade, Serbia

Prof. Olivera Durbaba

Katedra za germanistiku, Filološki fakultet, Univerzitet u Beogradu
Germanic Languages, Faculty of Philology, University of Belgrade, Serbia

Prof. Zorica Đergović-Joksimović

Odsek za anglistiku, Filozofski fakultet Univerzitet u Novom Sadu
Department of English Studies, Faculty of Philosophy, University in Novi Sad, Serbia

Prof. Jelena Erdeljan

Odeljenje za istoriju umetnosti Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
Department of History of Arts, Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia

Dr Ljiljana Gavrilović, naučni savetnik / Principal Research Fellow

Etnografski institut SANU, Beograd
Institute of Ethnography SASA, Belgrade, Serbia

Prof. Miloš Jagodić

Odeljenje za istoriju Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
Department of History, Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia

Dr Zoran Janjetović naučni savetnik / Principal Research Fellow

Institut za noviju istoriju Srbije
Institute for Recent History of Serbia, Belgrade, Serbia

Dr Marko Janković

Odeljenje za arheologiju Filozofski fakultet Univerzitet u Beogradu
Department of Archaeology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia

Prof. Isidora Jarić

Odeljenje za sociologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
Department of Sociology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia

Prof. Vlado Kotnik

Fakulteta za humanistične študije Univerza na Primorskem, Kopar, Slovenija
Faculty of Humanities, University of Primorska, Koper, Slovenia

Dr Aleksandar Krel viši naučni saradnik / Senior Research Associate

Etnografski institut SANU, Beograd
Institute of Ethnography SASA, Belgrade, Serbia

Dr Miroslava Lukić Krstanović viši naučni saradnik / Senior Research Associate

Etnografski institut SANU, Beograd
Institute of Ethnography SASA, Belgrade, Serbia

Prof. Janko Ljumović

Fakultet dramskih umjetnosti, Univerzitet Crne Gore, Podgorica
Faculty of Dramatic Arts, University of Podgorica, Montenegro

Prof. Gordan Maričić

Odeljenje za klasične nauke, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
Classics Department, Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia

Prof. Snežana Medić

Odeljenje za andragogiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
Andragogy Study Group, Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia

Prof. Dušan Mihajlović

Odeljenje za arheologiju Filozofski fakultet Univerzitet u Beogradu
Department of Archaeology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia

Dr Ljubica Milosavljević viši naučni saradnik / Senior Research Associate

Institut za etnologiju i antropologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
Institute of Ethnology and Anthropology, Faculty of Philosophy, University in Belgrade, Serbia

Prof. Mirjana Mišković-Luković

Katedra za anglistiku, Filološko-umetnički fakultet, Univerzitet u Kragujevcu
Department of Philology, Faculty of Philology and Arts, University of Kragujevac, Serbia

Prof. Jelena Mrgić

Odeljenje za istoriju Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
Department of History, Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia

Prof. Radmila Nastić

Filološko-umetnički fakultet, Univerzitet u Kragujevcu
Faculty of Philology and Arts, University of Kragujevac, Serbia

Dr Kosta Nikolić naučni savetnik / Principal Research Fellow

Institut za savremenu istoriju, Beograd
Institute for Contemporary History, Belgrade, Serbia

Prof. Predrag Novaković

Oddelek za arheologijo, Filozofski fakultet, Univerza v Ljubljani, Slovenija
Department of Archaeology, Faculty of Philosophy, University of Ljubljana, Slovenia

Prof. Aleksandar Palavestra

Odeljenje za arheologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
Department of Archaeology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia

Dr Aleksandra Pavičević naučni savetnik / Principal Research Fellow

Etnografski institut SANU, Beograd
Institute of Ethnography SASA, Belgrade, Serbia

Prof. Marko Pišev

Institut za etnologiju i antropologiju, Filozofski fakultet Univerzitet u Beogradu
Institute of Ethnology and Anthropology, Faculty of Philosophy, University in Belgrade, Serbia

Prof. Sanja Potkonjak

Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofski fakultet Sveučilište u Zagrebu, Hrvatska
Department of Ethnology and Cultural Anthropology, Faculty of Philosophy, University of Zagreb, Croatia

Dr Mladena Prelić viši naučni saradnik / Senior Research Associate

Etnografski institut SANU, Beograd
Institute of Ethnography SASA, Belgrade, Serbia

Prof. Ljiljana Radenović

Odeljenje za filozofiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
Department of Philosophy, Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia

Prof. Biljana Radić-Bojanić

Odsek za anglistiku, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
Department of English Studies, Faculty of Philosophy, University in Novi Sad, Serbia

Dr Srdan Radović viši naučni saradnik / Senior Research Associate

Etnografski institut SANU, Beograd
Institute of Ethnography SASA, Belgrade, Serbia

Prof. Ljupčo Risteski

Institut za etnologiju i antropologiju, Prirodno-matematički fakultet, Univerziteta Kiril i Metodije u Skoplju, Makedonija
Faculty of Natural Sciences and Mathematics. Saints Cyril and Methodius University in Skopje, North Macedonia

Dr Biljana Sikimić naučni savetnik / Principal Research Fellow

Balkanološki institut SANU, Beograd
Institute for Balkan Studies SASA, Belgrade, Serbia

Prof. Marina Simić

Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu
Faculty of Political Sciences, University of Belgrade, Serbia

Prof. Dušan Stamenković

Departman za anglistiku, Filozofski fakultet, Univerzitet u Nišu
Department of English, Faculty of Philosophy, University of Niš, Serbia

Dr Lada Stevanović viši naučni saradnik / Senior Research Associate

Etnografski institut SANU
Institute of Ethnography SASA, Belgrade, Serbia

Prof. Ivan Stevović

Odeljenje za istoriju umetnosti Filozofski fakultet Univerzitet u Beogradu
Department of History of Arts, Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia

Prof. Goran Pavel Šantek

Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Hrvatska
Department of Ethnology and Cultural Anthropology, Faculty of Philosophy, University of Zagreb, Croatia

Prof. Bogoljub Šijaković

Pravoslavni bogoslovski fakultet Univerzitet u Beogradu
Faculty of Orthodox Theology, University of Belgrade, Serbia

Prof. Rajna Šošić Klindžić

Odsjek za arheologiju Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Department of Archaeology, Faculty of Philosophy, University of Zagreb, Croatia

Dr Aleksandra Terzić viši naučni saradnik / Senior Research Associate

Geografski institut „Jovan Cvijić“, SANU Beograd
Geographical Institute “Jovan Cvijić” SASA, Belgrade, Serbia

Prof. Sofija Vrcelj

Odsjek za pedagogiju, Filozofski fakultet, Sveučilište u Rijeci, Hrvatska
Department of Education, Faculty of Humanities and Social Sciences, University
of Rijeka, Croatia

Prof. Radina Vučetić

Odeljenje za istoriju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
Department of History, Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia

Prof. Radojka Vukčević

Katedra za anglistiku, Filološki fakultet, Univerzitet u Beogradu
English Language and Literature Department, Faculty of Philology, University of
Belgrade, Serbia

Prof. Jasna Vuković

Odeljenje za arheologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
Department of Archaeology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia

Prof. Aleksandar Životić

Odeljenje za istoriju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
Department of History, Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia

Recenzenti izdavača

Odeljenje za etnologiju i antropologiju
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

Editor's Peer Reviewers

Department of Ethnology and Anthropology
Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia

Prof. Dragana Antonijević

Prof. Ildiko Eredei

Prof. Gordana Gorunović

Prof. Ivan Kovačević

Prof. Miloš Milenković

Prof. Slobodan Naumović

Prof. Saša Nedeljković

Prof. Lidija Radulović

Prof. Vladimir Ribić

Prof. Danijel Sinani

Prof. Vesna Vučinić Nešković

Prof. Bojan Žikić

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

39

ЕТНОАНТРОПОЛОШКИ проблеми = Issues in Ethnology and Anthropology = Problèmes d'ethnologie et d'anthropologie / главни и одговорни уредник Драгана Антонијевић. – 1987, бр. 1–1998, бр. 11/12 ; н.с., год. 1, св. 1 (2006)– . – Београд : Филозофски факултет, Одељење за етнологију и антропологију : Досије студио, 1987-1998 ; 2006– (Београд : Досије студио). – 24 cm

Тромесечно. – Текст на срп. (ћир. и лат.) и енгл. језику. – Друго издање на другом медијуму: Етноантрополошки проблеми (Online) = ISSN 2334-8801

ISSN 0353-1589 = Etnoantropološki problemi

COBISS.SR-ID 2992138